T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ŞEHİR ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI

İSTANBUL – GÖKSU VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI VE MEKÂNSAL DEĞİŞİMİ (1394-1877)

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED ALİ BAŞARAN

İSTANBUL, 2022

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ŞEHİR ÇALIŞMALARI ANABİLİM DALI

İSTANBUL – GÖKSU VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI VE MEKÂNSAL DEĞİŞİMİ (1394-1877)

Yüksek Lisans Tezi

MUHAMMED ALİ BAŞARAN

Danışman: Doç. Dr. Yunus UĞUR

İSTANBUL, 2022

ÖZET

İSTANBUL – GÖKSU VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI VE MEKÂNSAL DEĞİŞİMİ (1394-1877)

XX. yüzyılda hızlanan kent araştırmalarıyla kenti etkileyen çok sayıda unsur olduğu ve disiplinlerarası bir konumda incelenmesi gerektiği fikri genel kabul görmüştür. Geçen zaman içerisinde anlaşılmıştır ki kenti tek belirlenim üzerinden anlama arayışı kentlerin soru(n)larına karşılık bulmayı güçleştirmektedir. Bu nedenle kentlerin zaman – mekân coğrafyalarından alınacak kesitlerin tek yönlü etkilerden değil etkileşimler üzerinden incelenmeye ihtiyacı olduğu düşünülmektedir.

Bu düşüncelerle yapılan bu çalışma, etkileşim ağlarını göz önünde bulundurarak İstanbul-Göksu ve çevresinin 1394-1877 yılları arasındaki mekânsal değişimine dair bir inceleme sunmaktadır. Neden-sonuç ilişkileri kurularak kronolojik dizi içerisinde aktarılan değişimde Anadolu Hisarı'nın yapım yılı olan 1394 yılı ile Anadoluhisarı Belediyesi'nin faaliyete geçtiği 1878 yılı arasındaki zaman dilimine odaklanılmıştır. Arşiv belgeleri, ansiklopedi, harita, gravür ve fotoğraf gibi yazılı ve görsel malzemelerden elde edilen bilgi ve bulgular, fiziksel değişimin izlerinin belirlenmesini ve haritalar üzerinde gösterilmesini sağlamıştır. Böylelikle haritalar ile takip edilebilir bir değişim sunulmuştur.

Göksu ve çevresinde yer alan köy yerleşimlerinden, üretim odağında imar edilen hasbahçelere ve beraberinde tesis edilen mahallelere, Göksu'nun geçiş mekânından merkez olmasına, mesire kullanımlarından değişen mahalle yapısına kadar birçok yeni bulgu ve yorumları bu çalışmada yer almıştır. Boğaziçi'nin, Anadolu Yakası'nın ve İstanbul'un parçası olan Göksu'nun XVI. yüzyıldaki üretim hamlesi ile yeni bir döneme başladığı, bu evrede kurulan üç mahalle ile merkez işlevi taşıdığı, Muhaşşi Sinan Efendi'nin bu çevre için öncü isim olduğu dikkat çeken önemli konulardan olmuştur. Yine arşiv kayıtlarında izlerine rastlanan XVI. yüzyıla ait saray yapısı ve bu yüzyılda yapıldığı düşünülen çeşmeler, XIX. yüzyıla ait karakol, bekâr odaları gibi çok sayıda bulgu bütünün içerisinde yeni yorumlara yol açmıştır. XIX. yüzyılda değişen idari yapı ve üretim biçimlerinin yanı sıra sosyal yapı ve kamusal alan kullanımlarının Göksu üzerinde etkisi görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Beykoz, Şehir Tarihi, Kentleşme, Hasbahçe, Mesire, Mahalle

ABSTRACT

HISTORICAL GEOGRAPHY AND SPATIAL CHANGE OF ISTANBUL-GOKSU AND ITS ENVIRONS (1394-1877)

The idea that there are numerous elements affecting the city and it should be examined in an interdisciplinary perspective has been generally accepted by the urban researches that accelerated in the 20th century. In the course of time, it has been understood that the quest for understanding the city through a single determinant makes it difficult to find responds to the problems and questions of the cities. Therefore, it is thought that the sections to be taken from the time-space geographies of the cities need to be examined through interactions instead of unidirectional effects.

This study presents an analysis of the spatial change of Istanbul-Göksu and its surroundings between the years 1394-1877 with taking in consideration the interaction networks. The period of change is stated in the chronological sequence by establishing cause-effect relationships and the focus is on the time period between 1394, the year of Anadolu Hisarı was built, and 1878, when Anadoluhisarı Municipality started operating. The information and findings that are obtained from written and visual materials such as archival documents, encyclopedias, maps, engravings and photographs enabled the traces of physical change to be determined and demonstrated on the maps. Thus, the process of change that can be followed with maps is presented.

Many new findings and interpretations have been included in this study such as the village settlements in and around Göksu, Hasbahçes (private gardens of sultans) that were builted for food production and established mahalles (neighborhoods) in company with hasbahces, the transformation of Göksu from transit place to a central place and, the usage of mesire and the changing neighborhood structure. It has been one of the important issues that Göksu, which is a part of the Bosphorus, the Anatolian Side and Istanbul has started a new era with the production move in the 16th century, that it served as a center with the establishment of three new mahalles in this period and that Muhaşşi Sinan Efendi was the important figure for Göksu.

Numerous findings such as the palace structure of the 16th century and the fountains that were regarded as built in that century, a police station from the 19th century and bachelor's rooms, which all have traces that can be found in the archive records, have led to new interpretations within the broader perspective. In addition to the changing administrative structure and production forms in the 19th century, the social structure and use of public spaces had also an impact on Göksu and its surroundings.

Key words: Beykoz, Urban History, Urbanization, Hasbahce, Mesire, Mahalle

Bergüzar’a

ÖNSÖZ

Uzun bir yolculuğun sonunda yazılan bu satırları yüklendiği duygulara gem vurmaksızın sizlerin huzuruna azade ediyorum. Göksu'da değişimi anlamaya yönelik yapılan bu çalışmanın nasıl başladığını, zorluklarını ve nerelerden destek aldığını burada ifade etmeye çalışacağım. Bunları dile getirmeden önce başlıktan uzakta yer almasını istemediğim biri özür diğeri ise teşekkür olan iki konu bulunmaktadır. Bunlardan ilki, bu süreçte emeği olmuş, bu kısımda kendisini aramış ve görememiş kişilere dair özürümdür. İkinci olarak da yine emeği bulunmuş, kaynaklarda veya burada yer bulmuş, dolaylı veya doğrudan bu çalışmaya katkı sağlamış herkese olan teşekkürümdür.

Bilkent Üniversitesi Kentsel Tasarım ve Peyzaj Mimarisi bölümününde başlayan kent sosyolojisine dair ilgimin İstanbul Şehir Üniversitesinin katkıları ile kent tarihine bu denli evrilmesi, düşünsel sürecimin beni şaşırtan yanlarından biri olmuştur. Bu değişimin yapı taşları arasında *Şehir Düşüncesi ve Tarihi*, *İstanbul Tarihi* ve *Karşılaştırmalı Kent Çalışmaları* gibi katılmış olduğum dersler yer almaktadır. Bu derslerde olduğu gibi tez çalışmam boyunca da değişime ve derinleşmeye katkı sağlayan, bilgi ve deneyimlerinden yararlanmamı mümkün kılan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Yunus UĞUR'a teşekkürü borç bilirim.

Modernleşme ile mekân ilişkilerinin arandığı bir dönemde Göksu ile karşılaştım. Bu karşılaşmayı sağlayan ise lisans eğitimimden itibaren üzerimde büyük etkisi ve emeği olan değerli hocam Sedvan TEBER'dir. Olağan görüşmeler esnasında kendisine *Modernleşme, Kent ve Mimarlık* adlı ders kapsamındaki Prof. Dr. Uğur TANYELİ hocamızın bize vermiş olduğu çalışmadan bahsettiğimde, "… abiciğim bu mesirelerin hikâyesine bakmak iyi olabilir, Göksu'da mesela …" diyerek bir giriş yapmıştı. Bu girişi ve diğer zamanlardaki İstanbul – Beykoz ve Göksu sohbetleri ile Göksu üzerinde uyandırdığı merak, Göksu'nun tez konusu olmasına neden olmuştur.

Bu dönem başlayan Göksu okumalarım aslında XIX. yüzyıldan öncesine gitmemişti. Öyle ki Göksu Mesiresi'nin üniversite yerleşkesine dönüşümü sürecinde fabrikaların açıldığı, kullanım biçimlerinin değiştiği XX. yüzyıl daha dikkat çekiciydi. Mekânsal değişim olarak başladığım tez sürecinde ise heyecanla keşfettiğim konular daha önceki yüzyılları öğrenme çabasına neden oldu. Aynı zamanda en zorlandığım kapsam (zaman aralığı) belirleme konusundaki sorunlar belirdi. Sabırla beni yönlendiren, "Ali, kendini bir zaman aralığında durdur, odaklan ve toparla" diyen hocam Doç. Dr. Yunus UĞUR'u şükranla burada bir kez daha zikretmek istiyorum.

Kapsamı ve kurgusu belirlenen çalışmanın sürecinde bir kısmını aşağıda ifade edeceğim çok sayıda katkı sağlayanı bulunmakla birlikte jürime teşrif eden ve değerlendirmeleriyle çalışmaya gösterdikleri

taltifin yanı sıra daha güzeline yönlendiren, varlıklarından kıvanç duyduğum çok kıymetli hocalarım Doç. Dr. Aynur ATMACA CAN'a ve Doç. Dr. Halil İbrahim DÜZENLİ'ye teşekkür ederek tamamlanan bir çalışmanın paydaşlarını paylaşmak istiyorum.

Çalışmamda katkılarıyla birlikte zikredeceğim diğer değerli kişilere geçmeden araya giren hislerime de yer vermek istiyorum. Bu sürece dönüp baktığımda; düğümlenen kısımlarda mutfağın kapısının sık açılması, yürünen Edirne sokakları ve bu yollarda ayaklarımızı bir türlü alıkoyamadığımız çamurlar, evde kesilen sular gibi akılda kalan manzaraların; yollara eşlik eden hoş sohbetler, tarihin içinde gezinmeler, İstanbul'a gidişler ile örtündüğünü söyleyebilirim. Bu yolların yürünmesine eşlik eden başta Dr. Mehmet Fatih SOYSAL ve Doç. Dr. Abdullah Taha İMAMOĞLU hocalarıma teşekkürlerimin de kifayetsiz kalacağını düşünüyorum. Yürünen yolların ve içilen kahvelerin yanı sıra Osmanlıca'da yol almamı sağlayan bu iki büyüğüme ve hassaten saat gözetmeksizin Osmanlıca okumalarıma yardımcı olan Dr. Mehmet Fatih SOYSAL'a müteşekkirim.

Yine değerli büyüğüm Dr. Mehmet Fatih SOYSAL vesilesi ile tanışmış olduğum, önemli vesikaların okunmasında yardımcı olan Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi uzmanı kıymetli hocam Ahmet KAYLI'ya teşekkürü borç bilmekteyim.

Bu süreç içerisinde Nadir Eserler Kütüphanesi'ndeki haritaların yanı sıra bahçelerle ilgili kaynaklara erişimimi sağlayan, 2021 yılının başında aramızdan ayrılan kıymetli Dr. Filiz ÇAĞMAN'a ve onun kütüphanesine ulaştıran, bahçeler ve tez üzerine sıkça sohbet ettiğimiz değerli hocam Dr. Halide Candan ZÜLFİKÂR'a desteği ve katkıları için çok teşekkür ederim.

Göksu ve İstanbul üzerine çalışmam nedeniyle benimle kaynak paylaşımında bulunan değerli Dr. Emine ÇOBAN ŞAHİN'e ve Büşranur BEKMAN'a; Beykoz'a dair kitapların teminine katkıda bulunan Beykoz Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürü sayın Basri AKDEMİR'e, yine aynı birimde tanıştığım değerli şair Aykut Nasip KELEBEK'e ve onların nezdinde Beykoz Belediyesi'ne teşekkür ederim.

ArcGIS uygulaması üzerinden hazırlanan haritalarda ise TÜBİTAK destekli "Doğal Ekosistemler İçin CBS ve Uydu Görüntüleri Kullanılarak Çevresel Altlıkların Hazırlanması" başlıklı katıldığım eğitim programına, bu program dolayısıyla eğitim veren başta Doç. Dr. Ahmet MERT ve Dr. Senem TEKİN olmak üzere tüm hocalarıma, yine uygulamada takıldığım yerlerde yardımını esirgemeyen Tuğçe KARATABAN'a teşekkür ederim.

Bunların dışında çalışma arkadaşlarıma ve hocalarıma, başta değerli Dr. Deniz Gözde ERTİN TEZGÖR'e ve onun nezdinde tüm Trakya Üniversitesi'ne teşekkür ederim.

Son cümleme varmadan şunları da ifade etmeliyim: yüzyıllara yayılan bu çalışmayı ilerleten merak kadar dinmeyen eksiklik hissi de pay sahibidir. Bu yazıyı tamamlarken dahi benden uzağa gitmeyen bu histen anlaşılacağı üzere bu kısımda da eksik kalanlar mutlaka olmuştur. Onlar için özürümü yineliyorum.

Ve bu çalışma ile elinize ulaşan gayretlerimi, aileme ve ailem gördüğüm kişilere ithaf ediyorum.

Muhammed Ali BAŞARAN
2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **x**
ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **xi**
HARİTALAR LİSTESİ ..... **xii**
EKLER LİSTESİ ..... **xiv**
1. GİRİŞ **1**
1.1. Araştırmanın Konumu 2
1.2. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi 4
1.3. Literatür Değerlendirmesi 6
1.4. İzlence 10
2. GÖKSU'DA İDARİ SINIRLAR, AKTÖRLER VE AĞLAR **12**
2.1. Giriş 12
2.2. Şehir Yönetimi, Bilgi Ağı, Sınırlar ve Aktörler (1826 Öncesi) 15
2.2.1. Merkezi İdari Birimler 16
2.2.2. Yerel İdari Birimler 18
2.2.3. Mahalle Ölçeğinde Göksu'nun Keşfi 25
2.3. Tanzimat Sürecinde Şehir, Sınırlar, Bilgi Ağı ve Göksu (1826-1877) 37
2.3.1. Tanzimat'a Doğru (1826-1839) 38
2.3.2. Tanzimat Fermanı ve Sonrası (1840-1877) 52
2.3.3. Değerlendirme 76
3. GÖKSU'DA YERLEŞİM **79**
3.1. Giriş 79
3.2. Antik Çağ ve Bizans Dönemi 83
3.3. Göksu ve Çevresinde İlk Yer Seçimleri (XIV. ve XV. yüzyıl) 86
3.4. Hisar Kenarından Bağçe-i Göksu'ya Dönüşüm (XVI. yüzyıl) 99
3.4.1. Göksu'da Üretim Hamlesi ve İlk Mahalleler 101
3.4.2. Göksu'da Sayfiye ve Saray İzleri 118
3.4.3. Sinan Çelebi Mahallesi ve XVI. Yüzyıl Düğüm Noktaları 131
3.5. Bağçe-i Göksu'dan Göksu Mesiresine 136
3.5.1. Suya Dokunan Mimari ve Ortaya Çıkan Mesire Kullanımları (XVII. yüzyıl) 137

3.5.2. Göksu'ya Yönelen İlgi ve Dönüşen Bağçe (XVIII. yüzyıl) 148
3.6. "Milletler Bahçesi"nden Kent Çeperine Göksu (XIX. yüzyıl) 169
3.6.1. Devlet ve Milletler Bahçesi Göksu 175
3.6.2. Değişen Mahalle Yapısı ve Kent Çeperinde Bir Merkez 184
3.7. Değerlendirme 200
4. SONUÇ 207
5. KAYNAKÇA 216
5.1. Arşiv Kaynakları.....216
5.2. Basılı ve Dijital Kaynaklar.....218
6. EKLER 248

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 2-1: XVI. Yüzyıl Kocaeli'ne ait tapu-tahrir defterinde farklı kazalara kayıtlı aynı yer adları 32

Tablo 2-2: 1868 yılı Dersaadet İdare-i Belediyye Nizamnamesi'ndeki Anadolu Yakası Belediyeleri ..67

Tablo 2-3: 1872 yılında tanımlanan belediyeler 68

Tablo 2-4: 1870 Nizamnamesi'ne göre Liva Sınırları 71

Tablo 2-5: 1870 yılı Dersaadet Mutasarrıflığı ile Eyüp ve Fatih kazalarına ait sınırlar 72

Tablo 2-6: 1870 yılı Beyoğlu Mutasarrıflığı ile Yeniköy ve Galata kazalarına ait sınırlar 72

Tablo 2-7: 1870 yılı Üsküdar Mutasarrıflığı ve Beykoz Kazası'na ait sınırlar 73

Tablo 3-1: Bostan'ın (2016) çalışmasında Göksu ve çevresine ait yerleşimler 109

Tablo 3-2: Erpolat'ın (2017) çalışmasında Yenice Köyü.....109

Tablo 3-3: Anadoluhisarı Mahallesi'ne ait temettuât defterlerinde yer alan meslekler ve kişi sayıları 188

Tablo 3-4: 181 ve 436 numaralı nüfus defterlerine ait bekarlara dair kayıt sayıları.....190

Tablo 3-5: Anadoluhisarı'nda kayıtlı bekârların meslek ve kayıt sayılarının karşılaştırılması 191

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2-1: Tanzimat öncesinde Göksu ve çevresi için etkin aktörler 15

Şekil 2-2: 1870 yılı İstanbul Vilayeti, Kazalar ve bağlı oldukları Livalar 70

Şekil 2-3: 1870 yılı ve sonrası Zabıta Daireleri ve Üsküdar Zabıta Merkezleri 70

Şekil 3-1: Anadoluhisarı namazgâhı 113

Şekil 3-2: Burgess'a ait kent gelişim modeli 121

Şekil 3-3: XVI. yüzyılda Göksu'da inşa edilmekte olan saraya ait arşiv vesikası 125

Şekil 3-4: XVII. yüzyıl minyatüründe yer alan namazgâhın görüntüsü 129

Şekil 3-5: Muhaşşi Sinan Camii, çeşme, su terazisi ve mektebe ait günümüz görüntüsü 133

Şekil 3-6: Aynalıkavak Sarayı'na ait minyatürler 138

Şekil 3-7: XVII. yüzyıl eseri Hamse-i Atâyî'de yer alan Anadoluhisarı minyatürü 140

Şekil 3-8: Saray, Bostancılar Camii, karakol ve muhtemel hamam yerleşimleri 159

Şekil 3-9: Küçüksu –Mihrişah Valide Sultan- Çeşmesi 183

Şekil 3-10: İrfan Dağdelen'in Beykoz Nüfus Defterleri çalışmasında yer alan kişilerin görünüm örneği 190

Şekil 3-11: Göksu Deresi üzerinde yer alan kayıkhanelerin konuta dönüşümü 192

Şekil 3-12: 1870 yılına ait haritada köprülerin tasarlandığının gösterimi 199

Şekil 3-13: Göksu Köprüsü yapılmadan önce Göksu ve Anadoluhisarı 199

Şekil 3-14: Göksu ve çevresinin mekânsal değişimi (XV., XVI. ve XVII. yüzyıllar) 203

Şekil 3-15: Göksu ve çevresinin mekânsal değişimi (XVIII. ve XIX. yüzyıllar) 204

Şekil 3-16: Anadoluhisarı'nın 1883 yılı öncesine ait fotoğrafı 206

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1-1: Göksu ve çevresi (Çalışma alanı) 3
Harita 2-1: Kocaeli Sancağı - İstanbul Kadılığı - Bostancı Ocağı muhtemel sınırları 25
Harita 2-2: XVI. Yüzyıl Yoros Kazasına ait yer belirleme sorunu ve hataları 30
Harita 2-3: Değerlendirme örneği 31
Harita 2-4: 1523-1530 yılları arası yerleşimlerin yer değişimi 35
Harita 2-5: Göksu ve Anadoluhisarı'nın XVI. yüzyıl değişimi 36
Harita 2-6: 1845 yılında İstanbul'da yer alan karakolhanelerin gösterimi 41
Harita 2-7: İhtisap ve Zaptiye Nezaretine ait Beykoz Sınırlarında kalan Karakolhaneler 60
Harita 2-8: 1868 yılı İstanbul Şehremaneti Belediye Dairelerine ait yaklaşık sınırlar 66
Harita 2-9: 1870 Nizamnamesi'ne göre İstanbul Vilayeti 73
Harita 3-1: Göksu ve çevresinin topoğrafik haritası 80
Harita 3-2: Dere sularının toprağı taşımasıyla Göksu'da yaşanan kıyı değişimi 81
Harita 3-3: Göksu ve çevresine ait yerleşim haritası (1420-1452) 92
Harita 3-4: Göksu ve çevresine ait yorumlu yerleşim haritası (1420-1452) 92
Harita 3-5: 1870 tarihli haritada hisarpeçe içerisinde görünen çeşme 93
Harita 3-6: 1845, 1870 ve 1878 tarihli haritalarda Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii 94
Harita 3-7: XIV. ve XV. yüzyılda Göksu ve Çevresi 97
Harita 3-8: XIV. ve XV. yüzyıllarda Göksu ve Çevresi (2B Paftası) 98
Harita 3-9: XIV. ve XV. yüzyıllarda Göksu ve çevresi (2C Paftası) 99
Harita 3-10: 1523-1530 yılları arası yerleşimlerin yer değişimi 104
Harita 3-11: 1530-1560 yılları arasında Göksu ve çevresi (2C paftası) 105
Harita 3-12: Dolaybağı Caddesi'nin konumu 112
Harita 3-13: 1530-1560 yılları arasında Göksu ve çevresi 112
Harita 3-14: Dolaybağı Caddesi erişimine ait eğim gösterimi 117

Harita 3-15: Göksu Köprüsü'nden Körfez Caddesi'ne erişim yolunun eğim gösterimi.....117
Harita 3-16: 1530-1560 yılları arası Göksu ve çevresi (2B paftası).....118
Harita 3-17: 1562-1600 yılları arasında Göksu (2C Paftası).....130
Harita 3-18: XVI. yüzyılın düğüm noktaları 132
Harita 3-19: XVI. yüzyıl sonlarında Göksu ve Çevresi (2B paftası) 135
Harita 3-20: XVI. yüzyıl sonlarında Gazi Sinan Paşa Çeşmesi ve yerleşimler.....136
Harita 3-21: 1845 ve 1918 tarihli haritalarda çömlekçiler ve çevresi 145
Harita 3-22: XVII. yüzyıl Göksu ve Çevresi (2C paftası) 145
Harita 3-23: XVII. yüzyıl Göksu ve Çevresi 147
Harita 3-24: Patrona Halil İsyanı'nda (1730) Göksu ve çevresi 161
Harita 3-25: Yeniden düzenlenen mesire alanı sınırları (1752) 163
Harita 3-26: XVIII. yüzyılda mesire alanının mekânsal büyümesi.....165
Harita 3-27: Göksu ve Çevresi (XVIII. yüzyıl sonu).....169
Harita 3-28: Küçüksu Karakolu'nun 1845, 1895 ve 1918 tarihli haritalardaki değişimi 178
Harita 3-29: Çömlekçiler bölgesinde yer alan karakolu gösterir kroki 179
Harita 3-30: Dört Kardeşler Çayırı ve Meyhane Deresi'ni gösterir harita 181
Harita 3-31: Çömlekçiler bölgesini gösteren tarihsiz kroki 187
Harita 3-32: 1910 yılına ait haritada kireçhanenin yeri 193
Harita 3-33: Tarihsiz krokide yer alan bekâr odaları 194
Harita 3-34: 1906 tarihli haritada odaların görüntüsü.....195
Harita 3-35: Saliha Sultan Vakfı'na ait arazide taş ocağının bulunması.....197
Harita 3-36: Göksu ve Çevresi (1800-1877).....201

EKLER LİSTESİ

EK 1: Menba ve Muhtemel Yerleşimleri gösterir harita (1420-1452) 248

EK 2: XX. Yüzyıla ait olduğu anlaşılan su yollarını gösterir harita 249

EK 3: Anadolu Hisarı'nın Yıldırım Bayezid ve Sultan II. Mehmed dönemlerindeki karşılaştırması 249

EK 4: Hisar, Cami ve hisar girişine planlanan köprüyü gösterir harita 250

EK 5: 1878 yangını sonrası meydana getirilen haritanın yerleştirilmesi 251

EK 6: 1453-1458 yılları arası tahrir defterine kayıtlı Yoros Kazası'ndaki iskân birimleri 252

EK 7: Göksu ve çevresinin paftalara bölümlenmesi 253

EK 8: Gölbahçe mevkii ve muhtemel ark rotası 253

EK 9: 1530, 1561 ve 1591-1624 yıllarına ait tahrir verileri 254

EK 10: Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (1845) haritasında hamamın konumu 256

EK 11: Necib Bey haritasında Anadoluhisarı'nın bir kısmı (1918) 257

EK 12: 1563 tarihli belgeye göre Üsküdar Kadılığı'nda kayıtlı fundacıların dağılımı 258

EK 13: Gazi Sinan Paşa Çeşmesi'nin konumu ve ada-parsel bilgisi 259

EK 14: Nişancı Abdurrahman Vakfı'na ait bahçeler hakkında (1775) 260

EK 15: Bostancıbaşı Defterleri'nde yer alan yapılar ve muhtemel konumları (A) 261

EK 16: Bostancıbaşı Defterleri'nde yer alan yapılar ve muhtemel konumları (B) 262

EK 17: Nişantaşı ve çevresinde Saliha Sultan Vakfı'na ait arazilerin ifrazını gösteren kroki 263

EK 18: Anadoluhisarı'na ait 1845 tarihli temettuât defterinde yer alan verilerin vergi miktarları hariç tablosu 264

1. GİRİŞ

XX. yüzyılda kendisini belirgin olarak var eden şehir araştırmalarının gün geçtikçe tümlük ihtiyacı artmaktadır. Her dönem yeni paradigmaların belirdiği şehirler, artan karmaşanın dolayısıyla kaygının önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Bu kaygının temelinde "bir sonraki evrede ne olacak?" sorusu barınmaktadır. Söz konusu şehirler olduğunda bu konuya uzun vadede kesin belirlenimlerle yaklaşmak günümüz bilgisinde mümkün görünmemektedir. Ancak geçmiş ve günümüz ile ortaya konulacak yarın tahayyülü, tümlüğe yaklaştırarak yaşanılan kaygıyı makul seviyede tutacaktır.

Kent çalışmalarında bu kaygıyı azaltabilmek için geleceğe dönük tahminler ve eylem planları hazırlanmaya çalışılmaktadır. BM Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, AB Sürdürülebilir Gelişim Hedefleri ve Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Kalkınma Planları gibi başlıklar altında, küresel ve ulusal ölçekte kentlere ilişkin hazırlıklar yer almaktadır. Dünyada bir yandan metropollerin ve mega kentlerin sayısı giderek artarken, diğer yandan mevcutların da nüfus çekim merkezi olmaya devam ettiği görülmektedir. Büyük kentlerin, özellikle gelişmekte olan ülkeler için nüfus artış hızı oldukça fazladır. Dahası, "2050 yılında kentsel nüfusun dünya nüfusu içindeki payının %70'lere ulaşması, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı ülkelerinde ise %90 düzeyine yaklaşması beklenmektedir".[1]

Gelişmekte ve OECD üyesi olan Türkiye için de nüfus öngörüleri bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Türkiye'de iller arasında en fazla nüfusa sahip olan İstanbul, hala nüfus çekmeye devam etmektedir. Yapılan istatistiklerde 2015 yılına kadar artış yaşayan İstanbul için, 2015 sonrası nüfus artış hızının eksiye düştüğü görülse de, 2017 yılında 15 milyon olan nüfusun 2023 yılında % 13,6 nüfus artış hızı ile 16,3 milyon nüfusa ulaşacağı ön görülmektedir.[2]

Bu artışın neden olduğu sayısal, sosyal ve estetik soru(n)larının üstesinden gelmeye çalışan planlama disiplini tek başına yetersiz kalmaktadır. Bu yetersizliğin pragmatik yaklaşımlarla giderilmeye çalışılması, yeterli ve doğru soruların sorulmaması İstanbul'un en büyük sorunlarından olmuştur. İstanbul'un tahminleri aşmasının ardından çözüm önerilerinin ikinci dünya savaşı sonrası metropol kentler bağlamında oluşturulduğunu belirten Kuban, "2500 yıllık bir belleğin sahnesinde" İstanbul'un tarihinin ve kültürel birikiminin önemsenmediği olağanüstü bir değişim olduğunu yorumlamıştır.[3] Bu ve benzeri birçok değerlendirme kent bilgi birikimimizin eleştirisi olarak görülmelidir.

[1] On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023), TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2019).
[2] Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Nüfus Projeksiyonları, 2018-2080* (21 Şubat 2018).
[3] Doğan Kuban, "Cumhuriyet İstanbulu", *İstanbul ansiklopedisi*, ed. Mustafa Alp Dağıstanlı (İstanbul: NTV Yayınları, 2010).

Kent araştırmalarının bu bağlamda yüklendiği görev ise kolay değildir. *Sahne*nin görülebilmesi için sadece ışığa değil, doğru ışıklara ihtiyaç vardır. Bu anlamda doğru ışıklar, kentin tarihine,[4] toplum bilgisinin üretilmesine[5] ve planlamasına[6] dair doğru bilgileri edinmekle ve doğru eleştirileri getirmekle mümkün olacaktır.

Kent bilgi birikimin artması ile değişimin olağanüstü halden olağan, kaos üretmeyen ve yok etmeyen bir seyre kavuşması arzulanmaktadır. Bu birikime katkı sağlayacak önemli girdilerden biri kentin tarihinin farkındalığıdır. Bu doğrultuda İstanbul kent tarihinde önemli bir yeri olduğu anlaşılan Göksu'nun yetersiz ışık alan yerlerden olduğu görülmektedir. Kesintili aktarımların yerine anlamlı bir sürece ihtiyacı olan, bazı izlerin belirginleştirilmesi ve bazı izlerin ise ortaya çıkarılması gerektiği görülen Göksu'nun mekânsal değişimini anlamanın bu farkındalığa katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Göksu ve çevresinin mekânsal değişim sürecine dair yapılan çalışmanın izlencesinin aktarılacağı bu bölümde; (izlence öncesinde) çalışma alanının nerede olduğu, bu alana temas eden veya bu alanı hedef edinen mevcut çalışmaların neler olduğu, bu çalışmanın neleri amaçladığı ve hangi kapsam ve yöntem içerisinde aktarıldığı yer almaktadır.

1.1. Araştırmanın Konumu

Araştırmanın mekânsal sınırları İstanbul-Anadolu Yakası'nda bugünkü Beykoz İlçesi Anadoluhisarı, Göksu, Göztepe ve Yenimahalle mahallelerinin sınırları içerisinde yer almaktadır. Odak noktasını Göksu mesire alanı olarak belirleyen araştırma sınırları, araştırmanın sağlıklı ilerlemesi açısından idari sınırlar da göz önünde bulundurularak belirlenmiştir. Bu bağlamda, Üsküdar İlçesi'ne bağlı Kandilli mahallesi mekân kesitinin dışındadır. Öte yandan, uzak etkileşimde kalan Anadoluhisarı Mahallesi'nin Kuzey sahili, Göztepe Mahallesi'nin Kavacık kavşağı çeperi ve Yenimahalle Mahallesi'nin Ümraniye ilçesi tarafı yine araştırmanın dışında tutulmuştur.

Beykoz İlçesi'ne bağlı Göksu Mahallesi, adını aldığı Göksu deresi ile Küçüksu deresi arasında, batısında İstanbul Boğazı, kuzey sınırında Anadolu Hisarı, doğusunda Yenimahalle ve Göztepe mahalleleri yer almaktadır. Güney sınırında Üsküdar – Kandilli Mahallesi yer almakta olup aynı zamanda Beykoz ilçe sınırını oluşturmaktadır (bk. Harita 1-1).

[4] Yunus Uğur, "Şehir Tarihi ve Türkiye'de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 3/6 (2005).
[5] Alim Arlı, "Klasik Sosyolojide Derin Revizyon: Pierre Bourdieu Sosyolojisi", 3. Basım, *Ocak ve Zanaat*, ed. Güney Çeğin vd. (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2007).
[6] Kuban, "Cumhuriyet İstanbulu".

Tarihte Göksu Asya'nın Tatlı Suları olarak bilinen Göksu ile Küçüksu (Küçük Göksu) derelerinin arasında oluşan düzlükte yer almaktadır. İki dere ile birlikte, Kuzey – Güney ve Doğu yönlerinde topoğrafyanın yükseltisinin artması, Batısında deniz sularının yer alması Göksu'yu ayrıcalıklı kılmaktadır. Avrupa Yakası'ndaki en yakın nokta olan Aşiyan Mezarlığı önünden hesap edildiğinde, Boğaz geçiş genişliği yaklaşık 760 metre ile en dar noktalardan birini oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu mesafe, Boğaz'ın oluşturduğu boşluk ile görüntü ve ses etkileşimini yüksek tutan mesafedir. Öyle ki, bugün için yeterli sessizlik yaşanamasa da, 1937 yılına ilişkin anısını paylaşan Boysan'ın da belirttiği gibi at arabalarının teker takırtıları duyulabilir mesafedir.[7]

Harita 1-1: Göksu ve çevresi (Çalışma alanı)

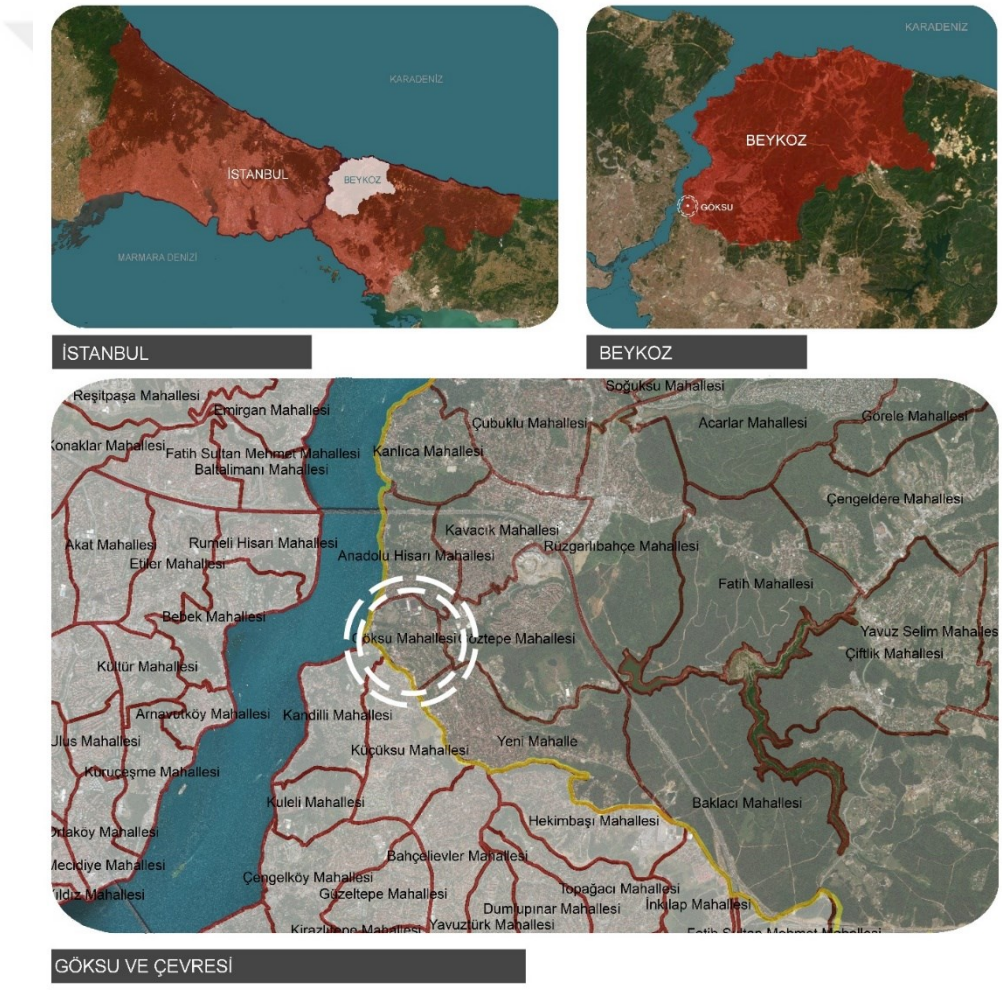

[7] Aydın Boysan, *Nereye Gitti İstanbul?*, *Yaşantı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 35.

1.2. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Sahnede araştırma ışıkları ağırlıklı olarak kent mekânındaki büyük değişimler, yığılmalar, dönüşümler ve sorunlar üzerine odaklanmaktadır. Bu nedenle kenti ele alan yazın, sanayileşme, kentleşme, toplumsal hareketler üzerine yaptığı çalışmalarda rakamların en büyük ve değişim makasının en açık olduğu yerleri tercih etmektedir. Bu tercih, büyük soruna ait zaman dilimlerinde kent bilgisinin artmasına, ilgili zamanlar dışında kalan bilgilerin ise baskılanmasına yol açmaktadır. Bu nedenle kentte başka bilgilerin göz ardı edildiği görülmektedir. Oysa kentin, özellikle binlerce yıllık birikimiyle İstanbul'un, bilgisini her daim zinde tutmaya, gözünden kaçanları sorgulamaya ihtiyacı vardır.

İstanbul'da Boğaziçi köyü olmaktan çıkarak kent mekânına dâhil olan Göksu, mesire alanı denildiğinde Sad'abad – Kâğıthane, sanayi denildiğinde İzmit – Tekirdağ yönleri ya da Paşabahçe – Beykoz bölgesi, Boğaziçi denildiğinde ise Üsküdar ve Beşiktaş sahillerinin yanı sıra Avrupa yakası kıyı yerleşim yerlerinin gölgesinde kalan yer olmuştur.

Diğer yandan Anadolu Hisarı ile ilk kalıcı yerleşimin XIV. yüzyılda olduğu bilinen Göksu ve çevresinin, sayfiye, mesire ve Boğaziçi araştırmaları içerisinde XVIII. ve XIX. yüzyıllara yoğunlaşan aktarımların da Göksu'ya ait farklı zaman dilimlerinin gölgede kalmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Mekân; toplum, doğa ve idare gibi organize yapılar arasında bir birikim yeri olarak ifade edilecek olursa, birikimin ve birikimle ortaya çıkan değişimin anlamlı bir sürece sahip olması beklenmektedir. Hisar yapımından sonra Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii'n inşasını mahalle kuruluşuna ait iz olarak görülen XV. yüzyıldan Evliya Çelebi'nin aktarımları bulunduğu XVII. yüzyıla, Lale Devri paradigmalarının uç gösterdiği XVIII. yüzyıldan vapurlar ile çok farklı bir devir çizilen XIX. yüzyıla kadar kesik kesik görüntüye giren kareler bulunmaktadır. Bu kareler mekânın değişimini farklı açılarıyla göstermekte ancak süreç içerisindeki değişimin görülebilmesi yeterince sağlanamamaktadır.

Bu araştırmanın amacı İstanbul İli Beykoz İlçesi'ne bağlı Göksu ve çevresinin, 1394 yılında Anadolu Hisarı'nın inşasıyla birlikte görülen ilk kalıcı yerleşimden Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) nedeniyle Balkan Göçü'nün yaşandığı, yangının olduğu ve belediye dairesinin faaliyete geçtiği 1878 yılına kadar olan süreçteki mekânsal değişiminin ya da "tarihi coğrafya"sının görülebilmesidir.[8]

Bu genel amaç doğrultusunda, öncesi ve sonrasıyla değişimi anlamak için 1394-1877 yılları arasında ilk olarak Göksu'ya ait bilgi stokunun yer keşfi yapılacaktır. Bu bağlamda Göksu ve çevresinin dâhil olduğu idari sınırlar tespit edilerek yerleşimler ve yerleşim tanımları, aktörleri ve mekânsal etkileşimleri değerlendirilmektedir. İkinci olarak ise tespit edilen etkenler ve etkileşimlerle birlikte Göksu ve

[8] Tarihi coğrafya için bk. Yunus Uğur, "Tarih ve Coğrafya: Zaman ve Mekânın Etkileşimi", Tarih ve Diğer Bilimler: Geçmişin Peşinde Disiplinlerarası Bir Kılavuz, ed. Mehmet Yaşar Ertaş (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021), 228-229.

çevresinde yer alan mekânsal değişimler incelenmektedir. Farklı ölçeklerde yapılan değerlendirmelerle birlikte mekânsal değişimin harita üzerinde yorumlanan veya tespit edilen izlerinin aktarılması, muhtemel ifadeleriyle yorumlanan izlerin eleştiriye açılması, tespit edilenlerin ise kent bilgi birikimine katkı sağlaması hedefler arasındadır. Böylelikle kent mekânının oluşmasında, biçimlenmesinde etkin rol oynayan unsurların, aşamaların ve etkileşimlerin somut hale getirilerek mekânın okunması, kent araştırmalarında farkındalığa yol açması, kent müdahalelerinde göz önünde bulundurulması gereken bilgi stokunun var edilmesi temel gayedir. Bununla birlikte kent mekânının etkileşimde ihmal edilmemesi gereken çok sayıda belirleyicinin olduğu bilinmektedir.[9] Araştırmanın yasal zaman kısıtı nedeniyle Göksu üzerinde etkin görülen belirleyiciler dikkate alınarak zaman çizgisiyle birlikte mekânsal değişimin neden, nasıl ve nerede gerçekleştiği üzerinde durulmaktadır.

Farklı ölçekleri içeren bu kapsam dâhilinde Göksu'nun mekânsal değişimi ve keşfi Osmanlı şehirlerine ait kaynaklar ve imkânları[10] ile yürütülmüştür. Bu bağlamda arşiv, literatür, plan ve görsel malzemeler incelenmiş ve sosyo-politik ve fiziksel etkileşimlerin somutlaştırılmasına çalışılmıştır. İlk olarak literatür üzerinden İstanbul (Dersaadet ve Bilad-ı Selase) ve Kocaeli Sancağı'nın idari süreçleri incelenmiştir. Bu incelemenin yönlendirmesiyle Üsküdar Kadılığı'nı ve Yoros Kazası'nı hedef edinen literatür ve merkezi çalışmalardan istifade edilmiş, Göksu ve çevresinin dâhil olduğu sınırlar ve tanımlar bulunmaya çalışılmıştır. Bulunan Yenice, Göksu, Anadoluhisarı, Küçüksu, Kadıasker, Muhaşşi Sinan, Sinan Çelebi gibi yer tanımlarıyla Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı arşivinde (BOA), TDV İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından transkripsiyonu yapılan kadı sicillerinde, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar'da ve İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Koleksiyonu'nda taramalar yapılmıştır. İstanbul ve Boğaziçi'nin de dâhil edildiği aramalarda İ.B.B. Atatürk Kitaplığı ve İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi'nden çok sayıda plan, harita ve fotoğraf gibi görseller edinilmiştir. BOA'da yer alan plan, kroki ve haritalarla birlikte kütüphanelerde bulunan haritalar dijital restorasyon ile (latin harfleriyle ve işaretlemelerle) aktarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca devlet arşivleri içerisinde dikkat çeken belgelerin transkripsiyonu gerçekleştirilmiştir. Bu belgelerden 1845 yılı Anadoluhisarı Mahallesi'ne ait temettuât defterinde yer alan bilgiler (vergi bedelleri hariç) tablo haline getirilerek sunulmuştur. İmarın yanı sıra saray ve toplumsal faaliyetler içeren ya da mülkiyetleri gösteren belgeler üzerinde mekânsal değişim izleri takip edilerek aktarılmıştır.

[9] Manuel de Landa, *Yeni Bir Toplum Felsefesi*, *Öbekleşme Kuramı ve Toplumsal Karmaşıklık*, çev. Sercan Çalcı (İstanbul: Kolektif Kitap, 2017).

[10] Bk. Yunus Uğur, "Tarihçilikte "Mekânın Yeniden Keşfi": Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler", *İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi* 11/20 (2020), 678–700.

İkinci olarak 1877 yılına kadar Göksu ve çevresinin bilgilerinin bulunduğu tahrir, temettuât ve nüfus defterlerine ait çalışmalar (literatür) incelenerek döneminde çevre yerleşimlerle ve zaman çizgisinde Göksu'ya ait bilgilerle kıyaslanmaya çalışılmış, bu kıyaslama için de tablolar ve haritalar üretilmiştir.

Üçüncü olarak yine bu dönemlere ait seyahatname, divan, anı, hikâye ve roman gibi edebi eserlerdeki Göksu'ya dair anlatılar ile olay yerlerine ilişkin belirlemeler yapılmış ya da fikirler yürütülmüştür. Bu yazılı kaynakların yanı sıra gravür ve fotoğraflar, sosyal-fiziksel etkileşimlerin ve mekânsal değişimlerin aktarılması için kullanılmıştır.

Elde edilen bu bilgilerle mekân ve zaman kesitinde Göksu'nun mekânsal değişimine ilişkin yorumlarda bulunurken, mevcut bilgi ve görsellerin bilgisayar destekli çizim programları yardımıyla dönemlerine göre muhtemel ve tespit edilen konumlarıyla değişimi gösteren haritalar oluşturulmuştur. Bu haritalarla birlikte Göksu'nun arazi üzerindeki yapılaşması, işlevsel ve fiziksel değişimleri izlenebilir hale getirilmiştir.

1.3. Literatür Değerlendirmesi

Göksu; Boğaziçi, sayfiye, hasbahçe, bahçe, mesire, yerleşim yeri, hisarlar ve saraylar gibi birçok araştırma içerisinde yer bulmaktadır. Bu konulardan yerleşim yeri ve hisarların konu edildiği çalışmalarda Anadoluhisarı, saraylar ve mesireler üzerine yapılan çalışmalarda ise Küçüksu başlığı ile ele alınmaktadır. Bahçe ya da hasbahçe çalışmalarındaki başlıklarda ise Göksu'nun yer aldığı görülmektedir.

Bu çalışmaların ilki Muzaffer Erdoğan'a ait olan *Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri* adlı makale olarak görünmektedir.[11] Erdoğan bu çalışmasında bahçelere ait bilgileri derleyerek Türk peyzaj tarihi için ilk büyük adımı atan kişilerden olduğu düşünülmektedir. M*evacib defterleri*[12] üzerinden edindiği bilgi ile Göksu'nun IV. Murad (1623-1640) döneminde varlığını ortaya koyan Erdoğan'ın bu çalışması, Gönül Aslanoğlu Evyapan gibi yine bahçeler üzerine yapılan çalışmaların[13] referansı olduğu görülmektedir. Erdoğan'a ait çalışmanın yanı sıra Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi Kömürciyan'ın eserlerinde yer alan Göksu ve Anadolu Hisarı anlatımları, bu çevre tarihinin araştırılmasında başvuru kaynağı olan eserlerde etkili olmuştur. Albert Gabriel,[14] Çelik Gülersoy,[15] Mehmed Rebii Hatemi

[11] Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *Vakıflar Dergisi* IV (1958).

[12] Mevacib defteri: Devlet görevlilerinin çalıştıkları günlerin ve aldıkları miktarların kayıt edildiği defterlerdir.

[13] Gönül Aslanoğlu Evyapan, *Eski Türk bahçeleri ve özellikle eski İstanbul bahçeleri* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1972).

[14] Albert Gabriel, *İstanbul Türk kaleleri* (b.y.: Tercüman Gazetesi, 1970).

[15] Çelik Gülersoy, *Göksu'ya Ağıt* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1987).

Baraz[16] ve Süleyman Faruk Göncüoğlu[17] gibi yazarlara ait Anadoluhisarı ve Göksu'nun başvuru kaynakları, yazarlarının dönemlerindeki mevcut bilgilerle sarayın ilgisinin XVII. yüzyılda başladığını göstermişlerdir.

Bu anlatımları Hakan Gülsün'ün hasbahçe ve Küçüksu Kasrı üzerine yaptığı araştırmalarda Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan *Şehinşahname-i Murad-ı Sâlis* adlı eserin kaynaklığında derenin kenarında Kandil Bahçesi olarak bu alanda Sultan III. Murad (1574-1595) döneminde köşk (saray) bulunduğunu ifade ederek XVI. yüzyıla taşımıştır.[18] İstanbul Anadolu Yakası mesirelerini ele alan Özgün Arın'ın çalışmasında ise 1564 yılına ait arşiv kayıtları işaret edilerek Göksu'da bahçe olduğu ifadeleriyle aynı yüzyılda daha erken kayıt ortaya konulmuştur.[19] Yapılan araştırmada Bostancı Ocağı'nı tarih disiplininden inceleyen Murat Yıldız'ın 1549 tarihli belgedeki hasbahçelere ait nefer kayıtlarında Göksu'nun geçtiği ve Göksu'nun hasbahçe olduğunu göstermektedir.[20] Yıldız yine aynı çalışmada Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) hasbahçe sayısındaki artışa dikkat çekmiştir.

Yukarıda bahsi geçen araştırmalarda XVI. yüzyıla kadar Göksu'da bahçe varlığını gösteren farklı disiplinlerdeki çalışmalardan bir kısmının kapsamı gereği, bir kısmının ise dönemindeki arşiv kaynaklarını tarama zorluğu nedeniyle yerleşimden bağımsız ya da mekân değerlendirmesine tabii tutmadan, Göksu'nun XVI. ve XVII. yüzyıllarına ait kısa notlar ölçeğinde aktarımlar bulunmaktadır. Bu durum Eldem'in ifadelerinde yer alan XVIII. yüzyıl öncesine gitmenin zorluğunu doğrulamaktadır.[21]

Yine yukarıda ifade edilen Gabriel (1970), Gülersoy (1987), Baraz (2009) ve Göncüoğlu'nun (2016) yanı sıra mesire alanı olarak XVIII. yüzyıl sonrasına odaklanan Ferda Kazancıbaşı'nın (2006) çalışması[22] da Göksu, Küçüksu ve Anadoluhisarı'nın araştırmalarında kaynak olarak yer almaktadır. Göksu ve çevresini esas alan birçok tez çalışmasının mekânsal bulgularının bu kaynaklar etrafında toplandığı, bilgi ilavelerinin dönem açısından ağırlıklı olarak XIX. yüzyılın sonu ile birlikte XX. yüzyıl içerisine yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda XX. yüzyıla ait bilgi birikimine katkı sağladığı görülen Bahar Doğu (1987), Fatma Gül Demet Sarı (1996), Nedim Gündüz (2013), Ayşe Kevser İsmailoğlu

[16] Mehmed Rebii Hâtemi Baraz, *Anadolu Hisarı*, *Yeni Hisar, Yenice Hisar, Akça Hisar, Güzelce Hisar, Güzel Hisar* (İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2009).

[17] Süleyman Faruk Göncüoğlu, *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları: Hisarlar ve Mahalleleri* (İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2016).

[18] Hakan Gülsün, "Boğaziçi'nde Bir Hasbahçe "Küçüksu"", *Milli Saraylar 1993* (TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 1993); Hakan Gülsün, *Küçüksu Kasrı* (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 1995).

[19] Özgün Arın, *İstanbul'un Anadolu Yakası Kıyılarında Mesire Alanlarının Dönüşümü (1839-1938) ve Günümüze Yansımaları* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

[20] Murat Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008).

[21] Sedad Hakkı Eldem, *Türk Bahçeleri* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 371.

[22] Ferda Kazancıbaşı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küçüksu Mesire Yeri Belgeseli* (İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2006).

(2019) ve Zehra Kaya'ya (2019) ait tez çalışmaları bulunmaktadır.[23] Bu tezlerin haricinde Küçüksu Kasrı'na dair araştırma ortaya koyan Nesrin Taşer'in (2008) XVIII. yüzyıla ait arşiv ve eserlerden bilgileri dâhil ederek katkı sağladığı görülmektedir.[24]

Bu tez çalışmalarının haricinde 2021 yılında Cemalettin Şahin tarafından yayınlanmış olan "Anadoluhisarı Şehri: Yerleşmenin Kuruluşu ve Mekânsal Gelişimi" başlığıyla bu alana odaklanmış önemli bir bildiri bulunmaktadır.[25] Göksu ve çevresine odaklanan Şahin'in çalışmasında XVI. yüzyılda yer alan üç mahalle ilk defa bir arada zikredilmiştir. Şahin, Hanefi Bostan'ın Yoros Kazası'na ait XVI. yüzyıl tahrir defterleri üzerindeki çalışmasını[26] referans göstererek değindiği XVI. yüzyıl yerleşimleri içerisinde yine bu çevreye ait olduğu tespit edilen Yenice Köyü ile ilgili bir değerlendirmede bulunmamıştır. XVII. yüzyılda sayfiye ve mesire yeri, XVIII. ve XIX. yüzyılda İstanbul'un en önemli gezi ve eğlence yeri vurgusu yapılan çalışmada, 1868 yılından itibaren idari yapı değişimlerini göz önünde bulundurularak 1917-2020 yılları arasında Göksu ve çevresindeki yerleşim lekeleri (alanları) haritalar ile gösterilmektedir. Sempozyum bildirisi olarak hazırlanan çalışmanın kapsamı gereği XX. yüzyıl öncesinde yer alan yapılaşmalara veya değişimlere yoğunlaşmadığı anlaşılmaktadır.

Bu araştırma ise yukarıda yer alan çalışmaların hedeflerinden ve zaman dilimlerinden farklı olarak, hisar yapımından XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar görülen değişim sürecindeki boşluklara ve onların anlamlı bir süreçte tamamlanmasına odaklanmıştır.

Diğer yandan bir üst ölçek olarak Boğaziçi'nin mekânsal değişimini değerlendiren çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Çiğdem Aysu'nun (1989) Boğaziçi'nin mekânsal değişimini Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini bir arada ele alarak yaptığı çalışma olmuştur.[27] Boğaziçi'nin mekânsal farklılaşmasını durağan ve dinamik dönemler olarak ele alan Aysu, dönüm noktası olarak 1950'yi esas

---

[23] Bahar Doğu, *Anadolu Hisarı Göksu-Küçüksu Çayırları ve Çevresinin Tarihi Perspektivi ve Günün Koşulları Açısından Değerlendirerek Geliştirme Olanakları* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987); Fatma Gül Demet Sarı, *Boğaziçi Köylerinden Anadoluhisarı'nda Yerleşim Dokusu Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996); Ayşe Kevser İsmailoğlu, *Kıyı Alanları ve Mesire Alanlarının Niteliksel ve Niceliksel Bağlantısının Sorgulanması: Küçüksu ve Göksu Mesire Alanları* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); Zehra Kaya, *Şehir ve Medeniyet Etkileşimi Bir Mekânsal Çözümleme Örneği: Anadoluhisarı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

[24] Nesrin Taşer, *İstanbul'da Ihlamur ve Küçüksu Kasırları* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

[25] Cemalettin Şahin, "Anadoluhisarı Şehri: Yerleşmenin Kuruluşu ve Mekânsal Gelişimi", *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Hilal Yurdakul (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021).

[26] Mehmet Hanefi Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*, ed. Sinan Demirtürk (Ankara, 2016), 4.

[27] Çiğdem Aysu, *Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989).

almıştır. Boğaziçi'nin biçimlenmesini ağırlıklı olarak Cumhuriyet dönemindeki göç, yasal yönetsel etkenler, sanayi ve ulaşım faktörleri üzerinden değerlendirmiştir. İkinci olarak Yıldız Salman (2004) ise Boğaziçi sit alanlarını, mevcut durumlarını ve korunma sorunlarını ele almıştır.[28] Çok sayıda harita ve fotoğrafı doküman olarak kullanan Salman da XX. yüzyıla ait Boğaziçi'nin değişimi ve eserlerin korunması üzerinde durmuştur. Üçüncü olarak, Boğaziçi'nin XVIII. yüzyılına odaklanan Tülay Artan'ın (1989) çalışması bulunmaktadır.[29] Bu çalışmalar içerisinde Aysu (1989) Göksu ve çevresini ayırt eden özel bir değerlendirmede bulunmazken, Artan (1989) "Bahçeler: Asya Kıyıları" içerisinde, Salman (2004) ise "Anadoluhisarı" başlığı ile yer vermiştir. Göksu ve çevresine ait değerlendirme kısmını XVII. yüzyıldan itibaren ele alan Artan, Anadoluhisarı ve Göksu'yu ayırt ederek yerleşim yeri olarak Evliya Çelebi ve Kömürciyan'ın eserlerini, bahçe olarak ise Muzaffer Erdoğan'ın makalesini kaynak olarak kullanmıştır. Artan aynı zamanda XVIII. yüzyılda inşa edilen Küçüksu Kasrı ile Göksu'nun kamusal mekâna dönüşümünü ilk değerlendirenler arasındadır.

Boğaziçi'nin mekânsal değişimine odaklanan bu çalışmalar, kıyaslama ve dönemlerin belirgin özelliklerinin görülebilmesi açısından değerli olmaktadır. Bu çalışmalar içerisinde mekânların kendilerine ait süreçlerinin ayırt edilme zorluklarının yanı sıra büyük kırılma ve değişimlerle yapılan süreç okumalarının devamlılıkları ayırt etme sorunları da oluşturduğu düşünülmektedir. Bu keşfedilen büyük kırılmalara ya da saraya odaklanan anlatımlarda Eldem'in ifade ettiği gibi "Fetih'ten Tanzimat'a kadar değişmeyen"[30] ya da Karahasanoğlu'nun ele aldığı gibi Lale Devri veyahut Batılılaşma gibi paradigmaların baskınlığında[31] göz ardı edilen mekân okumaları gerçekleşmektedir.

İdari ve sosyal yapıyı bir arada görme eğiliminde olan bu çalışma, kent mekânını ve değişimini anlamayı zorlaştıran sınırların sorgulanmasını, bu sorgulama ile İstanbul'da yerleşim ölçeğindeki Göksu ve çevresinin mekânsal değişimine doğru mesafeden bakmayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda kent sorunlarını ele alan şehircilik ve mimarlık bilimlerine ait yazın ve çalışmaların yanı sıra; felsefe, tarih, kent sosyolojisi, iktisat, siyaset bilimi ve kamu yönetimi bilimlerine ait araştırmalar da çalışma için önemli birer bilgi bankası konumunda olduğu görülmüştür. Farklı disiplinler üzerinde yapılan okumalar, ilk olarak Göksu ve çevresinin değişimini, İstanbul, Türkiye ve Dünya ölçeğindeki değişimlerle birlikte anlamaya, Göksu'nun kendisine özgü süreçlerini ayırt etmeye yardımcı olmuştur. Farklı ölçeklerde hareket etmenin zorluğuyla birlikte, zaman çizgisinde kesintisiz hareket etmekte, özellikle Eldem'in de

[28] Sakine Yıldız Salman, *Boğaziçi Tarihi Sit Alanının Yok Olma Süreci ve Kalan Sınırlı Değerlerin Korunma Olasılıkları* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004).

[29] Tülay Artan, *Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus* (Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology (M.I.T), Architecture, Art and Environmental Studies, Doktora Tezi, 1989).

[30] Edhem Eldem, "Osmanlı Dönemi İstanbul'u", *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 23 (2010), 180–181.

[31] Selim Karahasanoğlu, "İstanbul'un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu (14-17 Aralık 2010)*, ed. Davut Hut vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi - İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011).

vurguladığı gibi XVIII. yüzyıl öncesine gitmekte zorluk yaşanmıştır.[32] Ancak gerek farklı ölçeklerde ve disiplinlerde, gerekse geniş bir zaman kesitinde uğraş üzere olarak Göksu ve çevresine özgü bilgilerin büyük kısmının birleştirilmesi ve böylelikle çalışma alanına daha bütüncül bakışla yaklaşılması denenmiştir. Bununla birlikte başta Başkanlık Osmanlı Arşivleri, İ.B.B. Atatürk Kitaplığı ve İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi'nin sağladığı birincil kaynakların değerlendirilmesi ile bu çalışma, Göksu ve çevresine ait 1394-1877 yılları arasındaki mekânsal değişime dair literatürde görülen boşluğun büyük oranda giderilmesi ile literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

1.4. İzlence

Göksu ve çevresinin 1394-1877 yılları arasında yaşanan mekânsal değişimini anlamak üzere inşa edilen tezin ilk bölümü izlence ile son bulmaktadır. Buraya kadar olan kısımda; çalışma alanının konumu, amacı, kapsamı ve kent araştırması olarak Göksu'ya yaklaşım biçimi ve yönteminden bahsedilerek, Göksu'ya temas eden literatür değerlendirilmiş ve bu çalışmanın literatüre katkısının ne olacağı ifade edilmiştir.

İkinci bölümde, Göksu ve çevresinin XIV. yüzyıldan başlayan zaman çizgisinde hangi idari bağlamların ve sınırların içerisinde yer aldığı, yer tanımlarında hangi isimlerin bulunduğu ve hangi idari kapsamda bilgiler Göksu'ya ait bilgilerin barındığı paylaşılmaktadır. Bu bilgilerle, Göksu üzerinde yasal, yönetsel ve mekânsal etkileşimleri belirlenmeye çalışılmaktadır. Aynı zamanda, nüfus tahminleri gibi verili sayıların coğrafi sınırlarının tespiti hedeflenmektedir. Özellikle XIX. yüzyılda devletin kurumsallaşma aşamalarının yazın ile birlikte arşiv kayıtları da ele alınarak mülki sınırları yaklaşık olarak belirlenmektedir.

Üçüncü bölümde ise rivayetlerinin bulunduğu Antik Çağ dönemine de değinilerek 1877 yılına kadar Göksu için Yerleşim (*ing.* settlement, *ar.* iskân) incelenmektedir. Coğrafi imkânlardan bağımsız olmayan yerleşim; üretim, politik ve toplumsal süreçler, yönetsel ve kentsel mecburiyetler ile farklılaşmasını sürdürmüştür. Bu birlikte değişimlerin izlenebilmesi için Antik Çağ ve Bizans dönemlerine ait değerlendirme sonrasında Osmanlı Dönemi'nde yaşanılan değişimler yüzyıllar göz önünde bulundurularak zaman diliminde öne çıkan başlıklar ile ele alınmaktadır. Bu dönemde 1394-1877 yılları arasında incelenen mekânsal değişimde başlıkların kapsamında içerik yoğunluğu da belirleyici olmaktadır. Bu bağlamda XIV. ve XV. yüzyıl bir arada ilk yer seçimleri, XVII. ve XVIII. yüzyıl ise mesireye dönüşümü belirten başlıklar altında toplanmaktadır. Göksu ve çevresinin en önemli zaman dilimleri olarak bulunan XVI. ve XIX. yüzyıl ise ikinci alt başlıklara bölümlendirilerek

[32] Eldem, *Türk Bahçeleri*, 371.

incelenmektedir. Söz konusu başlıklar altında ise farklı ölçeklerdeki gelişmeleri dikkate alarak Göksu ve çevresine temas eden değişimler ve bulgular yorumlanmakta, sebep-sonuç ilişkisi ile çıkarımlarda bulunulmaktadır. Bunların yanı sıra Göksu ve çevresinde yer alan değişimlerin ve değişim göstergesi olan kütle ve işlevlerinin muhtemel veya mutlak konumları belirlenerek haritalar üzerinde aktarımı sağlanmaktadır.

Sonuç bölümünde ise, Göksu'nun değişiminin yalnız kendi (mahalle) ölçeğinde ya da yalnız Boğaziçi ölçeğinde değerlendirilmesinin sorunları ile birlikte etkileşimde olduğu sınırların tespitinin önemi tartışılmaktadır. Bu tartışma ile Göksu'da keşfedilen ya da mevcutta bulunan bulguların yorumlanması açısından gücü değerlendirilmektedir. Diğer yandan, ilk yerleşimlerden itibaren bir birikim olarak değişen mekân olan Göksu için gözden kaçanlar değerlendirilmekte olup, Göksu'nun dâhili olduğu Boğaziçi ve İstanbul'un mekânsal değişiminden ayrıştığı veya beraberinde yeni cümlesini paylaştığı konular üzerinde durulmaktadır.

2. GÖKSU'DA İDARİ SINIRLAR, AKTÖRLER VE AĞLAR

2.1. Giriş

Coğrafya üzerinde sınırların belirlenmesi, hem idari sınıfların hem de mülkiyet ilişkilerinin ayırt edilmesinde, kullanım biçimlerinin anlaşılmasında, tanımlanmasında ve değişimin tespit edilebilmesinde en önemli araçtır. Belirlenmesinden önce kavram olarak sınır, sadece coğrafyanın değil, hukuktan felsefeye, tasarımdan planlamaya, sosyolojiden psikolojiye birçok alanın ilgilendiği konudur. Kavramın ortaya çıkışı ise ilk insanların organize biraradalığı ile günlük gıda temini amacıyla işaretli alanlar üretmesinden kaynaklandığı, devletlerin kurulmasıyla güvenlik esasını da teşkil ettiği düşünülmektedir.[33] Muhtemelen XIX. yüzyılın sonlarında yaşanan tarihi kırılmalar ve jeopolitik gelişmeler nedeniyle katılaşmaya başlayan sınırlar,[34] izlerini derinleştirmesi ve imge dünyasına daha fazla etki etmesiyle hem tartışılır hem de başka alanlara taşınır olmuştur. Taşınır olması ifadeye disiplinlerarası bir konum kazandırırken, sınır ifadesi ön tanımlarla sınırlandırılmıştır. Kentsel, idari, bireysel, kamusal alan, özgürlük, güvenlik gibi ön tanımlarla sınır ifadesi kullanılmaktadır. Toplum ve mekân bağlamında sınır kavramını değerlendiren Yılmaz, politik, ekonomik, kültürel ön tanımlarıyla ele aldığı sınır nosyonunu fizik mekânda inşası ve insanda yansıması üzerinde durmuştur.[35] Bunların yanı sıra kelime anlamının yön verdiği haliyle; iki toprak parçasını birbirinden ayıran çizgi, uç, kısıt, limit, son gibi karşılıklarda; ilgili disiplin içerisinde sınır tartışmaları mevcuttur.[36] Sınırın özellikle akademik tartışmalarda "ana çerçeve oluşturmak, parçalı yapısını tasniflemek ya da kritik aksiyomları vurgulamak için" kullanıldığını belirten Yılmaz, araçsallaşan sınırların bir *değişken* olarak kullanılmadığına dikkat çekmektedir.[37] Sınıra dair bu kullanımların, tanımların ve tartışmaların ilgili disiplin ve konuya göre yeniden ele alındığı görülmektedir. Mimaride mekân tanımlayıcı öğe,[38] sosyal

[33] Osman Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", *Bilig* 52 (2010), 81.

[34] Elif Ebru Yılmaz, *Sosyo-Mekansal Üretim İlişkilerini 'Sınır Kavramı' Üzerinden Okuma Denemesi: Sınır İmgeleri* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 6.

[35] Bk. Yılmaz, *Sosyo-Mekansal Üretim İlişkilerini 'Sınır Kavramı' Üzerinden Okuma Denemesi: Sınır İmgeleri*.

[36] Sözlük karşılığı için bk. *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019), 2096; Coğrafya, felsefe, tasarım gibi alanlarda ele alınma biçimlerine ait örnekler için bk. Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı"; Ebru Pehlivan, "Kant'ın Eleştiri Öncesi Eserlerinde Sınır Kavramı", *Felsefe Arkivi* 47 (2017); Funda Kurak Açıcı vd., "Tasarım Eğitiminde Sınır Kavramı ile Kavramsal Bir Yaklaşım", *SED-Sanat Eğitimi Dergisi* 7/2 (2019).

[37] Yılmaz, *Sosyo-Mekansal Üretim İlişkilerini 'Sınır Kavramı' Üzerinden Okuma Denemesi: Sınır İmgeleri*, 6.

[38] Berrin Akgün Yüksekli vd., "Kentsel sınırlar: Balıkesir İstasyon Bölgesi ve Çevresinin Sınır Kavramı Aracılığıyla İncelenmesi", *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi* 30 (2015), 334.

bilimlerde herhangi bir formun ve/veya olgunun belli nicel koşullar altında gösterdiği niteliksel özellikler,[39] siyasi coğrafyada fiili ayrım çizgisi[40] bu tanımların örneklerindendir.

Değişim odağında yer alacak sınır kavramı için *ayırt edici* tanımı kapsamlı görünmektedir. Ayırt etmek, nesneyi nesneden, coğrafyayı coğrafyadan, zamanı zamandan, kütleyi boşluktan, şeyi şeyden. Bu ayırımla birlikte, ayırt etmeyi sağlayan çizgilerin ya da çizgilerin içerisindeki çizgilerin farklılaşması değişim olarak tanımlanabilir. Bu nazarla mekânsal değişim, öncesi ve sonrası arasındaki çizgi ile öncesindeki ve sonrasındaki çizgilerin zamanda ve mekânda keşfedilmesi olarak tanımlanabilir.

Mekânsal değişimin keşfini sağlayacak yönetsel, biçimsel, işlevsel, imgesel gibi çok sayıda ayırt edici çizginin –sınırların- varlığından söz edilebilir. Birçok alanda, hatta aynı alanda birçok konuda farklı ele alınan sınır konusu, bu çalışma kapsamında atanan ve oluşan sınırlar olarak iki grupta ele alınmaktadır. Oluşan sınırlar, topoğrafya ile birlikte günümüzde üçüncü boyutta algılanan sınırlar olarak görülebilir. Yeryüzü şekillerinin belirleyiciliği ile insanın fiziki müdahalesinin bir arada değerlendirilmesidir. Atanan sınırlar ise, oluşan sınırlardan bağımsız olmaksızın yoğun ilişki ve bilgi ağı tanımlayan çeper çizgisidir. Bu anlamda coğrafyada idari sınır karşılığına yaklaşmaktadır. İdari sınırlar, merkezi otorite kurabilmiş devletlerin "vergi ve asker toplamayı daha düzenli ve etkin bir hale getirmek" ve "daha iyi ve eşit hizmet götürmek" amacıyla ünitelere ayırması ile oluştuğu ifade edilmektedir.[41] Atanan sınırların köy, mahalle, kaza, ilçe gibi karşılıkları olmakla birlikte idare tarafından tanımlanmasa da yoğun ilişki tespitiyle literatürde oluşan sınırları kapsaması ya da yine tespit ile sınırların kazandırılmasını karşılamaktadır. Bu durumun örneği olarak oluşan sınırlar için ifade edilecek Boğaziçi, atanan sınırlarda kendisini göstermiştir. Bugün Boğaziçi İmar Müdürlüğü'nün varlığı oluşan sınırlar üzerinde atanan sınırların örneğidir. Bunların haricinde Boğaziçi'nin Anadolu Yakası gibi sınırlar, ağırlıklı olarak literatürün ortaya koyduğu ilişkilerle atfedilen –atanan- sınırlar olmaktadır. Bu sınırların birarada gözlenmesi, üzerine inşa edilecek bilgiyi daha doğru kılmanın yanı sıra bölgenin dönem içindeki yerini belirlemek ve çevresiyle kıyas edilebilir bilgiyi üretmek açısından değerlidir.

Belirtilen çizgiler çerçevesinde bu bölümde hedeflenen, Göksu'nun İstanbul fethi öncesinden başlayarak 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus savaşıyla Balkan göçünün yaşandığı ve Anadoluhisarı Belediyesi'nin faaliyete geçtiği 1877 yılına kadar olan süreci için iki yönü bir arada ele alarak mutlak konumuna yaklaşmaktır. Mutlak konum ifadesinden anlaşılması gerekenler; 1) ölçülen topoğrafya üzerinde matematiksel verilerle inşa edilen bilgi, yani harita ve planlar; 2) idari olarak yatayda ve dikeyde bulunduğu konum; mahalle, kaza, sancak gibi dönemi içerisindeki tanımlamalar, dâhili ve harici

[39] Yılmaz, *Sosyo-Mekansal Üretim İlişkilerini 'Sınır Kavramı' Üzerinden Okuma Denemesi: Sınır İmgeleri*, 6.
[40] Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", 83.
[41] Gümüşçü, "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı", 88.

olduğu sınırlar, dâhil olduğu ağlardır. Geçmiş yüzyıllara doğru hareket ettikçe, sınırlara dair bu çizgilerin nebülöz bir hal aldığı bilinmektedir. Ancak mekân üzerinde değişim izlerinin çözümlenmesi için *mutlak konum* belirleme güçlüğünün farkındalığıyla yol almak gerekmektedir.

Sınırların belirlenmesini bilginin hedef çeperinin daraltılması olarak görmek uygun olacaktır. Nitekim araştırmalar içerisinde yanlış yönlenme de en çok karşılaşılan durumlardandır. Anadoluhisarı ve Göksu özelinde bunu örneklendirmek gerekirse; XIV. yüzyılda Yenice adıyla inşa edilen çalışma alanı, birçok dönemdeki tanımlarının yanı sıra araştırma esnasında kendi dönemi içerisinde isim benzerliği sorunları yaşamaktadır. Bu konuda Anadoluhisarı özgün ve belirli olsa da, bugün Göksu'da olduğu gibi, geçmişte de Yenice bir yer adı olarak birçok yerde görülmektedir. Dolayısıyla bu isimlerin sınırları ve ağlarıyla ele alınması, daha sonra yapılacak çalışmalar açısından da önemlidir. Bir diğer örnek ise, 1840 yılı Beykoz'unun içerisinde yer alan Anadoluhisarı'na ait nüfus bilgisinin,[42] 1894 yılı verisinde[43] Kanlıca ve Beykoz olarak ayrışan kısımda Kanlıca'da yer aldığının bilinmesi gerekir. Bu bilgiler üzerinden yorumda bulunmak bile bizi tam doğruya ulaştırmayacaktır zira parantez içinde Kanlıca olarak telaffuz edilen belediye dairesinin sınırlarını, dolayısıyla bu nüfusun hangi sınırlar içerisinde yer aldığını da ayrıca bilmek gerekmektedir. Bunların yanı sıra Sekizinci Daire-i Belediye'nin parantez içi de olsa Kanlıca olarak ifade edilmesi, mekânsal önem açısından başka bir değerlendirme konusudur.

Son olarak sınırlarla birlikte veri doğrulaması yapılırken mekân ekseninde toplumsal hareketliliğin ve imkânların değerlendirilmesi de yine sınırlar ile bu sınırlara ait hukukunun bilinmesinden geçmektedir. Özellikle XIX. yüzyılda kitlesel hareketin artmasıyla sınırların bürokrasiye tabi tutulduğunu ve idari birim olarak kaza dışına hareketin kolay olmadığı[44] söylenebilir. Bununla birlikte, İstanbul'un diğer vilayetlerden farklı bir yönetim modeline sahip olması göz önünde bulundurularak[45] Göksu ve çevresinin dönemsel izleri takip edilebilir.

Dolayısıyla, mekânsal değişim izleri sürülürken, elde edilen verilerin daha doğru organize edilebilmesi, mevcut bilginin hedefini daha iyi bulması için sınırları ve değişimleri açıklamak öncelik kazanmaktadır. Bu minvalde Osmanlı idaresinin İstanbul'un fethi ile yerleşik merkeze sahip olması, bürokratik işleyişin, örgütlenmenin yeni formu için önemli bir aşama kabul edilerek[46] elinizdeki çalışmada 1453-1877 yılları arasında şehre ilişkin yönetim birimlerinin tanımlanması, yer olarak Göksu ve çevresinin rastlanan ilk

---

[42] Şükriye Pınar Yavuztürk, *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 59.

[43] Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, *Geographie Administrative* (Paris: Tome Quatrieme, 1894), 602.

[44] Standford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, II*, *Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (New York: Cambridge University Press, 1977), 40–41; Men'-i Mürûr Nizamnamesi ve süreci hakkında bk. Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, haz. Tülay Ercoşkun (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2017), 153–172.

[45] Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, *1453-1559* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1979), 2/84.

[46] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2/71.

tanımından itibaren kullanılan tanımlarının incelenmesi, arşiv belgelerinde ve literatürde (nüfus sayımları, idare tarihi vb.) yer alan idari konumunun belirlenmesi, tarihi ve günümüz haritalarında sınırlarının (yaklaşık olarak) ve geçirdiği değişimin gösterilmesi amaçlanmaktadır.

2.2. Şehir Yönetimi, Bilgi Ağı, Sınırlar ve Aktörler (1826 Öncesi)

Göksu, bulunduğu konum nedeniyle, günümüzde olduğu gibi geçmişte de birçok yönetsel kesişimi bünyesinde barındırmıştır. Tanzimat öncesinde bu kesişenlerin Vilayet (sancak), Kaza, Bostancı Ocağı olduğu söylenebilir.[47] Bu üç kesişenin mekâna ilişkin görevleri, etkileri ve kayıtları bulunmaktadır. Emniyetin, üretimin, kontrolün yanı sıra bahçe, saray, köşk ve yalılar bilgisi Bostancı Ocağı'nda; nüfus, tapu gibi tahrirler Kocaeli Sancağı'nda; denetimin, yerel yürütmenin ve adaletin idaresi ise Üsküdar Kadılığı'ndadır. Dolayısıyla Göksu'ya ilişkin mekânsal bilgi edimi, bu üç farklı aktörün sınırlarında yoğunlaşmaktadır. Bunların haricinde ölçek ve sınır tayin edilemeyen vakıflar gibi aktörler de mevcuttur, ancak sınırları olmadığı ya da düzenli etkileri bulunmadığı için bunlara detaylı olarak değinilmemiştir. Diğer aktörler ise hiyerarşik bir sıralama ile merkezden mahalleye doğru aktarılmıştır.

Şekil 2-1: Tanzimat öncesinde Göksu ve çevresi için etkin aktörler

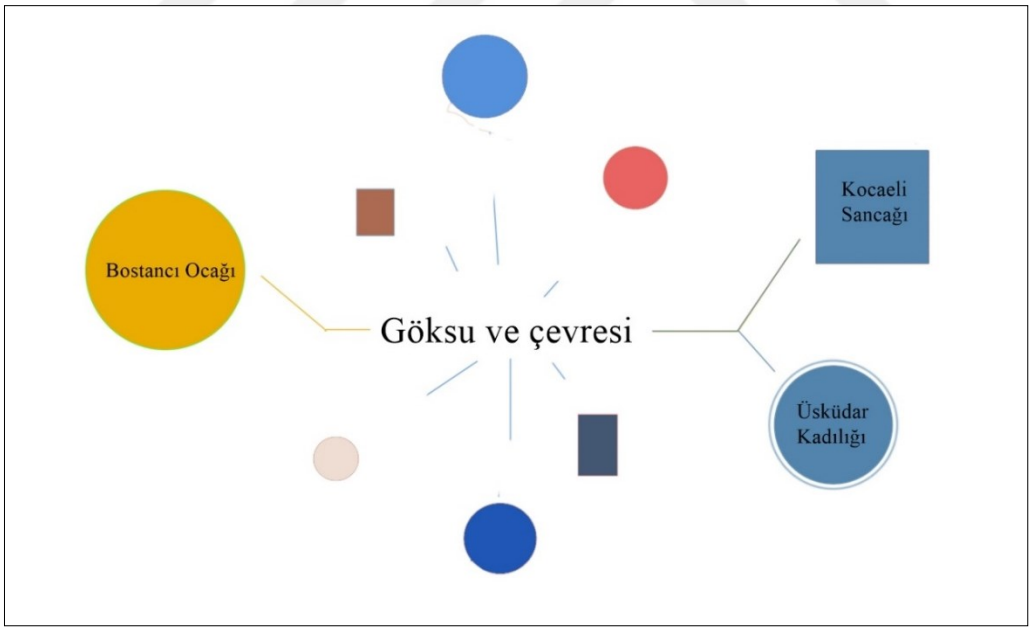

[47] Yönetimin en önemli parçalarından biri de vakıflardır ancak vakıflara sınır tayin edilemeyeceği için bu bölümde yer almamıştır.

2.2.1. Merkezi İdari Birimler

Osmanlı'da merkezi idarenin en çok temas ettiği şehirlerden biri İstanbul'dur. Taşra olarak ifade edilen yerler için bu müdahale daha hiyerarşik ve bir düzen içerisinde ilerlerken, İstanbul'u aynı düzen içerisinde değerlendirmek hata olacaktır. Tanzimat öncesinde iktisadi yapılanmanın belirlediği askeri ve mali sınırlar ile daha çok toplumsal yapının organize ettiği sınırlar farklılaşmaktadır. Merkez, taşra için toplumsal yapının organize ettiği sınırların içerisinde eylemde bulunur. Bu eylemler ağırlıklı olarak vakıflar üzerinden, merkezi aktöre bağımlı şekillenir. Ancak İstanbul'da taşradan farklı olarak, düzenli görev alanları vardır. Bu bir düzenli *Genişletilmiş İstanbul Kurulu* olabileceği gibi,[48] noktaları ve sınırları olan merkezin izdüşümü değil bizzat merkezin kendisi olan bir yapı da olabilmektedir.

Padişahtan sonra merkezi yönetimin en üst kurulu Dîvân-ı Hümâyun'dur. Detaylara girmeksizin yakın geçmişimizde yer alan bakanlar kuruluna denk düşen divan yönetimi söz konusudur. Veziriazam (Sadrazam) ve başkanlık ettiği kadıaskerler ile defterdarlar makam olarak şehre temas eden üst yürütücülerdir.[49]

XVI. yüzyılın ortasına kadar devam eden hiyerarşik görev dağılımı ise şöyledir: Veziriazam, eyalet başı olarak beylerbeyinin ve sancak beyinin üstü olarak yer alır, kazalarda yer alan merkez asayişini sağlayan subaşı tayinini yapan da odur. Subaşı tayinleri XVI. yüzyılın ortasından itibaren veziriazamdan alınıp sancakbeylerine bırakılmıştır.[50]

Defterdarlık makamı ise hazineden sorumlu, mali sorunların çözümünde yer alan aktörlerdendir. Kamulaştırma, özelleştirme, gelir-gider raporları hazırlama ve denetim yapma yetkileri olan, günümüz Hazine ve Maliye Bakanlığı'nın, Sayıştay'ın ve kısmen savcılığın birlikte işlediği bir yapı olarak düşünülebilir.[51] Bu birimin merkezinde olduğu gibi vilayetlerde de "tezkireci, muhasebeci, veznedar, mukabeleci, rûznâmeci gibi şef durumundaki vazifeliler ve bunların maiyetinde kâtipler bulunurdu".[52] Defterdarlık aynı zamanda vakıflara ait defterlerin bulunduğu alandır. Bu defterler kadılığın kontrolünden geçerek defterdarlığa iletilir. Bu birimde, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566)

[48] Genişletilmiş İstanbul Kurulu ile sadrazamın başkanlık ettiği İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıları ile çarşamba günleri yapıldığı için Çarşamba Divanı olarak adlandırılan toplantı kastedilmektedir. Bu toplantının Boğaziçi'nin iki yakasını kapsıyor olması, Dersaadet ve Bilad-ı Selase'nin yer alması nedeniyle bu tanımlama yapılmıştır. Çarşamba divanı için bk. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 14–15; Robert Mantran, *XVI. - XVII. Yüzyıl'da İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991), 69.

[49] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2/81–82.

[50] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2/94.

[51] Kıyaslamalara ilişkin ayrıntı için bk. Alican Mert, "Osmnalı İmparatorluğu'nda Defterdarlık ve Günümüz Yansımaları", *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1 (2020).

[52] Mübahat S. Kütükoğlu, "Defterdar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 9 Eylül 2020).

döneminin başlarında, Boğaziçi'ni ilgilendiren bir değişim yaşanmıştır. Bu değişikliğe göre "şıkk-ı sanî" adıyla bir defterdarlık teşkil edilerek yalılar ile birlikte İstanbul'da yer alan mukataalar (mülkiyeti devlete ait emlak gelirleri) bu defterdarlığa bağlanmıştır.[53]

Kadıaskerler ise merkezin yereldeki doğrudan temsilcisi olan kadıların atamasını yapmaktadır, ancak kendisine müracaat olunan adli konular dışında, kaza ile ilgili herhangi bir denetimi söz konusu değildir.[54]

Bölgesel hareket alanı olan merkezdeki bir diğer aktör ise, Fatih kanunnamesiyle varlığından haberdar olunan bostancıbaşı ve kurumsal yapısı olarak Bostancı Ocağı'dır. Daha sonra değinilecek olan XVI. yüzyıldaki bahçe sayısının artışı, Bostancı Ocağı'na nicel bir güç kazandırmıştır. Bu nicel artışın yansıması olarak yetkileri artan bu birimin, en etkin dönemlerinin XVII. yüzyıl olduğu bilinmektedir. 1703 Edirne Vakası'ndan sonra ağlar üzerinde eskisi kadar olmasa da etkinliğini korumuştur. 1826 yılında yeniçerilik ile birlikte kaldırılmıştır.[55] Son döneminde Yeniçeri Ocağı ile denge oluşturması açısından önemi tekrar artmıştır. Nizam-ı cedid ordusunun Bostancı Ocağı'na dâhil edilerek İstanbul'da konumlandırılması, bu durumun açık göstergesidir.[56] Merkez olarak Edirne ve İstanbul'da olmak üzere iki Bostancı Ocağı olup, yine saraya ait bağ ve bahçenin bulunduğu Bursa, Gelibolu ve Amasya'da da bostancılar görev yapmışlardır.[57] Bostancı Ocağı'nın yönetimi ise bölgelere ayrılmış, bölük ve cemaatlerle idare edilmiştir. Hasbahçeler ile ilgili bölüklerin, diğer bahçeler ile de cemaatlerin mesul olduğu anlaşılmaktadır.[58] Dönemin İstanbul'u (Dersaadet) dışında kalan Kâğıthane'den Boğaziçi'ne, Marmara Denizi ve Adalar'a kadar geniş sınırları olan Bostancı Ocağı,[59] bu sınırlar içerisinde çok geniş yetkilere sahip olmuştur. 1697 yılında çıkılan sefere 2 bini İstanbul'a, bini Edirne'ye ait olan 3 bin

[53] Kütükoğlu, "Defterdar".

[54] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2/79.

[55] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 4–8.

[56] Sekban-ı Cedid Ocağı'nın kurulduğu 1808 yılına kadar nizam-ı cedid ordusunun Bostancı Ocağı içerisine dahil edilerek Üsküdar-Selimiye ve Beşiktaş-Levent'e konumlandırılması bilgisi için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa", *Türk Tarih Kurumu: Belleten* 35/139 (1971), 416–417.

[57] Abdulkadir Özcan, "Bostancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).

[58] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 24, Dipnot 179.

[59] G. V. İnciciyan, *Boğaziçi Sayfiyeleri*, haz. Orhan Duru, çev. Derhayr Z. (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 78; Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 271; Üstün Alsaç, *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 34; Çiftçi, Hikmet Tongur'un Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden yararlanarak aktardığı bostancıların görev yerlerine, Reşat Ekrem Koçu'nun belirttiği yerlerin de ilave edilebileceğini söylemiştir. Buna göre zikredilen görev yerleri şunlardır: Rami çiftliği, Davutpaşa, Kağıthane, Kavak Sarayı, Çengelköy, Küçüksu, Çubuklu, Büyükdere, Baltalimanı, Kuruçeşme, Beşiktaş, İskender Çelebi, Dolmabahçe, Arnavutköy, Kalender, Mirgün, Tokat Bahçesi (Beykoz), Haydarpaşa, Florya, Fenerbahçe, Halkalı, Vidos, Karaağaç, Hasköy, Alibeyköy, Belgrad Ormanı, Belgradcık Köyü, Kemerburgaz, Bakırköy, Yeşilköy, Küçükçekmece, Üsküdar, Eyüp, Kadıköy, Adalar, Büyük ve Küçük Çamlıca, Sultan Çiftliği, Bulgurlu, Merdiven Köyü, İçeren Köyü, Alemdağı, Dudullu ve Bostancı. Bk. Aynur Çiftçi, *Son Dönem İstanbul Karakolları: Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Kışlası* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 9.

bostancının katılması,[60] dönem için ne denli etkili bir kurum (aktör) olduğunu ortaya koymaktadır. Asayişten, kethüda seçimlerine, bahçelerdeki üretimden bina ölçümlerine, balıkçıların denetiminden, vergilerinin tahsiline, gizli veya önemli haberleri iletmeye varıncaya kadar birçok görev onlar tarafından üstlenilmiştir.[61] Örneğin, şehrin giriş noktalarını öğrendiğimiz mürur tezkere kontrol noktalarından Bostancı Ocağı sorumludur. Bostancı-Kadıköy, Küçükçekmece ve Göksu bu kontrol noktalarındandır.[62] Yine Boğaziçi'nde yapılaşma, yalı yapma izni de onlara aittir.[63] Dolayısıyla Bostancı Ocağı'na ait defterler, yetki alanları içerisindeki mekânsal örüntüyü değerlendirmek adına önemli bir veri kaynağıdır. Bostancıların çalışma alanlarındaki yoğunlukların ortaya çıkarılması, bugünün çalışma saatlerindeki sanayi – iş merkezlerinin yoğunluğunun ortaya çıkarılmasına eşdeğer bir durumdur. Dolayısıyla, Boğaziçi ve İstanbul'u bu aktörden bağımsız ele almak, tarımsal üretimin öncelikli olduğu Tanzimat öncesi dönemi eksik okumaya yol açacaktır.

2.2.2. Yerel İdari Birimler

Yerele doğru uzanırken önemli bir ayrımı değerlendirmek gerekmektedir. Bu ayrım idari-askeri (örfî-askeri) ve idari-kazaî (şer'î-kazaî) olarak yapılmaktadır. Bu ayrıma göre askeri ve mali konuların yer aldığı idari-askeri bölümlenme "eyalet, sancak ve nahiye" şeklinde; adli, mülki ve beledi konuların yer aldığı idari-kazaî bölümlenme ise "kaza esasına göre" olmaktaydı.[64] Kadı idaresinde yer alan kaza sınırları, tespit edilebildiği kadarıyla, XVI. yüzyıldan itibaren toplumsal hareketin de kontrol sınırıdır.[65]

---

[60] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 236.

[61] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 222 vd.

[62] Semavi Eyice, "Bostancıbaşı Köprüsü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 5 Aralık 2020); Daha sonra tekrar değinilecek olan bu kontrol noktaları 1826 yılında İhtisap Nezareti'ne devredilmiştir. Göksu, 1826 tarihli İhtisâb Ağalığı Nizamnamesi'nde zikredilen kontrol noktaları arasında yer almamaktadır. Zikredilen yerler: karadan gelenler için Bostancıbaşı Köprüsü, Küçükçekmece (Çekmece-i Sağir), Lüleburgaz (Bergos), deniz yolu için ise Yenikapı ve Liman olarak görünmektedir. Bk. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları* (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2005), 524; Ayrıca Bostancı Ocağı'nın son yıllarında Anadolu Yakası'ndaki kontrol noktalarından bir kısmı ise Darendeli Mehmed Paşa'ya verilen görev ile öğrenilmektedir. Buna göre; Beykoz, Sultaniye, Göksu, Kandilli, Kuzguncuk, Üsküdar, Bulgurlu ve Bostancıbaşı Köprüsü olarak çok daha fazla yer zikredilmektedir. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayûn [HAT]*, No. 470 Gömlek No. 23042, H- 29 Za. 1238 / M-6 Eylül 1823

[63] Özcan, "Bostancı"; Alsaç, *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı*, 34; Mimarbaşı, Bostancıbaşı'nın Boğaziçi'ndeki yapılardan harç almasına değinmektedir. Bk. Selman Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı* (İstanbul: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010), 24.

[64] İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978), 26–29; akt. Vedat Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri: International Symposium on Ghazi Akça Koca and History of Kocaeli proceedings*, ed. Haluk Selvi – M. Bilal Çelik (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015), 317; Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 7–8; Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2/77–82; İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (İstanbul: Cedid Neşriyat, 2016), 283.

[65] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 153.

Kaza sınırları dışına çıkmanın izne tabi olması, kaza sınırlarını mekânsal değişim ve etkileşim konusunda önemli bir yere oturtmaktadır. Kaza bölgesi sadece tek bir nahiyeden oluşabildiği gibi, birden fazla nahiye de bir kaza bölgesinde yer alabilmektedir.[66] Birbiri içine geçişkenliği olan bu yapıların esas ayrışma nedeni doğrudan merkeze bağlı olma durumuyla ilgilidir. Bahsi geçen idarelerdeki sancakbeyi ve kadı, merkez tarafından atanmakta olup, doğrudan merkez ile irtibat halindedir.[67] Burada iki yapının sınırları örtüşse de müdahale/yetki sınırları farklıdır. Kadı, günümüzde bilinen mücavir alan sınırları gibi düşünebileceğimiz, şehir fonksiyonlarını taşıyan yerlerden sorumlu aktördür. Yardımcıları olan naiblerle adli, idari ve beledi hizmetleri yürütür. Yine yardımcısı olarak atanan subaşı ile de asayiş sorumluluğu vardır. Geriye kalan kırsal yerleşimlerde ise güvenlik, toprak sahipliğiyle ilintili olarak dirlik sahibi ya da Sancakbeyi'ne, onun görevlendirdiği sancak subaşısına bağlıdır.[68] Daha önce belirtildiği gibi, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kadı yardımcısı olan subaşıların atamalarını da sancakbeyleri yapmaktadır, ancak yönetimi Kadı'ya aittir. Bu iki aktör, Göksu bağlamında değerlendirildiğinde, Kocaeli Sancağı ve Üsküdar Kadılığı'dır.

Eyalet ise, daha öncesinde askeri amaçlarla teşkil edilen beylerbeyliğinin XVI. yüzyılda askeri özelliğinin azalıp idari özelliğinin artmasıyla üst birim haline gelmiştir. Bu değişim, tanımına da yansımış, XVI. yüzyıl sonunda kullanımı azalan beylerbeyliği, önce vilayet sonra da daha çok eyalet olarak isimlendirilmiştir.[69] Yerele dair ilk sınırları oluşturan eyaletlerin kalıcı sınırlar edinmediği görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin ihtiyaca ve kişiye göre idari birimler oluşturduğu bilinmektedir. Aynı yüzyıl içerisinde dahi sayıların artması ve eksilmesi ya da sancakların vilayet değiştirmesi,[70] esnek bir düzen olduğunu göstermektedir. Bu yapılanma içerisinde idari birim olarak eyalet tanımlaması yapılsa da, temel idari birim sancak olarak ifade edilmektedir. Eyaletin başı olarak beylerbeyi, aynı zamanda "paşa sancağı" adı verilen merkez sancağın yöneticisidir. Beylerbeyi, askeri statü sahipleri üzerinde kendi divanı ile bağımsız karar verme yetkilerine sahiptir.[71] Ayrıca, etkili olamadığı görülmüş olmakla birlikte sancakbeylerini teftiş yetkisine de sahipti. "Eyalet içerisinde de

[66] Yasemin Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler", *DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi* 53 (2010), 76.

[67] Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 288.

[68] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2/89.

[69] Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I*, *Anadolu'nun İdarî Taksimatı* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988), 30.

[70] Trabzon'un sancak olarak 1520 yılında Rum Vilayeti'nde, 1535 yılında Erzurum Vilayeti'nde olması örneği ve diğer idari değişimleri gösteren tablolar için bk. Fatma Aladağ, *Cities and Administrative Divisions of The Ottoman Empire in The Early 16th Century: A Case Study for The Application of Digital History to Ottoman Studies* (İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 62 vd.; XVII. yüzyıl idari yapılanmasında artan ve azalan eyalet sayılarına ilişkin bk. Mehmet İpcioğlu, *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 9–12.

[71] Halil İnalcık, "Eyalet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mart 2020).

yalnız kendi sancağının idaresinden mesul tutulmuştur", divanında ise hazineye ait işlerden sorumlu mal defterdarı, tımar kethüdası ve tımar defterdarı yer almaktadır.[72] Diğer yandan, iki nüsha halinde düzenlenen tahrir defterlerinin bir nüshasının merkezde, bir nüshasının da eyalette saklanması artan idari fonksiyonlarının bir yansımasıdır.[73]

a. Kocaeli Sancağı

Mekânsal örüntünün ağlarını ve aktörlerini ortaya koyan bir diğer önemli birim ise sancaktır. "Sancak; askeri, idari ve mali yönden tımar sistemi içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun taşra yönetiminde ana birimdir", dolayısıyla eyaletlerin sınırları değişirken sancak bölümlenmesi genelde sabit kalmıştır.[74] Sancağa ilişkin bilgileri edindiğimiz defterler ise "genellikle bir mukaddime ve sancak kanunnâmesi" ile takdim edilmiş olup, merkezden gelen görevli (defterdar) ile sancakta bulunan il yazıcı (kâtip) ve tahrir emini olarak sancakbeyi veya kadı ile birlikte yazılmıştır.[75] Bu defterler, sancakta bulunan mekânsal önem hiyerarşisinden (nefs, kasaba, köy sıralaması) hane ve üretime kadar birçok bilgi barındırmaktadır.[76] XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar[77] Göksu ve Anadoluhisarı'na ait nüfus, hane, üretim bilgileri[78] de Kocaeli Sancağı tahrir defterlerinin muhtevası içerisinde yer almaktadır.

Kocaeli Sancağı; XVI. yüzyılda Anadolu Eyaleti'nde, XVII. yüzyılda ise Cezair-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nde yer almış,[79] XIX. yüzyılda da İzmit adıyla müstakil sancak olmuştur.[80] Sancağa ait arşiv

---

[72] Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 76; Ayrıca Ortaylı da Tanzimat Dönemi öncesinde eyalet ve sancak idare birimlerinin tam anlamıyla ast-üst ilişkisi içerisinde "yatay ve dikey hiyerarşi" olmadığını ifade etmektedir. Bk. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020), 62.

[73] Mehmet Öz, "Tahrir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).

[74] Nazım Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", *Akademik Yaklaşımlar Dergisi* 4/1 (2013), 4; Vergi esasına göre fetih öncesi sınırların muhafaza edilmeye çalışıldığını da öğreniyoruz. Bk. Halil İnalcık, "Devlet, Toprak ve Köylü", çev. Halil Berktay, 2. Basım, *Osmanlı împaratorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, ed. Halil İnalcık – Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 1/179–181.

[75] Öz, "Tahrir".

[76] Öz, "Tahrir"; Yunus Uğur, "Osmanlı Kentleri ve Kentleşme", *Kent Sosyolojisi*, ed. Fatime Güneş (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019), 167–168; Yunus Uğur, "Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterleri'ni Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırmak", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/48 (2020), 43.

[77] Daha sonra değinilecek olan Tanzimat sonrası 1840 yılına ait temettuat defterinde Anadoluhisarı yer almaktadır. O nedenle bu ifade kullanılmıştır. İlgili temettuat defteri için bk. Yavuztürk, *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*.

[78] Üretim bilgilerinin bir kısmı Üsküdar Kadılığı'nda şer'iyye sicilleri veya kadı sicillerinde de rastlanmaktadır. Üretim yapan kişilerin listesinin verilmesiyle nelerin üretildiği anlaşılmakta ya da fiyat belirlemeleri (narh) ile ilgili bilgiler üretim bilgisi olarak yer almaktadır. Örnekler için bk. *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 /M. 1562-1563)*, haz. Rıfat Günalan (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 443, 443-451.

[79] Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I*, 95.

[80] Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I*, 134.

kayıtlarına göre, idari taksimatında XIX. yüzyıla kadar yer alan nahiye ve kaza isimleri şöyledir: İznikmid (İzmit), Genivize (Gegivize, Gekbuze, Gebze), Yalakabad (Yalova), İznik, Şili (Şile), Kandırı (Kandıra), Yoros (Beykoz), Görele, Ada (-pazarı) ve Karasu.[81] Bu süreç içerisinde yalnızca 1522 ile 1530 yılları arasında değişim görülmektedir, buna göre; 1522 yılında Ada yer almazken,[82] 1530 yılı ve sonrasında ise Görele yer almamaktadır.[83]

Kanuni döneminde yaşanan bu değişimler sadece sancak sınırında kalmamıştır. Bu dönem sancak içerisinde de sınır ve yer değişimleri meydana gelmiştir. Erpolat'ın XVI. yüzyıl Kocaeli tahrir defterleri üzerinde yaptığı çalışma, 1522-1530 yılları arasında kaza sınırlarında da değişim olduğunu göstermektedir.[84] Kazalara bağlı köy adları üzerinden yapılan bu sınır değişimi değerlendirmesine yer değişimi ihtimalinin de dahil edilmesi gerekmektedir.[85]

Diğer yandan, XIX. yüzyıl gelişmelerine kadar sancak idaresi açısından İstanbul'un Avrupa Yakası Vize Sancağı'na, Anadolu Yakası ise Kocaeli Sancağı'na bağlı kalmıştır.[86] İstanbul'un fethi ile dahi değişmediği ifade edilen Anadolu Yakası'ndaki sancak aidiyetinin nedeni, Orhan Gazi (1326-1359) dönemindeki İzmit Kalesi'nin fethi ile kurulan düzenin idame ettirildiği şeklinde açıklanmaktadır.[87] Bu düzeni askeri-mali işleyiş olarak görmek daha doğru olacaktır. İstanbul'dan önce fethi gerçekleşen Anadolu yakası için tahririn daha önceden yapıldığı düşünülürse, bu tahrir neticesinde oluşturulan (kaydedilen) sınırların, ekonomik devamlılık açısından 1871 yılına kadar korunduğu ifade edilebilir.[88]

---

[81] Mehmet Kaya, "XIX. Yüyılda İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskan Siyaseti", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 26/41 (2007), 62; Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I*, 177; Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, 7–10.

[82] Enver Çakar, "Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002), 272; Aladağ, *Cities and Administrative Divisions of The Ottoman Empire in The Early 16th Century: A Case Study for The Application of Digital History to Ottoman Studies*, 241.

[83] Kaya, "XIX. Yüyılda İzmit (Kocaili) Sancağı'nın Demografik Durumu ve İskan Siyaseti", 62; *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530)*, haz. Ahmet Özkılınç; Ali Coşkun; Mustafa Karazeybek; Abdullah Sivridağ; Murat Yüzbaşıoğlu (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994), 65–71.

[84] Mehmet Salih Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", *I. Çekmeköy Sempozyumu, Şehir, Tarih, Toplum, Gelecek, Tebliğler Kitabı*, ed. Murat Şentürk – Şefik Memiş (İstanbul: Çekmeköy Belediyesi, 2017), 196–197.

[85] Bu konunun ayrıntıları Mahalle Ölçeğinde Göksu'nun Keşfi başlığı içerisinde yer almaktadır.

[86] Aladağ, *Cities and Administrative Divisions of The Ottoman Empire in The Early 16th Century: A Case Study for The Application of Digital History to Ottoman Studies*, 258.

[87] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2/88.

[88] Fetih öncesi hazırlık raporu ve sonrası yapılan detaylı tahrirlerin mali açıdan önem arz etmesi, geçmişten gelen üretim sınırları muhafaza edildiği, fetih sonrası yapılan defterin kalıcı sınırlar oluşturduğu görülmektedir. Bk. İnalcık, "Devlet, Toprak ve Köylü", 1/175–182; Şemsettin Sami'den aktarılan bilgide 1871'de Üsküdar'ın mutasarrıflık hâline getirilmesiyle Beykoz, Kartal, Gebze, Adalar ve Şile mali ve idari bakımdan Üsküdar'a bağlanmıştır, böylelikle Anadolu Yakası ilk defa Kocaeli'nden ayrılmıştır. Bk. Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 198–199.

b. Üsküdar Kadılığı

Yerelde toplum-mekân ilişkisinin en çok okunurluk kazandığı ağ merkezi ise kadılık makamıdır. Topluma en fazla temas eden, birçok ağın kesişim konumunda bulunan kadılık, taşıdığı unvan içerisinde de hiyerarşiye sahiptir. Bu hiyerarşik derecelerin; kadılığın bulunduğu yere, hükmettiği hane sayısına,[89] ve jeopolitik önemine göre değiştiği görülmektedir. Genelde sancak ve eyalet kadılarının sahip oldukları mevleviyet derecesi beşe ayrılır; kaza kadıları ise Rumeli, Anadolu veya Mısır'da bulunmaları ile ilişkili olarak derecelendirilmişlerdir. Bu bilgilerle birlikte kaza kadısı, bu hiyerarşi içerisinde mevleviyet sahibi olan sancak kadısının altında yer almaktadır.[90] Her kadı'nın idari yetki alanı mevcut olup, bu sınırlar içerisinde kalan yere "taht-ı kaza" denilmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında bu sınırların adli ve iktisadi erişim hedefleriyle oluşturulduğu görülmektedir. Devletin ekonomik sıkıntılarla mücadelesinin bir parçası olarak kaza sayısının artırılması, kazaların kendi kendine yetebilir hale gelmesi, avarız ve cizye vergilerinin denetlenmesi, pazar yakınlığı gibi konular yeni sınırlar oluşturmuş, bazı sınırlar ise yeniden düzenlenmiştir. Bunların yanı sıra sınırların değişiminde bir diğer neden ise, kadının başarısı ve üst rütbeye yükselmesidir. Bu durumda kaza sınırları genişletilerek kadı makamında kalmaya devam etmektedir.[91] Bu bağlamda, bir yanda sınırlar belirgin hale getirilerek yaygın kurumsallaşma çabası görülürken, öte yandan bürokrasi ve kişiler odağında sınırların esnetildiği anlaşılmaktadır.

Cuma kılınan, Pazar kurulan, hanları hamamları olan, tarım dışı mal ve hizmet üreten yerlerin şehir olarak tanımlandığı Osmanlı için,[92] kadı en önemli aktördür.[93] İkâmet ettiği konut aynı zamanda resmi daire işlevi görmektedir.[94] Bu durum, yoğunluğunun değerlendirilmesi açısından bir yanılgı oluşturmamalıdır. Nitekim sadece adli konuların yürütülmesinde yardımcı olan, ihzariyede çalışan, muhzırlık yapanların sayısı kırk-bir kişi olup,[95] bu konuta daimi olarak gelmektedirler. Bunların yanı sıra subaşı, mimarbaşı, çöplük subaşısı, yeniçeri ocağına bağlı zabit gibi çok sayıda aktör bu konutla ilişkilenerek, mülki ve beledi işlevleri yerine getirmektedir.[96] Mahkemelerde kadı yerine görev yapabilecek yardımcıları ise naiblerdir. Kaza, kadı, mevâli, bâb, ayak ve arpalık naibleri olmak üzere

89 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988), 91.
90 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 235.
91 Bk. Beyazıt, "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler", 75–96.
92 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976: Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1979), 2/1265.
93 Ortaylı "Osmanlı şehirlerinin en yüksek yöneticisi" olarak nitelemektedir. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 281.
94 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 286; Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", 2/1266.
95 Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2/102.
96 Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 283.

altı farklı naiblik bulunmaktadır.[97] Nahiyelerde ayak naibi ya da naib olarak adlandırılan yardımcıları bulunur. Kaza merkezi dışında hiyerarşik olarak yönetim ağı ise, kadı – naib – imam olarak şekillenmektedir.[98] İdari aktör olarak kadılığın, şer'iyye sicilleri ile barındırdığı bilginin konu kapsamı ise oldukça geniştir. Kaza, mahalle, köy bilgileriyle isimlerin, din ve unvan bilgilerinin yazılı olduğu bu kayıtlar; nikâh, boşanma, mehir ve nafaka, cinayet gibi ağır suçların yanı sıra âdî vak'alar, vakfiye ve vakıf muhasebe verileri, tayin, lonca davaları gibi şehre ait bilgileri barındırmaktadır.[99] Mekânsal verilerde büyük önem arz eden tapu, tasarruf hakkı devri gibi işlemler de yine kadılıkta gerçekleştirilmektedir.[100] Bu sicillerin içerdiği mekânsal bilginin önemini Behar, "topografik olarak tasnif edilmiş ve içinde çeşitli İstanbul mahallelerinin kolaylıkla teşhis edilebildiği tek Osmanlı arşiv kaynaklarıdır" şeklinde ifade etmektedir.[101]

Göksu ve çevresine ilişkin bu bilgilerin merkezinde XVI. yüzyılın ortasına kadar Kocaeli Sancak Kadılığı yer almaktadır.[102] Kocaeli Sancak Kadılığı'nın mevleviyet sahibi olduğunu gördüğümüz bu dönemlerde Gebze'nin önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Dönem kayıtlarında "büyük şehir" anlamında kullanılan "mahrûse" ifadesinin Gebze için kullanıldığı görülmektedir.[103] Nitekim Üsküdar da bu dönemlerde Gebze'ye bağlıdır. Bu idari ilişki de 1525 yılına ait mahkeme kaydında "kazâ-i Gekvize'nin Üsküdar niyâbetine ..." ifadesi ile tanımlanmıştır.[104]

Göksu ve çevresi, Üsküdar'ın niyabetlikten çıkıp kaza kadılığına dönüşmesi ile, -muhtemelen eş zamanlı olarak- Üsküdar Kadılığı sınırları içinde yerini almıştır. Üsküdar'ın kaza kadılığına ilişkin görülen en erken kayıt 1553 yılına aittir ve "İstanbul muhtesibinin tezkiresi mucibince Üsküdar

---

[97] Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 113.

[98] Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 286.

[99] Yunus Uğur, "Şer'iyye Sicilleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).

[100] İnalcık, "Devlet, Toprak ve Köylü", 1/156, 164.

[101] Cem Behar, *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*, ed. Korkut Erdur (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2014), 23.

[102] Bu döneme ait kayıtlar Üsküdar Mahkemesi başlığı altında yer almaktadır. Bk. www.kadisicilleri.org ; Mahkeme kayıtlarında bulunan ferman üzerinden Kocaeli Sancak kadısı ve idare sınırlarının görülmesine ilişkin bk. İlhami Yurdakul, "Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyeler", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu* (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016), II/1233; "… defterimiz mûcebince kazâ-yı İznikmid bin iki yüz otuz sekiz hânedir ve kazâ-yı Kandıra iki bin üç yüz otuz iki hânedir ve kazâ-yı Şile iki bin iki yüz kırk hâne ve kazâ-yı Gekvize ve Üsküdar bin dokuz yüz yetmiş iki hâne ve kazâ-yı Yalakova altı yüz yirmi dört hâne ve kazâ-yı Ada üç yüz doksan yedi hâne ve kazâ-yı Yoros dört yüz doksan yedi hâne ve kazâ-yı İznik beş yüz on iki hâne ve kazâyı Gözlü(?) yüz seksen dört hânedir" ifadeleri ile yer almaktadır. Bk. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 919-927 /M. 1513-1521)*, haz. Rıfat Günalan; vd. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 23, 252–253.

[103] "Mahrûse-i Gekvize" için bk. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 919-927 /M. 1513-1521)*, 259; Kubbealtı Lugatı, "Mahrûse", *Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı* (Erişim 13 Ocak 2021).

[104] Bilgin Aydın, "Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri", *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 /M. 1513-1521)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008), 17.

Kazası'ndan …" ifadeleriyle kazanın varlığı görülmektedir.[105] 1583 yılında ise Şile ve Kandıra kazalarının (niyabetliklerin) bağlanması ile mevleviyet kazandığı bilgisi bulunmaktadır.[106] (Muhtemelen mevleviyet kazanmasından sonra) İstanbul'a bağlı olan Üsküdar kadısının, İstanbul, Galata, Eyüp kadılarıyla birlikte, veziriazamın başkanlık ettiği, kadıaskerlerin de bulunduğu Çarşamba Divanı'na katılımı söz konusudur.[107] Bu divanı Boğaz'ın iki yakası ile *Genişletilmiş İstanbul Kurulu* olarak düşünmek yanlış olmayacaktır. Bu divanın Anadolu parçasına (Üsküdar) ait beş naiblik bulunmaktadır.[108] Uzunçarşılı, Evliya Çelebi'yi kaynak göstererek bunları; Kartal, Pendik, Gebze, Şile ve Anadolu Kavağı (Yoros) naiblikleri olarak aktarmıştır.[109] Yine aynı eserinde Şile ve Kanlıca'nın bağlanması ile Üsküdar'ın mevleviyet kazandığı bilgisini de İngiliz elçiliği kâtibi Riko'dan (Ricault) aktarmaktadır.[110] XVII. yüzyılda yaşamış iki kişinin (Evliya Çelebi ve Ricault) aktarımları birlikte ele alındığında bu sayı artmaktadır. Güçlü olan bir diğer ihtimal ise Kandıra'nın XVII. yüzyılda Kocaeli Kadılığı'na tabi olmasıdır. Mevcut bilgiler doğrultusunda, Üsküdar Kadılığı'na ait niyabetlik sınırları ayırt edilebilir değildir. Naibin yazdığı evraklar Üsküdar Mahkemesi nezdinde işlenmiş olup, orada da kaza ve mahalle bilgileri yazılıdır. Ancak XIX. yüzyılda seyyah Ebubekir Feyzi'nin eserinde bu ayrımın yapıldığı görülmektedir. Buna göre, Beykoz niyabetlik sınırları içerisinde Küçüksu, Göksu, Anadoluhisarı bulunmamakta olup, Medine-i Üsküdar sınırları içerisinde yer almaktadır.[111] Söz konusu bu niyabetlik sınırının XVI. yüzyıldan itibaren (mevleviyet sonrası) geçerli olma ihtimali yüksek görünmektedir. Netice olarak Üsküdar Kadılığı'nın teşekkülü ile Göksu ve çevresi idari-askeri olarak Kocaeli Sancağı'na, idari-kazaî olarak ise İstanbul'a bağlanmıştır.

c. Değerlendirme

Bu bilgilere göre İstanbul'un diğer şehirlerden ayrı tutulmasını gerektiren çeşitli durumları mevcuttur. Öz ifadelerle bunlardan ilki, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminin başlarında defterdarlığın İstanbul'u ilgilendiren değişimidir. Bu değişikliğe göre "şıkk-ı sanî" adıyla bir defterdarlık teşkil

[105] Muhtesipler kadılık bünyesinde çalıştığı için, İstanbul muhtesibinin düzenlediği evrakta geçen kaza ifadesi kadılık sınırlarını belirtmektedir. Kadılık teşkiline ilişkin ayrıca bk. Aydın, "Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri", 18.

[106] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 96.

[107] Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, 14–15; Mantran, *XVI. - XVII. Yüzyıl'da İstanbul'da Gündelik Hayat*, 69.

[108] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, haz. Seyit Ali Kahraman; Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 1. Cilt - 2. Kitap/431.

[109] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 133–134.

[110] Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, 96.

[111] Eserin yazımının Tanzimat sonrası, tamamlanmasının ise 1861 yılı olduğu tahmin edilmektedir. Müellifin coğrafya kaynaklarını kullandığı da ifade edilmektedir. Ayrıntılar ve ilgili yer için bk. Üçler Bulduk, "Son Osmanlı Seyyahlarından Ebubekir Feyzi ve Medine-i Üsküdar Hakkında Yazdıkları", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X (19-21 Ekim 2018)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2019), 2/354.

edilerek yalılar ile birlikte İstanbul'da yer alan mukataalar (gelir getiren emlak vb.) bu defterdarlığa bağlanmıştır.[112] İkinci olarak, diğer bölgeler tek kadılık ile yönetilirken, İstanbul'un dört kadılık ile idare olmasıdır. Üçüncü olarak, zirai üretim ve askeri denetim açısından Kocaeli (İzmit) sancağına bağlı olan Üsküdar'ın, kadılık olarak İstanbul'a bağlı olmasıdır.[113] Dördüncü ayırt edici unsur ise, büyük oranda asayişle ilgili olarak şekillenen Bostancı Ocağı'dır. XVI. yüzyılda etkin hale gelen Bostancı Ocağı, İstanbul için etkili olan ve kıyı şeridinde oluşturduğu müdahale sınırları ile İstanbul'u farklı kılan bir idari birimdir. Bu yapı içerisinde de Göksu, etkili üç idari aktörün sınırları içinde yer almaktadır. Bunlar; Kocaeli Sancağı (alt birimi Yoros Kazası), Üsküdar Kadılığı (bağlı olduğu İstanbul Kadılığı) ve Bostancı Ocağı'dır. XVI. yüzyılın ortasından itibaren muhtemel sınır çizgileri ile şöyle bir harita göz önüne getirilebilir (bk. Harita 2-1).

Harita 2-1: Kocaeli Sancağı - İstanbul Kadılığı - Bostancı Ocağı muhtemel sınırları

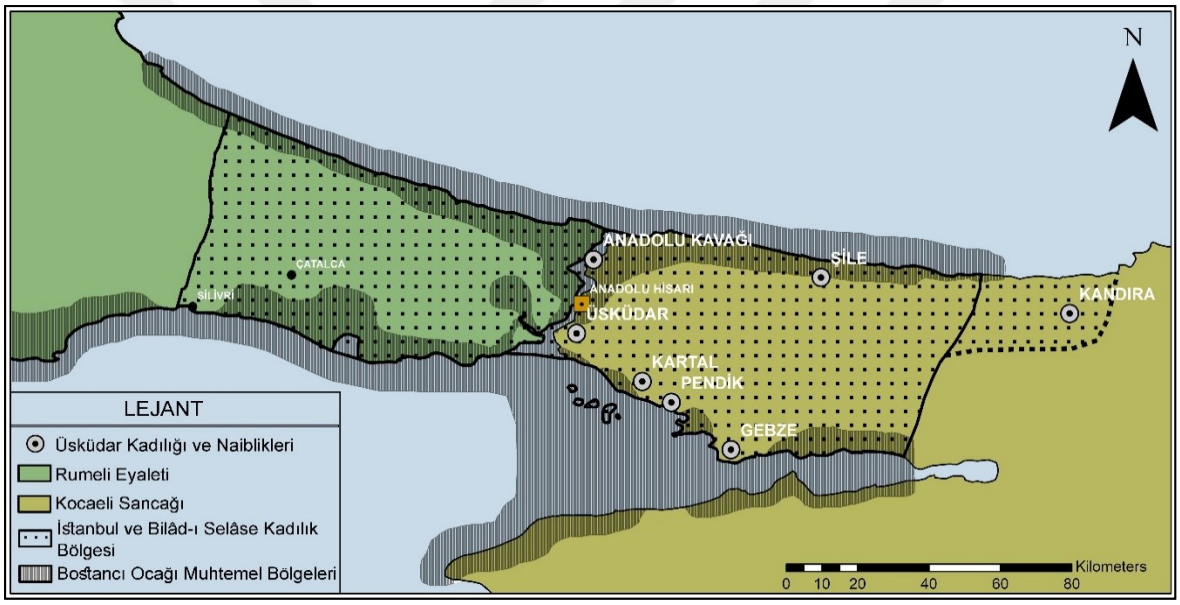

2.2.3. Mahalle Ölçeğinde Göksu'nun Keşfi

Tanzimat sürecine kadar ele alınan bu dönemde idari birim olarak bahsi geçen Kocaeli Sancağı, Üsküdar Kadılığı ve Bostancı Ocağı kesişiminde bulunan Göksu ve çevresini ayırt etmek, değişimini anlamak ve hakkında kıyas edilebilir bilgiler üretmek önemlidir. Ancak sahip olduğumuz kısıtlı bilgiler bu birimlerin tamamı için muhtemel alt sınırlar oluşturmaya engel olmaktadır. Bu nedenle bu kısımda, Bostancı Ocağı alt idari birimleri, sınırları ve sorunları üzerine bilgi aktarımından sonra, sancak ve

[112] Kütükoğlu, "Defterdar".
[113] Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, 2/88.

kadılık bünyesindeki alt idari birim tanımları ele alınacaktır. Göksu ve çevresinde yer alan tanımlarla yer belirleme ve kıyaslama sorunları üzerinde durulacaktır. Ardından İstanbul'un fethinden Tanzimat sürecine kadar okunan yer değişimleri aktarılarak Göksu'nun dâhil olduğu muhtemel yer belirlemeleri haritalar üzerinde ifade edilecektir.

Bölük ve cemaatlerle yönetilen Bostancı Ocağı'nın mekânsal bölünmesinin bilgisi henüz tasnif edilmemiştir. Bölük tanımlarında sayıların veya isimlerin yer aldığı görülmektedir. Yıldız'ın çalışmasında yer alan birkaç ifade örneği; "üstâd-ı bölük-i 7, Süleymân Bosna; üstâd-ı bölük-i 15, Rıdvân Bosna …",[114] "Bölük-i kal'a-yı Boğazkesen der cânib-i Rum-ili"[115] şeklindedir. Hicri 1037 (M. 1627-8) yılında bölük sayısının yirmiye çıktığı bilgisi ile kurulan son bölüğün muhtemelen merkezi Anadolu Hisarı olan *"Bölük-i ağa-yı Boğazkesen der cânibi Anatolı"* adındaki bölük olduğu ifade edilmektedir.[116] 1792 yılında yapılan bölük değişikliklerinde ise Anadoluhisarı'nda *"Bölük-i kal'a-yı Boğazkesen der cânib-i Anatolı"* ve *"Topcıyân-ı atîk-i kal'a-yı mezkûr"* adında iki bölüğün adına rastlanmakta ve değişen yapılanma ile nefer sayısının 139'dan 286'ya çıktığı bilgisi bulunmaktadır.[117] Bu bilgilerden Göksu ve çevresi için iki bölüğün sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Yer yer bölüklerin sorumlu olduğu bahçeler hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır, ancak bütününde bir tasnife rastlanmamıştır. Mevcut bilgiler ışığında, Göksu'yu kapsayan ilk çeper idari birim olarak 20. Bölük veya *"Bölük-i ağa-yı Boğazkesen der cânibi Anatolı"* ve *"Topcıyân-ı atîk-i kal'a-yı mezkûr"* tanımları görülmektedir. İlerleyen zamanlarda bölük ve cemaatlerin idari sınırları üzerinde durulması, değişim izlerinin belirginleştirilmesi açısından önemlidir.

Diğer yandan sancak ve kaza yönetimlerinde ise alt idari birim olarak nefs, mahalle, karye, köy, mezra tanımları yer almaktadır. İki idari birim de bu tanımlar üzerinden hareket etmekte, üzerinden şehir veya kır ayrımı yapılabilmektedir.[118] Daha önce belirtildiği üzere bu tanımlar, yoğunluk ve üst idare(ci)lerin bulunmasının yanı sıra işlevleri ve üretim biçimine göre şekillenmektedir. Cuma kılınması, pazar kurulması, tarımsal üretimden ziyade tüccar ve esnafların bulunması şehir yerleşimi delillerindendir.[119] Bu yerleşimin haricinde kalan kısımlar için kırsal denilmektedir. Şehir yerleşimi tanımlarında, nefs, mahalle; kırsal yerleşim tanımlarında ise karye, köy ve mezra isimleri kullanılmaktadır.

[114] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 37.
[115] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 225.
[116] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 50.
[117] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 206.
[118] Belgelerdeki tanımlarla yapılan tasnif için bk. Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet".
[119] Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", 2/1265.

Şehir yerleşimi olarak nefs: şehir veya kasabalarda kadı, naib gibi yöneticilerin bulunduğu yerleşim merkezi olarak tarif edilmektedir.[120] Nefs kelimesinin yöneticilerin bulunduğu kaza ve nahiye gibi yerlerin dışında "karye ya da mahalle gibi yerleşim yerleri" için de kullanıldığını ifade eden Uğur, nüfus büyüklüğü ve mali sistemin parçası olarak mukataaların bulunması gibi, mevcut idari sistemin içerisinde daha farklı bir anlam taşıdığına işaret etmektedir.[121] Mahalle ise Osmanlı için en önemli idari birimlerdendir. Tanımlarında mekânsal, idari, ekonomik, dini ve sosyal yönlerine vurgu yapılan Osmanlı mahallesinde ibadethanenin kurucu unsur, imam gibi ileri gelenlerin öncü ve idareci olduğu bir yapı söz konusudur.[122] Sözcük olarak mahalle "bir yere inmek, konmak, yerleşmek" anlamındaki hall (halel ve hulûl) kökeninden geldiği ifade edilen mahallenin, ufak değişikliklerle birlikte İslam hâkimiyetinde bulunmuş olan coğrafyalar tarafından aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir.[123] Kesif (yoğun, sık) bir nüfusu içinde barındıran yer anlamında şehirde bulunan alt yerleşim birimi için kullanılmasının yanı sıra, büyük köylerde de alt birim olarak mahalle ifadesinin kullanıldığı görülmektedir.[124]

Kırsal yerleşim birimleri de dağnık ve toplu yerleşim olarak iki tipte meydana gelmektedir.[125] Osmanlı dönemi için toplu yerleşim tipinde algılanması gereken karye, köy, kend ifadeleri kırsal yerleşimi tanımlamaktadır. Köy ve kend tanımları "Tatarkend (Tatarköy) ve Başkend (Başköy) örneklerinde olduğu gibi" ismin sonuna ek olarak gelerek; Arapça kökenli olan karye ifadesinin de "Karye-i Başkend" veya "Başkend Karyesi" gibi tamlama yapılarak kırsal yerleşim birimlerini tanımladıkları görülmektedir.[126] Köyler, kasabanın dışında yer alan, en küçük topluluk birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Karyeler ise gelişme potansiyeline sahip, kaza olmaya en yakın birimler olarak ifade edilebilir.[127] Diğer yerleşim tipinde yer alan mezra ise arşiv kayıtlarında sıkça rastlanılan ifadelerdendir ve birden fazla anlamda kullanıldığı görülmektedir. Şehir, kasaba veya köyden bağımsız, üç-beş haneden müteşekkil kırsal yerleşim[128] olarak bugünkü anlamlarına yakın kullanımları olduğu gibi; terkedilmiş, harap, çoğunluğu terkedilmiş köy anlamlarını da içermektedir.[129]

---

[120] Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", 320.

[121] Uğur, "Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterleri'ni Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırmak", 54–55; Yurdakul'un çalışmasında kırsal yerleşim birimi olan karye merkezi için de "nefs" ifadesi kullanıldığı görülmektedir. Bk. Yurdakul, "Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyeler", II/1228.

[122] Beyza Topuz Demir – Yunus Uğur, "Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği", *Kent ve Maneviyat*, ed. Seyfettin Erşahin – Zehra Erşahin (Ankara: İdeal Kent Yayınları, 2020), 462–466.

[123] Mustafa Sabri Küçükaşçı – Ali Murat Yel, "Mahalle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 15 Ocak 2021).

[124] Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", 320.

[125] Ali Tanoğlu, "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *Türkiyat Mecmuası* 11 (1954), 11.

[126] Yurdakul, "Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyeler", II/1227.

[127] Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", 332–333.

[128] Tanoğlu, "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod", 17.

[129] Turgut, "XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet", 332.

Bu tanımlarla birlikte araştırma alanı dâhilinde tanzimat öncesinde nefs, mahalle, köy ve hisar yerleşimi olarak; Akça Hisar,[130] Güzelce Hisar,[131] Anadolu Hisarı Mescidi Mahallesi,[132] Yenice Köyü, Küçüksulu Köyü, Yenice Kal'ası, Yenice Hisar, Yenihisar, Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi, Kadıasker Mahallesi, Sinan Çelebi Mahallesi,[133] Sultan Süleyman Han Mescid-i Şerif Mahallesi[134] tespit edilmiştir.

1562 tarihli Tahrir Defteri'nde Yenice Kalesi'nin "kazâ-yı Yoros nefs-i Kal'a-yı Yenice hass-ı şâhî" ifadeleriyle nefs olarak tanımlanması nedeniyle Yenice Kalesi'nin Yoros'un merkezi olduğu ifade edilmektedir.[135] Bu dönem Yoros Kazası'nda nefs ibaresinin geçtiği bir diğer yer ise Yoros Kalesi'dir.[136] Yoros Kazası'nın 1560'lı yıllara ait tahrir verileri üzerinden yapılan yaklaşık nüfus hesaplarında iki mahallesi olan Yenice Kalesi'ni (Anadolu Hisarı'nı) ve mahalle ifadesine rastlanmayan Yoros Kalesi'nin (Anadolukavağı civarı) 500'ü geçen nüfusuyla öne çıktığı görülmektedir (Bk. EK 9). Hane sayılarının gösterdiği bu nüfus bilgisiyle karşılaşılan iki nefs ifadesi örtüşmektedir. Bu durum mahalle yerleşimi görünmeyen Yoros Kalesi'nin de bir diğer merkez olabileceğini düşündürmektedir. Diğer yandan XVIII. yüzyılda Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa Vakfiyesi'nde "Anadoluhisarı nam kasabada" ifadesine rastlanılmıştır.[137] Yine XVI. yüzyılda Anadoluhisarı sonrasında "mahallât" ifadesi ile de karşılaşılmaktadır.[138] Her iki tanım da Anadoluhisarı'nın bu dönemler için şehir yerleşim yeri ve merkez olma özelliğini göstermektedir. Bu döneme ait semt[139] veya nahiye[140] tanımlarının Göksu ve

---

[130] Matrakçı Nasuh, *Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târîh-i Âl-i Osmân*, *Osmanlı Tarihi 699-968 / 1299-1561*, haz. Göker İnan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 238.

[131] "… Askeriyle Yoras'tan geçti. Sonra Boğazkesen'in üst yanında bir hisar yaptı; ona Güzelce Hisarı derler." Bk. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, haz. Kemal Yavuz; M. A. Yekta Saraç (İstanbul: Koç Kültür Sanat Tasarım A.Ş., 2003), 130.

[132] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1958), 56.

[133] Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4; Sinan Çelebi Mahallesi, 1625 tarihli tahriri referans gösteren Erpolat'ın çalışmasında "Şa'ban Çelebi" olarak zikredilmektedir. Bk. Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 196; Mehmet Hanefi Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Hilal Yurdakul (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021).

[134] *Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H.1115-1116 / M. 1704)*, haz. Coşkun Yılmaz; Salih Kahriman (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2019), 261-262, hüküm no:216.

[135] Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 196.

[136] 1561 tarihli defterde "nefs-i Kal'a-yı Yoros" olarak Yoros Kalesi'nin varlığı görünmektedir. Bk.Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4.

[137] M. Münir Aktepe, "XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kapdân-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait Vakfiyeler", *Vakıflar Dergisi* VIII (1969), 17.

[138] "…Anadoluhisarı mahallâtından Sinan Çelebi mahallesinde vâki', …" ifade örneği için bk. *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H. 987-988 /M. 1579-1580)*, haz. Rıfat Günalan (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 203.

[139] Münir Aktepe, "XVII. Asra ait İstanbul Kazası Avarız Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi* III (1957), 114.

[140] İçinde bir kaç mahallenin yer aldığı bölge anlamına gelmektedir. Fetih sonrasında nahiye ifadesinin kullanımları görülmektedir. Bk. Mehmet Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük*

çevresi için kullanılmadığı görülmektedir. Kullanılan mahallât ise mahalle ifadesinin çoğulu "mahalleler" anlamına gelmektedir.

Araştırma alanı içerisinde bulunan yer tanımlarının ve isimlerinin belirlenmesi bilgi doğruluğunu artırmaktadır ancak bulunduğu ağlar teyit edilmeye muhtaçtır. Farklı yerlere ait isimlerin benzerlikleri veya aynı yerin farklı belgelerde (bölgelerde) yer alan kayıtları karşılaşılan bazı sorunlardandır.[141] Bir diğer sorun ise mevcutta bulunan yer adlarının bugüne ulaşan değişiminin izlenebilmesi ve konumlarının belirlenebilmesidir. Bu sorunların çözümü, üretilen mekânsal verilerin karşılaştırılabilmesi ve yorumlanabilmesi açısından önem kazanmaktadır. Bu durum, henüz yeterli olmayan -yer adları bilimi olarak bilinen- *toponomi* veya *toponimi* çalışmalarının hız kazanmasıyla büyük oranda çözüme kavuşacaktır.[142]

a. Yer Adları ve Yerleşimlerin Konumları

Kayıtlar üzerinde üretilen nüfus gibi mekânsal bilginin coğrafya üzerinde değerlendirilmesi dönemsel etkileri, ağları ve aktörleri görmek ve sağlıklı bilgi üretmek açısından katkı sağlamaktadır. Nitekim Göksu'nun XVI. yüzyıl gibi çok önemli bir sürecinde Yoros Kazası içinde dahi bu değerlendirmeyi yapabilmek ve yansıtabilmek isim benzerlikleri nedeniyle sorun teşkil etmektedir. Örneğin; Bostan'ın Yoros Kazası üzerine yaptığı çalışmada[143] yer alan isimlerin günümüz haritalarında tespiti, benzerlikler ve değişimler nedeniyle doğru olarak yapılamamaktadır (Harita 2-2).[144]

İstanbul Tarihi, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 3/218–219.

[141] Benzer sorunun tespiti ve örneği için bk. Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, 4.

[142] Toponimi hakkında bilgi için bk. Serdar Yavuz – Mustafa Şenel, "Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/8 (2013); Toponomi üzerine yapılan literatür çalışması için bk. Güven Şahin, "Türkiye'de Yapılmış Toponomi Çalışmaları", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2010).

[143] Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4.

[144] Mevcut çalışmalar ve haritalar üzerinden yer adlarının mutlak konumu aranmıştır. Çalışma sonucunda Gebze ve Kandıra'ya ait bazı yerlerin bulunmasının yanı sıra bulunamayan yerler de olmuştur. Hatalı gösterim için bk. Harita 2-2

Harita 2-2: XVI. Yüzyıl Yoros Kazasına ait yer belirleme sorunu ve hataları

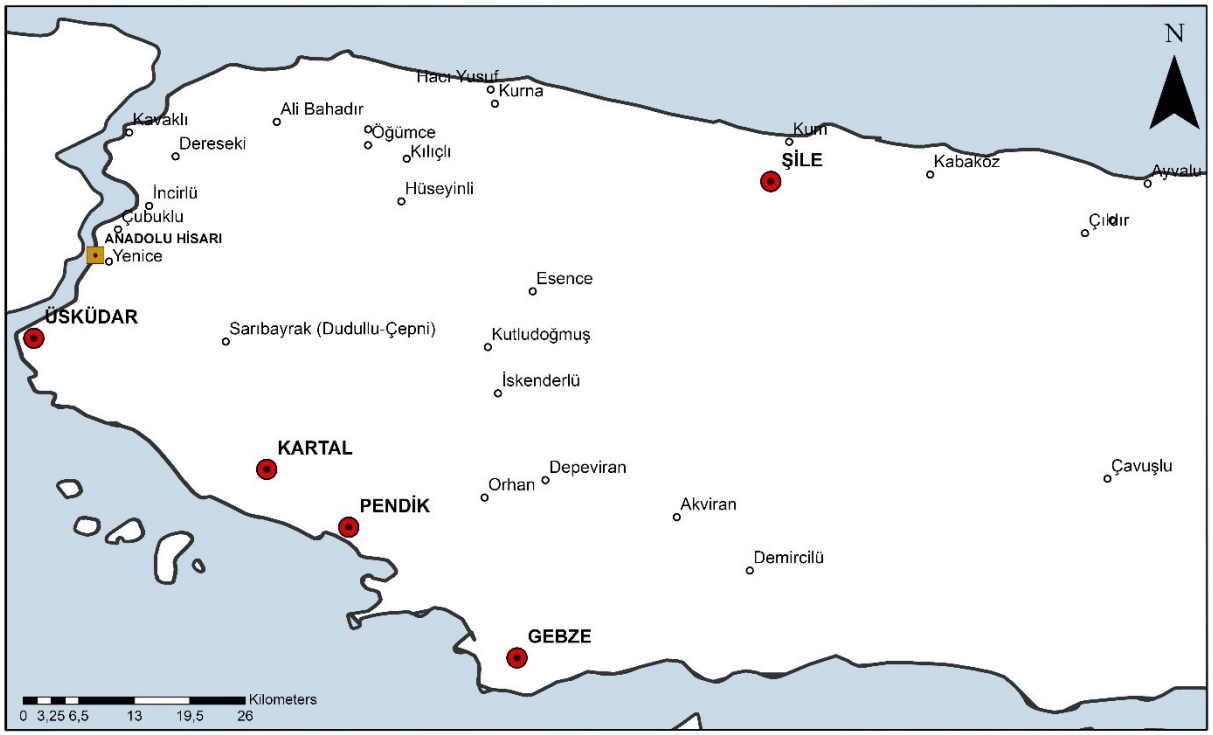

Bu noktaların mekânsal olarak doğru konuma oturması mekânsal olarak birçok yoruma kapı aralamaktadır. Geçiş güzergâhları, üretim hattı, nüfusun yığılma alanları veya yoğunluk bilgisi, etki yakınlığı gibi yorumlar bunlardan birkaçıdır. Hatalı belirlenmiş noktalar üzerinden örnek verilecek olursa, Harita 2-3'te XVI. yüzyıl için İskenderlü, Kutludoğmuş ve Esence'nin kuzeye doğru bir geçiş hattı oluşturduğu şeklinde mekânsal yoruma tabi tutulabilir. Göksu'nun dâhil olduğu sınırlar içerisinde bu ve benzeri yorumların yapılabilmesi için, Kocaeli Sancağı'nı ve ayrıca Yoros Kazası'nı ele alan Erpolat'ın yaptığı önemli çalışmaların[145] devam ettirilmesi, sancağın tamamının ele alınması ve eksiklerin giderilmesi gerekmektedir.

[145] Mehmet Salih Erpolat, "XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kocaeli'ndeki Yer Adlarında Meydana Gelen Değişmeler", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri: International Symposium on Ghazi Akça Koca and History of Kocaeli proceedings*, ed. Haluk Selvi – M. Bilal Çelik (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015); Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler".

Harita 2-3: Değerlendirme örneği[146]

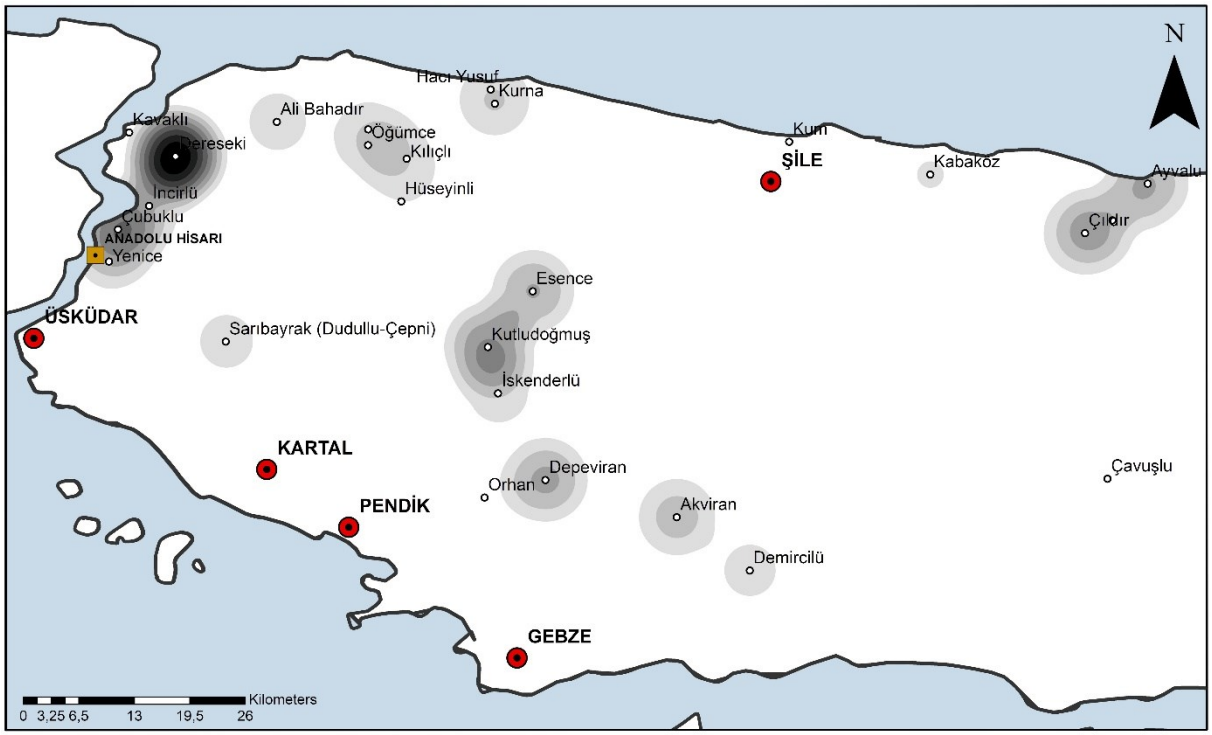

(İşaretli yer adları Yoros Kazası olarak kabul edilmemelidir)

Göksu'nun dâhil olduğu Kocaeli Sancağı ve Üsküdar Kadılığı üzerinde yapılan incelemelerde bahsi geçen sorunların yansımalarından birincisi; XV. yüzyılda Yenice adıyla varlığını gösteren Göksu'nun Kocaeli Sancağı içerisinde aynı isimle birden fazla kazada kaydının bulunmasıdır.[147] Örneğin Gündüz'ün çalışmasında, sadece XVI. yüzyıla ait 425 No.lu tapu tahrir defterinde Yenice adı, Yoros, Gebze ve İzmit olmak üzere üç farklı kazaya kayıtlıdır.[148] Bu durum yalnızca Yenice'ye özgü olmayıp, aynı çalışma içerisinde yer alan birebir aynı 28 yer adı daha buna benzer sorunu taşımaktadır (bk. Tablo 2-1).

[146] Bu harita Mehmet Hanefi Bostan (2016)'ın çalışmasındaki 1530 tarihine ait verilere dayanılarak yapılmıştır. 1530, 1561 ve 1591-1624 yıllarını kapsayan verilerin tamamı için haritalar üzerinden karşılaştırılmaya çalışılmış ancak doğru noktalara ulaşılamamıştır.

[147] Burada Gebze olarak görünen kayıt muhtemelen Üsküdar'a aittir. XVI. yüzyılda Üsküdar'a ait Yenice kayıtları için bk. M. Hanefi Bostan, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X (19-21 Ekim 2018)*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2019).

[148] Liste içerisinden ayırt edilen bilgidir. İlgili kayıtlar için bk. Ahmet Gündüz, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Kocaeli ve Çevresindeki Yer Adları Hakkında Bir Değerlendirme", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri: International Symposium on Ghazi Akça Koca and History of Kocaeli proceedings*, ed. Haluk Selvi – M. Bilal Çelik (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015), 476, 485, 493,

Tablo 2-1: XVI. Yüzyıl Kocaeli'ne ait tapu-tahrir defterinde farklı kazalara kayıtlı aynı yer adları[149]

Kocaeli'ne ait 425 No.lu Tapu Tahrir Defteri'nin Farklı Kazalarda Aynı Yer Adları Tasnifi									
	Yoros	Şile	Gebze	Kandıra	İzmit	İznik	Adapazarı	Görele	Yalova
Adil Çiftliği		•		•					
Ak Kilisa		•	•						
Ak Viran	•		•						
Aleflü				•	•				
Aleks		•					•		
Bozyân					•			•	
Bulâklu		•		•					
Çal		•		•					
Demircilü	•	•	•						
Dere					•	•		•	•
Elmacık			•	•					
Eriklü		•		•					
Güllü	•		•						•
Güllüce			•	•					•
Hızır			•						•
Hurmaoğlu Çiftliği		•		•					
İncirlü						•	•		
Kâtbâlu		•		•					
Kayacık	•			•					
Kayser					•				•
Kiraslu						•			•
Kozluca	•		•			•			
Kumlu				•	•				
Kutluca			•				•		
Özbek			•	•	•				
Sıralu		•	•						
Yassıbağ					•	•			
Yenice	•		•		•				
Zekeriya		•	•						

Aynı yer adlarını barındıran kazaların sınırdaş olması ise yaşanan bu sorunun büyümesine neden olmaktadır. Bir sınır mekânı olan Göksu'nun ara konumda kaldığı bu nedenle emin olunamayan ancak yoruma imkân tanıyan verilere sahip olduğu görülmektedir. XVI. yüzyıla ait Üsküdar ve Yoros kayıtları içerisinde aynı zaman dilimlerinde Yenice'nin olduğu görülmektedir.[150] Yenice'nin 1530 yılı verileri

[149] Gündüz'ün (2015) çalışmasında birebir aynı ismi taşımakla birlikte farklı kazalarda bulunan yer adları bulunmaktadır. Bu tabloya Osman, Osmanlu gibi benzeşen yer adları dâhil edilmemiştir. Yazımda çok yakın olan İznikmid ve Ada kazasına kayıtlı İncirlü ile Kandıra'da gösterilen İncilü tereddütle farklı kabul edilmiştir. Yine bu dönemde Yoros kazasında varlığını bildiğimiz İncirlü'ye de bu çalışmada rastlanılmamıştır.

[150] Yenice adının aynı zaman dilimlerinde farklı kazalardaki kaydı için bk. Bostan, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)"; Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4; Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", 876.

esas alındığında[151] Üsküdar-Yenice'de 10 hane, 7 mücerred[152] iken Yoros-Yenice'de toplam 60 hane ve 9 mücerred[153] bulunmaktadır. Bu verilerle birlikte Bostan, bahsi geçen iki Yenice'nin ayrı köy yerleşimleri olarak kaydedildiği; Üsküdar Nahiyesi'nde yazılan Yenice'nin Yoros Kazası'na tabi olduğu yorumlarında bulunmaktadır.[154]

Yer adları ve yer belirlemeleri sorununun ikincisi ise yerleşim noktalarının hareket edebilmesidir. Bu ihtimal gözden kaçan önemli konulardandır. Kocaeli Sancağı başlığı altında Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemine rastlayan 1522-1530 yılları arasında tahrirlerde meydana gelen değişimlerin yalnızca idari sınır değişimi olarak yorumlandığı ifade edilmişti. Bu durum yerleşim noktalarının sabit olarak ele alınmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu dönem farklı açılardan incelendiğinde ise yer değişimleri ihtimali de ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı'nın XVI. yüzyılda etkili bir üretim hamlesi yaptığı bilinmektedir. Bunun doğrudan sonucu ise daha önce ifade edilen Boğaziçi'ne ait "şıkk-ı sani" defterinin[155] meydana getirilmesidir. Bu üretim hamlesi farklı okumalarda devletin yer tutması, Saray'ın araziye yayılması ve arazi üzerindeki varlığını meşrulaştırması olarak da literatürde yer almıştır.[156] Ancak bu dönem yapılan tahrirlerin sıklığı, 1522-1530 yılları arasında yaşanan değişimlerin belirli hesaplara dayandığını göstermektedir. Tahrir defterlerinde belirlenen değişimlerin yanı sıra bu dönemde Bostancı Ocağı'nın etkinleşmesi, Üsküdar Kadılığı'nın meydana getirilmesi birbirini takip eden olaylar olarak görülmektedir. Üretim hamlesinin bir sonucu olarak 1522-1530 yılları arasında Kocaeli Sancağı'na bağlı olan Boğaziçi'nin Anadolu Yakası'nda yer değişimlerinin gerçekleştiği düşünülmektedir.

Bu dayanaklarla birlikte günümüzde yer tespiti yapılamayan ancak Göksu'da bulunması tarafımızca daha makul görülen Küçüksulu Köyü'nün değerlendirmesi yapılmıştır. Yazılış benzerliklerinden dolayı Küçük Sülü[157] veya Küçüksulu[158] olarak ifade edilen köy için Salih veya Salihlü isimlerinin[159] de geçtiği

[151] 1530 yılı verilerinin karşılaştırma imkanları açısından değerlendirilmesi için ayrıca bk. Uğur, "Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterleri'ni Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırmak".

[152] Bostan, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)", 130.

[153] Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/132; Erpolat'ın çalışmasında 30 hane, 9 mücerred, 1 muaf ve 6 Sipahi olarak yer almaktadır. Bk. Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 205

[154] Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/122.

[155] Kütükoğlu, "Defterdar".

[156] Gülru Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*, ed. Atillio Petruccioli (Leiden ve Boston: Brill, 1997), 34.

[157] Erpolat, "XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kocaeli'ndeki Yer Adlarında Meydana Gelen Değişmeler", 524.

[158] Gündüz, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Kocaeli ve Çevresindeki Yer Adları Hakkında Bir Değerlendirme", 468.

[159] M. Hanefi Bostan, "Beykoz Sempozyumu 2020"*, Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası, Youtube* (Yayınlanma 29 Kasım 2020) (Erişim 25 Aralık 2020); Erpolat, "XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kocaeli'ndeki Yer Adlarında Meydana Gelen Değişmeler", 524.

görülmektedir. Küçüksulu Köyü, ilk olarak 1453-1458 yılları arasında olduğu belirlenen 1160 numaralı Kocaeli Sancağı'na ait defterde Yoros Kazası içerisinde görülmektedir.[160] Ardından tarihi belirli olarak kayıtlı görüldüğü yer, 1523 yılına ait 116 numaralı Kocaeli icmal tahrir defterinde, Yoros Kazası'dır.[161] Tarihi belirlenemeyen ancak Kanuni döneminde olduğu bilinen 425 numaralı tahrir defterinde de Yoros Kazası'nda yer almaktadır.[162] Tahrir defterlerinin bulunduğu 1530, 1561 ve 1625 tarihlerinde ise Yoros Kazası'nda değil,[163] Gebze Kazası'nda bulunduğu görülmektedir.[164] Küçüksulu Köyü'nün Yoros'tan Gebze'ye geçtiği tarihler göz önünde bulundurulursa, 425 numaralı tahrir defterinin de 1523-1530 yılları arasında olduğu düşünülebilir.

Üretim hamlesi nedeniyle tahrir defterlerinde yaşanan bu değişim, Boğaziçi'nde meydana getirilen hasbahçelerle birlikte düşünüldüğünde, yalnızca idari sınır değişimini değil yanı sıra toplulukların yer değişimini ihtimalini de akla getirmektedir. Diğer yandan, coğrafyadan etkilenen yer adlarıyla birlikte düşünüldüğünde,[165] yer adında bulunan "su" ifadesinin kıyas ve tasvir yapılabileceği bir başka suyun varlığına işaret etmesi ihtimali destekleyen bir başka etmendir. Günümüze kadar geldiği üzere Göksu ile kıyasla kullanılan "Küçük Göksu" ve "Küçüksu" yer adları bu durumun örneğidir. Topluluğun yer değiştirdiği ihtimalini güçlendiren üçüncü unsur ise, Küçüksulu Köyü'nün diğer adının Salih veya Salihlü olmasıdır. Göksu ve Küçüksu dereleri arasında Fatih döneminde yaşadığı bilinen Salih Dede haziresi bulunmaktadır. Kitabesinde İstanbul'un fethinde gazi ünvanı aldığı görülen Salih Dede'nin bu alandaki varlığı nam-ı diğer Salih(lü) Köyü olan Küçüksulu Köyü'nün, Göksu ve çevresinde yer aldığı kanaatini olgunlaştırmıştır.

Yukarıda ifade edilen 1523-1530 yılları arası değişimler sonrasında Üsküdar'a bağlı Yenice Köyü'nün varlığı da dikkat çekmiştir. Yer belirleme sorunlarında ifade edilen farklı hane sayılarına sahip Üsküdar ve Yoros'a ait Yenice'lerin[166] 1530 yılında görünen varlıklarının da Küçüksulu Köyü'nde yaşanan yer değişiminin bir yansıması olduğu daha olası görünmektedir. Bu tarihlerde üretim odaklı meydana getirilen hasbahçenin, 1523 yılı öncesinde bulunan yerleşimleri çepere ittiği, bu nedenle bilinen

[160] Bk. Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası"; Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler".

[161] Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 197.

[162] Gündüz, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Kocaeli ve Çevresindeki Yer Adları Hakkında Bir Değerlendirme", 489.

[163] Bk. Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4.

[164] Erpolat, "XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kocaeli'ndeki Yer Adlarında Meydana Gelen Değişmeler", 524.

[165] Gündüz, "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Kocaeli ve Çevresindeki Yer Adları Hakkında Bir Değerlendirme", 468, 475.

[166] Bostan, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)", 130; Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/132; Erpolat'ın çalışmasında 30 hane, 9 mücerred, 1 muaf ve 6 Sipahi olarak yer almaktadır. Bk. Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 205

Küçüksu sınırının Üsküdar tarafına geçen Yenice'nin Üsküdar defterlerinde yer aldığı düşünülmektedir (Harita 2-4).

Harita 2-4: 1523-1530 yılları arası yerleşimlerin yer değişimi

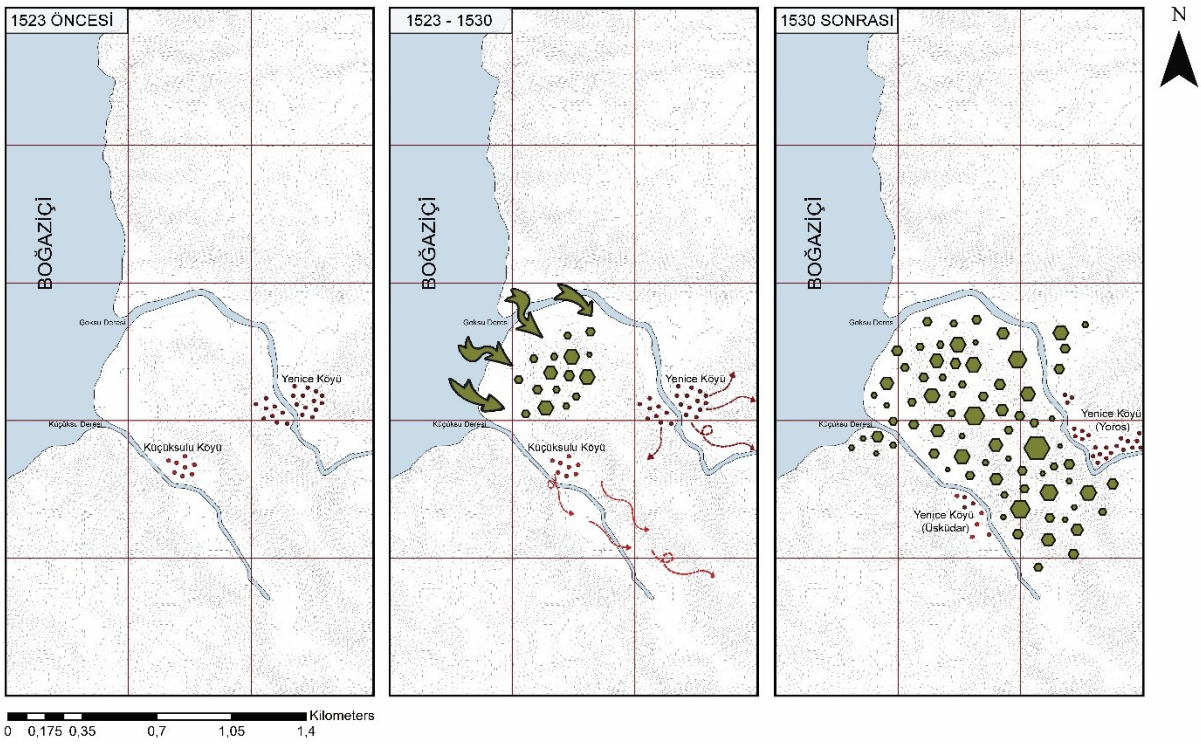

Evliya Çelebi'nin Ebülfeth Camii olarak zikrettiği Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) dönemine ait olduğu bilinen camiin,[167] 1561 yılına ait tahrir ve vakıf defterlerinde rastlanan Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi'nin[168] çekirdeği kabul edilmiştir. Mahallenin 1530 tarihli tahrirde yer almaması, ileride -Göksu'da Yerleşim bölümünde- yapılan değerlendirmelerde görüleceği üzere, 1530 yılı sonrasında kurulduğu şeklinde yorumlanmıştır. Yine 1561 tarihli kayıtlarda Yenice Kalesi çevresinde yer alan diğer bir mahalle ise Kadıasker Mahallesi'dir. Bu mahallenin kurucusunun Dolay Mescidi banisi Muhaşşi Sinan Efendi olduğu[169] ve 1530-1561 yılları arasında kurulduğu belirlenmiştir. Bu mescidin yerinin belirlenmesinde ise Hadikatü'l Cevâmi' kaynağı esas alınmış olup, yaklaşık konum belirlemesi Göksu'da Yerleşim bölümünde sebepleriyle detaylandırılmıştır. İki mahallenin mekânsal yakınlığının yanı sıra hane sayılarındaki yakınlık, mahallelerin teşkiline dair yakın veya eş zamanlılık

[167] Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, haz. Seyit Ali Kahraman; Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008), 1. Cilt - 1. Kitap/261.

[168] Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/139.

[169] Ayşe Gül Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 238.

izlenimi vermiştir.[170] Öte yandan, XVI. yüzyılın son çeyreğinde ise Muhaşşi Sinan Efendi'nin öncü olduğu bir diğer mahalle olan Sinan Çelebi Mahallesi'nin kurulduğu görülmüştür.[171] Bu mahallenin yer belirlemesi ise günümüze kadar ulaşan Muhaşşi Sinan Camii esas alınarak yapılmıştır. Dolayısıyla 1523 yılı öncesinde kabul edilen Küçüksulu, Yenice köyleri; 1530-1561 yılları arasında Cami-i Atik Sultan Mehmed Han, Kadıasker mahalleleri ile Yenice Köyü; 1561 yılı sonrasında ise Sinan Çelebi Mahallesi eklenerek yerleşim birimlerinin muhtemel yerleri Harita 2-5'te gösterilmiştir.[172]

Harita 2-5: Göksu ve Anadoluhisarı'nın XVI. yüzyıl değişimi

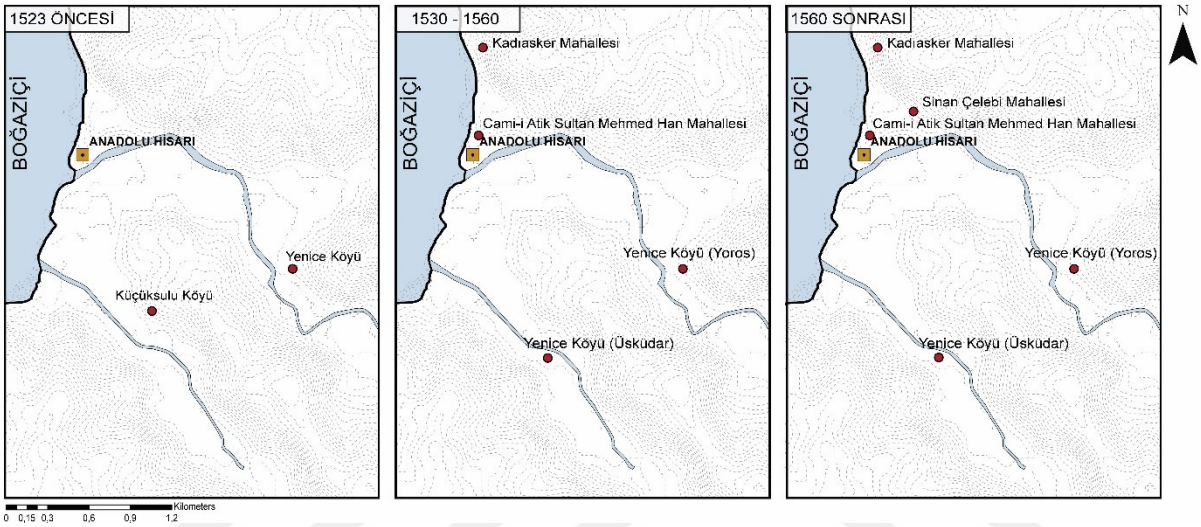

Tahrir defterleri ile varlıkları kesinleşen yerleşimlerin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda değişimini gösteren benzer kayıtlara rastlanamamıştır. Bu yüzyıllara ait vakfiye ve mahkeme kayıtlarında Yenice Köyü hariç karşılaşılan mahalleler nedeniyle mahallelerin varlığının korunduğu düşünülmüştür. Bu yerleşimler içerisinde vakıf ve mahkeme kayıtları üzerinden teyit edilemeyen Kadıasker Mahallesi'nin[173] XVIII. yüzyılın ikinci yarısında kurucu yapısı mescidin harabe olmasına rağmen mahalle varlığının devam

[170] Cami-i Atik Sultan Mehmed Han ve Kadı Asker mahallelerine ait sayılar sırasıyla şöyledir: Muaf (49/32), Nefer (10/11), Hane (13/5). Bk. Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/131.

[171] Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4; Sinan Çelebi Mahallesi, 1625 tarihli tahriri referans gösteren Erpolat'ın çalışmasında "Şa'ban Çelebi" olarak zikredilmektedir. Bk. Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 196; Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası".

[172] Yerleşim birimlerinin muhtemel konumlarına ilişkin açıklamalar için aşağıda bk. Hisar Kenarından Bağçe-i Göksu'ya Dönüşüm (XVI. yüzyıl)

[173] Kadı sicilleri üzerinde yapılmış olan mevcut çalışmalarda Kadıasker Mahallesi ile Üsküdar'da bulunan Kadıasker (Ahmet Efendi) Mahallesi'nin karıştığı görülmüştür. Yapılacak sonraki çalışmalarda kayıt içerisinde yer alan isimler üzerinden yer belirleme ihtimalinin olduğu düşünülmektedir.

ettiği görülmektedir.[174] Bu durum isim değişikliği ihtimalini gündeme getirmektedir. Mahkeme kayıtlarında karşılaşılan ancak yer tespiti yapılamayan Sultan Süleyman Han Mescid-i Şerif Mahallesi'nin[175] Kadıasker Mahallesi olma ihtimali de bulunmaktadır.

Öz itibariyle aktörleri ve ağları belirlemek, doğru yerde konumlandırmak mekân okuması açısından verimlilik sağlamaktadır. Tanzimat öncesi dönem için gerek idari birimlerin ve aktörlerin, gerekse yerleşimlerin, konumların ve mevcut bilgilerin değerlendirilmesi, eksik bilgilerin belirlenmesi için çaba sarf edilmiştir. Beraberinde Göksu'nun XIX. yüzyıla kadar olan değişiminin izlenebileceği kesine yakın bilgiler belirlenmiştir. Bu minvalde yer tanımı belirgin olmayan kayıtlar göz ardı edilmiştir.[176]

2.3. Tanzimat Sürecinde Şehir, Sınırlar, Bilgi Ağı ve Göksu (1826-1877)

Değişim fikrinin görünürlük kazandığı ve uğraş vermeye başladığı dönem olan XIX. yüzyılda,[177] Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi-iktisadi farklılaşmanın sonucu olarak, yeni düzen (nizam-ı cedid) ihtiyacı ortaya çıkmıştı. Bu dönem, yeni aktörlerin ortaya çıktığı, var olan aktörlerin ağırlıklarının değiştiği, yeni ağların tesis edildiği bir dönem olmuştur. Aktörlerin, ağların ve çizgilerinin yerleşikleşmesi ise Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiş olmalıdır.

Devletin askeri, ekonomik ve idari sorunlarına çözüm arayışlarının Gülhane Parkı'nda ilan edilen Ferman'ın öncesinde başladığı bilinmektedir. Bu çözüm arayışlarının ilk evresi üç odakta toplanmaktadır. Birincisi bilginin edinilmesi, ikincisi bilgiyle ortaya konulacak yeni düzenin maliyetinin karşılanması, üçüncüsü ise bunları yaparken güvenliğin sağlanmasıdır. Bu üç odak sıralanmış gibi dursa da özellikle 1826 yılı sonrasında üçünün de aynı anda hareket ettirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu üç odağın mekânsal veriye yansıyanları ileride tekrar ele alınacaktır. Ancak bu kısımda genel hatlarıyla

[174] XVIII. yüzyılda mescide ait mahalle bünyesinde yalıların olduğu bilgisi bulunmaktadır. Kadıasker Mahallesi'nin olarak tespit etmiş olduğumuz Dolay Mescidi ve mahallesine dâhil olan yalılar için bk. Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 238.

[175] *Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H.1115-1116 / M. 1704)*, haz. Coşkun Yılmaz; Salih Kahriman (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2019), 261-262, hüküm no:216.

[176] "Karye-i Yenice'den Mahmud b. Ahmed meclis-i şer'a gelip dedi ki, … " konum tarifinin yetersiz olduğu kayıt örneği için bk. *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 /M. 1562-1563)*, 426.

[177] Önceki yüzyıllarda da değişim düşüncelerin olduğu ancak XIX. yy.ın değişimin her türlü sancısına göğüs gerdiği türündeki açıklamalar için bk. İlber Ortaylı, "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar", 8. Basım, *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşruiyet'in Birikimi*, ed. Tanıl Bora – Murat Gültekingil (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 38.

zihinde tutulması gereken manzara: bilginin temini için daha detaylı genel sayımların[178] ve haritaların[179]; para temini için vakıfların[180] ve toprakların[181]; güvenliğin yeniden sağlanması için yeni kurulan orduların[182] devreye sokulmasıdır. Bu bölümde değerlendirilecek olan ağların oluşumunu böyle bir bütün içerisinde ele almak yerinde olacaktır.

1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılması ile başlayan devletin merkezden yönetme, kontrolü ele alma çabaları sürecinin 1855 yılına kadar devam ettiği; 1855 ve sonrası yıllarda ise merkezden yerele doğru yeniden dağılımlar yapıldığı ifade edilmektedir.[183] Belediyenin kurulmasını (1855) esas alan bu ifadeyi yerelde kurulan eyalet ve sancak meclislerine[184] kadar geriye götürmek mümkündür. Bu çalışmada, 1826-1840 yılları arası dönemde bilgi, para ve güvenlik odaklarında adımların atıldığı, 1840 sonrasında ise bu odakların durdurulmadan, merkezden yerele dağıtımlarının yapıldığı görülmektedir.

2.3.1. Tanzimat'a Doğru (1826-1839)

Tanzimatı bir süreç olarak ele almak gerekmektedir. Tanzimat Fermanı (1839) ile gelen büyük değişimin öncesinde yerel idareye yansıyan kısmın büyük parçaları; mahalle teşkilatının yeniden yapılanması ve yeni nezaretlerin teşkil edilmesidir. Bu dönemde Göksu'ya temas eden üç önemli aktörden Bostancı Ocağı feshedilmiş,[185] Kadılığın yetkileri daraltılmıştır. Sancak idaresi ise form

[178] 1826 sonrası önemli gelişmelerde yer alan 1831 yılına ait sayımların detayları ve önemi için bk. Adnan Çimen, "Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14/3 (2012).

[179] Fatma Cânâ Bilsel, "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 8/497.

[180] Vakıf gelirlerinin hazineye aktarılmasıyla ilgili süreç için bk. Nazif Öztürk, "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar", *Vakıflar Dergisi* XXIII (1994).

[181] Bu dönemde gelirleri doğrudan hazineye bağlı birçok toprağın yer aldığı bilgisi için bk. Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 122.

[182] 1826 sonrası Asakir-i Mansure-i Muhammediye'nin kurulması, Redif Askeri Teşkilatı yapılanması için bk. Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 101–106; Yine 1826 yılında kurularak Serkasker komutasında İstanbul (Dersaadet) güvenliği Asakir-i Mansure-yi Muhammediye, Üsküdar için Asakir-i Hassa ve Eyüp-Kasımpaşa için ise Asakir-i Muntazama-i Bahriye ordularının sorumlu olduğuna ilişkin bilgi için bk. Nurettin Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 3/118.

[183] İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", çev. Ali Berktay, 2. Basım, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, ed. Paul Dumont – François Georgeon (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1999), 21.

[184] Daha sonra tekrar ifade edilecek olan 1840 yılı Muhassıllık Meclisi'nin, 1842 yılı Memleket Meclisleri'nin (Büyük Meclis: Eyalet Meclisi / Küçük Meclis: Sancak Meclisi) kurulduğu tarihlerdir. Bk. Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 274.

[185] Bostancı Ocağı'nın kaldırılmasıyla ilgili Yıldız'ın sunduğu arşiv belgesi 20 Rebiülevvel 1242 / 22 Ekim 1826 tarihlidir. Bu tarihten altı ay sonrasına ait (9 Ramazan 1242 / 6 Nisan 1827) arşiv belgesini referans veren Can'ın aktarımlarında Mimarbaşı, Bostancıbaşı'nın Boğaziçi'ndeki binalardan harç topladığını ifade etmektedir. Bk. Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 8; Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, 24.

değiştirerek devam etmiştir. Göksu ise bu dönemde idari, adli, beledi olarak İstanbul'un parçası haline gelmiştir.

Yeniçeriliğin kaldırılmasını takiple, 1826 yılında kurulan İhtisâb Nezareti ve Evkaf-ı Hümâyun Nezareti, 1831 yılında kurulan Cerîde Nezareti merkezde tesis edilen nezaretler arasındadır. İleride muhtarlık teşkilatı ile ilgili bölümde ele alınacak olan Ceride Nezareti'nden burada kısaca bahsedilecektir. Ceride Nezareti, sancaklarda kurulan Defter Nazırlığı üzerinden bilgi ve kontrol sağlamıştır.[186] Bu nezaretin kurulmasıyla birlikte özellikle yerleşik nüfusun kontrolü hedeflenmiştir. Bu nedenle 1840 yılına kadar adli-idari yapı olan Kadı idaresindeki kaza sınırları esas alınarak Ceride Nezareti üzerinden toplumsal hareketlilik izne bağlanmıştır. Bununla birlikte bu dönemde ilk nüfus sayımı yapılmıştır. 1831 yılı sayımında İstanbul yer almamaktadır. Yoros nâm-ı diğer Beykoz da sayımda görülmemekte olup, Şile ve Taşköprü kazaları da Kocaeli Sancağı'ndan bağımsız zikredilmişlerdir.[187]

Öte yandan, Evkaf-ı Hümâyun Nezareti başlangıçta merkezden dolaysız denetim sağlamış, sonrasında vilayetlerde Muaccelât Nazırlığı (Evkaf Müdürlüğü) ikame edilmiştir.[188] İhtisab Nezareti, muhtesiblerin yetkilerinin artırılmasıyla kazalar üstü denetim sağlamıştır.[189] Bu nezaret ile İstanbul'un ticaret, güvenlik ve yerel hizmet sınırları oluşmuştur.

a. İhtisap Nezareti ve Yeni İstanbul Sınırları

Geçiş sürecinin ilk evresi olarak görülebilir bu adımlarla kadılık makamı yetki genişliğini kaybetmiştir. Öncesinde kadılığın yetkisinde olan asayiş, pazar denetimleri, esnaf kontrolü ve vergilerinin toplanması, bina yapım ve malzeme kontrolü yanı sıra tüm işyerlerinin çalışan kayıtları, şehrin giriş-çıkışları gibi

---

[186] Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Türk Tarih Kurumu: Belleten* 34/135 (1970), 414; Konuya ilişkin Karpat'ın ifadesinde ise her kaza bünyesinde bu bilgilerin toplandığı ifade edilmektedir. Bk. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, *Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 60.

[187] Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı: 1831* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995), 14, 106-109.

[188] Murat Yıldız, *Osmanlı Vakıf Medeniyetinde Bir Veziriazam Hayratı Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı* (İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 2011), 62–63; Tansu Hilmi Hançer, "Evkaf Nezareti (1826)'nin Denetimi Öncesi ve Sonrasında Mihrişah Valide Sultan Vakfı'nın Mali Yapısı (1797-1837)", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* 5/4 (2019), 1088; İbn'ül-emin Mahmut Kemal – Hüseyin Hüsametdin, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri", nşr. Nazif Öztürk, *Vakıflar Dergisi* 16 (1982), 36; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 54

[189] Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 289; Osman Nuri Ergin, *Muhtasar Mecelle-i Umûr-ı Belediye* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2017), 37, 39; Tarkan Oktay, "Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla İstanbul'un Yönetimi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 3/138.

görevler İhtisap Nezareti'nin sorumluluğuna devredilmiştir.[190] Bu bağlamda daha önce ifade edilen bilgi temini, güvenlik ve maliye odaklarının iç içe geçtiği bir kurum meydana gelmiştir. Bu durum oluşturulan bütün kurumlar için geçerli değildir.

İhtisap Nezareti, Bostancı Ocağı'na ait yetkilerde de görev yapmıştır. Daha önce zikredilen Bostancı Ocağı'na ait mürur tezkere kontrol noktaları İhtisap Nezareti'ne aktarılmıştır. 1826 yılına ait İhtisâb Ağalığı Nizamnamesi'nde Boğaziçi, Küçükçekmece ve Bostancı-Kadıköy'de Bostancı Ocağı'na ait noktaların nezarete devredildiği görülmektedir.[191] Söz konusu asayiş ve cezalandırma gücünü ise yeni ordulardan aldığı neferlerle sağlamaktadır.[192]

İhtisap Nezareti'nin nefer temin ettiği ordular 1826 yılında kurulmuş olup, başında ise Serasker bulunmaktadır. Serasker; Asakir-i Mansure-yi Muhammediye, Asakir-i Hassa ve Asakir-i Muntazama-i Bahriye olmak üzere yeniçeri sonrası kurulan üç orduyu yönetmektedir. Bu ordulardan Muhammediye Ordusu İstanbul'un (Dersaadet), Hassa Üsküdar'ın ve Bahriye ise Eyüp-Kasımpaşa'nın güvenliğinden sorumludurlar.[193]

İhtisap Nezareti'nin Polis Teşkilatı'nın kurulmasına (1845) kadar geçen sürede üstlendiği asayiş sorumluluğu, görev yeri sınırları açısından izler oluşturmaktadır. Nezaretin kullanımına verilen karakol binaları, bir bakıma görev sınırlarını oluşturmaktadır. Özellikle yeni inşa edilecek karakolların yapım kurallarına ilişkin 1831-1832 yıllarında yayınlanan belge sonrasında çok sayıda karakol inşa edilmiştir.[194] Bu karakolhanelerin Göksu, Arnavutköy ve Eyüp gibi yerlerde yapılması ile İhtisap Nezareti'nin görev yeri sınırlarını kalıcı olarak işaretlediği anlaşılmaktadır. 1845 tarihli Mühendishane-i Berr-i Hümayun haritasında tespit edilen, Dersaadet sınırları haricinde yer alan 60 adet karakolhane bulunmaktadır. Bu karakolların yerleşim yerleri, Yedikule, Eyüp, Alibeyköy, Boğaziçi, Üsküdar ve Kadıköy'ün Şehremanet öncesinde kentsel sınıra dâhil edildiklerini göstermektedir (Harita 2-6).

---

[190] Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, 519–532; Ergin, *Muhtasar Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 37; Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 146–147.

[191] Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, 524; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye* (İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 1/330-332.

[192] Çarşı-pazar denetimi ön plana çıkan İhtisap Nezareti'nin Asakir-i Mansure ordusunun neferlerini çalıştırılıyor olmasına ilişkin bilgi için bk. Necdet Sakaoğlu, "Kol Dolaşmak", "Dersaadet Çarşı Pazarlarını Titreten Denetim", *İstanbul Dergisi* 22 (1997), 85; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 1/329.

[193] Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", 3/118.

[194] Bk. Necla Arslan, "II. Mahmut Döneminde Modern Bir Polis Teşkilatının Kuruluş Girişimleri: İlk Karakol Binaları", *İstanbul Dergisi* 23 (1997), 37-40.

Harita 2-6: 1845 yılında İstanbul'da yer alan karakolhanelerin gösterimi[195]

Galata-Beyoğlu'nda yaşanan insan trafiği ve asayiş sorunları,[196] birçok yer için dile getirilen güvenlik güçlerinin yetersizliği ve mürur tezkeresi kontrol sorunları,[197] yine İstanbul'a özgü bir merkez teşkilatı olan Polis Teşkilatı'nın kurulmasına ve güvenliğin bu kuruma aktarılmasına neden olmuştur. Ancak Şehremanet öncesi İhtisap Nezareti ile başlayan İstanbul'un kentsel sınır işaretlemesi, karakolhaneler ve polis teşkilatı ile daha da belirgin hale gelmiştir.

İhtisap Nezareti'nin *pazar kurulur, Cuma kılınır* tanımlı şehir merkezleri ile şehir girişlerinde, ticaretin olduğu Haliç ve Boğaziçi'nde görev yaptığı anlaşılmaktadır. Bu sınırların yazılı olarak en belirgin hali ise İhtisap Ağalığı Nizamnamesi'nde yer alan "… İstanbul'un dâhil ve haricinden Eyüp'e ve Galata ve voyvodalarının voyvodalığa merbut olarak zîr-i idarelerinde olan şeylerden başka Boğaziçi'nin Rumeli

[195] Mühendishane-i Berrî-i Hümayun tarafından hazırlanan 1845 tarihli İstanbul haritasından yararlanılarak hazırlanmıştır. Harita için bk. Mühendishane-i Berrî-i Hümayun, *... Rumeli ve Anadolu Fenerlerine varıncaya kadar nefs-i İstanbul'un ve civarında vaki Eyüp ensarı ve Hasköy ve Kasımpaşa ve Galata ve Beyoğlu ve Tophane ve Beşiktaş ve Üsküdar ve mahalli ...*: İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, no: 92760, 92761), 1261 / 1845; Yemiş iskelesi yakınında bulunan 1831 yılında inşa edilen Odun Kapısı Karakolu, Şehzade Camii karşısındaki karakol, hapishaneden karakola çevrilen Baba Cafer Karakolu ile 1843 yılında yapım talimatı verilen Limon İskelesi Karakolu harita üzerinde görülmemektedir. Baba Cafer ve Limon İskelesi Karakollarına ilişkin bilgi için bk. Çiftçi, *Son Dönem İstanbul Karakolları: Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Kışlası*, 18–19, 113-114, 123.

[196] Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", 3/120.

[197] Tahir Bilirli, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 435.

sahiliyle Yeniköy ve Anadolu sahiliyle Üsküdar'dan Beykoz'a varınca …" ifadeleriyle belirtilmektedir.[198] İhtisap Nezareti'ne ait ifade edilen bu sınırlar, yine şehremanet sınırlarının öncülü olduğunu göstermektedir.

Yetkileri daralan İhtisap Nezareti ise 1850 yılında Zabtiye Nezareti'ne bağlanmıştır.[199] 1852-1855 yılları arasında tekrar nezaret olarak kurulan ihtisab kurumu, esnaf kontrolü ve vergi toplama görevleri yapmış, ilgası ile görevleri Şehremaneti'ne devredilmiştir.[200]

b. Evkâf-ı Hümayûn Nezareti ve XIX. Yüzyıl Şehir Altyapısının Finansmanı

Evkâf-ı Hümâyun Nezareti'nin kurulmasıyla vakıfların kontrolleri tek merkezde toplanmış ve devletin mali politikalarında önemli rol oynamıştır. Vakıflara ait gelirlerin devlet yatırımlarına aktarıldığı, sanayileşmenin ivme kazandığı dönemde bazı fabrikaların bu nezaret gelirleriyle ayakta kalabildiği görülmektedir.[201] Öncesinde şehir imarının üstlenicisi olan vakıfların bu dönemde imara kaynak aktarma sorunları oluşmuştur. Özellikle Maliye Nezareti'nin gelirlere müdahalesi ile giderek mali sorunları artan Nezaret'in imar faaliyetlerinin sekteye uğradığı, mimari yapıların onarılamadığı veya yıkılan yapıların yeniden inşa edilemediği ifade edilmektedir.[202] Öte yandan, mali sorunlar yaşamasına rağmen beledi fonksiyonların bir kısmı bu nezaret aracılığı ile yerine getirilmiştir. Bunların başında su ve ulaşım idaresi gelmektedir. Yeniçeri ve Bostancı Ocağı'nın kaldırılmasıyla Boğaziçi ulaşımında meydana gelen sorunlar da Evkaf-ı Hümâyun Nezareti ile çözümlenmiştir. Bu dönemde vakıf pazar kayıkları ve inşa edilen iskeleler ile bu sorunlar giderilmiştir.[203] Kayıkların sayısının artmasıyla 1838'de Kayıkçılar Kitâbeti kurulmuştur. Yine 1837 yılına kadar vakıf sularının idaresini yapan Su Nezareti de Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlanmıştır.[204] Gülhane Hatt-ı Hümayun'un ilanından önce İstanbul'un imarına ilişkin belgede de genişletilmesi gereken yolların finansmanı için Evkaf-ı Hümayun Nezareti işaret

[198] 1826 yılı İhtisap Ağalığı Nizamnamesi'nde "… İstanbul'un dahil ve haricinden Eyüp'e ve Galata ve voyvodalarının voyvodalığa merbut olarak zîr-i idarelerinde olan şeylerden başka Boğaziçi'nin Rumeli sahiliyle Yeniköy ve Anadolu sahiliyle Üsküdar'dan Beykoz'a varınca her ne kadar esnaf var ise cümlesinin bey' ü şirâ' ve nizam u intizâmları hususlarına dikkat etmeğe memur …" ifadeleri ile sınır çizilmektedir. Bk. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 1/338.

[199] Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, 521.

[200] Oktay, "Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla İstanbul'un Yönetimi", 3/138.

[201] Öztürk, araştırmasına dayanarak 1826 Eyüp'te kurulan İplik Fabrikası'na vakıflara ait gelirlerin aktarılmasına değinmektedir. Beraberinde başka bir çalışmaya atıfla Evkaf-ı Hümâyun Nezareti'ne ait gelirlerle 1831 yılında Beykoz Çuha Fabrikası'nın kurulduğu ifade edilmektedir. Muhtemelen 1805 yılında kurulan Çuha Fabrikası'na bu dönemde yardımlar yapıldı.Öztürk, "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar", 301; Beykoz Çuha Fabrikası'nın 1805 yılında kurulmasına ilişkin bk. Süha Göney, "Beykoz ve Çevresiyle İlgili Bazı Tespitler", *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Şefik Memiş (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020), 28.

[202] Öztürk, "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar", 297.

[203] Öztürk, "Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar", 300.

[204] İlhami Yurdakul, "İstanbul'un Fethinden XIX. Yüzyıla Kadar İstanbul Suları", *Vakıf Su Tahlilleri 1: XIX ve XX. Yüzyılda İstanbul Suları* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 2000), 19.

edilmiştir.[205] Şehremanet sonrasında yine şehrin imarına yönelik çalışanlarının bulunduğu ve harcamalar yaptığı görülmektedir.[206] Bu gelişmelerle Nezaret, bir yanda devletin yaşadığı mali sorunların, bir yanda beledi hizmetlerin üst ölçekteki paydaşı olmuştur.

c. Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün Planlanan Merkez ve Üreten Çeper Adımları

Mekânda idari noktalar oluşturmak ve kurumsallaşmaya hız kazandırmak amacıyla şehreminlik ve mimarbaşılık birleştirilerek 1831 yılında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur. Böylelikle yerel yönetimlerin farklı formlarda yapılanmasına doğru giden süreç, ihtiyaçlar ve etkileşimler doğrultusunda hız kazanmıştır. İletişimin örgütlenmesi, ulaşımın ele alınması,[207] güvenliğin sağlanması, salgın hastalıkların önlenmesi bu ihtiyaçlardan birkaçıdır. Değişen üretim ve ticaret politikalarının yanı sıra salgın hastalıklar sorunu da evrensel etkileşimi artırmış,[208] yasal ve yönetsel çözümler konusunda belirleyici olmuştur. Bu çözümler bazen inşa edilen ağların üzerinde noktalar oluştururken, bazen de noktalar arası ağlara hız ve güç kazandırma amacı taşımıştır.

Merkez ile taşra arasındaki irtibatın güçlendirilmesi modern yönetime geçişin bir parçasıdır. Yönetim modelinin imarı, mekânların imarından bağımsız olmamıştır. İki imarın da takip edilebilir hazırlıklar içerisinde gerçekleştiği görülmektedir. Klasik dönem yönetiminde yer alan Hassa Mimarları Teşkilatı'nın dönüşümü bu iki imarın anlaşılması için verimli bir örnektir. Ülke sathında bütün inşa faaliyetleri bu teşkilat ile yürütülmektedir. İstanbul'daki bayındırlık faaliyetleri mimarbaşıların kontrolünde yapılırken, İstanbul dışında inşa edilen cami, kale, köprü gibi yapılar için merkezden (Hassa Mimarlar Ocağı'ndan) görevlendirme yapılmaktadır.[209] Geniş görev alanına sahip hassa mimarlarının

[205] Bilsel, "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması", 8/499; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 3/1240-1243.

[206] 1880 yılında inşa edilen çeşmeye ilişkin yangın sonrası Evkaf-ı Hümayun mühendisinin plan çizimleri, çeşme ile ilgili masrafların Şehremanet ile paylaşılmasına ilişkin bilgiler için bk. Nurcan Yazıcı Metin, "Arşiv Belgelerine Göre Beyoğlu'ndaki Hüseyin Ağa Camii Çeşmesi'nin İnşası", *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi* 21 (2020), 91–102.

[207] Posta teşkilatının kurulması (1832), yol yapım işlerinin hızlandırılması, Meclis-i Umur-ı Nafia'nın kurulması (1838) konuları için bk.Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 66, 76.

[208] Karantina Meclisleri diğer adıyla Meclis-i Tahaffuz veya Meclis-i Umur-ı Sıhhiye gibi konuya ilişkin tanımlar yapılmaktadır. Bu meclislerin kuruluşu sonrası yabancı uzmanlar görev almıştır. Kuruluş tarihine ilişkin Yıldırım ve Ertin'in çalışmasında 1837 tarihi verilirken, Sarıyıldız, Takvim-i Vekayi kaynağını işaret ederek 1838 yılında olduğunu belirtmektedir. Yine Bakar'ın çalışması da 1838 yılı olarak ifade etmektedir. İlgili bilgiler için bk. Nuran Yıldırım – Hakan Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25/1 (2020), 86; Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mart 2020); Coşkun Bakar, "Avrupa'da Dolaşan Koleranın Gölgesinde, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı, 1866", *Türkiye Halk Sağlığı Dergisi* 18/1 (2020), 71.

[209] Abdülkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2000), 21–22.

sayısı XIX. yüzyıl başında sadece 52'ye ulaşmıştır.[210] Değişmeye başlayan üretim biçimi, kentlerin artan ihtiyacı, iç ve dış güvenlik tehditleri erişim, iletişim ve güvenlik ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaçların karşılanması için organizasyonu sağlayacak yeni idari formun mekânda sabit noktalar edinmesi gerekmiştir. Dolayısıyla çok sayıda yapı ihtiyacı, yapıların inşası için de yetişmiş insan ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Hassa mimarlarının sayısının ve donanımının artması için yapılan çalışmalar XVIII. yüzyılın sonlarında görülmektedir. Bu bağlamda, askeri amaçlarla 1793 yılında kurulan Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un 1801 yılından itibaren mimarlara mühendislik eğitim vermesi ve bu eğitimin zorunlu olması,[211] bütün bayındırlık hizmetlerinin muhatabı olan hassa mimarları için donanım sağlamayı hedeflemiştir. Hassa mimarlarının eğitime devam etmemesi nedeniyle bu uygulama 1807 yılında kaldırılmıştır.[212] Yetkinlik sorununun yanı sıra mimar sayısında da düşüş yaşanmıştır. 1802 yılında 52 olan mimar sayısının 1834'te 30'a kadar düştüğü anlaşılmaktadır. Dönemin Ebniye Müdürü Seyit Abdülhalim Efendi'nin bu 30 mimardan sadece 10'unun bina yapabilir yetkinlikte olduğunu ifade etmiştir.[213] Bu durum, XIX. yüzyıl için yabancı mimarların etkin olmasına yol açmış olup,[214] Osmanlı Devleti'nin kendi birikimiyle inşa faaliyetleri yapma hedefinin gerisinde kaldığını göstermektedir.

Mimar sayısında yaşanan yetersizlik sorununu aşarak inşa ve imar faaliyetlerine devam etmek isteyen Osmanlı Devleti, 1831 yılında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nü kurmuştur. Bu müdürlüğün kurulmasıyla bayındırlık ve imar faaliyetlerinde yasal düzenlemeler yapılmış olup, inşa işleri müteahhitler aracılığıyla hızlandırılmıştır.[215] Bu gelişme ile posta teşkilatının kurulması (1832) ve yol yapım faaliyetlerinin hızlanması,[216] karakolhane,[217] hastahane, kışla[218] ve fabrikaların[219] yapılması gibi takip edilebilir bir dizi

---

[210] "… XVI. yüzyılda 18 kişiyi aşmazken XVII. yüzyıl başından itibaren artış gösterip 43'e çıkmıştır. Aynı yüzyılın ikinci yarısında 34'e inmiş ve 1691'de ocağın mevcudu 11'e düşürülmüştür. XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başlarında mimar halifelerinin sayısı artarak 52 kişiye ulaşmıştır." Selman Can, "Son Dönem Osmanlı Mimarlığının Teşkilat Yapısı", *Sanat Dergisi* 12 (2010), 105.

[211] Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, 15.

[212] Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, 23.

[213] Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, 26, 39.

[214] Can, "Son Dönem Osmanlı Mimarlığının Teşkilat Yapısı", 108; Dündar, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, 17; Değişen yapı tipi ve malzeme bilgisi gibi konularda yetersizliğin yabancı mimarlara muhtaçlığı oluşturduğu ifade edilmektedir. Bk. Nurcan Yazıcı Metin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi: Devlet Kapısı* (İstanbul: Kitabevi, 2019), 20–21.

[215] Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, 12.

[216] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 76.

[217] Arslan, "II. Mahmut Döneminde Modern Bir Polis Teşkilatının Kuruluş Girişimleri: İlk Karakol Binaları", 37.

[218] Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ile birlikte kurulan Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü'nün saray, karakol, hastahane ve kışla yapım işlerini üstlendiği, bu inşaatların keşif ve planlarının Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'ne ait olduğu bilgisi için bk. Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, 32.

[219] 1831 yılında Beykoz çuha fabrikasının yapılmasına ilişkin bk. İbn'ül-emin Mahmut Kemal - Hüseyin Hüsametdin, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri", 33.

oluşmaktadır. Bu inşa faaliyetlerinin planlamadan önce gelmesini ihtiyaçlar üzerinden değerlendirmek mümkündür. Nitekim 1830-1834 yılları arasında artan güvenlik sorunu[220] ve 1831 kolera salgını[221] ortaya çıkan ihtiyaçların öncelendiğini göstermektedir. Buna karşın, 1831 salgını sonrası artan evrensel irtibatın planlamayı gündeme getirdiği de ifade edilebilir.

Dünya'yı etkisi altına alan 1831 yılı kolera salgını, yalnızca Osmanlı için değil İngiltere ve Fransa gibi devletlerde de dönüşümün / yerel yönetim yapılanmasının / kent planlamasının etkili nedeni olarak belirtilmektedir.[222] Batı ile eş zamanlı kurulan komisyonlar ve çıkarılan yasalar bu sürecin mekân idaresi, pratikleri ve biçimlenişi açısından önemlidir.

Salgın hastalık önlemleri devletlerin sebep sonuç çıkarımları üzerine alınmıştır. Salgın sonrası İngiltere'de oluşturulan komisyon çalışmaları, 1848 yılında kapsamlı Sağlık Yasaları'nı ortaya çıkarmıştır. Başlangıçta pandeminin yoksullarla ilişkilendirildiği İngiltere için yayınlanan raporlarda ise, su ve açık alan yetersizliğine, olumsuz yaşam koşullarına odaklanılmıştır. Bu doğrultuda ortaya çıkan 1848 yasası; hijyen, altyapı, havalandırma, gün ışığı, yolların yapım, bakım ve onarımı, bina denetimlerinin yapılması gibi içeriklerle sonuçlanmıştır.[223] Osmanlı Devleti için de benzer süreçler işlemiştir. 1837 yılında kurulan Meclis-i Umur-ı Sıhhiye,[224] 1845-1846 İmar Meclisleri,[225] 1848 Ebniye Nizamnamesi döneme ait evrensel etkileşimleri ve yaklaşımları göstermektedir.

Planlama gelişimine bir parantez açarak burada İstanbul sınırlarına ilişkin şu yorumu dile getirmek gerekir. Şehrin yönetim ve imarına hız kazandıran salgının, 1835 yılı ve sonrası karantina uygulamaları[226] ile noktalar oluşturduğu görülmektedir. İstanbul için Galata eski gümrük binası, Kuleli Kışlası (1838), Anadolukavağı (1842), Fenerbahçe gibi yerlerin karantina uygulamalarında kullanıldığı bilinmektedir.[227] Söz konusu bu durum, başkent İstanbul'un mekân pratiklerini etkilerken, idari kararların –yer seçiminin- sınırları teyit ettiği, 1842 yılında inşa edilen Anadolukavağı Tahaffuzhanesi'nin XIX. yüzyıl için İstanbul'un sınırını oluşturduğu düşünülebilir.

---

[220] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 133–152.

[221] Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 4/99.

[222] Leonardo Benevolo, *Avrupa Tarihinde Kentler*, çev. Nur Nirven (İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995), 197–198; Leonardo Benevolo, *The Origins of Modern Town Planning* (Cambridge, MA: The M.I.T. Press, 1967), 89 vd.

[223] Benevolo, *The Origins of Modern Town Planning*, 94–97.

[224] Yıldırım - Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", 86.

[225] İmar Meclisleri yol, köprü gibi inşa faaliyetlerinin yanı sıra sağlık sorunlarına yönelik rapor ve çözüm önerilerini iletmişlerdir. Bunun bir sonucu olarak 1846 yılında aşı çalışmaları hız kazanmıştır. Bk. Bilirli, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*, 438–439.

[226] Bakar, "Avrupa'da Dolaşan Koleranın Gölgesinde, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı, 1866", 71.

[227] Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", 4/115; Beykoz sınırlarında yer alan Anadolukavağı tahaffuzhanesi için Yavuztürk 1838 tarihini vermektedir. Bk. Yavuztürk, *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*, 4.

Tekrar, planlama konusundaki gecikmeye dair düşüncelere dönülecek olursa, harita yapımlarının kesintiye uğradığı, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kurulmasından sonra tekrar bu konunun hız kazandığı görülmektedir.[228] Daha önce belirtilen odaklardan bilgi edinimi ve para tedarikine hizmet eden haritalar,[229] sınırların oluşturulmasında ve planlamanın yapılmasında önemli roller oynamıştır. Haritacılığa olan ilginin bu dönemden önce olduğu bilinmektedir. Hatta haritacılığın kökenleri araştırıldığında M.Ö. 6200 yıllarına kadar gitmek mümkündür.[230] Osmanlı'da ise coğrafi bilgilerin yer aldığı eserlerin çok olduğu bilinmekle birlikte, müstakil olarak coğrafyanın ele alınması, Doğu ve Batı kaynaklı eserlerin tercüme edilmesi XVI. yüzyıl ve sonrasında gerçekleşmiştir.[231] İlk ölçekli harita ise İstanbul için çizilen 1776 tarihli François Kauffer haritası olup, Herman Von Moltke tarafından çizilen 1837 tarihli haritaya kadar Kauffer'in haritası esas alındığı bilinmektedir.[232] Ölçekli haritanın bulunduğu zaman diliminde ölçeksiz haritaların yapılmaya devam ettiği de görülmektedir. Su bentlerinin, Anadolu ve Rumeli fenerleriyle yerleşim yerlerini dâhil eden 1813 tarihli ölçeksiz haritanın bu haritalardan olduğu düşünülebilir.

Kauffer ile başlayan ölçekli haritaların askeri ve mali amaçlarının yanında planlamaya doğru atılan bir adım olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim görülen farklı amaçlar coğrafyaya yukarıdan bakma ihtiyacına, 1818 yılında da haritacılık eğitiminin başlamasına sebep olmuştur.[233] Bu adımların sonucu olarak 1845 yılında tamamlanan Mühendishane-i Berrî-i Hümayun'un çizmiş olduğu harita gösterilebilir.[234] Bu zaman zarfında Osmanlı'nın yabancılar eliyle ürettiği haritalar mevcuttur. Daha önce belirtilen 1837 tarihli Moltke'ye ait İstanbul haritası ve 1839 tarihli Vincke'ye ait Ankara haritası[235] bu haritaların

[228] Moltke haritası ile ilişkilendirilen 1839 tarihli layihanın Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ile ilişkisi hakkında bk. Mehmet Bengü Uluengin – Ömer Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 361-362, dn: 32; Mustafa Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul* (İstanbul: EKAV - Eğitim Kültür ve Araştırma Vakfı, 2002), 324–325.

[229] Haritaların askeri amaçlarının yanı sıra vergi ve şehircilik amaçlarına ilişkin bk. Esra Karadağ, *Modern Haritacılık Bilgisinin Osmanlı'ya Transferi (1776-1922)* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 61.

[230] *Sultan II. Abdülhamid Devri Harita ve Planlarında İstanbul*, haz. A. Yaşar Koçak; Abdullah Ademoğlu; Atilla Beşli; Zekiye Eraslan; N. Yasemin Akçay (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2013), 13.

[231] Ahmet Üstüner, "Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17/33 (2020), 59.

[232] Karadağ, *Modern Haritacılık Bilgisinin Osmanlı'ya Transferi (1776-1922)*, 69.

[233] Haritacılık eğitiminin 1818 yılında başladığına ilişkin bilgi için bk. İrfan Dağdelen, "Osmanlı Haritalarında İstanbul", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 1/545.

[234] Mühendishane-i Berrî-i Hümayun, *... Rumeli ve Anadolu Fenerlerine varıncaya kadar nefs-i İstanbul'un ve civarında vaki Eyüp ensarı ve Hasköy ve Kasımpaşa ve Galata ve Beyoğlu ve Tophane ve Beşiktaş ve Üsküdar ve mahalli ...* (no: 92760, 92761), 1261 / 1845.

[235] 1934 yılına ait Emin Özcan ve arkadaşları tarafından çevirisi yapılan Ernest Mamboury'e ait "Ankara Gezi Rehberi" kitabından aktarılan Vinckle'nin haritası için bk. Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili* (İstanbul: Tarih Vafkı Yurt Yayınları, 2017), 296.

örneklerindendir. Ancak eğitimin başladığı 1818 yılı ile Mühendishane'nin ürettiği 1845 yılı haritasına kadar henüz tespit edilebilen bir harita olmaması bir kesinti görünümü vermektedir.

Haritaların yapılmasıyla birlikte planlama faaliyetleri de hız kazanmıştır. Haritalarla hızlanan bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu, enerjisinin çoğunu kendisine *yaraşır bir başkent* arzusuyla İstanbul'un planlanması yönünde kullanmıştır.[236] XIX. yüzyılın başında Topkapı Sarayı çevresi, Selimiye Kışlası ile Selimiye Mahallesi gibi mahalle ölçeğindeki projelerin[237] 1839 yılında planlama kararlarına, 1848 yılında ise yerleşim planlarına evrildiği görülmektedir. Sürecin içerisinde yer alan Moltke çizimleri (1837) ise plan mı veya harita mı olduğu tartışmalı olmakla beraber[238] öncesinde harita ile tespitin sonrasında ise planlamanın veya önerilerin olması makul bulunmaktadır. Bu nedenle, Moltke haritasının (1837) ardına gelen 1839 tarihli layiha ile yol genişletmelerinin ve yeni açılacak caddelerin kararları alınmış, ayrıca kurulacak yeni mahallelerin bir plana göre inşası zorunlu hale getirildiği[239] düşünülmektedir. Yine 1845 tarihli Mühendishane-i Berrî-i Hümayun haritasının ardına Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün hazırladığı Beyoğlu çevresinde yeni yerleşim planlarını (1848)[240] uygulamaya koyduğu görülmektedir.

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün planlamalarının yanı sıra hazırlanan beyanname ve nizamnamelerle merkezin çehresinin değiştiği, dolaylı etkilerle Galata, Beyoğlu ve Pera gibi yerlere varlıklı insanların yönelimin arttığı, kentin çeperi olarak görülen Boğaziçi'nin üretim mekânı olma halinin pekiştiği görülmektedir. Osmanlı'ya yaraşır bir başkent arzusunda "… geometrik esaslara göre düzenlenmiş geniş

---

[236] ULuengin'in "İstanbul: İmparatorluğa Yaraşır Bir Başkent" başlığına vurgu yapılmıştır. Bk. Uluengin - Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı", 359.

[237] Uluengin - Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı", 360.

[238] Ergin, Moltke'nin 22 Şubat 1837 tarihli Almanya'ya yazdığı mektubundaki ifadelere yer veriyor: "İstanbul'un planını ikmâl ettim. Düşünüyorum da …" Bk. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, III / 1243; Zeynep Çelik, Ergin'in yayımladığı 1839 tarihli layihaya dayanarak Von Moltke'nin planı olarak tanımlamıştır. Bu tanımlama birçok yazımda kabul görmektedir. Bk. Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil (Istanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 135–138; Uluengin ve Turan bu tartışmayı derinleştiren isimler olarak görünmektedir. 1839 tarihli ilmuhaberin kayıp Moltke planına delil olduğuna kanaat getirmişlerdir. Bk. Uluengin - Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı", 360–363; Gül ve Lamb ise Moltke'nin mektuplarını referans göstererek yayımlananın bir harita olduğunu, plan olarak anlaşılmasında büyük oranda Almanca'daki "aufnahme" kelimesinin sebep olduğunu vurgulamaktadır. Bu tespitle birlikte, 1839 tarihli layiha Bilsel tarafından da Moltke haritasından ayrı bir yere koyarak çizimlerin harita olduğu vurgusu yapılmıştır. Bk. Murat Gül – Richard Lamb, "Mapping, regularizing and modernizing Ottoman Istanbul: aspects of the genesis of the 1839 Development Policy", *Urban History* 31/3 (2004), 429; Bilsel, "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması", 8/498–499; Cezar ise layihanın, içerisindeki ölçülerin Avrupalıya uygun düşen ölçüler olmadığını ifade ederek, Sultan II. Mahmud'a mimarlık eğitimi ile ilgili rapor sunan Ebniye-i Hassa Müdürü Abdülhalim Efendi tarafından yazıldığı tahmini ifade etmiştir. Bk. Cezar, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, 323–326.

[239] Bilsel, "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması", 8/499–500.

[240] Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, 58.

yollar üzerinde muntazam sıralar halinde duran kâgir binalardan oluşan …" bir kent yer almaktadır.[241] Yangınlar için de uygun çözüm görülen kargir yapı vurgusu, 1839-1875 yılları arasında ekonomik güce bağımlı tutulmuştur.[242] Kargir yapı maaliyeti ile birlikte, inşaat ruhsatının müdürlük tarafından verildiği düşünüldüğünde, ekonomik gücü olmayan yeni yerleşim bu yıllarda engellenmiş olmalıdır. Bu durum 1875 yılında ana ve tali bölgeler olarak ayrım yapılarak, merkezi alanlarda ahşap binanın yasaklanması ile sonuçlanacaktır.[243] Bu durumun yanı sıra 1848 yılı Ebniye Nizamnamesi ile müstakil bekâr odalarının yasaklanması,[244] fabrikaların açıldığı Beykoz'un göç adresi olarak daha uygun hale geldiğine işaret etmektedir. Bu dönemde planlanan ve Avrupa kesitlerini üzerinde taşıyan Pera gibi çevreler ise, ekonomik gücün hissettirildiği ilgi gören yerlerden olmuştur.[245]

Farklı ölçeklerde Göksu'ya temas eden Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün doğrudan etkisi ise karakolhane (1832), Kuleli Kışlası (1838), Küçüksu Kasrı (1855) gibi yapılarla olmuştur. Balyan ailesi gibi müteahhitlerin aracılığıyla Göksu ve çevresinin siluetinde görülen kalıcı eserlerde pay sahibi olmuştur.

d. Muhtarlık Teşkilatı'nın kurulması

Geçiş sürecinin ilk evresinde atılan adımlardan bir diğer önemlisi ise muhtarlık kurumunun oluşturulmasıdır. Muhtar ifadesine belgelerde 1815 sonrasında rastlanmış olup; öncesinde ve sonrasında mahalle, köy, kasaba gibi yerleşim birimlerinde önde gelen, yönetici ve temsilci gibi anlamlarda kullanıldığı bilinmektedir.[246] Muhtarlığın bir idari birim olarak ortaya çıkması ise 1829 yılında olmuştur. Bu tarihte ilk olarak İstanbul ve Bilâd-ı Selâse sınırları içerisinde kurulmuştur.[247] Devletin ilettiği mührü taşıyan muhtarlar, mahallenin sakinlerinden, temizliğinden, güvenliğinden, vergilerin toplanmasından ve mahalle kayıtlarının tutulmasından sorumludur. Ayrıca mahalleye başka yerden gelenler için yer

[241] Uluengin - Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı", 361.

[242] Güneş Yörüten – Cenk Hamamcıoğlu, "19. Yüzyılda Düzenlenen İstanbul Tarihi Yarımada'daki Ayvansaray ve Samatya Yangın Alanlarında Günümüzdeki Kentsel Dokuların İncelenmesi ve Karşılaştırılması", *Kent Akademisi* 11/1 (2018), 15.

[243] Yörüten - Hamamcıoğlu, "19. Yüzyılda Düzenlenen İstanbul Tarihi Yarımada'daki Ayvansaray ve Samatya Yangın Alanlarında Günümüzdeki Kentsel Dokuların İncelenmesi ve Karşılaştırılması", 15.

[244] Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, II/1036.

[245] Pera'nın ilgi görmesine ve modanın öncüsüne dönüşmesine dair bilgiler için bk. Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, çev. Ayşe Berktay (İstanbul: İletişim Yayınları A.Ş, 2004), 232.

[246] Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 191; Hüseyin Muşmal, "Konya'nın İlk Muhtarları ve Konya'da Muhtarlık Teşkilatı'nın Kuruluşu Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Kongresi (13-15 Ekim 2017)*, ed. Mustafa Orçan vd. (İstanbul: Esenler Belediyesi Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları; Türkiye Yazarlar Birliği, 2018), 496.

[247] Musa Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", *Türk Tarih Kurumu: Belleten* 34/135 (1970), 409; Bilal Eryılmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İstanbul'da Belediye Yönetiminin Gelişimi", *İstanbul, Kent ve Medeniyet*, ed. Recep Bozlağan vd. (İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği, 2009), 76.

gösterme, mahalleden gitmek isteyenler için alınması gereken mürur tezkeresinin ilk adımını oluştururlar.[248]

Daha önceleri Kadı – imam kontrolünde olup onlar tarafından verilen tezkerelerde görülen usulsüzlükler nedeniyle oluşturulan muhtarlıkların ikili bir denetime tabi tutulduğu ifade edilmektedir.[249] Bu denetim gereği muhtar-ı evvel ve muhtar-ı sani olarak iki muhtar[250] İstanbul'da atama yoluyla, taşrada ise seçimle göreve getirilmiştir.[251] Seçilenler, Kadı tarafından sicile kaydedildikten sonra Defter Nazırı'na, oradan Ceride Nezareti'ne bildirilmektedir. Tetkiklerin tamamlanması ve padişahın onayı ile mühürleri gönderilen muhtarlar göreve başlamıştır.[252]

Mürur tezkeresi ile daha önce bahsedilen salgın hastalıkların etkileşimi de akla gelen sorulardandır. Bayartan'ın değerlendirmelerinde 1831 salgını öncesinde yapılan 1827 yılı İstanbul sayımları, tezkerede yapılan usülsuzlukler nedeniyle iki muhtar ile denetim amaçlandığını belirtmiştir.[253] Öncesinde de sicil kayıtlarında rastlanıldığı üzere sık sık göç kontrolü için ikazlar yapılmıştır.[254] 1826 yılına ait İhtisab Ağalığı Nizamnamesi'nde yer alan "… men'-i mürûr maddesine kemaliyle itina vü dikkat …" uyarıları da öncesinde bu konunun ele alındığı yazılı bir kararı göstermektedir.[255] 1831 yılı sonrası kaynaklar üzerinden muhtarlık kurumunu inceleyen Çadırcı'nın da mürur tezkeresine ilişkin araştırmaları, asayişin öncelendiğini göstermektedir. Yine aynı çalışma içerisinde sağlık güvenliğine ilişkin herhangi bir emareye rastlanmamıştır.[256] 1841 yılı yayınlanan Men'-i Mürûr Nizamnamesi[257] ve 1845 yılında kurulan İmar Meclisleri'nin duyurdukları mürûr nizamnamesi de asayiş üzerinden yazıldığı görülmektedir.[258] Muhtelemelen 1831 ve hatta 1848 salgınları yaşanırken, hastalığın bulaşıcı olup olmadığı konusunda

[248] Sonrasında Kadılık ve Defter Nazırlığı yer almaktadır. Defter nazırlığı bu durumu onaylayıp kayıt altına alırken güvenlik soruşturması türü işlem yaptığı anlaşılıyor. Konu ile ilgili bk. Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", 414.

[249] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 109; Mehmet Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi* 13 (2005), 103.

[250] Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", 413; İki muhtar uygulaması 1864 Vilayet Nizamnamesi ile son bulmuş, ikinci muhtarın yerine ihtiyar heyeti görev yapmıştır. Bk. Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 307.

[251] Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", 104.

[252] Çadırcı, "Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme", 413.

[253] Bayartan, "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle", 103.

[254] XVIII. yy.da tezkere kontrollerinin yapılmasına, izni olmayanların memleketlerine gönderilmesine dair merkezden yapılan uyarı örneği, bk. *İstanbul Kadı Sicilleri Adalar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1178-1184 / M. 1764-1771)*, haz. Abdülkadir Altın; Nedim Pakırdağ (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 111, Hüküm no: 121.

[255] Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 1/330.

[256] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 13–27.

[257] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 153 vd.

[258] Bilirli, *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*, 435–437.

yaşanan tereddütler,[259] böyle bir gündemi oluşturmamıştır. Bu nedenle, ülke sathında genel bir uygulama kararı alınmamıştır.

Önceki dönemler için mahalleye ilişkin, iç içe, yoğun bir yerleşimden bahsedilmişti. İstanbul için muhtarlıkların kurulmasıyla mahalle sınırlarının değişip değişmediğine ilişkin bir kaynak bulunamamıştır. Ancak Göksu üzerinde belirlenen durum 1829 yılı sonrası için erişilen arşiv ve sicil kayıtlarında mahalle olarak yalnız Anadoluhisarı'nın zikredilmiş olduğudur.[260] Öncesinde bahsedilen mahallelerden Sinan Çelebi (Muhaşşi Sinan Efendi) Mahallesi 1814 yılı kayıtlarında görülmüş olup, sonrasında mahalle olarak rastlanmamıştır.[261] Bununla birlikte, ilk olarak 1834 tarihinde tutulmaya başlandığı düşünülen nüfus defterlerinde ise yalnızca Anadoluhisarı'nın olduğu, mahallede Muhaşşi Sinan Camii imamı ile Mehmed Ağa ve Mehmed Salih Ağa'nın muhtar-ı evvel ve sani olarak kaydedildiği görülmektedir.[262] Merkezi alanlardaki bilgi ve belge yoğunluğu göz önünde bulundurulduğu takdirde, 1829 sonrası kaza merkezlerindeki mahalle birleşimlerinin gündeme gelecek kadar çok olmadığı düşünülebilir. Konuya ilişkin mahalle sayıları hakkında da yorum yapabilmek güçtür. İstanbul geneli hakkında yorum yapabilmek için muhtarlıkların kurulması öncesi ve sonrasında mevcut olan mahalle sayılarını tespit edebilmek gerekmektedir. Ancak İstanbul dışında muhtarlıkların kurulmasıyla küçük mahallelerin birleştirildikleri görülmektedir. Bu durumun Anadoluhisarı için de geçerli olma ihtimali oldukça yüksektir.

İstanbul'da yer alan mahalle sayısına bakıldığında, XVIII. yüzyıla kadar 200 ilâ 300 arasında değiştiği görülmektedir.[263] Her ne kadar bu dönemlere ait bilgilerin coğrafya üzerinde sınırları inşa edilmemişse de Fetih'ten itibaren, büyük göç aldığı dönemler dâhil olmak üzere, mahalle sayısının nüfus artış oranıyla artmaması dikkat çekicidir. Bu durum bilgi-yoruma açılırsa, şunları ifade etmek mümkündür: İlk olarak, mahallelerin ihtiyaçlara göre birleştirilmesi ya da bölünmesi durumudur. 1600 yılında Camcı

---

[259] "…, 1840'larda, kolera ve tifonun bulaşıcı olup olmadığına dair çok az mutabakat ve bulaşma yolları hakkında çok az bilgi vardı." ifadeleri için bk. Yıldırım - Ertin, "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları", 86; 1859 Sağlık konferansı kararlarının Avrupalı devletler tarafından onaylanmama nedeni olarak bulaşıcı olma durumu belirsizliği için bk. Bakar, "Avrupa'da Dolaşan Koleranın Gölgesinde, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı, 1866", 71.

[260] Arşiv haricindeki mevcut çalışmalarda 1829 yılı sonrası 1840 yılına ait temettuat defteri, Anadoluhisarı Mahallesi'nin çatıyı oluşturduğunu gösteren ilk belgelerdendir. Bk. Yavuztürk, *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*; 1845 ve sonrası için bk. Büşranur Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması* (İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 267, 292; Emin Nedret İşli, "İstanbul'un Mahalle İsimlerine Ait Kaynaklar ve 1876-1877 Tarihli "Esâmi-i Mahallât"", *İstanbul Dergisi* 40 (2002), 74–77.

[261] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Tasnifi Evkaf [C.EV.]*, No. 334, Gömlek No. 16968, H-23 B. 1229 / M-11 Temmuz 1814.

[262] İrfan Dağdelen, *Beykoz Nüfus Defterleri* (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2015), 28.

[263] Bk. Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*; Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", 3/233–235.

Kara Ali, Kalenderhane, Hace Teberrük ve Voynuk Şüca mahallelerinin birleştirilerek bir mahalle olması bu durumun örneklerindendir.[264] İkinci olarak ise, mevcut mahallelerin iskân alanının, arazisinin bulunmasıdır. Bu konuda da bahçelerin yapılaşmaya açıldığı bilinen durumlardandır.[265]

XIX. yüzyılda ise mahalle sayılarında artışın olduğu görülmektedir. Bekman'ın yapmış olduğu envanter çalışmasında, sadece Dersaadet sınırları içerisinde, muhtarlıkların teşekkül ettiği 1829 yılına ait belgede 285; Bilad-ı Selase sınırlarının da dâhil olduğu 1845 yılında 486, 1885'te 518 mahalle yer almaktadır.[266] 1829 yılına ait sayımın coğrafi sınırları ve muhtarlıkların kurulduğu yıldan önce olmaması böyle bir değerlendirme imkânı sunmadığı anlaşılmaktadır. Yine aynı çalışmada 1829 yılı sonrasında kaybolan mahalleler olarak harita üzerinde gösterilen mahalleler bulunmaktadır.[267] Verilen envanter[268] içerisinde de 1829 ve 1830 sonrası Cankurtaran, Pirinççi Sinan, Sekbanbaşı, Şemseddin Molla Gürani gibi mahallelerin 1845 ve/veya sonrasında yer almadığı görülmektedir. Bu dönemler için isim değişiklikleri de ihtimal dâhilindedir.[269] Sınırların keşfi yapılamadığı için, kent görünüm ölçeğinde, isim değişikliği veya tevhid (birleştirme) işleminin fark edilmesi kolay olmamaktadır.

Göksu çevresinde muhtarlığın kurulmasıyla mahallelerin birleştirilmiş olması ihtimalini güçlendiren dayanaklar ise, Akyıldız'ın Divriği örneği ve Muşmal'ın Konya üzerinde yaptığı çalışmadır. Öncelikle Akyıldız, "… taşradaki mahalle yapılanması da bu vesile ile yeniden gözden geçirilerek küçük ve birkaç haneden oluşan mahalleler birleştirildi ve mahalle sayısı azaltıldı" ifadesiyle durumu taşraya özgü olarak konumlandırmıştır.[270] Bu ifadelerini Divriği'de muhtarlıklar kurulmadan önce 50'nin üzerinde olan mahalle sayısının muhtarlık sonrası 28'e düştüğü örneği ile desteklemiştir.[271] Diğer bir dayanak ise Muşmal'ın çalışmasıdır. Çalışma, arşivde Ruûs Kalemi Defterleri kataloğunda yer alan 1835 tarihli "Konya'nın mahalle ve köylerine tayin edilen imam, muhtar ve reaya kâhyalarının isimlerini gösterir" defteri esas alarak yapılmıştır. Muşmal'ın tespitleriyle, mahalle adı, hane sayısı, imam, birinci ve ikinci muhtarların yazılı olduğu bu defterde 136 mahalle bulunup, 126 mahallede muhtarlık teşkil edilmiştir.[272]

---

[264] Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", 3/233.

[265] Canatar, "İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)", 3/227.

[266] Bk. Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*.

[267] Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*, 245.

[268] Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*, 291 vd.

[269] Bk. Erpolat, "XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kocaeli'ndeki Yer Adlarında Meydana Gelen Değişmeler".

[270] Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 196.

[271] Bu örnek için Çadırcı'nın makalesi kaynak gösterilmiş ancak ilgili makalede ilgili örnek bulunamamıştır. Muhtemelen atıf muhtarlıkların kurulmasına ilişkin olup, Divriği örneği Akyıldız'ın çalışmasına aittir. Bk. Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, 196, dn: 20.

[272] Muşmal, "Konya'nın İlk Muhtarları ve Konya'da Muhtarlık Teşkilatı'nın Kuruluşu Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 502 vd.

Bunun yanında, hane sayısı az olan mahallelerin sınır komşusu olan büyük mahalleler ile değerlendirilmiş olup tek muhtarlık altında yer aldıklarını aktarmaktadır.[273] Henüz İstanbul için böyle bir belgeye rastlanılmadığı anlaşılmaktadır, ancak Akyıldız'ın ifadeleri ve Muşmal'ın yapmış olduğu çalışma, Anadoluhisarı için yapılan değerlendirme ile örtüşmektedir.

2.3.2. Tanzimat Fermanı ve Sonrası (1840-1877)

3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı'nda okunan Hatt-ı Hümayun'da vergide adalet, can, mal, namus güvenliği ve yargılamada adalet gibi birçok konu yer almıştır. Değişimin ilanı olan ferman sonrasında iktisadi olarak yapılanmaya gidilmiş, adalet, güvenlik ve yerel hizmetlerin ayrışması sağlanmıştır.

Bu ayrışma esnasında mekânsal değişimin aktörleri, İstanbul ve çeperi için toz bulutları oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, aktörleri bütünüyle ele alma güçlüğü bazı hususların gözden kaçmasına sebep olmaktadır. Birincisi, Tanzimat'tan I. Meşrutiyet'e kadar büyük oranda yol katetmiş iki idari yapı bulunmaktadır. Bunlar; Vilayet ve Şehremanet (Belediye) yönetimleridir. Bu iki idari yapı arasında süreçleriyle birlikte vilayetin ihmal edilen yapılardan biri olduğu görülmektedir. Mekânsal değişimlerin izi ağırlıklı olarak ebniye (binalar) ve turuka (yollar) ait nizamnameler, belediye yapılanması, mimarlık ve mühendislik kurumları üzerinden takip edilmeye çalışılmıştır. İstanbul'un merkez çalışmalarında daha doğru sonuçlar veren bu çalışmalar, tarımsal üretimin dâhil olduğu çeperler için eksik kalmaktadır. Bu üretimlerin mali kayıtları ve arazi sınırları vilayet üzerinde tutulmaktadır. Hatta arazi davaları oluşturulan Vilayet idare meclislerince çözüme kavuşmaktadır.[274] Yine bu bağlamda merkezde gözden kaçması normal ama çeperde önemli olan hükümet konakları gibi idari yapıların da ihmali görülmektedir.

İkincisi, klasik dönemde olduğu gibi Tanzimat Dönemi'nde de İstanbul ve taşra illeri hukuki olarak eşitlenmemiştir. Dolayısıyla oluşan farklılıklar -veya ayrıcalıklar- her adımda kontrol edilmeye muhtaçtır. İdari yapılanmanın yanı sıra idari kararlarda da ayrıcalıkları görülmektedir. Ayrıcalık durumuna ilişkin bir idari karar örneği olarak; "… 18 Cemaziyelevvel 1286 (26 Ağustos 1869) tarihli Turuk Nizamnamesi, vilayetin erkek nüfusuna yılda dört gün yol yapım ve tamirinde angarya yükümlülüğü …" getirirken İstanbul'un imtiyazlı iller arasında olması,[275] ifade edilebilir.

Üçüncü olarak, bir önceki maddeyle de ilişkili, taşra illerinin iktisadi, idari ve askeri güvenlik sınırları örtüşürken İstanbul'da bu sınırlar arasında farklar vardır. Klasik dönemle alakalı olarak bahsetmiş olduğumuz bu farklılıklar Tanzimat sürecinde de görülmektedir. Öncesinde bahsi geçen İhtisap

[273] Muşmal, "Konya'nın İlk Muhtarları ve Konya'da Muhtarlık Teşkilatı'nın Kuruluşu Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 503.
[274] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 73.
[275] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 89.

Nezareti, şehrin pazarını, ulaşımını ve güvenliğini kontrol eden bir sınır çizerken, üretimlerin vergilendirmesini yapan sancak veya liva farklı sınırlar çizmektedir. Dolayısıyla bu bölümün, gözden kaçanların, göz önünde tutulmaya çalışılacağı bir içeriğe sahip olması hedeflenmektedir.

Osmanlı Devleti'nin bilgi, ekonomi ve güvenlik odaklarında eylemleri Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu sonrasında da devam etmektedir. Bu odaklarda inşa devam ederken idari yapının iskeleti iki yönlü değişimi göstermektedir. Bunlardan ilki, klasik dönemde divan tecrübesini, yerelde kadılıkta bulunan istişareye dayalı karar mekanizmasını, merkezden yerele doğru tesis edilen meclislerin almasıdır. İkincisi ise, muhtarlıklar ile başlayan seçim, yönetime katılım konusunun üst idarelere doğru yaygınlaştırılmasıdır. Bunlarla birlikte adalet, güvenlik ve yerel hizmetlerin giderek ayrıştığı görülmektedir.

Bu idari yapılanma, bilgi, ekonomi ve güvenlik odağında sınırlarını belirginleştirmeye devam etmiştir. Belirginleşen sınırların mekânsal yansımaları ise hala keşfe muhtaçtır. Araştırma alanı Göksu'nun İstanbul'un ticaret ve güvenlik çizgisinin içerisinde kaldığı görülmektedir. Bu sınırları belirginleştiren Men'-i Mürûr Nizamnamesi'nin (1841) de yazılı metni ve uygulama araçları üzerinden yorumlar yapılabilmektedir. Ancak bu sınırların ne derece katılaştığı, toplumsal hareketi ne derece sınırladığı henüz tarafımızdan bilinmemektedir. O nedenle, bu bölümde de yine belirsizlik içerisinde yol alınmaktadır.

a. Muhassıllık ve Memleket Meclisleri'nin Etkisi

XVIII. yüzyıl sonunda vergi toplama sorunlarını en üstte düzeyde yaşayan Osmanlı Devleti için XIX. yüzyıl boyunca vergi toplama öncelikli konularından olmuştur. Ancak istenilen seviye bir türlü yakalanamamıştır. Birçok yeni düzenlemenin atıl kalmasına, askeri ve ekonomik alanda yetersiz kalmasına ve hatta dışa bağımlı olmasına neden olduğu ifade edilmektedir.[276] Dolayısıyla toplumun yerleşik düzende olmasına, sınırların belirginleştirilmesine ve vergilerin toplanabilmesine ilişkin hedefler, idari yapıda yine değişimlere yol açarken, mekânsal hareketleri ve değişimleri etkilemiştir.

Osmanlı Devleti'nin idari, mali ve askeri düzeni sağlamak için bilgi edinimini öncelediği ifade edilmişti. Tanzimat sonrası dönem için de bu durum geçerliliğini korumaktadır. Önceki dönemlerden ayrıştığı noktalardan biri, bilgiyi istifleme biçimi olmuştur. Bu döneme kadar çeşitli kollarda ayrışan vergiler,

[276] "Avrupa'da kişi başına en az vergi toplayan iki devlet var; bunlardan biri Polonya, diğeri Osmanlıdır." ifadeleri ardına Osmanlı Devleti'nin giriştiği reform hareketlerinin önemli uğraşlar olduğunu vurgulayan Pamuk, devletin ayanlarla yapılan mücadelenin bu temellerde oluştuğu ifade etmektedir. Vergi toplayamama sorunlarının ise askeri ve mali geri kalmışlık ve hatta bağımlılık getirdiğini aktarmaktadır. Bk. Şevket Pamuk, "Toplum ve Siyaset (16): Şevket Pamuk ile "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktisadi dönüşüm"", *Youtube* (18.05.2017). Erişim 03.03.2021.

sayımlar; bu dönemden itibaren aynı merkezde görülebilir duruma gelmiştir. Klasik dönemde bahsedildiği gibi vakıfların, bireylerin, beylerin veya sarayın sahip olduğu üretim araçlarına ait gelirlerinin bilgisi farklı birimlerde işlenmekteydi. Bu dönemde ise aynı yere ait bireysel veya kurumsal bütün gelirlerin ayırt edilmeksizin aynı anda yazılması hedeflenmiştir.[277] Bu hedef doğrultusunda Temettuât Defterleri hazırlanmıştır.[278] Diğer dönemlerden ayrıştığı noktalardan bir diğeri ise, sınırların öneminin artması, yasal düzenlemeler ve değişen kontrol noktaları olmuştur. Bu bağlamda mekânlar arası hareketliliğin düsturunu oluşturan Men-i Mürur Nizamnamesi de değerlendirilmesi gereken aktörlerden olmaktadır.

Muhassıllarla başlayan bu süreci, ülke sathında 1864 yılında oluşturulan Vilayet nizamına geçişin önemli bir evresi olarak görmek mümkündür. Bu süreçte, bir yandan temettuat defterleri ile bilgi sağlarken, bir yandan sınırları belirginleştirme,[279] bir yandan devletin kendisini göstereceği kurumları (mimarisiyle birlikte) yerleştirme,[280] bir yandan arazi ve tapu düzenlemeleri gibi bürokrasisini kanunnameler[281] ile sağlamlaştırma çabalarının kesifleştiği görülmektedir.

Bilgi ve mali kaynak akışının sağlanması için 1840-1842 yılları arası Muhassıllık Meclisleri meydana getirilmiştir. Bu meclisler eyalet sınırlarını esas alarak görev yapmıştır. 25 Ocak 1840 tarihli nizamname ile Muhassıllar atanmıştır. Buna göre Muhassılların yanlarına emlak ve nüfus kâtipleri verilerek gittikleri yerde meclisler oluşturulması istenmiştir. Oluşturulan mecliste Muhassılla birlikte kâtipler, hâkim, asker ve yörenin ileri gelenleri bulunmuştur.[282] Bu meclislerin varlığı eyalet, liva veya kazaların ilgası anlamına gelmemektedir. Ancak bu yıllarda eyaletin başında bulunan müşirlere ait yetkilerin asayişle kısıtlı kaldığı bilinmektedir.[283] Öte yandan meclisin başına atanan muhassıllar ise validen bağımsız olup, vali yetkisinde görev yapmışlardır.[284] Klasik dönem uygulamasında olan iltizam ile vergi

[277] Mustafa Serin, "Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Temettuât Defterleri", *I. Millî Arşiv Şûrası (Tebliğler-Tartışmalar): 20-21 Nisan 1998, Ankara*, ed. Râhim Erişti vd. (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998), 718.

[278] Temettuât: Kârlar, faydalar, kazançlar. Bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*, haz. Aydın Sami Güneyçal; Mustafa Çiçekler (Ankara: Aydın Kitabevi, 2017), 1251.

[279] Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara: Türk tarih kurumu, 2010), 248.

[280] Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*, 37–48; Burcu Özgüven, "İdadî Binaları", *Tarih ve Toplum* 82 (1990), 45.

[281] 1256 / 1840 tarihli ve 35 Numaralı *Kanun-ı Kalemiye* ile 1274 / 1858 tarihli ve 40 Numaralı Kanunname-i Arazi Defteri bu dönem çıkarılan kanunlar ve içerikleri açısından önemlidir. Detayları için bk. *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, haz. Abdullah Sivridağ vd. (Istanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2014).

[282] Selda Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2018), 49; Nizamnameye ilişkin yayınlanan ilk talimatname 19 Zilkade 1855 / 24 Ocak 1840 tarihlidir. Talimatnamenin nizamnameden bir gün önce yayınlanması konusunda kayıtları kontrol edilemediği için bilgi edinilememiştir. Nizamname ile ilgili tarihlerin beyan edildikleri yeri göstermekle yetiniyoruz. Talimatı Seniyye başlığı ile verilen bu talimatnamede meclisin nasıl oluşturulacağı, güvenliğin nasıl sağlanacağı, liva ve kaza sınırlarının ayrımları gibi konular yer almaktadır. Bk.Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 245.

[283] Halil İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten* XXVIII/112 (1964), 625.

[284] Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", 5.

toplama usülü muhassıllıklar aracılığıyla kaldırılmak istenmiştir.[285] Kısa sürmesinden de anlaşılacağı üzere, yaşanan gelir kaybı sebebiyle tekrar iltizam sistemine dönülmüştür. Beraberinde sancak ölçeğinde meclis yapılanmasına gidilmiştir.

Yine klasik döneme ait tahrirlerle tasnife tabi tutulan idari mekânsal sınırların yeniden ele alınması bu dönemde olmuştur.[286] İlgili nizamnamenin ardına nasıl uygulanacağına ilişkin talimatlanameler yayınlanmıştır. İlk talimatname ardına yayınlanan yedi maddelik ek talimatname ise muhassıllıkların sınırlarının belirginleştirilmesine yönelik olmuştur. Talimatnamede muhassılların birbirleriyle görüşerek sınırları belirlemesi ifade edilmiştir.[287] Yine aynı ek talimatnamede, komşuluk ve yakınlık ilişkilerine riayet edilmesi belirtilirken, kaza sınırlarının da nüfusa göre yeniden düzenlenmesi tavsiye edilmiştir.[288]

1842 yılında ise yeniden idari birimler tesis edilmiş ve tanımlar yapılmıştır. 1840-1842 yılları arası eyaletin yönetimi müşire, sancak yönetime ferike aitti. 1842 yılında eyaletin idarecisine vali, sancağın idarecisine kaymakam ünvanlarıyla görevlendirme yapılırken, eyaletten bağımsız olan sancaklar için ise mutasarrıf ünvanı verilmiştir. Bu yıla kadar iktisadi önem taşıyan kaza birimi sınırları idari olarak vücut bulmuştur ve yöneticisine müdür denilmiştir.[289] Muhtarlıkların ardından kaza müdürlerinin de seçimle idareye getirilmesi atılan bir başka önemli adım olmuştur. Her ne kadar merkez onayı, anlaşmazlık durumlarında valilik, bağımsız sancaklar için mutasarrıf tarafından atanma durumları ile yürürlükte olmuşsa da yönetime katılım tecrübesinin muhtarlıklardan sonra kazalarda ele alındığı görülmektedir.

Yine 1842 yılından itibaren genel tanımda Memleket Meclisleri olarak ifade edilen meclisler kurulmuştur. Bu meclisler Eyalet ve Sancak ölçeğinde başlangıçta Büyük Meclis / Küçük Meclis olarak tanımlanırken, 1849 – 1864 yılları arası Eyalet Meclisi / Sancak Meclisi olarak tanımlanmıştır. 1849 yılı yayınlanan talimatname ile eyalet, sancak, kaza yönetimi yetkileri de ilk kez detaylı olarak tanımlanmıştır.[290] Yetkileri ise, bayındırlıktan yargıya, eğitim-öğretimden vergiye ve sağlığa birçok alanı kapsamaktadır.[291]

---

[285] Yüksel Kaştan, "Osmanlı Devleti'nde "1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati" ile Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2016), 80.

[286] Kocaeli Sancağı'na ilhak olunan yerler örnek olarak verilmektedir. Bk. İnalcık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", 625.

[287] Kaynar tarafından aktarılan ek talimatnamenin tarihi bulunmamaktadır. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 248; Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 51.

[288] Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, 249.

[289] Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 47.

[290] Kaştan, "Osmanlı Devleti'nde "1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati" ile Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması", 80.

[291] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 61, 287-290.

Muhassıllıklar ile başlayan sınırların belirlenmesi ve belirginleştirilmesi ardına yaşanan bir diğer önemli gelişme de 1841 yılında yayınlanan Men-i Mürûr Nizamnamesi'dir.[292] Bu nizamname gereği İstanbul'da İhtisap Nezareti, İstanbul dışında Tanzimat'ın uygulanmaya başladığı yerlerde ise kaza meclisleri yetkili kılınmıştır. Buna göre bu kurumların belirledikleri yerlerde mürûr tezkeresinin verileceği ifade edilmiştir. Yani öncesinde belirlenen sıralamada muhtar, kâtip, kadı ve ceride nezareti zincirinin[293] yerine muhtardan alınacak belge ile İhtisap Nezareti ya da Kaza Meclisi'ne gitmeleri söylenmektedir. Tanzimat'ın henüz uygulanmadığı yerler için de önceki düzenin devam edeceği belirtilmektedir.

1841 öncesinde Kadılık sınırları esas alınarak verilen tezkere, bu yapılanmayla birlikte Kaza sınırlarına tevdi olunmaktadır. Yine Nizamname'de Dersaadet'e karadan gelecekler için Büyük Çekmece, Şamlar, Büyük Derbend, Yarımburgaz, Bulgurlu ve Beykoz derbentlerinde denizden gidecekler için Liman Odası'nda tezkerelerin yoklatılması (muhtemelen mühürletilmesi) istenmektedir.[294]

İstanbul'un Tanzimat öncesinden başlayarak İhtisap Nezareti ile kendine ait farklı bir sınır edindiğine ilişkin karakollar üzerinden yaptığımız değerlendirmeyi aktarmıştık.[295] Bu sınırların ticaret, güvenlik ve yerel hizmet bağlamında olduğu görülmektedir. Tanzimat'ın ardına gelişen Men-i Mürûr Nizamnamesi mekânsal açıdan başka soruları ortaya çıkarmaktadır. Soruları sıralayacak olursak: Anadoluhisarı ve Beykoz Tanzimat uygulamalarının neresindedir? İhtisap Nezareti'nin (1845 sonrası Zaptiye Müşirliği) sınırları Anadoluhisarı ve Beykoz'da nasıl şekillenmiştir, kontrol noktaları nerelerdedir? Mekânlar arası hareketliliğin yasal sınırları bu dönemde nasıl işlemektedir?

Bu bağlamda, ilk olarak 1840[296] ve 1845[297] tarihlerinde görülen iki temettuat defteri Anadoluhisarı ve Göksu'nun Kocaeli Sancağı ve Yoros Kazası sınırlarında Karye-i Anadoluhisarı olarak muhasebesinin tutulduğunu göstermektedir. Bu sınırlar yukarıda bahsedildiği üzere 1842 yılında yapılan düzenleme[298] ile ilk defa idari yürütmede varlığını gösterecek olan kazanın sınırları anlamına da gelmektedir. Ancak aynı düzenlemeye dayanarak Yoros'ta bir kaza müdürünün ve kaza meclisinin görev yaptığına ilişkin

[292] Takvim-i Vekayi'de yayınlanan nizamnamenin transkripsiyonu da bulunmaktadır. Bk. Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 158–167.

[293] Nizamname'de önceki uygulamanın zorluğunu açıklamak üzere; Dersaadet'ten bir kimse Silivri'ye gidecek olsa imam veya muhtardan aldığı tezkereyi önce Bab-ı Seraskeriye'de Mahalleler Kâtibi'ne, oradan İstanbul Mahkemesi'ne, oradan da İhtisap Nezareti'ne giderdi şeklinde benzer ifadeler yer almaktadır.

[294] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 162.

[295] Bk. Harita 2-6

[296] Yavuztürk, *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*.

[297] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye Nezareti Temettuat Defterleri [ML.VRD.TMT.d]*, No. 3075, H- 29 Z. 1261 / M- 29 Aralık 1845.

[298] 14 Şubat 1842 tarihinde yayınlanan düzenlemeyi Takvim-i Vekayi'den (Defa: 238) akt. Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 47-48, dn.64.

bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayrıca Yoros'un, Kocaeli Sancağı idaresinde bulunduğu 1849-1865 yılları arasında nahiye olarak tanımlandığı görülmektedir.[299]

Bununla birlikte Yoros Kazası için bir merkez seçim süreci başladığı görülmektedir. Nitekim temettuat defterlerinde olmasa da ilk olarak 1849 yılı devlet salnamesinde "nahiye-i Beykoz nam-ı diğer Yoros" olarak ifade edildiğini görmekteyiz.[300] Beykoz'un kaza sınırları içerisindeki coğrafi konumu ve nüfusuyla ön plana çıktığı ifade edilebilir. Ancak mevcut bilgilerde kaza meclisinin görev almaması, Beykoz'un İstanbul uygulamasında bulunduğunu göstermektedir.

Bu nazarla önce İhtisap Nezareti, ardına Polis ve Zaptiye Müşirliği'nin görev yerleri tekrar değerlendirilmesi gerekmektedir. İhtisap Nezareti'ne ait bir önceki sınır değerlendirilmesi 1845 yılı haritası üzerinden yapılmıştı (Harita 2-5). Yine bu nezaretlerin görev yerleri olan karakolhaneler üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır. Ancak bu durum geniş zaman aralığında karakolhanelerin tespitini gerektirmektedir. Bu veriyi oluşturmak çalışmanın zaman sınırını aşacağı için, İhtisap Nezareti ve Zaptiye Müşirliği'nin Beykoz'da olan izdüşümleri aranmıştır. Bu doğrultuda yakın zamanda Kolay ve Ateş'in ele aldığı "Beykoz'un İlk Karakolhaneleri" adlı çalışmaları üzerinden Beykoz sınırlarında bulunan karakolhaneler değerlendirilmiştir.[301]

Bu değerlendirme öncesinde İhtisap Nezareti bünyesinde bulunan güvenlik sorumluluğunun ayrışması burada özetlenmelidir. 1826 yılında kurulan İhtisap Nezareti, 21 Mart 1845 tarihinde yayınlanan on yedi maddelik Polis Nizamnamesi ile Polis Meclisi'ne güvenlik görevini devretmiştir.[302] Bu meclis, 1846 yılında kurulan Zaptiye Müşirliği'nin bünyesinde yer almıştır. Zaptiye Müşirliği, Şehremanet'in kurulmasına (1855) kadar geçen sürede asayiş ve yerel hizmetlerden sorumlu olmuştur.[303] Şehremanet kurulduktan sonra ise asayiş görevi devam etmiştir. 1876 yılı sonrasında ise Zaptiye Müşirliği, Jandarma

[299] 1864 yılı Salnamesi'nde "Şile ma' Beykoz nam-ı diğer Yoros" olarak Şile ile birlikte ifade edilmiştir. Kocaeli Sancağı içerisinde yer aldığı dönemlerdeki tanımlar için bk. Selçuk Günay, *Resmi Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263-1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Ön Çalışması, 1980), 12, 34, 64.

[300] Günay, *Resmi Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263-1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*, 12; Aksın ve Önay'ın yaptığı çalışmada 1840 yılı idari taksimatta Kocaeli'nde Beykoz görünmemektedir. Yine aynı çalışma içerisinde 1842-1850 yılları arası "Beykoz" ifadesi ile yer almaktadır. İlgili arşiv kaydı online yayına kapalıdır. 1850 sonrası ise Beykoz bulunmamaktadır. Ancak salnameler üzerinden yapılan Günay'ın çalışması haricinde Baykara'nın da 1856 yılında "Yoros nam-ı diğer Beykoz" ifadesini keşfi söz konusudur. Bk. Ahmet Aksın – Ela Özkan, "Kocaeli'nin 19. Yüzyıldaki İdari Yapısı", *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu - III*, ed. Haluk Selvi vd. (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2017), 3/1543; Baykara, *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I*, 229.

[301] Arif Kolay – Duygu Ateş, "Beykoz'un İlk Karakolhaneleri", *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Hilal Yurdakul (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021).

[302] Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", 3/119.

[303] Necla Arslan Sevin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Polis Teşkilatı ve Karakol Binaları", *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 15/396.

ve Polis olarak ayrışmaya gitmiştir. Bu ayrışma sonrası Zaptiye Nezareti olarak anılmıştır.[304] 4 Ağustos 1909'da ise Zaptiye Nezareti kaldırılmış, Dâhiliye Nezareti'ne bağlı Emniyyet-i Umumiye Müdüriyeti kurulmuştur. Bu birime bağlı olarak İstanbul'da Polis Müdürlüğü görev yapmıştır.[305]

Uygulamada sorunlar görülse de XIX. yüzyıl sonuna kadar Men'-i Mürûr Nizamnamesi -düzenlemelerle- varlığını korumuştur.[306] Bu dönem içerisinde yukarıda bahsi geçen İhtisap Nezareti, Zaptiye Müşirliği veya Zaptiye Nezareti kontrol görevi üstlenmiştir. Aşayişle birlikte tezkere kontrol ve onayı için noktalar oluşturmuştur. İlk yayınlanan (10 Şubat 1841) nizamname içerisinde belirtilen noktalardan biri de Beykoz derbentidir.[307] Ancak yapılan araştırmada Beykoz derbentine rastlanmamıştır. Geçiş yeri anlamında bir tanımlama olabilir, bir diğer ihtimal ise kurulacak olan bir noktayı işaret etmesidir.

Bu bilgi ardına nezaretlerin görev yeri olan karakollar tespit edilmeye çalışılmıştır. XX. yüzyıl başlarını da kapsayan, yer tayini yapılabilen 16 adet karakol mevcuttur. Mevsimlik görev yapmış olan *Çadır Karakolları* ile XX. yüzyılda kurulmuş olan Boğaziçi uzağında kalan Mahmut Şevket Paşa ve Polonezköy karakolları haritaya alınmamıştır. Buna göre İhtisap Nezareti zamanında varlığı tam olarak bilinen iki karakol bulunmaktadır ve bu karakollar Göksu'da yer almaktadır (bk. Harita 2-7). Yapım yılı tahmini olarak belirlenen diğer karakol ise Debbağhane-i Hümayun bitişiğindeki karakoldur. Zaptiye Müşirliği'nin kurulmasıyla karakol sayısı giderek artmaktadır. Öyle ki 1845'te 60-70 arası olan karakol sayısının[308] 1863 yılında 232'ye çıktığı görülmektedir.[309] Bu karakolların 1863 yılında tamamına yakınının yapılmış olması ihtimal dâhilindedir. Nihai olarak, tespit edilen noktalar, XIX. yüzyıl kontrol noktalarını ifade etmektedir.

Öte yandan, mürûr tezkeresine ilişkin uygulama sorunları yaşandığı bilinmektedir. Bunların en başında çok öncesinden itibaren var olan rüşvet ile tezkere verilmesi ya da tezkeresiz olana göz yumulması

---

[304] Ali Sönmez, "Osmanlı Devleti'nde İç Güvenliğin Dönüşümü: Zaptiye Teşkilatı'ndan Jandarma'ya", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007: Tarih ve Medeniyetler Tarihi*, ed. Zeki Dilek vd. (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2012), 6/2862.

[305] Sevin, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Polis Teşkilatı ve Karakol Binaları", 15/397.

[306] Bk. Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 21/33 (2003); Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılda İstanbul'a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler", *Belleten* 73/268 (2009).

[307] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 162.

[308] 1845 tarihli haritada tespit edilen 60 karakolhane bulunmaktadır (Bk. Harita 2-5). Bu sayının üzerine harita da görünmeyen ancak bizlerin yazılı kaynaklardan tespit ettiği 4 karakolhane daha bulunmaktadır. Bu nedenle sayı tahmini olarak verilmiştir. Tespit edilen karakollar; Odun Kapısı Karakolu, Şehzade Camii karşısındaki karakol, hapishaneden karakola çevrilen Baba Cafer Karakolu ile 1843 yılında yapım talimatı verilen Limon İskelesi Karakolu'dur. Baba Cafer ve Limon İskelesi Karakollarına ilişkin bilgi için bk. Çiftçi, *Son Dönem İstanbul Karakolları: Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Kışlası*, 18–19, 113-114, 123.

[309] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 207, dn. 371.

gelmektedir.[310] Dolayısıyla devletin bu işlemleri yaygınlaştırmasının kontrolü güçleştireceği de ayrıca düşünülebilir. Öncesinde tecrübe edilen usulsüz tezkerelerin benzerleri yaşanacağı için, tezkere verme imkânına sahip olan yerlerin sayıca çok olduğunu düşünmek güçtür. Ayrıca bu nizamnamenin ücret tarifesi bulunmaktadır.[311] Bu durum aynı zamanda kayıt tutulduğu ve bunu yapabilir yetkinlikte bir karakol olması gerektiğini göstermektedir. Çok eskiden beri geçiş noktalarından olan Göksu'nun bu anlamda ön plana çıktığı ifade edilebilir. Nitekim Men-i Mürûr Nizamnamesi akabinde Göksu'da karakol yenilenmiştir. 1842 yılında yeniden inşa edilen Küçüksu Karakolu'nun nizamname sonrasında yenilenerek muhtemelen bölgeye hizmet edebilecek hale getirilmiş ilk karakollardandır. Bu karakolların tezkere veren ve kontrolünü yapan karakollardan olduğu düşünülürse, bu mekânların düğüm noktaları olduğu söylenebilir. Bu durumun yansıması ise, özellikle Göksu ve çevresinin nasıl bir düğüm noktasına geldiğine dair, temettuat defterleri üzerinde görülebilmektedir. Mesire olmasının yanı sıra bu düğüm noktası olma özelliği, Göksu ve çevresini, kahvehane, berber gibi kişi yoğun merkezi işlevlerin mekânı haline getirmiştir (bk. Göksu'da Yerleşim). Bir başka yansıması ise, bir sonraki maddede yer alacak olan vilayet yönetimine geçişte Anadoluhisarı'nın kaza olarak seçilmesidir.

[310] Demirtaş, "XIX. Yüzyılda İstanbul'a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler", 751.

[311] Tezkere ücretinin 1862 yılında Dersaadet'te 10 kuruş, taşrada ise bu ücretin 8 kuruş olduğuna dair bilgi aktarılmaktadır. Bk. Demirtaş, "XIX. Yüzyılda İstanbul'a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler", 744.

Harita 2-7: İhtisap ve Zaptiye Nezaretine ait Beykoz Sınırlarında kalan Karakolhaneler[312]

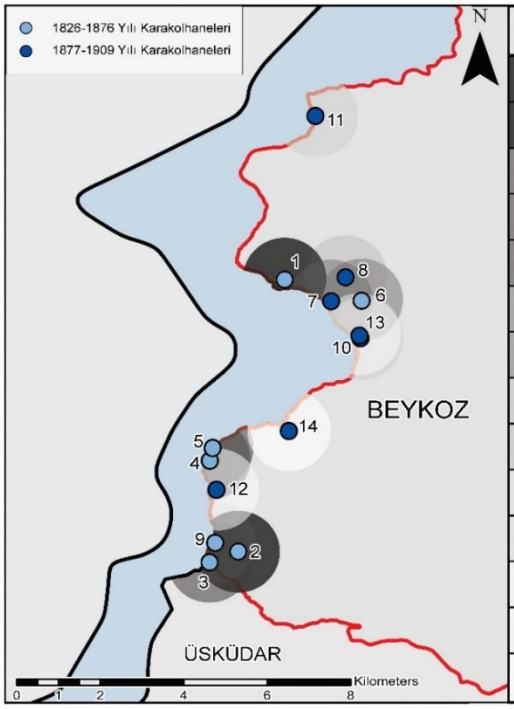

No	Karakolhane Adı	(Tahmini) Yapım Yılı
1	Debbağhane-i Hümayun Karakolhanesi	1832 sonrası***
2	Göksu Karakolhanesi	1835
3	Küçüksu Karakolhanesi	1842
4	Kanlıca Polis Karakolu	1846*
5	Çakalburnu Karakolu	1849 öncesi
6	Yalı Köyü Karakolhanesi	1860 öncesi
7	Çarşı Karakolhanesi	1864*
8	Beykoz Karakolhanesi (Beykoz Polis Dairesi)	1879*
9	Anadoluhisarı Karakolhanesi	1880 öncesi**
10	Paşabahçe Karakolhanesi	1884*
11	Anadolu Kavağı Karakolhanesi	1889*
12	Körfez Karakolhanesi	1897*
13	Beykoz Hükümet Dairesi Karakolu	1902
14	Çubuklu Karakolu	1916 öncesi

* 2 Aralık 1982 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan Emlak vergilerine ilişkin tüzükte yer alan yapı türlerinin yıpranma oranlarına göre yaklaşık yıllar belirlenmiştir. Buna göre ahşap yapılarda tamirat bilgisi için 10 yıl, kargir veya yapı türü belirli olmayan onarım ya da onarılamayan yapılar için arşiv belge tarihinden 30 yıl öncesine tarihlendirilmiştir.
**1880 yangınına ilişkin belgede yer almaktadır. Karakolhanenin 1877 yılı öncesinde inşa edildiğini düşünmekteyiz.
*** Fabrika ile ilişkilendirilen karakolhanenin iki katlı kargir yapı olması nedeniyle, tahmini en erken 1832 sonrası olarak ifade edilmiştir.

b. İstanbul Şehremaneti, Vilayeti ve Göksu

Tanzimat dönemi, yerel yönetim uygulamalarında vilayet ve belediye nizamı olarak iki çalışma yürütüldüğü görülmektedir. Bu iki çalışmadan belediyenin yönetsel olarak, süreçlerin de etkisiyle konumuna (coğrafyasına) göre ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Genel olarak birbirinden bağımsız ele alınan bu yapıların kesişen zaman dilimleri, devamlılık arz eden yerel yönetim kurumsallaşmasını ortaya koymaktadır. 1855 yılında İstanbul, belediye nizamında baş aktörlerden olurken; 1864 yılında Vilayet nizamının devreye girmesiyle, vilayet nizamında etkilenen aktör olmuştur. Bu etki ile İstanbul'un büyük oranda askeri, idari, mali ve asayiş sınırları çakıştırılmış, yeniden belediyelerin kurulması için girişimler

[312] Göksu çevresi haricinde yer alan karakollara ilişkin bilgiler Kolay ve Ateş'in çalışmasından yararlanılmıştır. 1906 yılı ve sonrasında yapılan Mahmut Şevket Paşa ile Polonezköy Karakolhanesi listeye dahil edilmemiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın bu dönemlerde ayrı nahiye olarak ele alındığı bilinmektedir. Şehir sınırları görülmesi hedeflenmiştir. Karakolhaneler için bk. Kolay – Ateş, "Beykoz'un İlk Karakolhaneleri".

olmuştur. Bu gelişmelerle Anadoluhisarı (ve Göksu) da gerek kaza gerek belediye dairesi olarak farklı zaman dilimlerinde ön plana çıkan aktörlerden olmuştur. Aktörlerin mekân bağlamında ele alınması, sınırlarının belirlenmeye çalışılması, bu kurumsallaşmanın bir bütün içerisinde görülebilmesine imkân tanımaktadır. Nitekim birbirinden çok uzağa yerleştirilen vilayet ve belediye aktörlerinin ilişkili eylemleri, onların bir arada değerlendirilmesini gerektirmiştir.

Ortaylı'nın da ifade ettiği gibi "Kaide-i Tedric"in Tanzimat bürokrasisi için vazgeçilmez bir prensip olduğu görülmektedir.[313] Bu ifade devletin köklü sayılabilecek dönüşümleri için bir ön uygulama alanı belirlemesinden ileri gelmektedir. Yerel yönetimlerle alakalı olup bu dönem uygulamaya giren vilayet ve belediye nizamları bahsi geçen ön uygulamalardan sonra yaygınlaştırılmıştır. Vilayet nizamı için Tuna Vilayeti,[314] belediye nizamı için İstanbul Şehremaneti ve esasıyla Beyoğlu ve Galata Dairesi[315] yani Altıncı Daire-i Belediye öncü olmuştur. Tanzimat öncesinden başlayan ve Memleket Meclisleri ile devam eden süreçlerin bir ardıllık oluşturduğu görülmektedir. Bu tecrübeleri de tedrice dâhil etmek yanlış olmayacaktır. Belediye nizamı ise ticaret kentlerinde kendisini belirgin eden, ilk tecrübesini İstanbul üzerinden gösteren yapılanmadır.

İstanbul Şehremaneti

Bu kısımda iki yapıya ait gelişmeleri zaman çizgisi üzerine yerleştirecek olursak; ilk sırayı İstanbul Şehremaneti'nin kurulması almaktadır. Kırım Savaşı (1853-1855) ile İstanbul'un barınma, ulaşım ve salgın hastalık sorunları artmış, yanı sıra Batı ile kurulan ilişkilerle, kent hizmetleri tartışmaya açılmıştır. Bu arayışın ilk adımı ise 2 Zilhicce 1271 (16 Ağustos 1855) tarihinde İstanbul Şehremaneti kurulması olmuştur.[316] Henüz tasarı aşamasında[317] Babıâlî'nin bir şubesi olarak kabul gören Şehremanet, İhtisap Nezareti'nin yetkilerinden yerel hizmet sorumluluğu ile devam etmiş, mali yetersizlik, yetki ve organizasyon sorunları nedeniyle başarılı olamamıştır.[318] Bunun üzerine 4 Ramazan 1272 (9 Mayıs

313 Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 54.

314 Enis Şahin – Sinan Üstündağ, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli ve Çevresindeki Mülkî Yapılanma Çalışmalarına Genel Bir Bakış", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu* (Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016), 568; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 307; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 61; Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 105

315 Oktay, "Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla İstanbul'un Yönetimi", 3/145; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 3/1345.

316 Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 134–135; Oktay, "Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla İstanbul'un Yönetimi", 3/140; Ergin, *Muhtasar Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 39.

317 H. 27 Ramazan 1271 / M. 13 Haziran 1855 tarihli Şehremaneti Nizamname Layihası için bk. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 3/1272-1274.

318 Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 135–136; Ayrıca ihtisap nazırı olan Hüseyin Bey gibi isimlerin şehreminliğinde öne çıkması, uzun süre görevde kalması, Şehremaneti'nin İhtisap Nezareti gibi görülmüş ve yönetilmiş olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Bk. Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi*, *1453-1971, İdari-Siyasi* (İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1971), 83–94.

1856) tarihinde kurulan İntizam-ı Şehir Komisyonu ile Şehremaneti'nin yapılanması yeniden ele alınmıştır.[319]

İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun yönlendirmesiyle etkin adımlar atılmıştır. İlk olarak 1857 yılında yayınlanan nizamât,[320] hem İstanbul'un 14 daire-i belediyeye ayrıldığını haber vermiş, hem de Beyoğlu ve Galata Dairesi'ni Altıncı Daire-i Belediye olarak resmen kurmuştur. Bu gelişmelerde Altıncı Daire-i Belediyye faaliyete geçerken, 1868 yılına kadar diğer belediye dairelerinden isimleri bilinen yalnızca Tarabya ve Adalar'dır. Hatta 1864 yılında kurulan Tarabya Belediye Dairesi için Oktay, İstanbul'da kurulması öngörülen 14 daire içinde yer almadığını belirtmektedir.[321] Yine 1857 yılı ile gösterilen on dört daireye ait isimler mevcuttur.[322] Ancak çalışmamız esnasında, 1872 yılına kadar Adalar, Tarabya, Beyoğlu ve Galata Belediye Daireleri haricinde bir tanıma ulaşılamamıştır. Aynı zamanda kurulan belediyelerin sınırlarına ilişkin harici bir belirleme de görünmemektedir. 1857 ve 1858 yıllarında Altıncı Daire-i Belediye özelinde çıkan nizamnamelerin içerisinde dahi belediye sınırlarına ilişkin bir ifade bulunmamaktadır.[323] Sınırlara ait ilk belirlenim ise 1868 yılında görünmektedir.[324]

İstanbul Vilayeti

Bu evrede meydana getirilen Vilayet Nizamnamesi, İstanbul için de değişimlerin sebeplerinden olmuştur. Muhassıllık Meclisleri ile başlayan yapılanmada 1864 yılı önemli bir dönüm noktasıdır. Bu yıl yayınlanan Vilayet Nizamnamesi ile başlatılan süreçte sınırlar tekrar ele alınmış, görev tanımları ve unvanları yeniden verilmiştir. Bu nizamname gereği eyaletlerin bir kısmı birleştirilerek ilk adım olarak toplamda on iki vilayet kurulmuştur.[325]

Vilayet nizamında hiyerarşik idari bölümlenme; vilayet, liva, kaza, nahiye ve mahalle / köy şeklinde olmuştur. İdarecileri ise yine aynı sırayla; vali, mutasarrıf, kaymakam, müdür ve muhtar olarak belirlenmiştir.[326] Merkezi idare görev paylaşımı, vilayetlerde müdürlük olarak, defterdar, ticaret ve

[319] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 142; Ergin, *Muhtasar Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, 41.
[320] Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, 543–545; *Düstur: 1. Tertip, 2. Cilt* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872), 460.
[321] Tarkan Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Yönetimi: İstanbul Şehremaneti* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 27.
[322] 1857 yılına ait bölümlenme harita üzerinde zikredilmektedir. Bk. Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, 43; Yine bu çalışmadan referansla Bekman ilgili daireleri tablo haline getirmiştir. Bk. Bekman, *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*, 52.
[323] Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, 543–556; *Düstur: 1. Tertip, 2. Cilt*, 460–477.
[324] *Düstur: 1. Tertip, 2. Cilt*, 450; Şefik Memiş, *Anadolu Yakasının İlk Belediyesi Beykoz: 10. Daire-i Belediye* (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020), 24; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 4/1615-1616.
[325] Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 93–94.
[326] Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 107.

ziraat müdürü, nüfus müdürü gibi memurlara tevdi edilmiştir.[327] Memleket Meclisleri ise bu yapılanmada İdare Meclisleri olarak değişmiştir.[328] Kazalarda da meclis teşkil olunurken, kazadan küçük yerlerde ihtiyar heyetinin görev yapması karara bağlanmıştır.[329] Buna göre mahallelerin de idari yapısı değiştirilerek, iki muhtarla idare yerine, muhtar ve ihtiyar heyeti görevlendirilmiştir.[330] Ayrıca muhtarların göreve başlamak için onaylanma yetkisi, Babıâli'den valilere geçmiştir.[331]

Tuna Vilayeti Nizamnamesi ile aynı yıl yayınlanan Vilayet Nizamnamesi'nin taslak olup olmadığı, yine 1867 yılı yayınlanan Vilayet Talimatnamesi'nin nizamname olarak algılanması gibi bir dizi araştırma ve tartışma mevcuttur.[332] Bu tartışma, İstanbul sınırlarında yaşanan değişimin açıklanması açısından önemli görülmektedir. Bu nedenle konuya ilişkin değerlendirme ihtiyacı hissedilmiştir.

Vilayet yönetiminin ülke sathında bir plan dâhilinde uygulandığı görülmektedir. Ortaylı'nın "kaide-i tedric" ifadesine Tanzimat sürecini tanımlamak için bir de "kaide-i istişare"yi eklemek yanlış olmasa gerek. Karantina Komisyonu, İntizam-ı Şehir Komisyonu gibi bu dönem birçok komisyon faaliyet göstermiştir. Bu komisyonlardan birisi de vilayet nizamı üzerine çalışan Ali, Fuad ve Ahmet Cevdet paşaların bulunduğu komisyondur.[333] Bu komisyonun, Mithat Paşa'nın yönlendirmeleriyle 1863 yılında faaliyette olduğu görülmektedir.[334] Vilayet Nizamnameleri'nin öncesinde yapılan düzenlemelerin de komisyon faaliyetlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma, 1863 yılında bağlı olduğu merkeze ve hane sayısına göre muhtarların belirlenmesine ilişkin düzenleme,[335] iyi bir örnek olabilir.

---

[327] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 71.

[328] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 287.

[329] Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 108; Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 63; Çaddırcı, kazalarda İdare Meclisleri'nin kurulmasını 1871 yılı olarak göstermektedir. Bk.Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 293.

[330] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 367.

[331] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 111.

[332] Tartışmanın ağırlık kazandığı yer uygulamanın yaygınlaşması üzerine olmaktadır. Ortaylı, 1864 yılında yayınlanan atıl durumdaki Nizamname'nin 1867 yılında tekrar yaygınlaştırılmak üzere ele alındığını ifade etmektedir. Bu konularda Vecihi Tönük, Talat Mümtaz Yaman ve İlber Ortaylı'ya ise Selda Kaya Kılıç'ın itirazları olmuştur. Özellikle 1867 yılında yayınlanan belgenin talimatname olduğu, Tuna'nın öncü olduğu ancak diğer bölgelerde de uygulanmaya başladığını aktarmaktadır. Nazım Kartal ise 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin taslak olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Tuna Nizamnamesi'nin Vilayet Nizamnamesi'nden önce olduğunu ortaya koymaktadır. İlgili tartışmalar için bk. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 63; Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 102–107; Kartal, "Tanzimat'tan Cumhuriyete Osmanlı'da Mülki İdare", 13–14.

[333] Adem Korkmaz, *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri* (Ankara: Türk tarih kurumu, 2019), 91.

[334] Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 93.

[335] Ercoşkun, 02 Haziran 1863 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayınlanan düzenlemeyi aktarmaktadır. Buna göre, Eyalet merkezinde her 200 haneye, Sancak merkezinde her 100 haneye, Kaza merkezlerinde ve köylerde ise durumlarına göre 20 haneden 50 haneye kadar bir muhtar seçilecektir. Bk. Tülay Ercoşkun, "Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler ve Gözlemler", *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 14/60 (2012), 136.

Komisyonun, vilayet kurma çalışmalarıyla birlikte sınırları belirleme çabaları da anlaşılmaktadır. Her ne kadar vilayet sınırları yerleşikleşmese de komisyonun masasında en azından 1846 tarihli haritanın[336] varlığı düşünülebilir. Bunun bir göstergesi olarak 1864 Vilayet Nizamnamesi sonrasında askeri ve mali sınırları Kocaeli'ne ait Kartal, Gebze, Şile, Beykoz (1865)[337] ve Adalar (1866)[338] kazalarının İstanbul'a bağlanması gösterilebilir. Bu kazaların bağlanması ile vilayet teşekkülü bulunmayan İstanbul için, Zabtiye Müşirliği'ne bağlı olarak "Meclis-i İdare-i Liva-i Zabtiye" adında bir meclis meydana getirilmiştir.[339] Bu durum, henüz vilayet yapısına geçmemiş olan İstanbul'un vilayet sınırlarının oluştuğunu göstermektedir.

Vilayet Nizamnamesi (7 Kasım 1864), Tuna Vilayet Nizamnamesi'nden (8 Ekim 1864) sonra yayınlanmıştır. Ancak sınırlarıyla meydana getirilen vilayetlerin de yine nizamnamelerle ilan edildiği görülmektedir. Bosna Vilayeti (1865), Edirne Vilayeti (1866) ve Trablusgarp Vilayeti (1866) bu süreçte ilan edilen vilayetlerdir. Ülke sathında vilayetlerin kurulması ise 1867 yılında yayınlanan Vilayet Talimatnamesi (1867) ile gerçekleşmiştir, İstanbul'da ise 10 Ağustos 1868 yılında vilayet nizamına geçilerek İstanbul Vilayeti kurulmuştur.[340]

Anadoluhisarı Kazası ve Sekizinci Daire-i Belediyye (Anadoluhisarı Belediyesi)

İstanbul'un vilayet yapılanması, Zabtiye Müşirliği'nin noktalarından başlamıştır. İstanbul'da mevcutta bir belediyenin olması, vilayet kurulmadan önce Zabtiye Müşirliği'nin varlığı ve kullandığı mekânlar, vilayetin kurulmasıyla bir süre devam etmiştir. Bu duruma muhtemelen Zabtiye Müşiri'nin aynı zamanda İstanbul Valisi olması neden olmuştur.[341] Dersaadet, Beyoğlu, Kaza-i Erbaa ve Üsküdar livalarından meydana gelen İstanbul Vilayeti'nin, kaza merkez seçimleri de bu durumu doğrular niteliktedir. Beyoğlu Livası için Kasımpaşa, Beşiktaş, Yeniköy ve Büyükdere kazaları kurulurken; Üsküdar Livası için Anadoluhisarı, Beykoz ve Kartal kazaları meydana getirilmiştir.[342] Karakollar ile başlayan süreç tekrar göz önüne alınırsa, kontrol ve idare merkezi haline getirilen Anadoluhisarı (Göksu), İstanbul'un vilayet sürecinin başlangıcında kaza olarak zikredilmiştir.

---

[336] "Avrupa, Asya Afrika'da vaki devlet-i aliye ülkesinin ve civar hududunda vaki bazı Acem ve Rusya ve Avusturya devletlerinin ve bazı Cezayir ülkelerinden bir kıtasının haritasıdır.", Atatürk Kitaplığı, Hrt_000004.

[337] Mehmet Güneş, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Vilayet İdaresinin Teşekkülü", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/17841 (2016), 184.

[338] Şahin – Üstündağ, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kocaeli ve Çevresindeki Mülkî Yapılanma Çalışmalarına Genel Bir Bakış", 569.

[339] Güneş, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Vilayet İdaresinin Teşekkülü", 184.

[340] Güneş, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Vilayet İdaresinin Teşekkülü", 184.

[341] Güneş, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Vilayet İdaresinin Teşekkülü", 185.

[342] Güneş, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Vilayet İdaresinin Teşekkülü", 184.

İstanbul'un vilayet olmasından hemen sonra, yine 1868 yılında Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi ilan edilmiştir. Bu nizamnameyi gerekli kılan unsur ise İstanbul'da vilayet nizamının teşkilidir. 1867 yılında yayınlanan Vilayet Talimatnamesi'nin yirminci maddesi gereği, bütün vilayetler "Daire-i Belediye Meclisi" kuracak ve şehir veya kasabalardaki emlak vergisinin bir kısmı ayrılarak bu daire üzerinden harcama yapacaktır.[343] Öte yandan İstanbul'un vilayet nizamına geçişiyle birlikte, muhafaza edilmesi gereken idari ayrıcalığı belediye nizamnamesi ile tekrar ortaya konulmuştur. Bu minvalde, diğer vilayetlerde belediye daireleri vilayet bünyesi içerisinde yer alırken, İstanbul'da vilayetten bağımsız tutulmuştur. Bu nedenle çok geçmeden (6 Eylül 1868) yayınlanan "Dersaadet İdare-i Belediyye Nizamnamesi" ile oluşturulacak belediye daireleri, görev ve yetki sınırları belirlenmiştir.[344]

1868 yılında 63 madde ile tanzim edilen bu nizamnamenin ilk iki maddesi belediye dairelerinin bölümlenmesini ve sınırları belirtmektedir.[345] Bu bölümlenme, 1857 yılı nizamatında zikredilen ondört daire ile sayı olarak çelişmediği için, İntizam-ı Şehir Komisyonu'nun önerdiği bölümlenme ve sınırların aynı olması kuvvetle muhtemeldir. Bu sınırlar ise "… onuncu, Kanlıca Körfezi'nden Çengelköyü'ne kadar on birinci, Havuzbaşı'ndan Haydarpaşa Çayırı'nın Selimiye Kışlası ciheti ve Büyük Çamlıca'dan Çengelköyü İskelesi'ne ve meyanında vaki karyeler ve mahallat on ikinci, …" ifadeleriyle yer almaktadır. Bu tanımlama ile Göksu ve Anadoluhisarı, On birinci Daire-i Belediye sınırları içerisinde konumlanmıştır (bk. Harita 2-8).

Bazı kaynaklarda on dört daireye ait yer isimlerinin zikredildiği görülmektedir. Belediye dairelerinde rastlanan ilk tanımlama 1857 yılında Beyoğlu ve Galata Dairesi olarak Altıncı Daire-i Belediye'ye aittir.[346] Onun haricinde, 14 belediyenin tamamının tanımlandığı 1872 yılına kadar, istisnayı oluşturan iki belediye daha vardır. Bunlar, kuruluşlarından haberdar olduğumuz, Tarabya (1864) ve Adalar (1867) belediye daireleridir.[347] Bu bağlamda 1868 yılına ilişkin Harita 2-8'de 6- Beyoğlu ve Galata, 8- Tarabya, 14-Adalar olarak tanımlanabilir. Mevcut verilerle diğer belediyelere ait isimlendirmelerin hatalara yol açtığı görülmektedir. Bu nedenle tanımların sınırlarla birlikte ele alınması önem arz etmektedir.

---

[343] Bu madde de ayrıca Tuna Vilayeti'nde uygulandığı ve örnek alınması gerektiği belirtilmektedir. Bk. Kaya Kılıç, *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*, 113.

[344] Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 4/1615-1624; *Düstur: 1. Tertip, 2. Cilt*, 450-459.

[345] *Düstur: 1. Tertip, 2. Cilt*, 450; Memiş, *Anadolu Yakasının İlk Belediyesi Beykoz: 10. Daire-i Belediye*, 24; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 4/1615-1616.

[346] "… On dört daire-i belediyyeye taksim olunarak tayin olunan hududuyla Beyoğlu ve Galata Altıncı Daire-i Belediyye itibar olunmuştur." . Bk. Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*, 543.

[347] Tarabya Belediye Dairesi ile Adalar Belediye Dairesi'nin kuruluşlarına ilişkin bk. Oktay, "Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla İstanbul'un Yönetimi", 3/152; Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, 27–28; Ergin, Adalar'ın 1864, Tarabya'nın ise 1866 yılında kurulduğu şeklinde çıkarımda bulunmuştur. Oktay'ın çalışmasında ilgili tarihlere ilişkin arşiv kaydı yer almaktadır. Bk. Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 4/1345-1346.

Harita 2-8: 1868 yılı İstanbul Şehremaneti Belediye Dairelerine ait yaklaşık sınırlar[348]

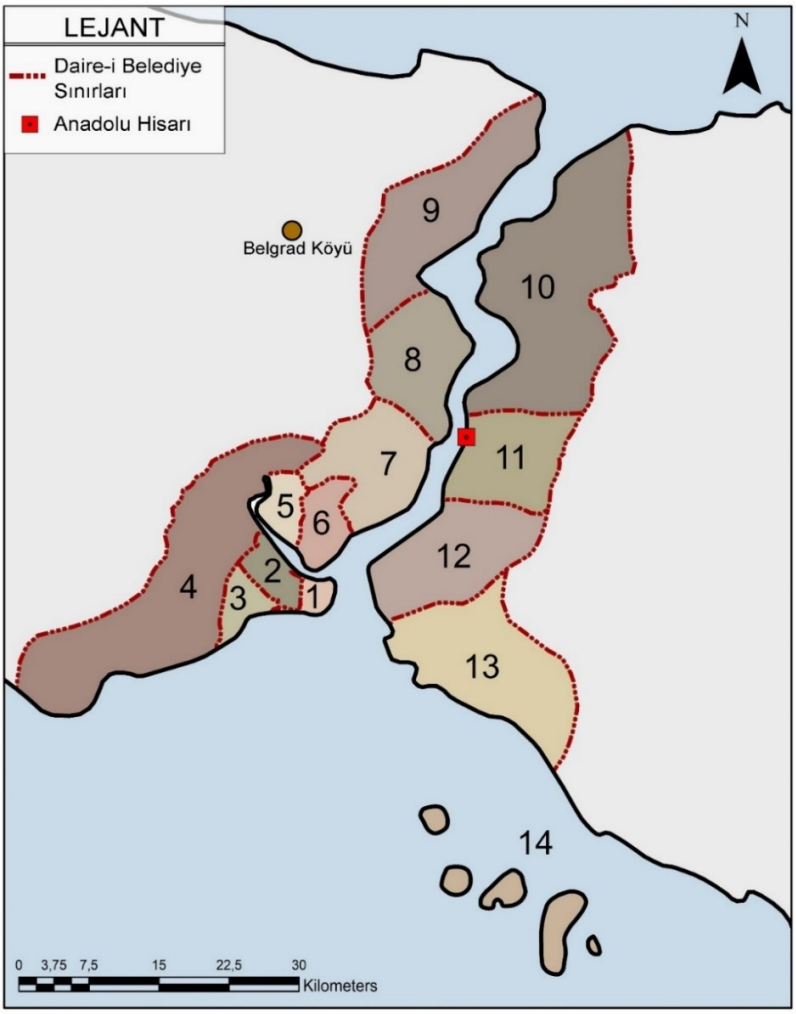

Tanımların ve sınırların değişkenliği Şehremanet'in kurumsallaşma sorunlarının göstergelerindendir. Şehremanet, 1855 yılından itibaren yasal düzen içerisinde yerel hizmet aktörü olarak mevcuttur. Ancak mali yetersizlikler nedeniyle etkin bir kuruma dönüşmesi, kurulumunu tamamlaması zaman almıştır.[349] Bu zaman zarfında sınırların ve tanımların esnekliği görünmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi 1868 Nizamnamesi'nde belediye adı zikredilmezken, sınırları ifade edilmişti. 1872 yılında belediye dairelerine yapılan görevlendirmelerde (tevcihat) ise bütün dairelere ilişkin tanımlamalar mevcuttur. Rütbeye göre sıralanan bu görevlendirmeler "Sekizinci, Mirgün Dâire-i Belediye Riyaseti Trabzon Vâli-i Esbâkı devletlü Emin Muhlis Paşa hazretlerine" ifadeleriyle başlayarak 14 belediye dairesi ve atanan

[348] Yaklaşık sınırlar belirlenirken yaşanan önemli iki sorun bulunmuştur. Bunlardan ilki; üçüncü daire-i belediyeye ait sınırların "… Odun Kapısı'ndan Yedikule'ye …" ifadesiyle ikinci daire ile iç içe geçmiş bir durum oluşturdu. Burada Beyazıt-Fatih aksı göz önünde bulundurularak tahmini sınır çizildi. Bir diğer sorun ise "… Kireçburnu'ndan Belgrad Köyü'ne …" ifadesiyle bir hayli iç kesimde kalan Belgrad Köyü'nü dâhil etmek de tereddüt yaşadık. Belgrad Köyü de bu nedenle işaretlenmiştir.

[349] Şefik Memiş, belediye dairelerinin kuruluşuna ilişkin sorunları ve süreci Beykoz ve Anadoluhisarı Belediye Daireleri üzerinden kapsamlı olarak ele almıştır. Bk. Memiş, *Anadolu Yakasının İlk Belediyesi Beykoz: 10. Daire-i Belediye*.

reisleri zikredilmektedir.[350] Bu tanımlamalarda 1864 yılında kurulduğunu bildiğimiz Tarabya Belediye Dairesi'nin[351] Mirgün (Emirgan) olarak ifade edildiğini (değiştiğini) görmekteyiz. Bununla birlikte 1868 Nizamnamesi'nde ifade edilen sınırlarda On ikinci Daire-i Belediye sınırları içerisinde yer alan Beylerbeyi (bk. Tablo 2-2), 1872 yılında On birinci Daire-i Belediye olarak tanımlanmıştır (bk. Tablo 2-3). Bu iki durum, 1872 yılı veya öncesinde daire sayısı değişmeksizin dairelere ait merkez tercihlerini ve sınır değişikliklerini göstermektedir.[352]

Tablo 2-2: 1868 yılı Dersaadet İdare-i Belediyye Nizamnamesi'ndeki Anadolu Yakası Belediyeleri

Belediye Dairesi	**Belediye Sınırları**
10. Daire-i Belediye	Anadolu Feneri'nden Kanlıca Körfezi'ne varınca ara yerde olan karyelerle
11. Daire-i Belediye	Kanlıca Körfezi'nden Çengelköyü'ne kadar
12. Daire-i Belediye	Havuzbaşı'ndan Haydarpaşa Çayırı'nın Selimiye Kışlası ciheti ve Büyük Çamlıca'dan Çengelköyü İskelesi meydanında vaki kurâ ve mahallât
13. Daire-i Belediye	Haydarpaşa, Kadıköyü, Kurbağalıdere, Moda ve Küçük Çamlıca, Erenköyü, Bostancıbaşı Köprüsü

[350] "Tevcihat: Mülkiye". *Takvim-i Vekayi*, 1528, (H- 17 Ş. 1289 / M- 20 Eki. 1872); Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 3/ 1378-1379.

[351] Oktay, "Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla İstanbul'un Yönetimi", 3/152.

[352] Şefik Memiş de "bu yeni atama listesi, aynı zamanda yeni bir belediye şubesi bölümlemesi yapıldığına da işaret ediyordu" ifadeleriyle 1872 yılında yaşanan değişime dikkat çekmiştir. Bk. Memiş, *Anadolu Yakasının İlk Belediyesi Beykoz: 10. Daire-i Belediye*, 25.

Tablo 2-3: 1872 yılında tanımlanan belediyeler[353]

Belediye Dairesi	Belediye İsmi
1. Daire-i Belediyye	Ayasofya
2. Daire-i Belediyye	Aksaray
3. Daire-i Belediyye	Fatih
4. Daire-i Belediyye	Eyüp
5. Daire-i Belediyye	Kasımpaşa
6. Daire-i Belediyye	Beyoğlu
7. Daire-i Belediyye	Beşiktaş
8. Daire-i Belediyye	Mirgün (Emirgan)
9. Daire-i Belediyye	Büyükdere
10. Daire-i Belediyye	Beykoz
11. Daire-i Belediyye	Beylerbeyi
12. Daire-i Belediyye	Üsküdar
13. Daire-i Belediyye	Kadıköy
14. Daire-i Belediyye	Adalar

1872 yılında görünür olan İstanbul Şehremaneti'nin dairelere yeniden bölümlenmesinin sınırlarına ilişkin henüz bir veri bulunmamaktadır. Bu nedenle harita üzerinde bu sınırlar ifade edilememektedir. Ancak bu tanımlar var ise sınırların olmama (bir yerde ifade edilmeme) ihtimali çok düşüktür. Dairelerini faaliyete geçiremeyen Şehremanet için, vilayet yapılanmasının ardından sınır ve merkezlerini yeniden belirlediği görülmektedir. Bu belirleme sonrası görevlendirmeler yapılarak, dairelerin faaliyete geçirilmesi istenmiştir.

Bu sınırların belirlenmesinde, Maarif Nezareti'nin eğitim hamlesi ve vilayet yapılanması olmak üzere iki önemli konu dikkatleri çekmektedir. Bu konular önce Beylerbeyi'nin, sonrasında ise yine Kanlıca'nın merkez olarak tercih edildiğini göstermektedir. İlk olarak, 1869 yılı yayınlanan "Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi" ile eğitim kademelenmesi sağlanırken, mekteplerin programlarıyla birlikte açılış şartları da ele alınmıştır. Bahsi geçen şartlar, mekânsal hiyerarşiye de güç kazandırmıştır. Maarif Nizamnamesi'ne göre her köy veya mahallede en az bir sıbyan, nüfusu 500 hane ve üzerinde olan yerleşim yerlerinde rüşdiye, 1000 hane olan kasabalarda idadiye ve vilayet merkezlerinde ise sultaniye

[353] "Tevcihat: Mülkiye". *Takvim-i Vekayi*, 1528, (H- 17 Ş. 1289 / M- 20 Eki. 1872).

mekteplerinin açılması planlanmıştır.[354] Eğitimde gerçekleşen bu hamlenin temeli Sultan II. Mahmud döneminde (1808-1839) atılmış olsa da 1869 yılından sonra hız kazandığı görülmektedir.[355] Bu gelişme 1869-1872 yılları arasında artan rüşdiye mektebi sayısından da anlaşılmaktadır. 1869 veya 1870 yılında 11 adet olan rüşdiye mekteplerinin,[356] 1872 yılında 18'e çıkması[357] bu durumun açık delillerindendir.

Özellikle sıbyan mektebi sonrasında yer alan rüşdiye, idadiye ve sultaniye mektepleri, yerleşim büyüklükleri ve önemi hakkında bilgi sağlamaktadır. Bu açıdan bir noktada yapısal büyüme sağlamış mekânların, eğitim yapılanmasıyla da bunu destekleyen bir diğer aktör olduğu görülmektedir. Mekânsal etkisinin örneklendirilmesi açısından, Beylerbeyi Rüşdiye Mektebi'nin hemen altında yer alan "aşçı, kebapçı ve hoşafçı dükkânları" ve benzeri işlevlerin bulunması,[358] eğitim yapısının etkisi olarak yorumlanabilir. Bu gelişmeler, yerleşim yeri olarak Beylerbeyi'nin merkez olarak hem ön plana çıktığını hem de tercih edildiğini göstermektedir.

Eğitim hamlelerinin mekânsal aktöre dönüşmesinin bir diğer örneği ise Kanlıca'da görülmektedir. 1873 yılında yaşanan gelişmelerde "Boğaziçi'nin Anadolu yakasında Beylerbeyi'nden başka bir yerde rüşdiye mektebi bulunmadığından Kanlıca karyesindeki Asakir-i Zabtiye Karakolhanesi'nin rüşdiye mektebine çevrilmesi ve …" ifadeleri ile bir talimat yer almaktadır.[359] Bu talimatla Kanlıca'nın, aşağıda ifade edilecek olan asayiş sınırlarında edindiği merkezi rolün, eğitimle pekiştiği görülmektedir. Burada şunu da belirtmek gerekir: Kanlıca'da mektebin faaliyete geçmesine rağmen Kanlıca, Anadoluhisarı ve diğer semtlerden Beylerbeyi'ne öğrenci hareketliliği devam etmiştir.[360] Bu durum Beylerbeyi'nin daha güçlü bir çekim merkezi olduğuna işaret etmektedir.

1872 yılındaki belediye dairelerinin sınır ve merkez değişiminin bir diğer sebebinin ise vilayet yapılanması olduğu görülmektedir. İstanbul'da Zaptiye Müşirliği ile Valilik makamının bir arada yönetilmesiyle yaşanan kaos, 1870 yılı yayınlanan "Dersaadet ve Mülhakâtı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizamiyesine …" dair nizamname ile sonlandırılmak istenmiştir. Buna göre İdare ve

---

[354] Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), I-II/425; İlhan Tekeli – Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi), 67.

[355] Tekeli - İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, 62–64.

[356] Mümtaz Fidan, *1286 (1869-1870) Tarihli İstanbul Salnâmesi'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 183–184.

[357] Ergin, 1874 tarihli olarak sunulan rüşdiye mektepleriyle ilgili istatistiği, Darulmaarif Rüşdiye Mektebi'nin yer alması nedeniyle, istatistiğin 1872 yılına ait olduğunu ifade ederek bu tarihi belirtmiştir. Bk. Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 468.

[358] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT.]*, No. 4 Gömlek No: 26, H- 01 Ca. 1291 / M- 19 Haziran 1874.

[359] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT]*, No. 15 Gömlek No: 27, H- 10 Ş. 1290 / M- 5 Aralık 1873.

[360] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT.]*, No. 13 Gömlek No: 173, H- 01 S. 1290 / M- 14 Ocak 1880.

Fırka-i Zaptiye olmak üzere iki meclis ile Teftiş Dairesi ve Hapishane İdaresi meydana getirilmiştir. Bunlardan "Meclis-i İdare" mülki ve mali konularla ilgilenirken, "Meclis-i Fırka-i Zaptiye" ise zaptiye idaresi ile yükümlü olmuştur.[361] Bu ayrışma ile kaza ve zaptiye merkezleri olarak iki koldan yeniden yapılanmaya gidilmiştir. Bu yapılanma için; İstanbul'da dört liva, sekiz kaza ve beş nahiye oluşturulmuştur (bk. Şekil 2-2).[362] Vilayet'in 1870 yapılanmasında Anadoluhisarı'nın artık kaza olmadığı görülmektedir. Ayrıca yine bu dönemde, dokuz Zabıta Dairesi meydana getirildiği ifade edilmektedir (bk. Şekil 2-3).[363]

Şekil 2-2: 1870 yılı İstanbul Vilayeti, Kazalar ve bağlı oldukları Livalar

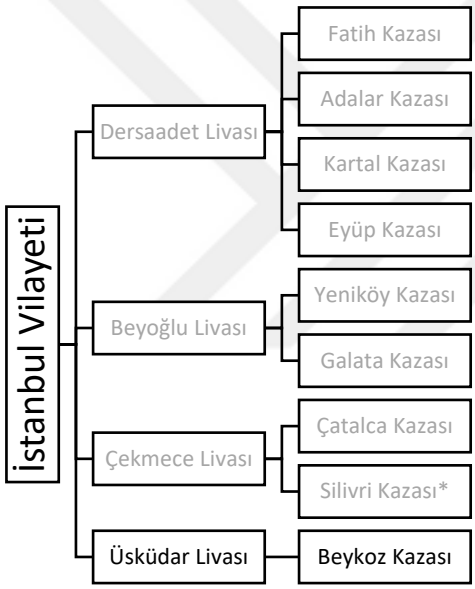

Şekil 2-3: 1870 yılı ve sonrası Zabıta Daireleri ve Üsküdar Zabıta Merkezleri

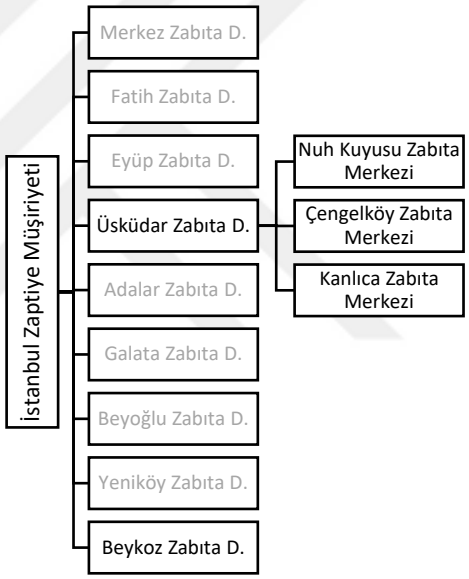

*1870 Nizamnamesi'nin birinci maddesinde Silivri adı geçmemekte ve toplam sekiz olarak ifade edilmektedir. Ancak onikinci maddesinde "Çekmece Mutasarrıflığı iki kaymakamlıkla üç müdürlükden ibaret olup idareleri vilayet nizamnamesine tatbik olunmuştur" ifadesi ile Çatalca ve Silivri'nin varlığına işaret etmektedir. Bununla birlikte 1871 yılı salnamelerinde Silivri Kazası olarak varlığı açıktır (Güneş, 2016, s.186). Birinci maddede ise sehven yazıldığı kanaati oluşmaktadır.

[361] Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", 3/122.
[362] *Düstur: 1. Tertip, 1. Cilt* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872), 688.
[363] Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", 3/124.

1870 Nizamnamesi ile belediyelerde olduğu gibi sınırlar belirlenmiştir. İlk defa 1868 yılında görülen sınırların belirlenmesi,[364] 1870 yılı nizamnamesi ile de tekrarlanmıştır. 101 madde ile hazırlanan nizamnamenin 8. maddesi mutasarrıflık sınırlarını belirtirken (bk. Tablo 2-4), 9, 10 ve 11. maddeleri Dersaadet, Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıklarına ait kazaların sınırlarını belirtmektedir. Yine bu belirlemeye göre, bir merkez kaza oluşturulmamış olup, bağlı kazanın dışında kalan mutasarrıflık yerleri de ayrıca zikredilerek bizzat mutasarrıfın idaresinde olduğu beyan edilmiştir. Öte yandan, Çekmece Mutasarrıflığı'na ait kazaların isim ve sınırları belirtilmeksizin, iki kaza ve üç müdürlükten ibaret olduğu ve Vilayet Nizamnamesi'ne tabi olduğu ifade edilmiştir. Sınırları belirtilmeyen diğer yerler ise Şile, Kartal ve Adalar'dır. Geriye kalan sınırlar ise, 1868'de olduğu gibi, yer isimleri bahsedilerek belirlenmiştir (bk. Tablo 2-5, Tablo 2-6, Tablo 2-7, Harita 2-9).[365] Belirlenen bu sınırların Anadoluhisarı, Beykoz ve Üsküdar için günümüze kadar ulaşan sınır çizgisini oluşturması ve rastlanan ilk sınır beyanı olması açısından önemlidir.

Tablo 2-4: 1870 Nizamnamesi'ne göre Liva Sınırları

	Liva Adı	**Liva Sınırları**
İstanbul Vilayeti	**Dersaadet Mutasarrıflığı**	Dâhil-i şehir ile haric-i Kağıthane Deresi'nin cihet-i garbiyesinden Ayastefanos'a kadardır
	Beyoğlu Mutasarrıflığı	Kâğıthane Deresi'nin cihet-i şarkiyesinden Rumelifeneri'ne kadardır
	Üsküdar Mutasarrıflığı	Bostancıbaşı Köprüsü'nden Şile'ye kadardır
	Çekmece Mutasarrıflığı	Çekmeceler ve Terkos ve Çatalca ve Suyolu Karesi ile Silivri'ye kadardır.

[364] Nizamnamelerde yer alan idare sınırlarının ilk defa belirtilmesine ilişkin ifade edilmiştir. İlgili nizamname için bk. Dersaadet İdare-i Belediyye Nizamnamesi (1868), *Düstur: 1. Tertip, 2. Cilt*, 450–459.

[365] Dersaadet ve Mülhakâtı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mehâkim-i Nizamiyesine dair nizamname (1870), *Düstur: 1. Tertip, 1. Cilt*, 689–690.

Tablo 2-5: 1870 yılı Dersaadet Mutasarrıflığı ile Eyüp ve Fatih kazalarına ait sınırlar

	Kaza Adı	Kaza Sınırları
Dersaadet Mutasarrıflığı	**Eyüp Kaymakamlığı**	Ayvansaray'dan Kağıthane Deresi'nin ciheti garbiyesine ve Edirne Kapısı'na kadar harici şehirde bulunan mahaller
	Fatih Kaymakamlığı	Ayvansaray'dan Kapan-ı Dakik'e (Unkapanı'na) ve oradan Vefa, Şehzadebaşı, Laleli, Yenikapı, Samatya ve Yedikule harici ile Narlı Kapı'ya ve dâhili Ayvansaray Kapısı'na kadar olan mahaller
		Kum Kapı'dan Ahır Kapı ve Çatladı Kapı ve Demir Kapı ve Bahçe Kapısı ve Hatip Kapısı ve Ayazma Kapısı ve Süleymaniye ve Bozdoğan Kemeri ve Çukur Çeşme ve Koska, ve Alaca mescidi hududu dâhilinde bulunan mahaller

Tablo 2-6: 1870 yılı Beyoğlu Mutasarrıflığı ile Yeniköy ve Galata kazalarına ait sınırlar

	Kaza Adı	Kaza Sınırları
Beyoğlu Mutasarrıflığı	**Yeniköy Kaymakamlığı**	Rumelifeneri'nden Rumeli Hisarı'nda kıyılara kadar olan yerler
	Galata Kaymakamlığı	Galata hududu kadîmesiyle (Kadîme: Öteden beri mevcut bulunan)
		Maslak'tan Zincirlikapı hizasıyla Kâğıthane ve Karaağaç ve Hasköy ve Kasımpaşa ve Dolmabahçe ve Beşiktaş ve Ortaköy ve Kuruçeşme ve Arnavudköyü ve Bey karyesi hududu dâhilinde kâin mahaller

Tablo 2-7: 1870 yılı Üsküdar Mutasarrıflığı ve Beykoz Kazası'na ait sınırlar

	Kaza Adı	Kaza Sınırları
Üsküdar Mutasarrıflığı	**Beykoz Kaymakamlığı**	Şile Müdürlüğü'nden Anadoluhisarı'na kadar olan mahaller
		Üsküdar'dan Paşa Limanı, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy, Kandilli ve Küçüksu'ya, oradan Arnavud, Kurtdoğmuş, Bakkal-ı kebir ve Nerdiban karyelerinin yani Şile ve Kartal'a mülhak mahallerin hududu kadîmesi hizasıyla Bostancıbaşı Köprüsü, Fener Bahçesi, Kadı Karyesi, Kavak ve Harem İskeleleri ve Salacak hududu dâhilinde bulunan mahaller

Harita 2-9: 1870 Nizamnamesi'ne göre İstanbul Vilayeti

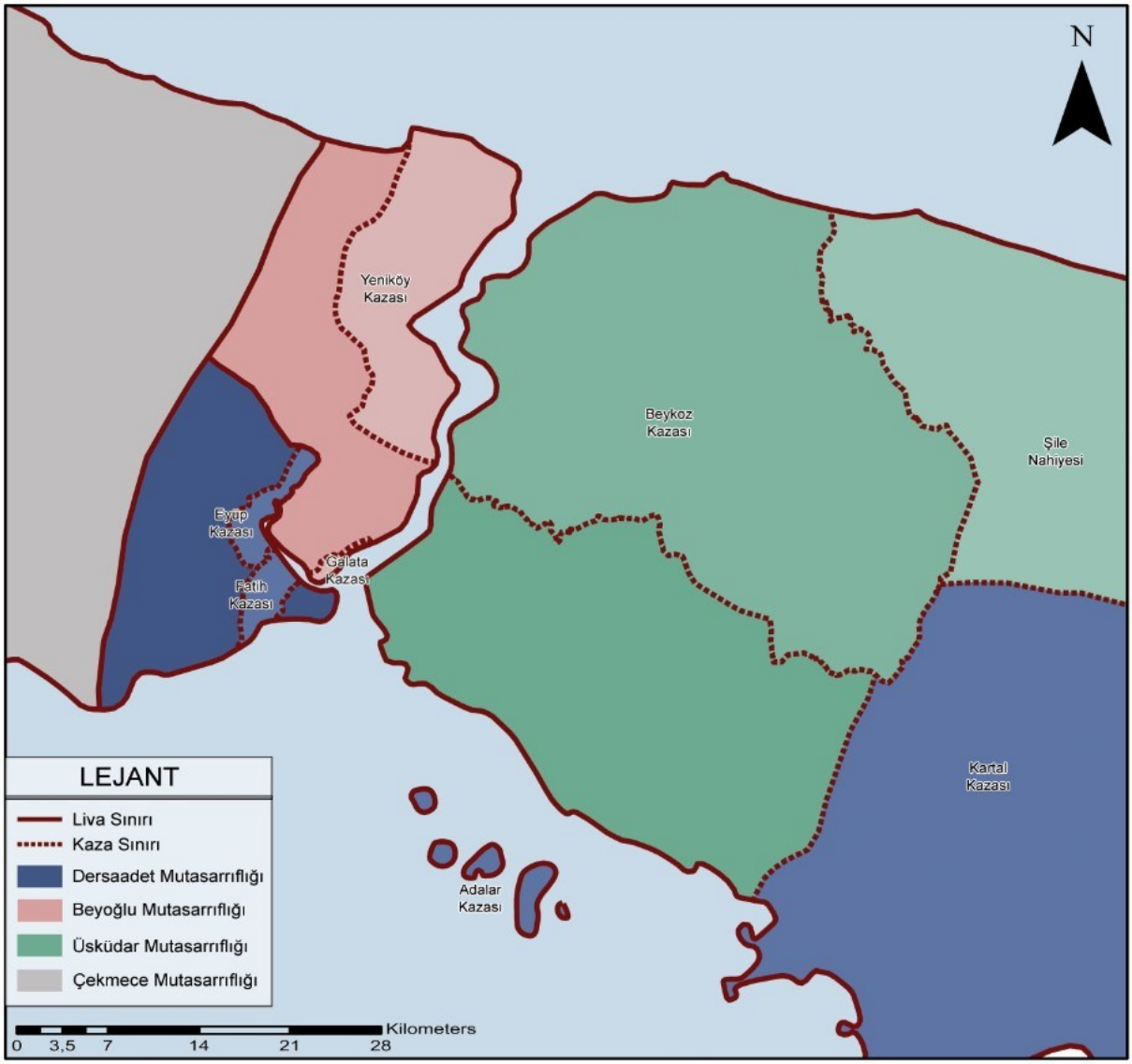

Tanzimat öncesine ait idari yapılanmada bahsedildiği üzere aslında Üsküdar ve Yoros arasında Küçüksu olarak belirlenen muhtemel sınır çizgisinin, 1870 nizamnamesi ile katılaştığı görülmektedir. Yukarıda bulunan tablolarda da görüleceği üzere aslında birçok sınır için "kadîme" ifadesi kullanılarak, öteden beri mevcut bulunan sınırlar işaret edilmektedir.

Vilayet yapılanmasının güvenlik sınırları ise kendi içerisinde yine farklılık göstermektedir. Mülki idare ile bir müddet birlikte görülen asayiş sınırlarının bu dönemde ayrışması ve yeni merkezler belirlemesi dikkat çekmektedir. Bu bağlamda İstanbul'un vilayet yapılanmasının bir kolunu oluşturan Zaptiye İdaresi'ne ait sınır ve merkez seçimleri, Anadoluhisarı sınırında yeni bir merkezin ön plana çıktığını göstermektedir.

Daha önce belirtildiği gibi 1870 sonrasında dokuz zabıta dairesi meydana getirilmiştir. Bu dairelerin mutasarrıflıklardaki gibi bizzat idareleri altında bulunan yerler mevcuttur. Aynı zamanda alt idaresinde merkez karakolları bulunmaktadır. Merkezlerin de altında mevki karakolları yer almaktadır. Ancak bu hiyerarşinin ihtiyaca göre değiştiği görülmektedir. Örneğin Beykoz Zabıta Dairesi'nin kendisi dışında bir merkez karakolu bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Kavak ve İskelebaşı olmak üzere iki mevki karakolu bulunmaktadır.[366] Öte yandan, Üsküdar Zabıta Dairesi'nin Nuh Kuyusu, Çengel Karyesi ve Kanlıca olmak üzere üç merkez karakolu bulunmaktadır. Bu merkez karakolların mevki yerleri bilinmemekle birlikte, toplamda 27 mevki karakolu olduğu görülmektedir. Yine bu yıllarda merkez karakollara ait sınırların da değiştiği görülmektedir. 1286 (1869/1870) tarihli İstanbul Sâlnamesi'nde Nuh Kuyusu 11, Çengel Karyesi 10 ve Kanlıca 6 mevki karakoluna sahipken,[367] sonrasında Nuh Kuyusu'nun 9, Çengel Karyesi'nin 9 ve Kanlıca'nın ise 8 mevki karakolu[368] olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayılar, bir mevki karakolunun kapatıldığını göstermektedir. Beraberinde Nuh Kuyusu ve Çengel Karyesi'nde mevki karakolu sayısındaki düşüş ve Kanlıca Karakol Merkezi'nin mevki sayısındaki artış, karakol açılması ve kapanması gibi yorumlara da açıktır. Ancak eksilen karakola rağmen sınır değişikliği yorumu daha yakın bulunmaktadır.

Bu gelişmelerin ışığında 1872 tarihli Tevcihat'ın[369] ortaya koyduğu belediye dairelerinin sınır değişimi ve yeni belediye dairesinin meydana gelişi anlaşılır olmaktadır. Sonuç olarak, 10 Ağustos 1868 tarihinde vilayet nizamına geçen İstanbul, 6 Eylül 1868 tarihinde belediye daireleri, sınırları ve görevleriyle Şehremanet'in ayrıcalıklarını belirtmiştir. Ancak 1869 yılında gerçekleşen eğitim hamleleri Beylerbeyi'nin mekânsal önem ağırlığını artırmıştır. Bu durum, 1870'de vilayetin yeniden yapılanmasına da yansımış olup, 1868 yılında kaza olarak belirlenen Anadoluhisarı, 1870 yılından

[366] Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", 3/123.
[367] Fidan, *1286 (1869-1870) Tarihli İstanbul Salnâmesi'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*, 107.
[368] Van, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)", 3/123.
[369] "Tevcihat: Mülkiye". *Takvim-i Vekayi*, 1528, (H- 17 Ş. 1289 / M- 20 Eki. 1872).

itibaren Beykoz Kazası sınırları içerisinde yer almıştır. Aynı zamanda, günümüze kadar taşınan sınırların ilk beyanı olarak dikkat çekmiştir. Bununla birlikte, vilayet yapılanmasının bir diğer etkisi ise Kanlıca üzerine olmuştur. Zaptiye Müşirliği'nin merkez belirlemeleri ile ön plana çıkan Kanlıca, devam eden yıllarda eğitim hamlelerinde de odak noktasına geldiği görülmüştür.[370] Öte yandan, Şehremanet yapılanması da bu iki konuda yaşanan gelişmelerden etkilenmiş olup, sınır ve merkez tayinini yeniden ele almıştır. Bu nedenle 1872 yılında yeni sınırlar tayin edilerek Beylerbeyi Belediye Dairesi'nin kurulması planlanmıştır.

Ancak Şehremanet yapılanması üzerine alınan kararların ve yapılan görevlendirmelerin etkinleşmesi zaman almıştır. Özellikle belediye dairelerinin işlerlik kazanması, Şehremanet'in kontrolcü tutumu ve mali yetersizlik sebepleriyle geciktirilmiştir. Şehremanet'ten çok daha hızlı ve etkin kurulumunu sağlayan vilayet yapısı, Şehremanet'in aksaklıkları gidermesi için tetikleyici unsurlardan olmuştur. Beykoz Kaymakamlığı ve Kaza Meclisi'nin belediye dairesinin kurulması için ortaya koydukları uğraşlar, 21 Mayıs 1875 yılında Anadolu Yakası'nın ilk belediye dairelerinden Beykoz Belediyesi'nin kurulmasını sağlamıştır.[371]

Fiilen göreve başlayan Beykoz Belediyesi'nin arşivlere yansıyan sorunlarında sınırların belirlenmesi, 1868 Nizamnamesi'nde yer alan sınırların geçerli olması talepleri gibi konular yer almıştır. Bu konularda hem Beykoz Belediye Meclisi'nin talepleri, hem de bu taleplere Şehremanet'in verdiği cevaplar, Şehremanet yapılanmasının bu dönemki sınırlarıyla birlikte işlevlerini de gösterir olmuştur. Öncelikle kurulan Beykoz Belediyesi, 1868 yılı Nizamnamesi'nde yer alan sınırların geçerliliğini talep etmiştir (bk. Tablo 2-2). Bu sınırların içerisinde Anadoluhisarı ve Göksu yer almamaktadır. Şehremanet'in verdiği cevap ise çok daha kısıtlayıcıdır. Nizamname'nin uygulamada olmadığı, İncirköy ve Yalıköy haricinde dairenin kontrol edeceği bir yer bulunmadığı ifade edilmiştir.[372] Aslında Beykoz Belediyesi'nin kuruluşu için yapılan bütçe hesaplamasının da bu sınır kısıtlarında yapıldığı görülmektedir. Örneğin, hamamcı esnafı olarak yalnız Beykoz ve Yalıköy hesaplanmıştır.[373] Yaşanan bu gelişmeler ışığında, belediyelerin yeniden ele alındığı 1877 yılına kadar Anadoluhisarı ve Göksu'dan Şehremanet'in bizzat sorumlu olduğu görülmektedir.

Meşrutiyet'in ilanı (1876) ile birlikte yerel yönetimlerde 1930 yılına kadar devam edecek düzenlemelerin önü açılmıştır. İlan edilen anayasa ile öteden beri rahatsızlık duyulan İstanbul'un

[370] Meşrutiyet sonrası Şehremanet yapılanmasında Anadoluhisarı (8.) Daire-i Belediye'nin merkezi de bu gelişmelerin bir sonucu Kanlıca'da kurulacaktır.
[371] Memiş, *Anadolu Yakasının İlk Belediyesi Beykoz: 10. Daire-i Belediye*, 26–35.
[372] Memiş, *Anadolu Yakasının İlk Belediyesi Beykoz: 10. Daire-i Belediye*, 44.
[373] Memiş, *Anadolu Yakasının İlk Belediyesi Beykoz: 10. Daire-i Belediye*, 33.

ayrıcalıklı olmasının[374] sonlandırılması ve "yerel hizmetlerin İstanbul ve taşrada belediye meclisleri eliyle yürütülmesi"[375] temel ilke olarak belirlenmiştir. 1877'de faaliyete giren Parlamento'nun ilk çalışması da bu ilkeye uygun olarak Dersaadet Belediye Kanunu'nu meydana getirmek olmuştur.[376] Belediye idaresine yönelik 65 madde ile düzenlenen bu kanun, emlak ve nüfustan su idaresine, asayiş hariç kapsamlı yetki sağlamıştır.[377] 20 belediye dairesinin kurulmasını ve sınırlarını kararlaştıran bu kanunun ikinci maddesi, 1880 yılına kadar sorunlarla devam etmiştir.[378]

2.3.3. Değerlendirme

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sürecine girmesiyle birlikte bilgi, ekonomi ve güvenlik odaklarında hareket ettiği görülmüştür. Bahsi geçen bu odakların diğer dönemlerde de varlığı mevcuttur ancak kurumsallaşma biçimleri farklı olmuştur. Bu süreçle birlikte bilginin organizasyonu, yerel hizmet aktörleri ve mekânda merkezi idarenin etkisi değişmiştir. İstanbul'un bu dönemde adli, mali, idari ve güvenlik sınırları örtüşür hale gelmiştir. Ayrıca merkezi ve yerel kurumların sınırlarının belirlenmesi ve nokta tercihleri mekânların önemi ve kullanımı açısından kademelenme sağlamıştır. Bu sürecin Anadoluhisarı ve Göksu odağında yansımaları ise, ilk olarak Anadoluhisarı Semti'nin Anadoluhisarı Mahallesi'ne dönüşmesi olmuştur. İkinci olarak, Boğaziçi'nin Anadolu Yakası'nda mekânsal önem açısından 1869 yılına kadar odak halinde gelmiş olması, bu yıldan sonra ise önemini Kanlıca ile paylaşması olmuştur.

1826 yılından itibaren özetlenecek olursa, yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte birçok nezaret tesis edilmiştir. Bunlardan İhtisap Nezareti (1826), Kadılık ve Bostancı Ocağı'nın yetkilerini bünyesinde toplayarak İstanbul'un güvenlik ve yerel hizmet sınırlarını ilk bütünleyen idari aktör olması açısından önemlidir. Öte yandan, Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826) ile vakıf gelirlerinin tek merkezde toplanması sağlanmıştır. Böylelikle İstanbul'da bütçe gerektiren su temini, ulaşım ve sanayi gibi yatırımların ekonomik kaynağı oluşturulmuştur. 1831 yılında kurulan Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ile idarenin ihtiyaç duyduğu yapım işleri hızlandırılmıştır. Bu ilk adımdaki gelişmelerin sonucu olarak Göksu (Anadoluhisarı), etkin yerel hizmet ve güvenlik aktörü olan İhtisap Nezareti'nin seçtiği Ebniye-i Hassa'nın imar ettiği noktalardan olmuştur. Göksu'nun Bostancı Ocağı'ndan gelen güvenlik noktası olma özelliği, bu dönemde güvenlikle birlikte idare noktasına dönüşmüştür. Aynı zamanda, İhtisap

[374] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 97, 167–168.
[375] Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, 45.
[376] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 167.
[377] Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 4/ 1624-1626.
[378] Oktay, *Osmanlı'da Büyükşehir Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*, 67–72.

Nezareti'nin sahip olduğu bu noktaların, daha sonra kurulmuş olan İstanbul Şehremaneti sınırlarının öncülü olduğu tespit edilmiştir.

1831 yılında Ceride Nezareti ile başlayan bilgi temini, 1840 yılında kurulan Muhassıllık Meclisleri ve 1842 Memleket Meclisleri ile devam ettirilmiştir. Edinilen bilgilerin (nüfus, harita ve gelir) sınır inşasında önemli bir rolü olmuştur. Kadılık sonrası sancak idaresinde yer alan kaza, Memleket Meclisleri idaresiyle etkin hale getirilmiştir. Bu dönemde, kazaların sınırlarının ve merkezlerinin belirlendiği görülmüştür. Önceleri sadece iktisadi önem taşıyan Yoros için ilk defa Beykoz ifadesi kullanılmıştır. Kayıtlarda yaşanan bu durum, daha öncesinde yer almayan bir merkez belirleme adımı olarak görülmüştür.

Yine sınırların belirlenmesi ile mekânlar arası hareketliliğin 1841 yılında (Men'-i Mürûr Nizamnamesi) kaza sınırlarına tevdi edilmesi önemli gelişmelerdendir. İstanbul için bu sınırlar İhtisap Nezareti'nin sınırları olarak belirlenmiştir. Karakollarla yapılan tespitlere dayanarak, Göksu'nun bu nizamname ile İstanbul'un muhtemel giriş kontrol noktalarından biri olduğu görülmüştür.

Meclislerin üzerine 1864 Vilayet Nizamnamesi ardına yaşanan gelişmeler ile 1865 yılında Anadoluhisarı ve Beykoz'un mali sınırları[379] da İstanbul ile bütünleşmiştir. Vilayet düzenine geçişte önce sınırlar belirlenmiştir. Bu nedenle, asırlardır mali ve askeri sınırları Kocaeli'ne bağlı kalan Beykoz'un, kalan son mali sınırları da bu gelişme ile İstanbul'a dâhil olmuştur.

1868 yılında İstanbul'un vilayet olması, 1855 yılından itibaren ağır aksak ilerleyen İstanbul Şehremaneti için etkili olmuştur. İstanbul'un vilayet olması ile Şehremanet, aynı yıl içerisinde belediye dairelerinin sınırlarını ve görevlerini belirlemiştir. Yine 1869 Maarif Nizamnamesi ve 1870 yılı İstanbul Vilayeti'ne ait nizamname sonrasında belediye dairelerinin sınır ve merkezlerinin değiştiği görülmüştür. Ayrıca 1868'de İstanbul Vilayeti'nin kazası olan Anadoluhisarı, 1870 Nizamnamesi ile tekrar Beykoz Kazası'nın sınırlarına dâhil olmuştur. Aynı zamanda 1870 Nizamnamesi, Beykoz ve Üsküdar'ın günümüze kadar gelen sınırının ilk yazılı ifadesi olarak bulunmuştur.

Bu süreçte belediye dairelerinin faaliyete geçmemesi, Meşrutiyet'e kadar oluşturulan sınırların; işlevsizliği, nüfus, topoğrafya, gelir gibi herhangi bir hesaba dayanmayan, muhtarlığın ötesinde bir anlamı olmayan yapı olarak görülmesine neden olmuştur.[380] Bu çalışmada ise problemlerin tespitiyle birlikte sınır ve merkez seçimlerinin önemi ortaya konmuştur. Vilayet ve Şehremanet yapılanması birlikte ele alındığında, Anadolu Yakası için mekânsal önemler ve değişimler anlaşılır olmuştur. Dönemin mekânlar arası hareketliliğinin yönü de değerlendirmeler arasına girmiştir. İhtisap Nezareti ile

[379] Kastedilen üretim sınırları yani ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılık gelirleridir. Ticari sınırlar önce İhtisap Nezareti'nde, sonra ise İstanbul Şehremaneti'nde bulunmaktadır.

[380] Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 166.

idari fonksiyon yüklenen Anadoluhisarı, 1869'da Kanlıca'nın Zabıta Merkezi olması, yine Beylerbeyi'nde rüşdiye mektebinin varlığı, 1873 yılında diğer rüşdiye mektebinin de Kanlıca'ya açılması nedeniyle çevresinde merkez olma statüsünü kaybetmiştir. 1877 sonrasında kurulacak olan belediye dairesinin Anadoluhisarı olarak tanımlanmasına rağmen idari binasının Kanlıca'da olması da bu sürecin sonuçları olarak görülebilir.

Tanzimat sürecinin mahalle ölçeğindeki esas müdahalesi ise mahalle idaresine olmuştur. 1829 yılında muhtarlıkların kurulmasıyla daha önce imamların sorumluluğunda olan görevler, seçilmiş veya tayin edilen harici kişilere aktarılabilir olmuştur. Muhtarlıkların kurulmasıyla sınırların yeniden ele alındığı görülmüştür. Öncesinde tespit edilen Kadıasker, Sinan Çelebi ve Cami-i Atik Sultan Mehmed Han mahallelerinin bu dönemde birleştirildiği, böylece Anadoluhisarı mahallatının Anadoluhisarı Mahallesi'ne tevdi olduğu tespit edilmiştir.

3. GÖKSU'DA YERLEŞİM

3.1. Giriş

Yerleşim, bir diğer tanımıyla iskân, beşerin eyleminde gerçekleşen bir yerde durma, oturma anlamlarını kapsamaktadır. İskân, geniş anlamda kendisine güvenli alan üreten, bir gece veya daha uzun süre kalmak için birlikte veya münferit yerleşim olarak tarif edilmektedir.[381] Diğer bir tanımda ise, "… nüfus topluluğunun, yaşamak ve ekonomik etkinliklerini sürdürebilmek için belli bir yer seçmeleri eylemi" olarak yer almaktadır.[382] Bu çalışmada da yerleşim, genel anlamlarına atıfta bulunularak, bir yerde durma, üretim, tüketim veya etkinlik için belli bir yer seçiminde bulunma durumunu kastetmektedir. Nitekim yerleşimin sınıflandırmasında önemli bir kriter olan kullanım süresi ile yerleşim biçimlerindeki; toplayıcıların birkaç gün süreyle kullandığı *geçici (ephemer) yerleşmelerden*, toplumların kuşaklar boyu kullandıkları *daimi (sedanter / permanent) yerleşmelere* kadar yapılan tanımlar[383] da bu kastedileni desteklemektedir.

Mekânsal değişimin nedenlerinden olan yer seçimleri (yerleşmeler) ise doğal ve kültürel bileşenlerin birikimini yansıtmaktadır. Dolayısıyla, tarihi süreçte yerseçiminde öne çıkan nedenler değişmektedir. İlk ve orta çağda yerseçim nedenleri güvenlik, toprağın verimliliği, su kaynaklarının bulunması, sağlığa uygun iklim ve ulaşım kolaylıkları olarak sıralanırken;[384] çağımıza doğru ticaret, sanayi, aktivite ve eğitim imkânları gibi öne çıkan nedenler görülmektedir.[385] Yine sürecin inşa ettiği anlamları,[386] dolayısıyla sembolik nedenleri de kültürel bileşenlerin içerisinde değerlendirerek yer seçimlerinin parçası olarak görmek gerekir. Aşağıda yer alacak dönemler içerisinde kültürel bileşenlerin değerlendirilmesine yer verilmektedir. Bu kısımda ise doğal bileşenlerin yer seçiminde etkili olan topoğrafya ve su kaynakları açısından değerlendirmesi yer almaktadır.

---

381 Tanoğlu, "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod".

382 Ruşen Keleş, *Kentbilim Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1980), 127.

383 Emin Toroğlu, *Niğde İli Yerleşmeleri ve Lokasyon Planlaması* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 257–258.

384 Türkan Kejanlı, "Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri", *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 4/1 (2005), 90; Kübra Saçık, *Mimarlıkta Topoğrafya: Turgut Cansever Eserleri İle Safranbolu, Beypazarı Ve Odunpazarı Örnekleri* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 4.

385 Ayrıca bk. John Reader, *Cities* (New York: Grove Press, 2004).

386 Bk. Sevcan Güleç Solak, "Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış Space-Identity Interaction: a Conceptual and Theoretical Overview", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/1 (2017).

Göksu ve çevresi topoğrafya olarak ele alındığında, Otağtepe, Göztepe, Yenimahalle ve Kandilli'ye doğru yükseltinin arttığı, artan yükseltilerin arasında ise yeryüzü biçimini büyük oranda etkileyen Göksu ve Küçüksu dereleri / vadileri bulunmaktadır (Harita 3-1). Bu coğrafi şeklin öncelikle ürettiği güvenli alanlar çok fazladır. Geçiş güzergâhı olan Boğaziçi'nin savunmasını kolaylaştırırken, deniz araçlarının da Boğaz'ın meşhur rüzgârlarından korunmasını sağlamaktadır.

Harita 3-1: Göksu ve çevresinin topoğrafik haritası

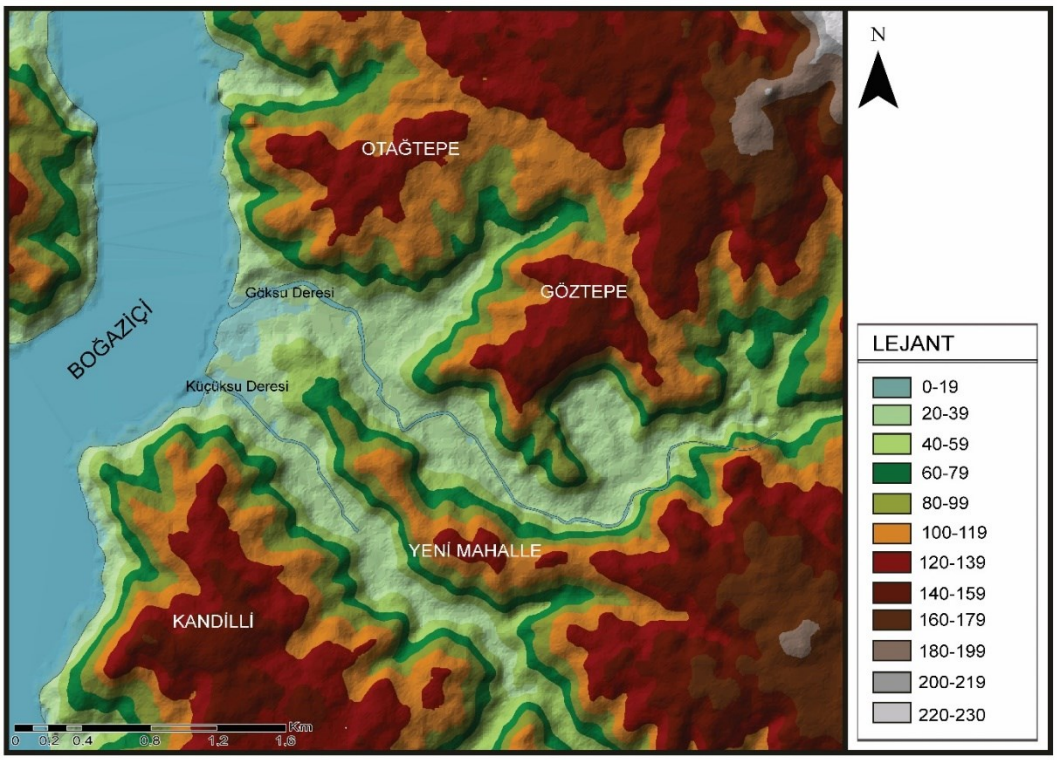

Derelerin Göksu ve çevresinde üretim konusunda da etkisi büyüktür. Mineral zengini toprakların taşınmasıyla oluşan tarımsal verimlilik, gerekse deniz mahsulleri için sağladığı imkân, özellikle ilk yerleşim nedenleri açısından önemlidir. Göksu Deresi sahip olduğu derinlik ile tekne ve kayıkların iç kısımlara kadar erişimine imkân vermektedir. Böylece deniz ulaşımı ve üretimi açısından da güvenli bir sığınak olmaktadır.

Güvenlik, toprak verimliliği, su kaynağı, ulaşım ve uygun iklim şartları sağlayan Göksu'nun tarih boyunca tercih edilmesi gerektiği düşünülebilir. Ancak bu durum Göksu'nun zaman içerisinde, yani doğal bileşen olarak birikimi ile ilgilidir. Coğrafyanın geç dönemlerde yerleşim imkânı sağladığı

görülmektedir. Özellikle Osmanlı öncesi dönemlere ait "… köylü ve balıkçıların uğradığı sessiz ve bataklık …" ifadeleri[387] henüz doğal bileşen birikiminin yerleşime kendisini açmadığını göstermektedir.

Yerleşim imkânının ne zaman oluştuğuna ilişkin belirli bir dönem henüz bilinmemektedir, ancak yeryüzü şekilleriyle birlikte süreç okunabilmektedir. Söz konusu süreçte Göksu ve Küçüksu derelerinin taşıdığı alüvyonların Boğaz kısmında deniz suları baskısıyla alüvyal dolgulu taban düzlüğüne neden olmuştur. Özellikle, Göksu Deresi'nin doğu yönünde bugünkü Elmalı Barajı'nda sonlanıyor olması, yoğun olarak killi toprak taşınmasına ve kıyı şeridinin değişmesine neden olmuştur (Harita 3-2). Göksu mesiresi de taşınan bu topraklarla oluşan düzlükte yer almaktadır. Aynı zamanda Anadolu Hisarı'nın yer aldığı Göksu Deresi ve Boğaziçi kesişiminde meydana gelen burunun da bu şekilde oluştuğu bilinmektedir.[388]

Harita 3-2: Dere sularının toprağı taşımasıyla Göksu'da yaşanan kıyı değişimi

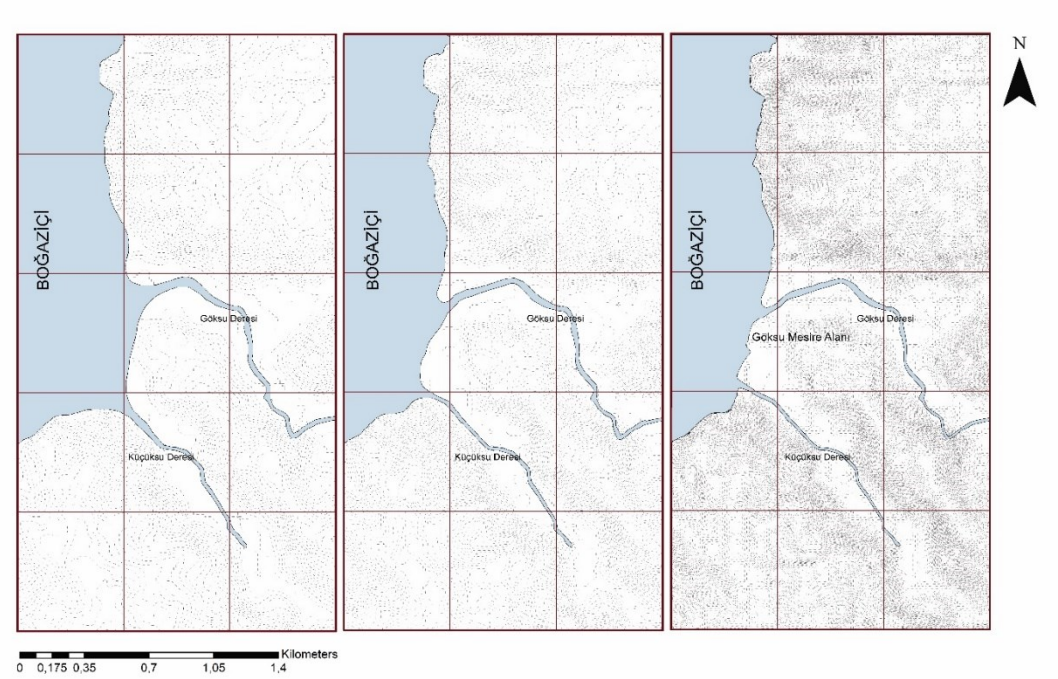

Fiziki coğrafyanın bu biçimlenmesiyle birlikte kültürel bileşeni oluşturacak Göksu'nun yer seçim süreci ise, Antik Çağ'daki varsayımlarına kadar uzanmaktadır. Anadolu Kavağı ve Rumeli Hisarı gibi çevresinde inanç mekânlarının kurulduğu bilinen Göksu'nun, bu döneme ait varlığı rivayetlere aittir. Günümüze kadar ulaşan ilk iz ise, kullanım amaçları henüz belirlenememişse de Bizans dönemine aittir.

[387] Doğu, *Anadolu Hisarı Göksu-Küçüksu Çayırları ve Çevresinin Tarihi Perspektivi ve Günün Koşulları Açısından Değerlendirerek Geliştirme Olanakları*, 46.
[388] Gabriel, *İstanbul Türk kaleleri*, 20.

Sahnede Göksu adıyla kendisini var etmesi Osmanlı Dönemi'nde olmuştur. Göksu'nun bugünkü biçimlenmesinin temelini sağlayan Osmanlı dönemine ait yerleşim izinde, Anadolu Hisarı'nın (1394) yapımıyla savunma amaçlı başlayan yerleşim, yönetimin denetim alanını genişletmesi ve iskân politikalarının şekillendirmesiyle devam etmiştir. Göksu ve çevresi, henüz XV. yüzyılda pazar kurulur yer olma özelliği kazanmıştır. XVI. yüzyılda ise Bağçe-i Göksu kimliğini ve Anadoluhisarı mahallelerini üretmiştir. Çevresinin sayfiye mekânı olarak belirginleşmesi ve mekân kullanımının yoğunlaşması, XVIII. yüzyıl ortasında Göksu'nun mesire alanına dönüşümünü sağlamıştır. Mesire alanına dönüşümü ardına gelen yapılaşma ile Göksu, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar kullanıcısıyla birlikte kendisini ayırt eden yer olmuştur. Beraberinde XIX. yüzyıl, Göksu'nun İstanbul tarihinde ağırlıklı olarak iz bıraktığı zaman dilimi olmuştur.

Savaş ve göç gibi mecburiyetlerle karşılaşan Göksu, üretim biçimlerinin de değiştiği XIX. yüzyılın son çeyreğinde, yeni kullanıcılar ile yeni yerleşim alanlarını örmeye başlamıştır. Bu zaman dilimi Göksu'nun ilk defa mahalle olarak adının geçmesi açısından da önemli olmuştur. Diğer yandan, etrafında yerleşimlerin arttığı mesire alanı, mecburiyetleri karşısında yalnızca oturulup dinlenilen yer olmamış, karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmesini öğreten politik, zihinsel ve fiziksel aktivite alanına dönüşmüştür.

Cumhuriyet dönemine mesire ve spor alanı olarak başlayan Göksu, XX. yüzyılın son çeyreğinde spor eğitimi üzerine kurumsallaşma yaşamış ve eğitim yapılarıyla bir kez daha dönüşmüştür. İşgal, savaş gibi sorunların haricinde Göksu'da yaşanan sel felaketi de zihinlerdeki doğa güzelliğini bulanıklaştırmış, sporun ve üretimin baskın olduğu bir yerleşim izi oluşmuştur. Kara ulaşımında sahil yolu gibi önemli gelişmelerle kalıcı izlerin sahibi olan Göksu, 1950 sonrası kırdan kente göç ile büyük kentlerin çeperlerinde yaşanan gelişmelere benzer süreçler yaşamıştır. Yaşanan göç, spor komplekslerinin ve yerleşkenin inşasının yanı sıra Avrupa ve Anadolu yakalarının karayolu bağlantılarının (Boğaziçi köprülerinin) inşa sürecini de yaşayan Göksu için XX. yüzyılın ikinci yarısının şantiye dönemi olduğu ifade edilebilir. Üniversite yerleşkesi ve ulaşım inşaatları tamamlandığında ise Göksu ve çevresinin yeni kullanıcılarla karşılaştığı, XXI. yüzyılda artan tüketim mekânları ile yeni bir dönemi deneyimlemeye başladığı görülmektedir.

Bu yerleşim özetinin içerisinde belirtildiği gibi, Göksu'nun İstanbul tarihinde ağırlıklı olarak iz bıraktığı XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar olan yer seçimleri, aktörler ve mekânsal değişim bu bölümde ele alınmıştır. Bir önceki bölümde tespitleri yapılan sınırların içerisinden bilgilerin temin edilmesiyle, Göksu ve çevresinde mekânsal değişimi belirgin hale getirecek kıyasların üretilmesine odaklanılmıştır. İlgili kıyaslar hem Göksu'nun kendi zaman çizgisinde, hem de veri imkânına göre aynı zaman dilimlerinde komşularıyla yapılmıştır.

Bunların yanı sıra mekânın değişiminde çok sayıda aktör bulunmaktadır. Sınırlarıyla keşfedilen aktörlerin ve bireylerin eylemesinin mekâna yansımasını görmeye çalışmak da bu bölümün konusudur. Haricen politika, düşünce yapısı ve toplumsal yönelimler de aktörlerin içerisinde görülmekte ve mekânla ilişkiselliği değerlendirilmektedir. Bu bakış açısıyla mevcut bilgiler de yeniden değerlendirmeye alınmıştır. Dolayısıyla bu bölümde mevcut ve keşfedilen verilerle tespit ve/veya yorumlarda bulunulmuştur.

3.2. Antik Çağ ve Bizans Dönemi

İnsanlık tarihinin geçmişine dönük en fazla aktarımda bulunan mekânlar, Neolitik dönemde başlayan kalıcı –sedanter- yerleşimlerin olduğu mekânlardır. Öncesi dönemlerde ise yer seçimine ait verileri mezarlar oluşturuyordu.[389] Yeni aletlere – teknolojiye- erişen insan için Neolitik Çağ'ın kalıcı yer seçimleri ise ürünün ve yaşam imkânın fazla olduğu su kenarları olmaktaydı.[390] Köyden kente aktarılan teknolojilerden bahseden Mumford (2007), M.Ö. 3500'den önce bulunan su ve çömlek teknolojisini dile getirmiştir.[391] İstanbul için Prehistorik dönemlere ait yerleşim buluntulara ulaşmanın güçlüğünden bahseden Eyice de "ilk insanların, bilhassa tatlı suların aktığı yerlerde, bunların kenarına yerleştikleri hesaba katılacak olursa, ..." ifadeleriyle tatlı su kenarında yerleşimlere ilişkin düşünme biçimini ortaya koymaktadır.[392]

İstanbul'da Antik Çağ öncesine ait mevcut buluntular ilk yerleşimlerin Tuzla – Pendik – Fikirtepe – Yenikapı – Yeşilköy – Selimpaşa doğrultusunda Marmara sahil şeridini takip ettiğini göstermektedir. Karadeniz kıyılarında ise Uzman Avcılar dönemine (M.Ö. 12000 – 7000) ait Şile – Riva gibi yerlerin de içinde olduğu 78 adet buluntu yeri bilinmektedir.[393] Sonraki dönemlerinde yoğun kullanılan ve kentleşmenin hız kazandığı alanlarda buluntuya rastlamanın güçlüğü ile birlikte tatlı su kenarında olan Göksu ve çevresi, bir de çömlek için uygun toprak sahibi olması, Antik Çağ öncesinden izlerin olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

---

[389] Paleolitik çağda "…ilk kalıcı yerleşim alanına sahip olan ölülerdi". Bk. Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, *Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. Güral Koca – Tamer Tosun (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007), 17.

[390] Bereketli Hilal'in -Mezopotamya ve Mısır'ın- seçilmesindeki etkenler; Dicle, Fırat ve Nil nehirlerinin önemi hakkında bk. Leland M. Roth, *Mimarlığın Öyküsü*, *Öğeleri, Tarihi ve Anlamı*, çev. Ergün Akça (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006), 217–227.

[391] Mumford, *Tarih Boyunca Kent*, 29.

[392] Semavi Eyice, "Bizans İmparatorluğu'ndan Osmanlı İmparatorluğu'na İstanbul", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu (14-17 Aralık 2010)*, ed. Davut Hut vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi - İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011).

[393] Necmi Kurul, "Tarih Öncesi İstanbul", *İstanbul ansiklopedisi*, ed. Mustafa Alp Dağıstanlı (İstanbul: NTV Yayınları, 2010).

Antik Çağ'da ise Yunan kent devletlerinin yerleşimleriyle İstanbul'un daha fazla önem kazandığı bir dönem olmuştur. M.Ö. 7. yüzyılın ilk yarısından itibaren Karadeniz kıyılarına yerleşen Antik Yunan Kent Devletleri, Ege ile irtibatını Boğaz üzerinden sağlamıştır. Bu durumu İstanbul'un Anadolu yakasında Khalkedon, Avrupa yakasında Byzantion devletlerinin kuruluşları takip etmiştir (M.Ö. 650 sonrası). İki yaka ve iki farklı devlet olan Byzantion ve Khalkedon'un aralarındaki işbilirliği nedeniyle Boğaz'ın önemini artırdığı düşünülmektedir.[394] Trakya'dan Anadolu'ya geçişlerin artmasının yanı sıra Karadeniz – Ege bağlantısını sağlayan deniz ulaşımının artması da Boğaz'a stratejik önem kazandırmıştır.[395] Bu dönemde Boğaziçi'nde toplu yerleşimlerden ziyade, "tek yapı ya da küçük yapı grupları", "mabetler, adak yerleri, küçük barınak, balıkçı iskeleleri ve ikmal yerleri" inşa edilmiştir.[396]

Kutsal alanların inşa edilmesindeki en güçlü neden ise hâkimiyet göstergesi olmasıdır.[397] Bu dönem İstanbul'un birçok yerinde On İki Tanrı olarak zikredilen ve her birine adanan tapınak isimleri ise şöyledir; Zeus, Poseidon, Hades, Hermes, Hephaistos, Apollon, Demeter, Hestia, Ares, Aphrodite, Hera ve Athena'dır.[398] Bunlardan "Poseidon'un başlangıçta Hieron'da -bugün ki Beykoz, Anadolu Kavağı, Yoros Kalesi'nde- ve On İki Tanrı'nın lideri olduğu, daha sonra üstünlüğünü Zeus'a verdiği" aktarılmaktadır.[399]

Göksu ve çevresinde Antik döneme ait bir buluntu olmasa da Zeus ve Jüpiter tapınaklarının bugünkü Anadolu Hisarı'nın bulunduğu yerde olduğu rivayetleri bulunmaktadır.[400] Aynı zamanda bir başka kaynakta, Hieron ile Zeus'un Anadolukavağı'nda yer aldığına dair bilgi de bulunmaktadır.[401] Bu tapınaklarla ilgili olarak Roma Devleti'nin M.S. 4. yüzyılda Hristiyanlığı tek yasal din haline getirdiği ve bu tapınakların faaliyetlerinin son bulduğu,[402] bu dönem sonrasında ise tapınakların harabeye döndüğü bilinmektedir. Ancak Hieron'daki harabeye dönen tapınağın M.S. 6. yüzyılda yeniden inşa

---

394 Nisan Lordoğlu, "Byzantion ve Khalkedon'un Şehircilik Açısından İncelenmesi: Kuruluşlarından Roma İmparatorluk Dönemi'ne Kadar", *Cedrus: Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi* VII (2019), 180.

395 Yusuf Gürkan Ergin, *Antik Yunan Sosyal Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2015), 64.

396 M. Lütfi Yazıcıoğlu, *Boğaziçi Kıyı Yapıları*, *Tarihsel Biçimlenişleri, Çağdaş Biçimlenişlerde Temel İlkeler Önerisi* (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Yayın Müdürlüğü, 1984), 15.

397 Boğaz hâkimiyeti için kutsal alanlar hakkında bk. Mehmet Fatih Yavuz, "Byzantion ve Çevresinde Yeralan Kutsal Alanlar", *Arkeoidea Dergisi* 8 (2010), 59–64.

398 On İki Tanrı'nın isimleri için bk. Yavuz, "Byzantion ve Çevresinde Yeralan Kutsal Alanlar," dipnot 67; Hüseyin Sami Öztürk - Bülent Öztürk, "İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Hellenikos Philologikos Syllogos Yazıtlar Corpusu: İstanbul'dan Antik Dönem Yazıtları," *İstanbul Araştırmaları Yıllığı* 4 (2015), 12–13.

399 Karl Lehmann'dan akt. Hüseyin Sami Öztürk – Bülent Öztürk, "İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Hellenikos Philologikos Syllogos Yazıtlar Corpusu: İstanbul'dan Antik Dönem Yazıtları", *İstanbul Araştırmaları Yıllığı* 4 (2015), 13.

400 Tapınakların varlığına ilişkin rivayet olarak aktarım bilgisi için bk. Tülay Artan, "Anadoluhisarı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Nuri Akbayar vd. 1/256-257 (İstanbul: Kültür Bakanlığı; Tarih Vakfı, 1993).

401 Yazıcıoğlu, *Boğaziçi Kıyı Yapıları*, 17.

402 Bk. Fatıma Betül Üyümez, "Falih Rıfkı Atay'ın Zeytindağı Ile Ahmet Davutoğlu'nun Medeniyetler ve Şehirler Adlı Eserlerinde 'Kudüs ve Medine,'" ed. Tufan Çötok - Yusuf Şahin, *ICHACS: Social Sciences: A Fresh Start*, Dobra knjiga – Sarajevo, 109.

edildiği bilgisi,[403] Boğaziçi tapınakları için yeniden bir güç kazandıkları bir dönem olduğu ama Zeus veya Poseidon'un tapınaklarının yeniden güç kazanmadığı ya da hiç olmadığı düşünülebilir.

Anadolu Hisarı ve Göksu'nun Bizans dönemi (324-1453) yerleşim alanı delili sunan kalıntı mevcuttur. Kalıntıların, Baraz'ın aktarımlarından arkeoloji müzesine götürüldüğü ve tarifine göre bugünkü 51 No.lu ada içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır.[404] Ancak bu kalıntının içeriğine ve yorumlarına rastlanmamıştır. Bizans dönemi olarak belirtilen kalıntının boyutları, sonraki dönemlerde buraya taşınabilirliği, kullanım amaçları soru işareti olarak kendisini korumaktadır.

Bizans dönemi yerleşimlerin ise Marmara sahil şeridi üzerinde devam ettiği, Antik Çağ yerleşimlerinin izini sürdüğü görülmektedir. Aktarılan nüfus bilgileriyle Bizans İstanbulu'nun VII. yüzyıla kadar olan erken dönemde önemli gelişmeler yaşadığı anlaşılmaktadır. Öyle ki, Ayasofya'yı yeniden inşa ettiren Iustinianos (527-565) döneminde İstanbul'un nüfusunun bir milyona yaklaştığı ifade edilmektedir.[405] VII ve IX. yüzyıl arasında veba, savaş ve deprem gibi birçok sorun yaşayan İstanbul, IX. ve XII. yüzyıllar arasında gücünü toparlayarak Pisa, Venedik ve Cenevolılar gibi çokça kolonistin yaşadığı kozmopolit bir mekân olduğu söylenmektedir.[406] Bahsedilen nüfuslar düşünüldüğünde bu dönemde İstanbul'un kuzeyini de kapsayan mekânsal hareketlilik öngörülmektedir. XI. yüzyılda meydana gelen Malazgirt Savaşı (1071) ise İstanbul'da tedirginlik ürettiği ve bu nedenle çok sayıda kale inşa edildiği bilgisi bulunmaktadır.[407] Anadolu Yakası için inşa edilen kalelerden birinin Anadolu Hisarı'nın yaklaşık 15 km kuzeyinde yer alan Antik dönemin Hieron'unda, bugünün Anadolu Kavağı'nda yer alan Yoros Kalesi olduğu bilinmektedir.

Göksu ve çevresinin Bizans yerleşim alanı olduğuna ilişkin Fransız Topoğraf Pierre Gilles'in (Gyllius) 1544-1547 yılları arasında yaptığı çalışmada kullandığı isimler de ayrıca kaynak gösterilmektedir. Neapolis yerleşim adını hatırlatan Napli, Göksu için ise Arethaoi, tatlı su anlamına gelen Potamonion adlarını kullandığı,[408] bir başka kaynakta ise Anadoluhisarı için Neakastron, Göksu için Neokastron, Küçüksu için Naplitikos adlarının kullanıldığı[409] ifadeleri ile Bizans yerleşimine dair sav

[403] Öztürk - Öztürk, "İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Hellenikos Philologikos Syllogos Yazıtlar Corpusu: İstanbul'dan Antik Dönem Yazıtları", 12.
[404] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 117.
[405] Sacit Pekak, "Bizans İstanbulu", *İstanbul ansiklopedisi*, ed. Mustafa Alp Dağıstanlı (İstanbul: NTV Yayınları, 2010), 55.
[406] Pekak, 58–59.
[407] İstanbul Arkeoloji Müzeleri müdürü Kızıltan, Sultanbeyli - Aydos Kalesi'nin de içinde olduğu kazı çalışmalarına ait bilgi vermektedir. Kale için 2009 yılında başlayan kazı çalışmalarından elde edilen buluntuların XI. Yy.a ait olduğunu ve Bizans'ın bu dönemde çok sayıda kale yaptığını ifade etmektedir. Ayrıca bk. Zeynep Kızıltan, "Beşiktaş, Aydos, İdealtepe, Fenerbahçe Proje Kazıları ve Kent Arkeolojisine Katkıları", *Youtube* (19.02.2018). Erişim 28.11.2020.
[408] Artan, "Anadoluhisarı". 1/256-257.
[409] Ergün Laflı, "Eski Çağ'da ve Bizans Dönemi'nde Üsküdar", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII*, ed. Coşkun Yılmaz vd. (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2014), 1/91–92.

oluşturmaktadırlar. Ancak Albert Gabriel'in Sultan II. Mehmed (1451-1481) dönemi tarihçisi Tursun Bey tarafından kaleye verilen ismin Latinceye çevrilmesi olarak değerlendirdiği bu durum, çok daha olası görünmektedir.[410] İsimlerden yola çıkarak temellendirilemese de, gerek Antik dönemlerde yakın çevresinde yerleşimi, tatlı su kenarında olması ve en önemlisi Bizans Dönemi'ne ait buluntunun olması, bu dönemde yerleşimin olduğuna ilişkin yeterli delili oluşturmaktadır.

Bu döneme ait belirgin olmayan durum ise, Bizans döneminde Göksu'nun mesiregâh (gezinti yeri) olup olmadığıdır. Bu döneme ilişkin surların dışında sık ağaçlı bölgelere gidildiği, özellikle dini günlerinde ayazma (kutsal görülen çeşme, pınar ya da su kuyusu) etrafında toplandıkları ve eğlenceler düzenledikleri bilinmektedir.[411] Ancak günümüzde Anadoluhisarı Mahallesi 37 Ada 12 parselde bulunan Tarihi Meryem Ana Ayazması'nın bu döneme ait bir geçmişi olmadığı ve yapı üzerinde yer alan 1874 tarihi mevcut verilerle örtüşmektedir. Bunun ilk delili olarak Evliya Çelebi ve İnciciyan gibi kaynaklarda geçmiyor olması, ikinci olarak ise Eyice'nin belirttiği Bizans Dönemi'nde ayazma sayısının çok az olduğu, birçoğunun sonradan ortaya çıkarıldığı ve Osmanlı'nın hoşgörü politikasının bir parçası olarak korunmasıdır.[412]

3.3. Göksu ve Çevresinde İlk Yer Seçimleri (XIV. ve XV. yüzyıl)

Osmanlı Dönemi, Göksu'da ilk kalıcı yerleşim izinin rastlanıldığı dönem olmaktadır. Göksu'nun kuzeyinde, Güzelcehisar, Akçahisar, Yenice-i Göksu kalesi olarak da bilinen Anadolu Hisarı'nın inşa edilmesi, kalıcı yerleşimin ilk adımı olarak görünmektedir. Arapça kökenli hisarın kelime karşılığı "kuşatma" olsa da, Yıldırım Bayezid döneminde Orta çağ mimarisiyle inşa edilen iç kalenin savunma yapısı olduğu belirtilmektedir. Mimari açıdan Fransız kaleleriyle olan benzerliklerin yanı sıra şaşırtmalı girişinin bulunması yönüyle de Suriye ve Irak'ta bulunan Orta çağ İslam kaleleriyle benzerlik gösterdiği ifade edilmektedir.[413] Yıldırım Bayezid döneminde (1389-1402) yapıldığı kesin olan iç kalenin yapım yılına dair farklı kaynaklar bulunmaktadır. Sıkça başvurulan kaynaklar ise Âşıkpaşazade ve Nişancı (Ramazanzâde) Mehmed Paşa'ya aittir.[414] Âşıkpaşazade'nin eserinde 1391 yılı dolaylarında Şile'nin

[410] Gabriel, *İstanbul Türk kaleleri*, 39.
[411] Mehmet Şakir Ülkütaşır, "Eski Türklerde Bahçe San'atı ve Türk Bahçeleri", *Türk Kültürü* IV/43 (1966), 624.
[412] Semavi Eyice, "Ayazma", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).
[413] H. Burcu Özgüven, *Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 78–80.
[414] Gabriel, *İstanbul Türk kaleleri*, 41; Reşad Ekrem Koçu, "Anadoluhisarı", *İstanbul Ansiklopedisi*, mlf. Reşad Ekrem Koçu (İstanbul: Neşriyat Kollektif Şirketi, 1959), 2/816; Semavi Eyice, "Anadoluhisarı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).

anlaşma ile alınmasından sonra Güzelce Hisarı'nın yapıldığını belirtmektedir.[415] Nişancı Mehmed Paşa ise bu tarihi net olarak Hicri 797 (M 1394-1395) yılları olarak belirtmiştir.[416] Halil İnalcık ise bu tarihi biraz daha ileri götürerek 1396-1397 yıllarına tarihlendirmektedir.[417]

Bir mekânın seçilim süreci, biçimlenişi, coğrafyadan, toplumlardan ve politikadan bağımsız gelişmemektedir. Nitekim bu dönem Bizans ile Osmanlı Devleti arasındaki gelişmeler Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da konumlanma zamanını ve yerini etkilemiştir. Döneme ilişkin belgelerde, II. Manuel Palaiologos'un (1391-1425) 1392 yılına kadar Yıldırım Bayezid Han'ın (1389-1402) yanında kaldığı, 1393-1394 kışında bugün Yunanistan sınırları içinde olan Serez'de Yıldırım Bayezid'in davetiyle yapılan toplantıya katıldığı görülmektedir.[418] Bu politik süreç, Anadolu Hisarı'nın yer seçimi ve inşası konusunda Târîh-i Nişancı Mehmed Paşa (Nişancı Tarihi) olarak bilinen eserdeki H. 797 – M. 1394 tarihlerini daha doğru göstermektedir.

Askeri amaçla imar edilen hisar, muhtemelen İstanbul'un önemi ve sonrasında güvenliği nedeniyle Türk - Müslüman iskânına neden olmuştur. Hisar yapımının hemen ardına sivil yerleşimi olup olmadığı kesin değildir. Ancak Nişancı Mehmed Paşa'ya ait kaynaktan fikir yürütülmesi mümkündür. 1395 yılına tarihlenen anlatıda; Bizans Devleti'ni anlaşmak zorunda bırakan Yıldırım Bayezid Han (1389-1402), İstanbul'da bir Müslüman mahalle kurulmasını, kadısının olmasını ve Taraklı Yenice'den kişilerin burada iskân edilmesini buyurmuştu.[419] İskân edilen bu topluluğun, Osmanlı Devleti'nin Ankara Savaşı (1402) sonrası yaşadığı sıkıntılar nedeniyle Bizans Devleti tarafından Tekirdağ'a sürgün edildiği bilinmektedir.[420] Fetih sonrası ilk tahrirde de (1160 No.lu tahrir defteri, 1453-1458) Yenice Köyü'nün

---

[415] Aşıkpaşazade'nin öncesinde H-793/M-1391 tarihini vererek "Padişah büyük bir ordu toplayarak tekrar İstanbul üzerine geldi. Kocaeli'nden Yoras'a çıktı. Ayrıca Yahşı Bey'i gönderdi. Şile'ye gelip anlaşarak şehri aldı. Padişah da askeriyle Yoras'tan geçti. Sonra Boğazkesen'in üst yanında bir hisar yaptı; ona Güzelce Hisarı derler. Kale tamamlanınca içine asker koyarak kuvvetli şekilde kapattı." İfadeleri esas alınmaktadır. Bk. Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 130; Ayrıca Ayverdi, Aşıkpaşazade'ye ait yazının farklı bir neşrinde "كوزلوجا " ifadesine rastlaması üzerine "Gözlüce" olarak okunan ifadenin hisara daha uygun olduğu için yazım hatası olmama ihtimali üzerinde durmuştur. Bu nedenle Gözlüce Hisar tabirini benimsemiştir. Bk. Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i*, *Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gazîler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü, 1966), 501.

[416] Nişancı Mehmed Paşa'nın Hisar hakkında Osmanlıca metinle birlikte bilgisi için bk. Zafer Karakuş, *Tevki'i Mehmed Paşa'ya göre "Osmanlı Tarihi"* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 28.

[417] Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 117.

[418] 1392 yılına kadar Bayezid Han'ın yanında kaldığı bilgisi: Levent Kayapınar'ın "II. Manuel Palaeologos'un Mektuplarının Tarihi Kaynak Olarak Değerlendirilmesi (1389-1402)" adlı yüksek lisans tezine atıfta tarih detayları yer almaktadır. Bu bilgiyle birlikte diğerleri için bk. Feridun M. Emecen, "İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* XLIII (2014), 72.

[419] Karakuş, *Tevki'i Mehmed Paşa'ya göre "Osmanlı Tarihi"*, 29.

[420] Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 131; Tuğlacı, İstanbul'a gelen insanların Göynük ve Taraklı Yenice'den olduklarını, XVI. yüzyılda Tekirdağ'da bulunan Göynüklü Mahallesi'nin İstanbul'dan gelen topluluk tarafından kurulduğunu ifade etmektedir. Bk. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri* (İstanbul: Milliyet, 1985), 152.

yer alması, Taraklı Yenice'den olan insanların bir kısmının da hisar yapıldıktan sonra çevresine yerleşmiş olması oldukça yüksek ihtimaldir.[421] Bu ihtimalle, bugün Sakarya ili, Geyve ilçesi sınırları içerisinde yer alan Taraklı Yenice'den gelen topluluğun, arşivlerde sıkça karşılaşılan Yenice Hisar, Yenice-i Göksu tanımlamaların nedeni olduğu söylenebilir. Bu ilk yerleşimle birlikte, Boğaziçi'nde ağırlıklı olarak Rum ve Yahudi köylerinin bulunuyor olmasına rağmen, Göksu ve çevresinin Türk yerleşim yeri olarak kaldığı anlaşılmaktadır.[422]

Yenice Köyü'nün kale yapımından sonra daimi olarak kalıp kalmadığı kesin değildir. Ankara Savaşı (1402) sonrasında Osmanlı'nın Anadolu Yakası'nı tekrar kontrolüne almasının 1420 yılında, anlaşma ile Karadeniz sahilinin dâhil edilip kalıcı hale gelmesi ise 1424 yılında gerçekleşmiştir.[423] Dolayısıyla 1420 yılından itibaren bu toprakların Osmanlı kontrolünde olduğu, Anadolu Hisarı ve Yenice Köyü'nün bu alanda Osmanlı Dönemi yerleşiminin ilk adımı olduğunu ifade edebilir.

Hisar ve köy yerleşimlerinin haricinde yapım tarihi bilinmeyen bir de baruthane bulunmaktadır. Reşad Ekrem Koçu'nun Fetih öncesi bu alanın kullanıldığına ilişkin yaygın kabul gören tahmini bulunmaktadır. Kayıtlarda ne zaman yapıldığına ilişkin henüz rastlanılmayan baruthanenin tarihine ilişkin iki yorum yapmak mümkündür. Bunlardan ilki, Koçu'nun belirttiği gibi Fetih öncesinde yapıldığı ihtimalidir.[424] Barut mekânı, ilk kullanım zamanı tartışmalı olan ateşli silahların kullanımıyla doğrudan ilişkilidir. Osmanlı'da ateşli silahların ilk kullanımına yönelik 1360'lı yıllardan 1420'li yıllara kadar yapılan tahminler mevcuttur.[425] Bu nedenle Anadolu Yakası'nın Osmanlı kontrolünde olduğu 1420 sonrası tarihlerde baruthanenin var olduğu tahmin edilebilir. Kâğıthane'de olduğu gibi, baruthanenin kullanacağı değirmene imkân tanıması[426] ve değirmenin varlığının bilinmesi, Koçu'nun düşüncelerini desteklemektedir. Ancak baruthanenin üretimine yönelik bir kayıt görülememiştir. Diğer yandan, hisar

[421] 1160 No.lu tahrir defterinin arşiv kayıtlarında 1466 yılı olarak göründüğü ancak Bostan'ın tespitleriyle 1453-1458 yıllarını kapsadığı ifade edilmektedir.Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", 875–876.

[422] Türk yerleşim yeri olduğuna ilişkin bilgi için bk. Doğan Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık Dergisi* 5 (1970), 36; Eyice, "Anadoluhisarı".

[423] Mehmet Hanefi Bostan, "Fethi Gören Şehir Üsküdar'ın Demografik ve İktisadi Gelişimi", *Düşten Fethe İstanbul*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2015), 55; Mete, yerleşimin kesin olmadığı kabulüyle Ankara Savaşı sonrası bu bölgede şehzadelerin faaliyetlerinin olması ve arazilerle ilgili fermanların bulunmasını, yerleşimin terk edildiği düşüncesi ile örtüşmediğini ifade etmektedir. Bk. Zekai Mete, "İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi", *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Hilal Yurdakul (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 162; Bentrandon de la Brocquier'in ifadelerine dayanılarak 1423'te Boğaz'ın bütün kontrolünün Osmanlı'da olduğu ve geçiş vergisi aldığı aktarılmaktadır. Bk. Özgüven, *Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri*, 79.

[424] Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Neşriyat Kollektif Şirketi, 1960), 4/ 2131.

[425] Yunus İnce, *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlu Baruthanesi (1794- 1878)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 19–21.

[426] Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikaları", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 57.

için barut teminine dair ilk karşılaşılan kayıtlar ise XVIII. yüzyıla ait olup, Cephane-i Amire'den tedarik edildiğini göstermektedir.[427] Tahmini zayıflatan bir diğer unsur ise, başta XVII. yüzyılda Evliya Çelebi gibi kalenin cephane yönüne kadar tafsilatlı betimlemeleri[428] yapan kişilerin seyahatnamelerinde baruthanenin yer almamasıdır. Bu durum, kalenin güvenlik işlevinin azalmasıyla dikkatlerden çekildiği şeklinde yoruma olanak tanısa da, Çelebi ve Kömürciyan'ın kaleme aldığı XVII. yüzyılda yaşanan Kazak saldırılarından çok uzaklaştığı söylenemez.

Ancak ikinci ihtimal göz ardı edilemeyecek gelişmelere ve bir belgeye sahiptir. Bu ihtimal baruthanenin 1773 yılında yapılmakta olduğu ve sonrasında devam etmediği veya tamamlanmadığıdır. Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya Savaşlarının yaşandığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında barut konusunda ciddi aksaklıkların meydana geldiği bilinmektedir.[429] Barut üretimine ilişkin en önemli atılımları Sultan III. Selim (1789-1807) tarafından gerçekleştirdiği görülmektedir.[430] Ancak öncesinde babası Sultan III. Mustafa'nın da (1757-1774) bu konuda adımlar attığı anlaşılmaktadır. Bunun bir göstergesi olarak Fransa'dan getirtilen güherçile uzmanına Kemerburgaz'da yardım edilmesi ifade edilirken, bu kişinin Göksu'da yapılmakta olan fabrika için çalıştığı öğrenilmektedir.[431] Güherçile, barut imalatında kullanılan hammaddelerdendir. Dönem içerisinde yaşanan barut ihtiyacına çözüm üretmek amacıyla Kâğıthane'de olduğu gibi Göksu'da da üretim yapılması istenildiği ancak faaliyete geçmediği anlaşılmaktadır.

Bu değerlendirmelerle, Anadolu Yakası'nın kontrol altına alındığı 1420 yılından Fetih hazırlıklarının Anadolu Hisarı'nda görüldüğü 1452 yılına kadar var olduğu bilinen köy yerleşimleri ve hisar mevcuttur. Bostan'ın 1453-1458 yıllarına ait olarak tespit ettiği tahrir defterinde Yenice ve Küçüksulu adında iki köy yerleşimine rastlanmış[432] ve bu iki köyün de 1420-1452 yılları arasında Göksu ve çevresinde var olduğu kabul edilmiştir.[433]

Bu kabul sonrası matematiksel konumda netlik kazanan mutlak yerleşim haritası ile; topoğrafya, su yolları ve bu döneme ait kabul edilen hazire bilgisiyle muhtemel yerlerin belirlendiği yorumlu yerleşim haritası olarak iki harita oluşturulmuştur. Buna göre, Harita 3-3'te yalnızca mutlak konumu bilinen Fatih

[427] Bahsi geçen belgelerden birkaçı için bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Mahmud I [AE.SMHD.I]*, No. 236, Gömlek No. 18942, H- 15 N. 1161 / M- 10 Ağustos 1748; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Tasnifi Askeriye [C.AS.]*, No. 315 Gömlek No: 13049, H- 23 Ca. 1159 / M- 13 Haziran 1746.

[428] Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/426.

[429] İnce, *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlu Baruthanesi (1794- 1878)*, 43.

[430] İnce, *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlu Baruthanesi (1794- 1878)*, 42–52.

[431] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Tasnifi Askeriye [C.AS.]*, No. 37 Gömlek No: 1669, H- 24 Ş. 1187 / M- 9 Aralık 1773.

[432] Bk. Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası"; Mete, "İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi".

[433] Bk. 2.2.3 Mahalle Ölçeğinde Göksu'nun Keşfi

Sultan Mehmed zamanında yapıldığı bilinen hisarpeçe[434] alınmayarak Gabriel'in aktardığı şekliyle Yıldırım Bayezid döneminde yapılan içkale yer almıştır (EK 3). Harita 3-4'te ise yer seçiminde doğal bileşenler göz önünde bulundurularak Yenice ve Küçüksulu köylerinin muhtemel yerleri belirlenmiştir.

Anadolu Hisarı sonrasında mutlak konumu tespit edilebilen Fetih yıllarına ait Salih Dede haziresi mevcuttur. Hazirede yer alan mezartaşında Salih Dede'nin Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) ile İstanbul'un fethi için geldiği belirtilmektedir.[435] Şehit ifadesi yer almayan mezartaşı ile birlikte Bostan'ın Küçüksulu Köyü için belirttiği "diğer bir adıyla Salihlü" ifadesi de dikkat çekmektedir.[436] Gazi Salih Dede'nin muhtemelen yaşadığı yer Küçüksulu Köyü'dür.

Osmanlı'da yerleşimlerinin temel unsuru olan cami/mescit varlığının burada izine rastlanılmasa da var olduğu kabul edilebilir. Köy yeri olması nedeniyle Harita 3-4'te cami yerine mescid ifadesi kullanılmıştır. Bu dönem için cami-kabristan mekânsal bağlılıkları gözetildiğinde, Salih Dede haziresinin muhtemel ibadet yeri ile ilişkisi kurulabilmektedir. Kıble yönünde hazire olacak biçimde mescid yerleştirildiğinde bugünkü Baruthane ve Göksu caddeleri kesişimindeki Benlizade Ahmed Raşid Efendi Çeşmesi ile Salih Dede haziresi arasında kalmaktadır. Hazirenin Göksu tarafında yer almasından yola çıkılarak Küçüksulu ve Yenice'nin yakın köyler olduğu ve aynı mescidi kullandığı çıkarımı yapılmıştır.

Yer seçiminin doğal bileşenin bir diğeri ise içilebilir su kaynağının varlığıdır. Bu dönemde İstanbul'un içme suyu için bent ve kaynak suları olmak üzere iki türde su temin edilmektedir. Anadolu Yakası'nın içme suyu temini ise kaynak sularıdır.[437] Anadolu Yakası'nın membaı zenginliği[438] XIX. yüzyıla kadar büyük suyolu inşası gerektirmemiştir. Göksu ve çevresinde iki önemli kaynak görünmektedir. Bunlardan biri Göksu'da (Anadoluhisarı Menba Suyu, Serpil Sk.) diğeri Yenimahalle'de (Hekimbaşı Çiftliği civarı) olduğu görülmektedir.[439] Ayrıca arşivde bulunan XX. yüzyıl başlarına ait suyollarını gösterir bir haritada bu durum teyit edilebilmektedir.[440] Su temininde kuyu açmak da bir diğer yöntemdir. Ancak ilk yer seçiminde görünür kaynakların bulunması daha muhtemeldir. Kuyu açma

[434] Hisarpeçe: "Kale kapısı önünde yer alan, kapıyı düşmandan koruma işlevli bir dış duvardır." bk. Abdullah Mehmet Avunduk, "Rumelihisarı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020); Özgüven ise hisarpeçenin asıl görevinin toplar için mazgalları ve atışı gerçekleştirecek ön tahkimatı oluşturması olduğunu ifade etmektedir. Bk.Özgüven, *Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri*, 73.

[435] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 420.

[436] Bostan, "Beykoz Sempozyumu 2020", 00:30:59.

[437] Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İstanbul'unun Su Tarihi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 6/86.

[438] Yurdakul, "İstanbul'un Fethinden XIX. Yüzyıla Kadar İstanbul Suları".

[439] Galip Ata, "İstanbul Evkaf Suları", *Vakıf Su Tahlilleri 1: XIX ve XX. Yüzyılda İstanbul Suları* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 2000), 157.

[440] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Haritalar [HRT.h]*, No. 2089; Ayrıca bk. EK 1 ve EK 2

genelde yerleşimden sonra gerçekleştirilen bir yöntemdir. Yerleşimin bir bileşeni olan içme suyu için çeşme ve su rotası da bu bağlamda değerlendirilmiştir.

Harita üzerinde yer belirlemeyi etkileyen bir diğer etken ise mekânsal hafıza olmuştur. Çeşme ve cami gibi yapıların birçoğunun yerinde yeniden inşa edildiği bilinmektedir. İlk çeşmelerin de bu hafızaya uygun hareket edeceği düşünülerek, muhtemel çeşme yerleri ifadesiyle mevcutta birbirine yakın olan ve günümüzde Benlizade Ahmet Raşid Efendi çeşmeleri olarak bilinen çeşmeler işaretlenmiştir. XVIII. yüzyıla ait tarihleriyle bilinen bu çeşmelerin yerleşimler düşünülerek XV. yüzyıla ait olduğunu ve Benlizade Ahmed Raşid Efendi'nin çeşmeyi restore ettiğini düşünmek yanlış olmayacaktır. Salih Dede'ye ait kitabenin de çeşmeye ait olduğu şeklinde değerlendirmeler mevcut olup, çeşme ve hazirenin yan yana (yakın) olduğu ifade edilmiş, hazirede ayrıca "Fatih ile gelip şehit olanlardan Salih Dede" yazıldığı belirtilmiştir.[441] XVIII. yüzyıla ait hazirenin güney bitişiğinde Mustafa Ağa'ya bir çeşme daha bulunmaktadır.[442] Ancak XV. yüzyıl için muhtemel yol üzerinde yer alması daha olası bulunmuştur.

Mekân kurgusu içerisinde, özellikle muhtemel çeşmelere zaman tayin ederken "sonrakini baştan oluşmuş görmek isteği" gibi haklı bir eleştiri göz önündedir.[443] Anadoluhisarı'nda tarihi bilinmeyen çeşmelerin varlığı gibi, varlığı bugün bilinmeyen ancak 1870 tarihli haritada keşfedilen hisar içindeki çeşme gibi çeşmelerle de karşılaşılmaktadır (Bk. EK 4). Bununla birlikte yerleşimin olduğu kesinleşen alanda yerleşim yerini su ile kayıt olmadığı için ilişkilendirememek mekân kurgusunda sorunlar oluşturmaktadır. Örneğin ileride Muhaşşi Sinan Mahallesi ile ilgili kısımda görülecek olan XVI. yüzyıl yapılarının bulunduğu bir mahallenin çeşmesinin mevcut kayıtlar doğrultusunda XIX. yüzyılda yeni inşa edildiğini ifade etmenin anakronik bir sorun oluşturduğu düşünülmektedir. Bu nedenle mekânsal değişim odağında yapılaşmanın ele alınması mevcut verilerle birlikte yorum içermekte ve bu yorum ile kronoloji oluşturmaktadır. Bu kronoloji içerisinde yorum içeren kısımlar için "(m)/ muhtemel" ifadesi kullanılmaktadır.

---

[441] "Fatih ile gelip şehit olanlardan Salih Dede" ifadesi muhtemelen çok sonraları yazılmış ve Ünver tarafından aktarılmıştır. Mevcut bulunan kitabelerde "Gazi" ünvanı yer almaktadır. A. Süheyl Ünver, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976), 99.

[442] Ahmed Nezih Galitekin, *Beykoz kitâbeleri* (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), Cilt I/154–156; Baraz, *Anadolu Hisarı*, 380–381.

[443] Erkal'ın çizgisel tarih anlayışına ve sonra olanı önceden görme isteğiyle karmaşık hale getirilen tarihe dair eleştirisi bulunmaktadır. Çalışmanın bu eleştiriyi içselleştirdiğini kıvançla belirtilmelidir. Bu nedenle yerleşim kurgusunda "muhtemel" ifadelerine hem yazı içinde hem de haritaların lejantlarında yer verilmiştir. Eleştiri için bk. Namık Erkal, "İstanbul Erken Dönem Osmanlı Mimarisi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 8/81.

Harita 3-3: Göksu ve çevresine ait yerleşim haritası (1420-1452)

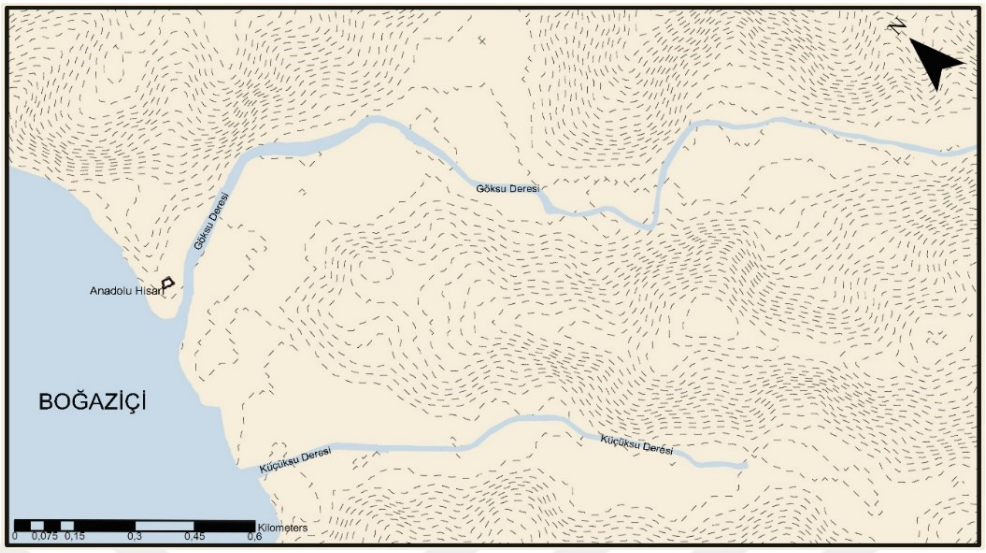

Tekrar yerleşime dönülecek olursa, muhtemel mescid ve çeşme yerleriyle birlikte köy yerleşiminin bahçe ve bostanları dere kenarında, konutları ise topoğrafyadan yararlanarak güvenli yüksekliği kazanır biçimde olacağı düşünülerek yerleştirilmiştir. Bu bütünde Harita 3-4 elde edilmiştir.

Harita 3-4: Göksu ve çevresine ait yorumlu yerleşim haritası (1420-1452)

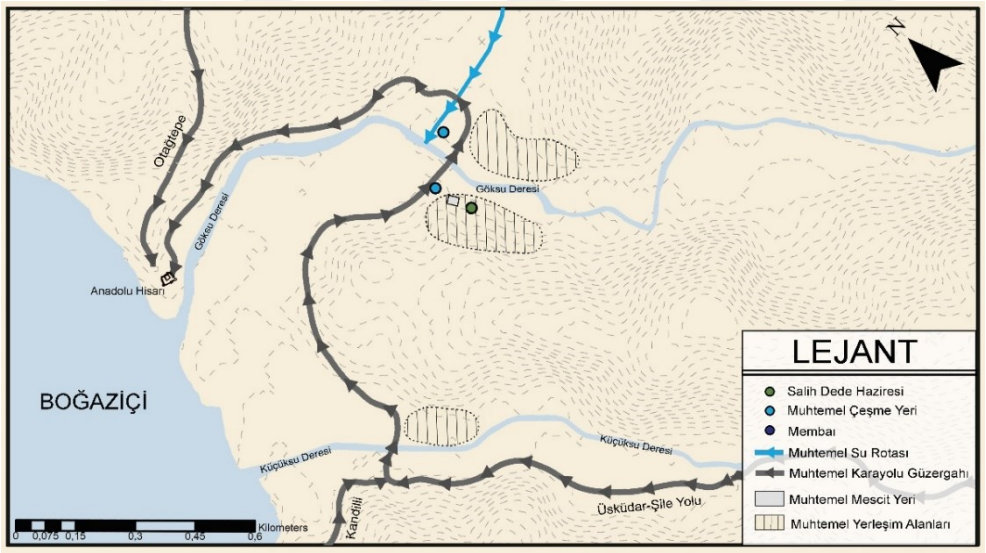

İstanbul'un fetih hazırlıkları, Göksu çevresinde ve manzarasında günümüze kadar erişen kalıcı değişimlerin sebebi olmuştur. Bizanslı tarihçi Dukas'tan aktarılan bilgiye göre 1452 yılında olduğu bilinen Rumeli Hisarı'nın yapımı esnasında,[444] Anadolu Hisarı için de hisarpeçe inşa edildiği

[444] Avunduk, "Rumelihisarı"; Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, *Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, çev. Zeynep Rona (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 175; Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, 153.

kaydedilmiştir.[445] Hisarpeçenin yapımıyla savunmadan taarruz yapısına dönüşen hisar,[446] iç kale ile oluşturduğu boşlukta ilk güvenli yerleşim alanını oluşturmuştur. Kale dizdarına ait konut başta olmak üzere fetih sonrası yer alacak ilk konutların hisarpeçe içerisinde olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte 1870 tarihli bir haritada yine hisarpeçe içerisinde bir çeşmenin varlığı dikkat çekmektedir (Harita 3-5; EK 4). Güvenlik merkezli XV. yüzyılda yerleşime açılan bu alanda, günümüzde izine rastlanamayan ancak haritadan tespit edilebilen çeşmenin inşasının yerleşimle birlikte olduğu düşünülmektedir.

Harita 3-5: 1870 tarihli haritada hisarpeçe içerisinde görünen çeşme[447]

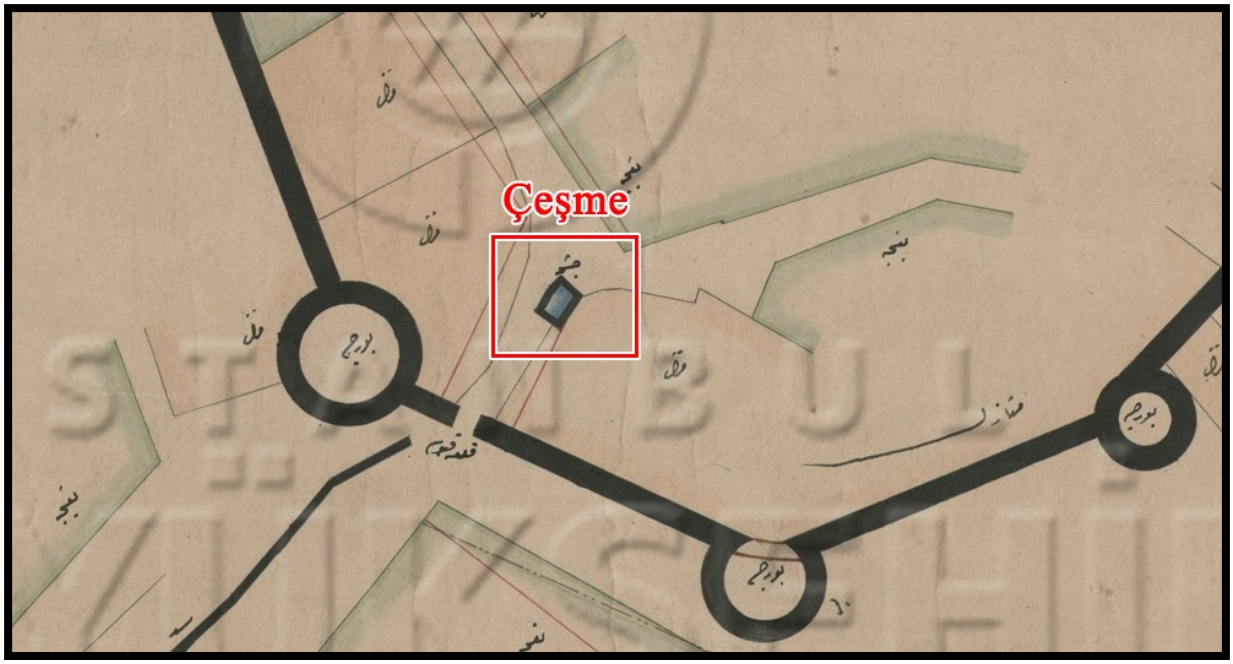

Fethin ardından ise hisarın kuzeyinde bugünkü Anadoluhisarı İskelesi meydanında Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii yapılmıştır.[448] Evliya Çelebi ve Hüseyin Ayvansarayi'nin eserlerinde kayıtlı olan bu camiin 1845 tarihli haritada yaklaşık konum, 1870 ve 1878 tarihli haritalarda ise mutlak konum tespiti yapılabilmektedir (Harita 3-6). Osmanlı şehirlerinde camii veya mescitlerin mahallenin omurgasını oluşturması nedeniyle, varlığı bilinen bu camii esas alınarak, Anadoluhisarı'nda mahalle oluşumu fikri

[445] Anadolu Hisarı'nın hisarpeçe eklentisine ilişkin bilgi tarihçi Tursun Bey kaynağı ile aktarılmaktadır. Bk. Gabriel, *İstanbul Türk kaleleri*, 41.

[446] Özgüven, *Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri*, 82.

[447] İlgili kısım tarafımızca kırpılmış ve işaretlenmiştir. Haritanın tamamı için bk. EK 4.

[448] Camiiye ait farklı adlar kullanılmıştır. Anadoluhisarı Mescidi (Camii), Ebû'l-feth Camii, İskele Camii, Fatih Camii bu tanımlardandır. Burada kullanılan tanım ise Evliya Çelebi'nin Ebû'l-feth Camii tanımı ile Hüseyin Ayvansarayi'nin eserinde banisi olarak zikrettiği Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han'ın birbirini desteklemesi üzerine bu tanım kullanılmıştır. XVI. yüzyılda görüleceği üzere yeni mescidin inşası ile Cami-i Atik Sultan Mehmed Han olarak da zikredilmiştir. Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 1. Kitap/261; XVIII. yüzyılda yaşayan Hüseyin Ayvansarâyi, İstanbul'da var olan bütün cami ve mescidlerini gezerek Hadikatü'l-Cevâmi' adlı eserini yazmıştır. Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 239.

kabul edilmektedir.[449] Bu durum yerleşim olduğuna dair delil sunuyor olsa da fetih sonrası 1453-58 ve 1530 yıllarına ait tahrirlerde mahalle kaydına rastlanmamış olması,[450] mahallenin varlığına ilişkin tereddüt oluşturmaktadır.

Harita 3-6: 1845, 1870 ve 1878 tarihli haritalarda Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii[451]

Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii'n cuma mescidi olarak meydana getirilmiş olma ihtimali oldukça yüksektir. Bu konuda önbilgi olarak, İslam esasları gereği Müslümanların hüküm sürdüğü coğrafya için halife adına mescitlerde hutbe okunması gerekliliği ifade edilmelidir. Hutbe ise cuma ve bayram namazları olmak üzere iki namazda düzenli olarak okunmaktadır. İslamiyet'in ilk dönemlerinden itibaren fethedilen şehirlerde cuma mescidinin yapılması öncelikli konu olmuştur. Bu mescitler şehrin merkezinde, ihtiyaca göre bir veya birden fazla olabilmektedir. Bunların haricinde erişim imkânları da

[449] Ayverdi, mahalle varlığına dair kaynağı Hadikatü'l Cevâmi' içerisinde yer alan camii olarak göstermektedir. Bk. Ayverdi, *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*, 56.

[450] Mete, 1160 No.lu tahrir defterini arşiv kaydında belirlendiği üzere 1466 yılına konumlandırmıştır. Daha önce belirtildiği gibi Bostan bu defterin 1453-58 yılları arasında hazırlandığını ifade etmektedir. Bk. Mete, "İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi", 167; Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", 882; Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 204; Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/131–132.

[451] *Mühendishane-i Berr-i Hümayun haritası*: İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, IUNEK92760, 92760), H-1261 / M-1845; *Beykoz - Anadoluhisarı'nda Vapur İskelesinden dereye kadar mahalli tanzim olunan bir kıt'a haritasıdır*: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, 352.961 BEY 1287 k.1/1, Hrt_004319), H-1287 / M- 1870; İstanbul Şehremaneti, *Anadoluhisarı'nda meydana gelen yangın mahalli* (İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, 352.961 ANA 1294 k.1/1, Hrt_003767), H-1294 / M-1878.

göz önünde bulundurularak devletin toplanma mekânı olarak cuma mescitlerini inşa ettiği söylenebilir. Devlet, cuma mescitleri üzerinden toplumla irtibat kurma, haberleşme ve duyuru yapma imkânı bulmaktadır. Erişimin yanı sıra inşa edilen kamusal alanın cuma ve bayram namazlarında karşılaşılacağı kalabalığın güven ortamında bulunması, herhangi bir düzensizliğe meydan verilmemesi ve kamu düzeninin korunması gibi güvenliğe yönelik içerikler bulunmaktadır.[452] Bahsi geçen erişim ve güvenlik beklentilerinin Anadolu Hisarı etrafında sağlanabildiği ve bu nedenle Cuma mescidi olarak camiin yapıldığı düşünülmektedir. Bu düşünce ile Göksu ve çevresi için bu camiin devlet ile toplumun temas noktası olduğu ifade edilebilir. Bu toplanma mekânı, 1530 yılı sonrasında karşılaşılan Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi'nin de çekirdeğini oluşturacaktır. Toplanmanın meydana getireceği pazar işlevi de yine bu alan için mümkün görünmektedir. Ancak bu işlevlerin kalıcı mimari faaliyetlere dönüştüğünü ve iskâna açıldığını gösteren emare bulunmamaktadır.

Göksu ve Anadoluhisarı'nın yapılaşma hızının da XV. yüzyıl İstanbulu ile birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. İstanbul'un fethi sonrasında iki yakanın hâkimi olan Osmanlı Devleti için hareket güzergâhları değişmiştir. Antik dönemlerde olduğu gibi coğrafyanın doğal bileşeninin yönlendirdiği günümüz Pendik, Kadıköy, Üsküdar üzerinden Tarihi Yarımada'ya olan geçiş güzergâhı, siyasi açıdan da uygun hale gelmiştir. Fetih öncesinde Boğaz'ın kuzeyi daha yoğun kullanılırken, fetih sonrasında bu geçişlerin artık Üsküdar üzerinden olması Üsküdar'ı sosyo-ekonomik yapılanma içerisinde çekim merkezi haline getirmiştir.[453] Üsküdar'ın ticari ve toplumsal hareketlerin güzergâhı olması nedeniyle arta kalan yerler zirai üretim açısından önemli olmuştur. Bir araya gelen şehrin iki yakası için öncelikli imar ve iskân faaliyetlerinin Anadolu Yakası'nda Üsküdar üzerinde yoğunlaşması bu nedenlerle olağanlaşmaktadır. Değişen güzergâhlarla Boğaziçi'nin kuzeyinde yaşanan mekânsal önem kaybının güvenlik odağındaki hisarların önem kaybı olarak nitelendiği de görülmektedir.[454]

Üsküdar için coğrafi konumunun sunduğu imkân nedeniyle, devletin iskân politikasında da öncelikli olarak yer almasını sağlamıştır. Erder, Barkan'ın iskân politikalarına yönelik araştırmalarına değinerek, bu politikanın amaçlarını üç başlıkta toplamıştır. Bunlar; üretim, yeni alanlara erişim ağı oluşturmak ve tehlikeli grupları bölmek olarak ifade edilmektedir.[455] Osmanlı coğrafyasının geneline dair yapılan bu tasnife, liman kenti olan İstanbul için, ticaret ve hatta sanat konusu da dâhil edilebilir görünmektedir.

---

[452] Cuma mescidleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Akın, "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (2016), 185–189.

[453] Ulaşıma ve mesleki çeşitlenmelere dair kısım için bk. Bostan, "Fethi Gören Şehir Üsküdar'ın Demografik ve İktisadi Gelişimi", 71.

[454] Wolfgang Müller-Wiener, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*, çev. Erol Özbek (İstanbul: Tarih Vafkı Yurt Yayınları, 2003), 55.

[455] Barkan'ın iskan politikalarına yönelik tasnifi için bk. Sema Erder, *Zorla Yerleştirmeden Yerinden Etmeye*, *Türkiye'de Değişen İskân Politikaları* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 24–28.

Nitekim fethin hemen ardından, 1455 yılında Balkan coğrafyasından İstanbul'a hareket ettirilen gayr-i müslim topluluklar, bu duruma işaret etmektedir.[456] Merkezi idarenin Dersaadet, Galata ve Üsküdar merkezlerindeki imari ve ticari yapılandırılması sonrasında üretime yönlendiği görülmektedir.

Devletin üretime dönük iskân politikalarında en yüksek verim hedeflenmektedir.[457] Buna göre nüfus hareketliliği verimsiz coğrafyadan verimli coğrafyaya olduğu gibi, işgücü fazla olan coğrafyadan eksik olan coğrafyaya da olabilmektedir. Aynı zamanda yeni bir kamu düzeni oluşturan bu hareketlilik, savaş sonralarında artmaktadır. İstanbul'un fetih sonrasında üretime dönük nüfus hareketliliği de Balkanlar ve Anadolu'da devam eden savaşlar ile hızlanmıştır. Özellikle Boğaziçi'nde, 1458–1473 yılları arasında yapılan savaşlar sonrasında "Balkan, Mora seferlerinden Rum ve Sırplar; Akkoyunlularla yapılan savaşlar sonrasında Tokat ve Sivas bölgesinden" Akkoyunlu Türkmen boylarının Avrupa Yakası'na yerleştirilerek 180 köy kurulduğu bilinmektedir.[458] Fetih sonrası Boğaziçi'ndeki ilk imar edilen bahçenin Anadolu Yakası'nda Tokat Bahçesi olması ve bu tarihlere denk gelmesi,[459] Tokat bölgesinden gelenlerin buraya yerleştirilerek üretime dâhil edilmiş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Boğaziçi'nin Anadolu Yakası'nda mevcudu bulunan Osmanlı, Avrupa Yakası'na da attığı adımlarla, Osmanlı İstanbulu'nun iaşesini sağlayacağı ilk alanları belirlemiştir. Bu alanların günübirlik erişim mesafesinde olması, "süt ürünleri, taze meyve ve sebze gibi dayanıksız tüketim" ürünlerin tedarik edilmesi için önemli hale gelmiştir.[460] Bunların yanı sıra tahıl ve keten ürünlerinin sağlandığı anlaşılmaktadır. Toplanan vergilere göre bu üretimlerin Göksu ve çevresinde olanları; tahıl ürünleri, keten, keten tohumları ve arıcılıktır. Bunların haricinde çift ve değirmen vergileri alınmaktadır.[461] Üretime dâhil olan nüfus ise Yenice'den 17, Küçüksulu'dan ise 15 hanedir.[462]

Bu gelişmeler neticesinde, Anadolu Yakası'nda şehir fonksiyonlarını Üsküdar üzerinde yoğunlaştırırken, Yoros'un XVI. yüzyılın ortasına kadar üretim odağında kaldığı görülmektedir. Hisar erlerinin kaydına kadar bulunan 1453-1458 (veya 1466) yılına ait tahrir defterinde Göksu ve çevresine

---

[456] Şehrin kalkınması için 1455 yılında Balkan coğrafyasından yahudilerin İstanbul'a yerleştirilmesi örneği için bk. Halil İnalcık, "İmparatorluk ve Nüfusu", çev. Halil Berktay, 2. Basım, *Osmanlı împaratorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, ed. Halil İnalcık – Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 1/69.

[457] İskân politikalarına ilişkin bk. Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (1952), 56–58.

[458] Nilgün Kiper, "Osmanlı İstanbulu'nda Kentsel Mekânin Değişim Süreci", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 1/430; Kurulan köy sayısına ilişkin İnalcık 160 olarak aktarmaktadır, bk. Halil İnalcık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", *Dünya Kenti İstanbul- İstanbul World City*, ed. Afife Batur (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 32.

[459] Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", 179.

[460] Kiper, "Osmanlı İstanbulu'nda Kentsel Mekânin Değişim Süreci", 1/430.

[461] Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", 884–885.

[462] Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", 876.; Ayrıca bk. EK 6; Mete'nin çalışmasında Küçüksuyu Köyü 14 hane olarak yer almaktadır. Bk. Mete, "İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi", 164.

ait köy yerleşimi dışında mahalle kaydına veya nefs ibaresine rastlanmamıştır.[463] Bu ayrıntılara sahip iken inşa edilen caminin tek başına mahalle varlığına delil olması güçleşmektedir. Bu nedenle, fetih öncesi muhtemel konumları ifade edilen Küçüksulu ve Yenice köyleri ile hisarın yerleşim lekeleri oluşturulmuştur (Harita 3-7).

Harita 3-7: XIV. ve XV. yüzyılda Göksu ve Çevresi

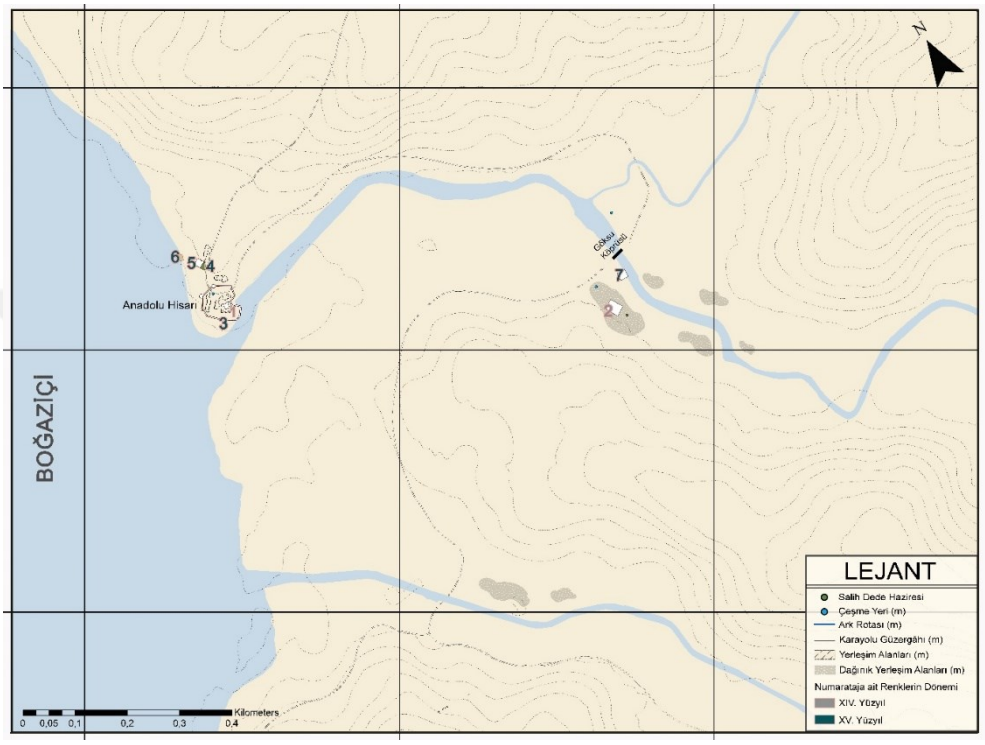

1-Hisar, 2- Mescid (m), 3- Hisarpeçe, 4- Kabristan, 5- Ebû'l-feth Camii, 6- İskele, 7- Değirmen (m)

Bu dönem inşa edilen Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii ise cuma mescidi olarak görülmüştür. Bu yapının etrafında mahalle düzeyine ulaşmayan, özellikle pazar kurulduğunda işlev yüklenen birkaç yapının varlığından söz etmek mümkündür (bk. Harita 3-8). Varlığından söz edilecek bir diğer yer ise kabristandır. Hisar içerisinde Yıldırım Bayezid Han döneminde olduğu ifade edilen kabristanın[464] Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii önündeki kabristan olduğu anlaşılmaktadır (bk. Harita 3-8). Bununla birlikte, Yılmaz ve Galitekin'in araştırmalarında henüz Yıldırım Bayezid Han dönemine ait bir kitabenin bulunamadığı görülmektedir.[465] Konumu ve bugünkü bilinen kitabeler birlikte değerlendirildiğinde, kabristanın en erken yer alacağı zaman diliminin fetih sonrası olduğu düşünülmektedir.

[463] Mete, "İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi", 165; Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", 882.

[464] Hande Yılmaz, *Anadoluhisarı Sultan II. Bayezıd Han Mezarlığı Mezar Taşları (Pafta No: 54)* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 31; Baraz, *Anadolu Hisarı*, 77.

[465] Bk. Galitekin, *Beykoz kitâbeleri*, Cilt I; Yılmaz, *Anadoluhisarı Sultan II. Bayezıd Han Mezarlığı Mezar Taşları (Pafta No: 54)*.

Harita 3-8: XIV. ve XV. yüzyıllarda Göksu ve Çevresi (2B Paftası)[466]

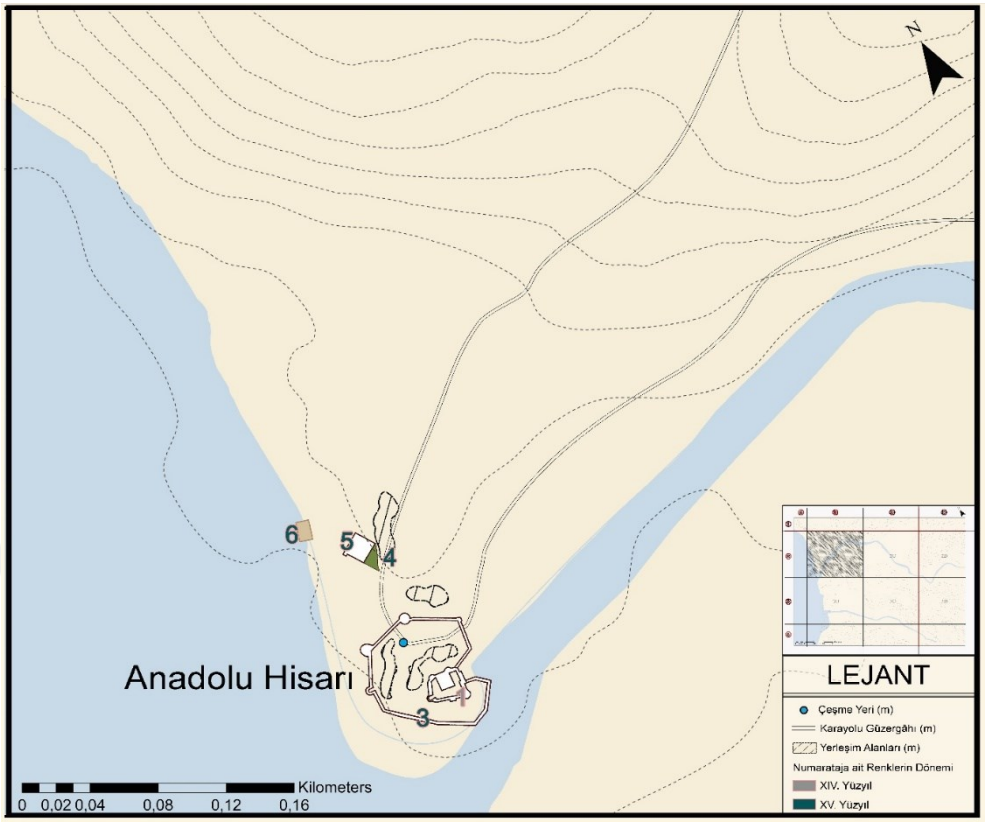

1- Hisar (Bayezid inşası), 3- Hisarpeçe, 4- Kabristan, 5- Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii, 6- İskele

Fetih sonrası yapılan ilk tahrirde değirmenin varlığı görülmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda görüleceği üzere, Harita 3-9'de su enerjisini kullanabileceği yer olarak dere kenarına muhtemel ifadesi ile yerleştirilmiştir. Bu yerleştirme esnasında yine mekânsal hafızadan yararlanılarak, sonraki yüzyıllarda bulunduğu yeri, önceki yüzyılların devamı olabileceği kanaati etkili olmuştur. Fetihten önce yine muhtemel olarak ifade edilen mescit de Harita 3-9'de gösterilmiştir.

[466] Göksu ve çevresine ait pafta tanımları için bk. EK 7

Harita 3-9: XIV. ve XV. yüzyıllarda Göksu ve çevresi (2C Paftası)

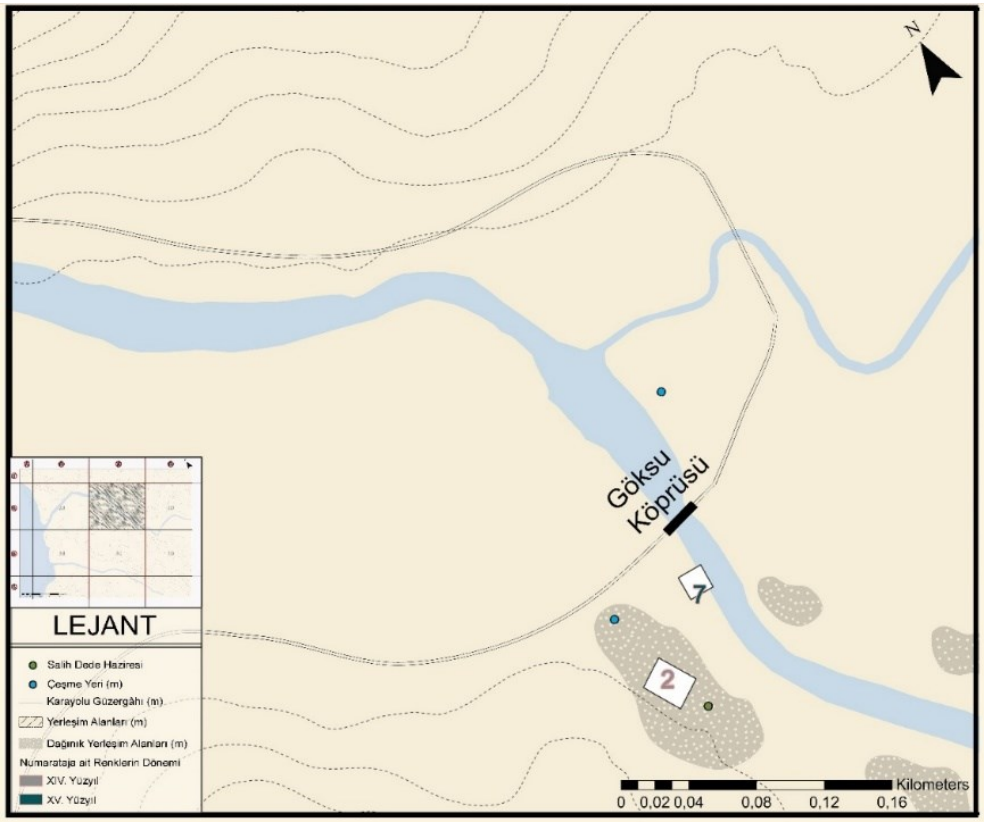

2- Mescit (m)[467], 7- Değirmen (m)

3.4. Hisar Kenarından Bağçe-i Göksu'ya Dönüşüm (XVI. yüzyıl)

Osmanlı idaresindeki İstanbul, fetihten itibaren hızlı bir demografik ilerleme kaydettiği ve beraberinde yoğun inşa faaliyeti ile karşılaştığı birçok anlatıda yerini almaktadır. Bu gelişmelerin iktisadi, idari, mekânsal, toplumsal gibi birçok katmanı bulunmakla birlikte, bu katmanların birbirleriyle ilişkiselliği yapılan çalışmalarla daha fazla görünür olmaktadır. Bu doğrultuda, dönemin gözlemlerinde yer bulduğu gibi yakın dönem çalışmalarında da kendisini gösteren demografik değerlendirmeler, bahsi geçen katmanlardaki değişimlerin yorumlanmasına ışık tutmaktadır. Örneğin, XVI. yüzyılın ortasında Don Pedro için 120 bin hane olan İstanbul, XVI. yüzyılın sonunda Leonardo Dona için 600 bin, Giovanni Moro için 800 bin, John Sanderson için 1 milyon 231 bin nüfuslu bir şehir olarak görünmektedir.[468]

[467] Kesin olmayan, muhtemel olarak ifade edilen yerler için bundan sonraki gösterimlerinde "(m)" ifadesi tercih edilmiştir.

[468] Sanderson bu gözlemini 1594 yılı olarak aktarmaktadır. Bk. John Sanderson, *The Travels of John Sanderson in The Levant, 1584-1602*, *With his Autobiography and Selections from his Correspondence*, haz. Foster, William (London: The Hakluyt Society - Cambridge University Press, 1931), 82–83; Moro 1590-1593 yılları arasında, Dona ise 1596 yılında İstanbul'da bulunmuş ve gözlemlerini aktarmıştır. Bk. Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam* (İstanbul: Akbank - Anadolu Sanat Yayınları, 1993), 36; Pedro ise 1552-1556 yılları arasında Sinan Paşa'ya sunulan bilgilerden yola çıkarak

Yakın dönem değerlendirmelerinde ise Braudel için İstanbul, 1520-1535 yılları arası 400 bin, yüzyılın sonunda ise 700 bin nüfusa sahiptir.[469] Farklılıklar gösteren bu tahminlerin doğrulanma sorunlarına rağmen XVI. yüzyılda İstanbul'un yoğun bir nüfus çekim alanına dönüştüğü kabul görmektedir.[470] Bu büyük değişimi mekânda salt kütle birikimi olarak yorumlamak ya da idari ve iktisadi değişimleri mekânsız ele almak, değişimlere yöneltilen "Neden?" sorusunu büyük ölçüde sancılı bırakmaktadır. Bu nedenle Göksu ve çevresinde yaşanan değişimin sebepleri üzerine İstanbul üzerinden cevaplar aranmış ve yorumlar yapılmıştır.

İncelenen verilerin mukayese imkânı bulması ile İstanbul, XVI. yüzyıl zaman diliminde farklılıklarını açıkça belirten değerlendirmelere neden olmaktadır. Örneğin, demografi ve iktisadi verileri ölçüt alarak şehirlerin tasniflenebileceğini gösteren Uğur, 1600'ler için 100 bin nüfusu geçen Milan, Paris, Londra, Venedik gibi şehirlerin ancak İstanbul'un kategorisinde yer alabileceklerini ifade etmektedir.[471] Bir başka karşılaştırma ifadesi olarak Murphey, İstanbul için XVI. yüzyılın ortasında çoktan dünyanın en büyük metropolü olduğunu ve bu unvanını 1730'a kadar koruduğunu ifade etmektedir.[472] Dünya ölçeğinde yer edinmiş İstanbul için, Osmanlı Devleti'nin hâkimi olduğu diğer coğrafyalardan ayrışan adımların atılmış olması bu anlamda normalleşmektedir.

Tarafımızca üretim hamlesi olarak tanımlanan XVI. yüzyıldaki atılan adımların yönetsel ağlarda görülür etkisi, idari aktörler içerisinde değinildiği gibi, Boğaziçi'nin mali kayıtlarının yeni bir deftere aktarılması, Bostancı Ocağı'nın etkinleşmesi, Üsküdar'ın müstakil kadılığa dönüşmesi ve sınırların değişmesi (ve muhtemel olarak da toplulukların yer değiştirmesi) olarak görülmüştür. Boğaziçi gibi İstanbul'un çeperi addedilen mekânlarda görülür etkisi ise bahçelerin imar edilmesi ve çevresinin iskân edilmesi olmuştur. Üretim hamlesinin yaşanan dolaylı etkisi ise imar edilmesiyle ön plana çıkan bahçelerin sayfiye mekânı olarak belirlenmesidir.

---

tahminini aktarmaktadır. Bk. Manuel Serrano Y. Sanz, *Türkiye'nin Dört Yılı: 1552-1556*, çev. Aysel Kurutluoğlu (y.y.: Tercüman, ts.), 178.

[469] Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989), 1/232.

[470] Yunus Koç, "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2010), 186–189.

[471] Yunus Uğur, "Mapping Ottoman Cities: Socio-Spatial Definitions and Groupings (1450–1700)", *Journal for Early Modern Cultural Studies* 18/3 (2018), 19.

[472] Rhoads Murphey, "Communal Living in Ottoman Istanbul: Searching for the Foundations of an Urban Tradition", *Journal of Urban History* 16/2 (1990), 115; Tabakoğlu da "Fetihten 50 yıl sonra Avrupa'nın en büyük şehri ve dünyanın da en büyük şehirlerinden biri oldu ve 1560-1730 yılları arasında dünyanın en büyük metropolüydü" ifadelerinde Murphey'i işaret etmiştir. Bk. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul'da Dış Ticaret", *Osmanlı İstanbulu - I*, ed. Feridun M. Emecen – Emrah Safa Gürkan (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014), 337.

3.4.1. Göksu'da Üretim Hamlesi ve İlk Mahalleler

XVI. yüzyılda demografik olarak dünyanın en büyük şehri unvanını açık olarak alan İstanbul'un, hinterlandıyla birlikte üretim hamlesini gerçekleştirdiği görülmektedir. Osmanlı coğrafyasının tamamında yapılan vergi sayımları (tahrirler) nüfus bakımından çok hızlı bir artış yaşayan İstanbul için üretim seferberliği ilan edildiğini bize gösterir. Üretim ve vergi ünitelerinin Osmanlı Devleti tarafından kentleşme bağlamında önemli bir enstrüman olarak kullanıldığı, kentin öz kaynaklarıyla idame edilmesinin politika olarak benimsendiği bilinmektedir.[473] XVI. yüzyılda titizlikle yapıldığı görülen tahrirlerin[474] İstanbul'u önceleyen bir değişime neden olduğu görülmektedir. Bu yüzyılda artan nüfusuna yetebilme arayışı, İstanbul için çevresiyle birlikte bütün kaynakların yeniden ele alınmasına, (organize) üretim alanlarının oluşturulmasına ve şehrin iaşesinin öncelenmesine sebep olmuştur.

Zaman zaman iaşe sorunlarının yaşandığı XVI. yüzyıl İstanbulu'nda üretilen ürünlerin "memleketin ihtiyacı düşünülmeden harice çıkarılması veya kaçırılması" gibi eylemlerin dava gerekçesi olduğu görülmektedir.[475] Bahçelerin imar edilmesine rağmen 1581 yılında gelen sekiz buğday yüklü geminin İstanbul'un sadece bir günlük ihtiyacını karşıladığı bilgisi,[476] şehrin iaşesini ilgilendiren her eylemin ne derece etkili olacağı ile ilgili fikir vermektedir. Nitekim değirmen (asiyab) vak'ası olarak bilinen ve 1551 yılında meydana gelen olay bu etkinin görüldüğü yerlerdendir. Bu davada Rüstem Paşa, Haydar Paşa'yı tarım ürünlerini Avrupalılara satmakla suçlamış ve bu durumun müdahili olan kadıaskerler dahi görevden uzaklaştırılmıştır.[477] Bu davanın nedenlerine yönelik devletin üst yönetiminde nüfuz ve menfaat mücadelesinden kaynaklandığı ifade edilse de,[478] bu dönemde tarım ürünlerinin ihracatının dava konusu olması ve sonuçları, İstanbul'un iaşesine dikkat çeken husus olmaktadır. Dolayısıyla uygulanan üretim hamlesinin tesadüf olmadığına ve şehrin iaşe temininin devlet ricalince benimsendiğine dair izlenim oluşmaktadır.

---

[473] Uğur, "Osmanlı Kentleri ve Kentleşme", 167–168.

[474] Tahrirleri içeren çalışmalar için bk. Bostan, "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)"; Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus"; Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler"; Uğur, "Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterleri'ni Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırmak"; Mete, "İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi"; Ayrıca bk. Mahalle Ölçeğinde Göksu'nun Keşfi

[475] M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 8/11-12 (1956), 12–13.

[476] Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1/233–234.

[477] Mehmet Gel, "Kanuni Devrinde Vüzera Gölgesinde "Vakfa İlave Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukuki Tartışma: "Da'va-yı Asiyab"", *Belleten* 77/280 (2013), 929.

[478] Gel, "Kanuni Devrinde Vüzera Gölgesinde "Vakfa İlave Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukuki Tartışma: "Da'va-yı Asiyab"", 928.

Kaynakların yeniden ele alındığı bu dönemde, padişah veya devlet adamları eliyle imar edilen bahçelerde düzenli ve yoğun üretimle İstanbul'un iaşesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Bu hedef doğrultusunda Üsküdar, Kandilli, Göksu, Haydar Paşa,[479] Ayas Paşa,[480] İskender Çelebi ve Halkalı bahçeleri[481] gibi çok sayıda bahçenin imar edildiği görülmektedir. Kayıtlarda bahçelere verilen isimlerin mülkiyet ilişkisini gösterdiği, genellikle yer isimleri ile anılan Üsküdar, Kandilli, Göksu gibi bahçelerin bizzat saray için imar edildiği, diğer bahçelerin ise Haydar Paşa, Müsahip Mustafa Paşa, Nakkaş Paşa gibi ait olduğu devlet adamları ile isimlendirildiği ifade edilmektedir.[482]

Mülkiyet ilişkilerinin yanı sıra bahçelerin imarı esnasında arazi kaybının önlenmesi ve verimliliğin artırılması için bugünkü arazi toplulaştırmasına[483] benzer genel bir yaklaşımın varlığından kesin olarak söz etmek henüz mümkün görünmemektedir. Bu durumun tespiti için; Ayas Paşa vakfiyesinde görülen XVI. yüzyıl Galatası'nda yüzölçümü "80 cerib" olarak ifade edilen yaklaşık 8 hektarlık arazinin vakfedilmeden önce nasıl mülk edinildiği,[484] Haydar Paşa'nın gerçekleştirdiği Yalakabad (Yalova) Kazası'ndaki satın alma işlemlerinin[485] kendi arazisi çevresinde olup olmadığı gibi yeterli sayıda örnek belirlemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Arazi teminine ilişkin bilginin henüz olmaması, ileride Göksu'da görüleceği üzere, muhtemel olarak ifade edilen yorumlarla aktarımların yapılmasına neden olmaktadır. Sonuç olarak, gerek temlik gerekse satın alma yoluyla mülk edinilen bahçelerin bu dönem faaliyete geçtiği açıkça görülmekte ve üretim hamlesine yönelik belirgin bir emare oluşturmaktadır.

Üretim hamlesinin Göksu'ya temasları ise yerleşim alanlarının ötelenerek hasbahçenin imar edilmesi, bahçe ile birlikte yerleşim alanlarının meydana getirilmesi şeklinde olduğu düşünülmektedir. Bu yerleşimler ile Anadoluhisarı ve Göksu'nun Yoros kazasının merkezi haline geldiği görülmektedir.

Göksu ve çevresinde üretimin ilk adımı 1523-1530 yılları arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu yıllarda tahrirlerle bilgi sağlanmakta olup belirgin göstergesi ise 1530 öncesinde Küçüksulu Köyü'nün, Yoros kayıtlarından Gebze tahririne geçirilmesidir. Küçüksulu Köyü'ne ait bu hareketin sınır değişimi değil yer değişimi olduğu hipotezi öne sürülmüştür. Muhtemel yerleşim yerleri olarak yapılan

[479] Murat Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", *Osmanlı İstanbulu - III*, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015), 380.

[480] Ayas Paşa'ya ait 3 vakfiyeden yalnızca Vize'de yer alanların temlikname (padişahın kendisine verdiği sınırname ile mülk edinmesi) yoluyla elde ettiği, Galata ile ilgili böyle bir belgenin bulunmadığı görülmektedir. H. Ahmet Arslantürk, "Sadrazam Ayas Paşa'nın Vakfiyeleri ve Bir Sınırnâmesi", *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 37 (2011), 168-169, dn. 9, 11.

[481] Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", 156, 161.

[482] Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", 385.

[483] Sinan Duru vd., "Türkiye'de Arazi Toplulaştırması: Mevzuat ve Uygulamalar", *Tarım Ekonomisi Dergisi* 23/2 (2017), 263.

[484] 1 cerib = 958 m^2 olarak ifade edilmektedir. Bu ölçüye göre yüzölçümü tam olarak 76.640 m^2'dir. Cerib için bk. Walther Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", çev. Acar Sevim, *Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1989), 81.

[485] Gel, "Kanuni Devrinde Vüzera Gölgesinde "Vakfa İlave Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukuki Tartışma: "Da'va-yı Asiyab"", 934.

değerlendirmelerle birlikte, öncesinde Göksu ve Küçüksu dereleri arasında kalan Yenice ve Küçüksulu köylerine ait yerleşimin ötelenerek, devlet elinde daha organize bir üretim alanına dönüştürüldüğü ifade edilebilir (Bk. Harita 3-10).

Bu adımın ilk neticesi olarak, 1530 yılı sonrasında üretime yönelik bağçe-i Göksu imar edilmiştir (Bk. Harita 3-13). İmar edildiği döneme dair Göksu'ya odaklanan anlatımlarda başlangıç olarak Sultan III. Murad (1574-1595) veya Sultan IV. Murad (1623-1640) dönemleri işaret edilse de;[486] Bostancı Ocağı yerleşimi ile bağçe-i Göksu'nun Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) dönemindeki varlığı kesinleşmektedir. Hasbahçeler odağında yapılan çalışmalarda Kanuni Sultan döneminde Göksu'nun varlığını doğrulanmaktadır.[487] Bağçe-i Göksu'nun imarıyla ilgili karşılaşılan ilk belge Bostancı Ocağı'na ait olup 1549 tarihlidir. Bu tarihte bostancı neferlerinin yeniçeriliğe geçişlerini gösteren belgede bağçe-i Göksu'nun varlığı görülmektedir.[488] İkincisi ise, 1564 tarihli mahsul, çalışan ve mühimmat bilgilerini içeren belgelerdir.[489] Bu arşiv belgeleriyle bağçe-i Göksu'nun, Sultan IV. Murad (1623-1640) döneminde tesviye yapılarak ***yeniden*** tanzim edildiğini ifade etmek daha doğru görünmektedir.[490]

[486] Kömürciyan, Göksu'nun tesviyesinin "Sultan Murad" tarafından yapıldığını ifade etmektedir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Kömürciyan'ın Sultan IV. Murad'ı kasttettiği düşünülmektedir. Bu nedenle Kömürciyan'a yapılan atıfla Sultan IV. Murad dönemi sık olarak ifade edilmektedir. Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, ed. Kevork Pamukciyan (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988), 47; Gülsün, *Küçüksu Kasrı*, 13–15; Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", 178.

[487] Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", 47; Nurhan Atasoy, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, ed. Gül İrepoğlu (İstanbul: Koç Kültür Sanat Tasarım A.Ş. - Aygaz A.Ş, 2002), 49, 129.

[488] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 134.

[489] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye'den Müdevver Defterleri [MAD.d]*, No. 17256, H- 29 Z. 971 / M- 8 Ağustos 1564; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Maliye'den Müdevver Defterleri [TS.MAD.d]*, No. 9636, H- 01 M. 972 / M- 9 Ağustos 1564.

[490] Kömürciya'nın Göksu'nun Sultan Murad dönemi tesviyesi ile tanzim edildiği ifadesine atıfla "yeniden" ifadesi eklenerek vurgu yapılmıştır. Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, 47.

Harita 3-10: 1523-1530 yılları arası yerleşimlerin yer değişimi[491]

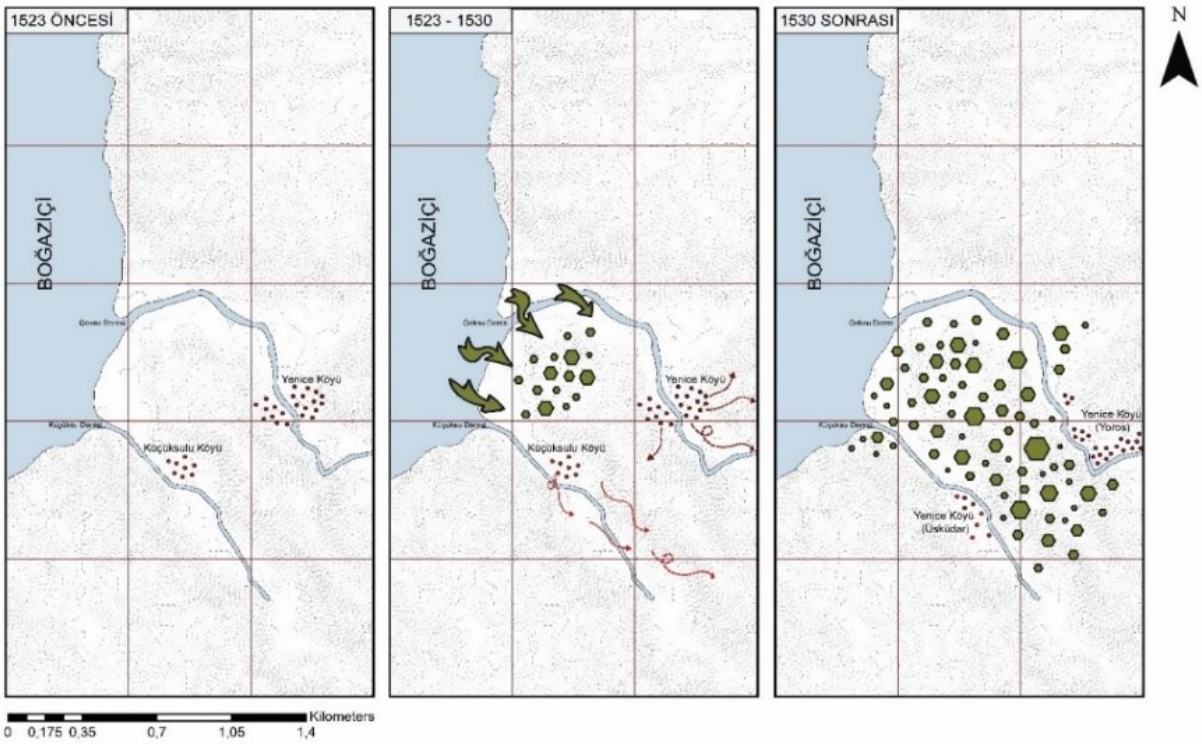

Devlet eliyle etkili bir üretim alanına dönüşmesi (hasbahçe yerleşimi) sonrasında mekânda tahmin edilen değişimler bulunmaktadır. Bu değişimlerden ilki, 1453-1458 yılları arasında varlığı görülen değirmenin[492] sayısının artmış olabileceğidir. Evliya Çelebi'ye ait XVII. yüzyıl verileri içerisinde bu alanda değirmenler olarak birden fazla değirmeni ifade ettiği,[493] yine aynı yüzyıla ait 1662 tarihli başka bir kaynakta virane olarak ikinci bir değirmenden bahsedildiği[494] görülmektedir. Bu nedenle, 1530-1560 yılları arasında mevcut değirmene en az bir değirmenin daha ilave edildiği düşünülmüştür. İkinci değişim yorumu ise, XX. yüzyılda varlığı görülen ve Gölbahçe mevkiinden itibaren ayrılarak değirmenlere su taşıdığı ifade edilen arkın bu dönemde yapılmış olduğudur.[495] Bu ark nedeniyle, bugün Baruthane Caddesi devamındaki caddenin Arkboyu adını aldığı görülmektedir. XVI. yüzyılda sayısı arttığı düşünülen değirmenlere su enerjisinin daha iyi sağlanması ve üretime dâhil edilen alanların su

[491] Bu harita daha önce Mahalle Ölçeğinde Göksu'nun Keşfi adlı bölümde Harita 2-4 olarak paylaşılmıştır.

[492] Bostan, "Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası", 884–885.

[493] Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/427.

[494] *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*, haz. Hüseyin Kılıç; Salih Kahraman; Fuat Recep; Sabri Atay; Rasim Erol; Yılmaz Karaca (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 259–260.

[495] Arkın varlığına ilişkin bilgiler bugün Yenimahalle sınırları içerisinde kalan Tarihi Nişangâh çevresinde oturan ve 1940'larda ailesi Göksu'ya yerleşmiş olan Feridun Akel bey ile yapılan görüşmeden elde edilmiştir. Bu bilgi daha sonra karşılaşılmış olan R- Haziran 1334 / M- Haziran 1918 tarihli krokide de "Değirmen Arkı" olarak yer aldığı görülmüştür. Değirmen arkı için bk. EK 8 ve EK 17.

ihtiyacının daha kolay sağlanması için Gölbahçe mevkiinden itibaren ark yapılmış olmalıdır. Nitekim 1582 yılında İstanbul Kadısı ve Su Nazırı'na verilen bir emirde miri bahçelere ve Beykoz'da Bahçe-i Amire'ye ait olan suyolları üzerine bağ, bahçe ve ev yaptırılmaması buyurulduğu görülmektedir.[496] Söz konusu belge, bahçelerin suyollarıyla birlikte imar edildiğini göstermektedir. Üçüncü olarak, yerleşimlerin bir kısmının Göksu'nun kuzeyine ve doğusuna taşınmasıyla, bugün Bent Caddesi olarak bilinen yolun hisar yolundan itibaren oluşmaya başladığı ifade edilebilir (Harita 3-11).

Harita 3-11: 1530-1560 yılları arasında Göksu ve çevresi (2C paftası)

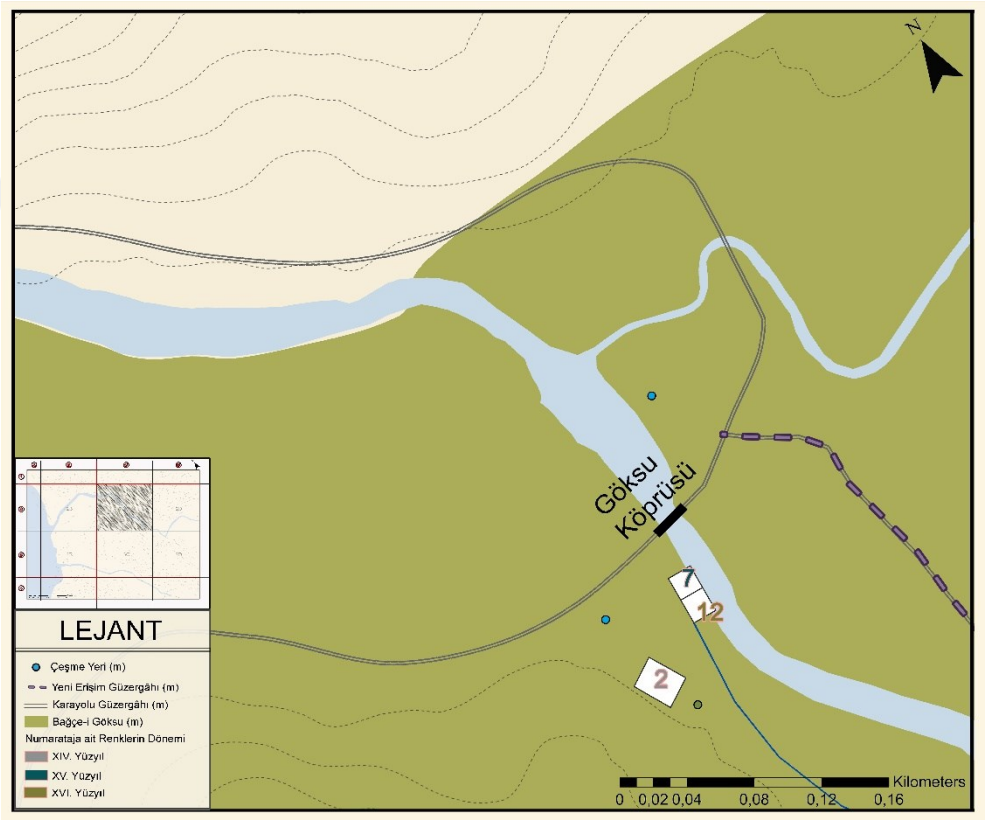

2- Mescid (m), 7- Değirmen (m), 12- Değirmen (m)

Devletin üretim alanı dışında Yenice Köyü üzerinden sebze, meyve, keten ve kenevir üretimlerinin devam ettiği, çayır vergisi alındığı için hayvancılık yapıldığı ve küçükbaş hayvancılığı için ayrıca resm-i ganem vergisinin alındığı bilinmektedir.[497] Bunların dışında funda (çalı bitkisi) yetiştiricilerinin olduğu

[496] Ahmet Refik Altınay, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, haz. Abdullah Uysal (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 43.

[497] Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 207–209.

görülmektedir.[498] Deniz araçlarının üretiminde önem arz eden funda bitkisinin[499] "bir geminin teknesi ilk yapıldığında ve sonraları kalafat sırasında, kayık, kadırga ve kalyonları kurutmak için yakılarak" kullanıldığı ifade edilmektedir.[500] Kurutma işlemi yapıldıktan sonra "üstübü" denilen "keten, kenevir ya da bozuk halat parçalarının" ziftlenecek veya boyanacak gemi tahtaları arasına sıkıştırıldığı görülmektedir.[501] Denizcilik üzerine üretimlerin olduğu anlaşılan Göksu'nun, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Tersâne-i Âmire'ye funda temini sağlayan Çengel, İstavroz ve Kuzguncuk ocakları[502] kadar olmadığı ancak az da olsa bu üretimin bir parçası olduğu Üsküdar Kadılığı'na ait 1563 tarihli belgedeki sayılardan anlaşılmaktadır.[503]

Hasbahçe üretimlerinde ise gülün ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Osmanlı saray mutfağında gül ve gülsuyundan üretilen birçok yiyecek ve içecek olduğu görülmektedir. Bunlardan gülsuyu içecek olarak doğrudan tüketildiği gibi şerbet olarak yapıldığı, yine gül kullanımı ile tatlı türlerinin olduğu[504] ve hatta turşu yapıldığı[505] bilinmektedir. Yine Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde saray helvahanesine gül gönderen hasbahçelerin içerisinde Göksu'nun yer aldığı görülmektedir.[506]

Tarım üretiminin dışında kalan bir diğer üretim konusu ise balıkçılıktır. Dalyan gibi deniz üzerinde uyguladıkları mimari ile belirgin hale gelen balıkçıların, bu dönemde Göksu ve çevresinde ne tür mekânsal değişim meydana getirdikleri henüz keşfedilememiştir. Balıkçı kayıkları için iyi sığınak olma

---

[498] *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 /M. 1562-1563)*, 450, Hüküm no: 1002; Ayrıca Miss Pardoe'nin çevirisi Bedriye Şanda tarafından yapılan kitapta "Üç taraftan üzeri fundalıklarla dolu yüksek tepelerin kuşattığı güzel yer …" olarak Göksu anlatımı aktarılmaktadır. Pardoe'nin 1837 yılında yayımlanmış eserinde "This lovely spot, shut in on three sides by lofty hills covered with vegetation, is open to the Bosphorus immediately opposite to the Castle of Europe, …" ifadelerinde geçen "bitki örtüsüyle ya da bitkilerle kaplı" kısmı, Şanda'nın Boğaziçi bilgisiyle özde çeviri yetkinliği kazanmış olmalıdır. Bk. aktardığı Mustafa Özdamar, "Namazgâhlar", *Vakıflar Dergisi* 20 (1988), 241; Miss Pardoe, *The City of The Sultan*, *Domestic Manners of The Turks* (London: Henry Colburn, 1837), 242; Özde çeviri hakkında bk. Sündüz Öztürk Kasar – Kübra Çelik, "Bir Özde Çeviri Örneği The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836 ve Aslına Çevirilerinde Kenti Temsil Eden Göstergelerin Aktarımı", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 23 (2021).

[499] Funda bitkisi için familya, cins, tür bilgisine veya ipucuna rastlanmamıştır. Ancak kullanım türü ve yetişme alanı olarak Latince "Erica manipuliflora" isimli bitki olduğu düşünülmektedir.

[500] İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992), 121.

[501] Kâtip Çelebi, *Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan (Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr)*, haz. Seda Çakmakcıoğlu; Çetin Şan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007), 189, dn:1.

[502] Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, 121.

[503] Üsküdar Kadılığına ait belgede isimleri verilen fundacıların sayıları şöyledir: Çengel 133, Küçük Dudullu 10, İstavros 66, Kuzguncuk 10, Merdivenköy 10, Karamanlı 2, Bulgurlu 18, Reisli 4, Yenice 3, Samandıra 2, Fakılu 1 olmak üzere toplam 159 kişidir. Sayısal dağılıma göre XVI. yüzyıl için ocak olarak yalnız Çengel ve İstavros köylerinin bulunduğu, Kuzguncuk Köyü'nün sonradan dahil olduğu düşünülmektedir. Bk. *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 /M. 1562-1563)*, 443-450, Hüküm no: 994-1002 Ayrıca dağılımlarını gösteren yoğunluk haritası için bk. EK 12

[504] Gül ve gülsuyu kullanımıyla ilgili bk. Furkan Demirgül, "Çadırdan Saraya Türk Mutfağı", *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2018).

[505] Sinem Erdoğan İşkorkutan, "1720 Şenliği'nde Yemek Üzerinden İfade Edilen Sosyal Hiyerarşileri Anlamak", *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017), 134.

[506] Atasoy, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, 129.

özelliği taşıyan Göksu'nun Bizans dönemine kadar uzanan aktarımları bulunmaktadır.[507] Rumların balıkçılık konusundaki hâkimiyetleri,[508] Türk yerleşimi olarak bilinen Göksu ve çevresi için balıkçılık düşüncesini zayıflatmaktadır. Ancak gerek Bostancı Ocağı'nda bulunan balıkçıbaşı, gerek kale dizdarları ve erlerinin balıkçılıkla ilgili uğraşları, gerekse vergi ödeyen balıkçı reisleri bu üretim kolunun Göksu'daki varlığını göstermektedir. Kanuni döneminden itibaren bostancıların yıllık 50 bin akçe olarak ödedikleri vergi ile balık eminine ödeyecekleri vergiden muaf tutuldukları, bu nedenle hazineye ödedikleri meblağın üzerinde kazanç elde etmek için yoğun olarak balıkçılıkla uğraştıkları görülmektedir.[509] Bir diğer uğraş gösteren grup ise hisar dizdarı ve erleridir. XVI. yüzyıla ait belgelerde, askerler arasında ocak ve kışlaya yakın iskelelerde balıkçılıkla meşgul olanların oldukça fazla olmasının yanı sıra kale dizdarlarının ek iş olarak balıkçılık yaptıkları ve balıkhaneye götürmeden balıkları sattıkları bildirilmektedir.[510] Balık avcılığında 1544-1553 yılları arasında Gyllius ve Dernschwam'ın da dikkatini çeken yüksek vergilerin[511] bu duruma yol açtığı düşünülebilir. Diğer yandan, Anadolu ve Rumeli Hisarı dizdarlarının ikişer dalyanı ve birer büyük ığrıbının olduğu bilgisi ile dizdarların balık avcılığında etkin olduğu ve buradan düzenli bir ek gelir sağladıkları anlaşılmaktadır.[512] Bunların haricinde 1561 yılında Yoros sınırları içerisinde vergi ödeyen 12 balıkçı reisin 8'i Anadoluhisarı'nda yer almaktadır.[513] Bu bilgiler, kalıcı mimari izlerine rastlanamasa da balıkçılığın Göksu ve çevresinde etkili bir üretim konusu olduğu görülmektedir.

XVI. yüzyılda gerçekleştirilen bu üretim hamlesinin bir diğer sonucu, hisar ve çevresinin yerleşime açılması ve mahallelerin kurulması olmuştur. Bu yüzyılda kurulan 3 mahalleden Cami-i Atik Sultan Mehmed Han ve Kadıasker mahallelerinin 1530-1561 yılları arasında kurulduğunun en önemli göstergesi tahrir verileridir. Üretim ve yerleşim arasındaki ilişkiye dikkat çeken Zekai Mete; Cami-i Atik Sultan Mehmed Han, Kadıasker ve Kanlıca yerleşim birimlerinin 1561 yılı kayıtlarında azatlı kölelerin (mu'tak) %25-30 arasında olduğu tespitiyle birlikte şunları aktarmaktadır:

> "Beykoz ve civarındaki sahil bandında 16. yüzyılın başlarından itibaren yeni yerleşim birimlerinin kurulmaya başladığı ve en azından bu üç örnek bazında buralardaki nüfusun yine

[507] Doğu, *Anadolu Hisarı Göksu-Küçüksu Çayırları ve Çevresinin Tarihi Perspektivi ve Günün Koşulları Açısından Değerlendirerek Geliştirme Olanakları*.
[508] Murat Uluskan, "İstanbul'da Balık Avcıları (18. Yüzyıl)", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu (14-17 Aralık 2010)*, ed. Davut Hut vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi - İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011), 392.
[509] Uluskan, "İstanbul'da Balık Avcıları (18. Yüzyıl)", 394–395.
[510] Uluskan, "İstanbul'da Balık Avcıları (18. Yüzyıl)", 393.
[511] Uluskan, "İstanbul'da Balık Avcıları (18. Yüzyıl)", 391.
[512] Uluskan, "İstanbul'da Balık Avcıları (18. Yüzyıl)", 393.
[513] 1561 yılına ait tahrir defterinde ünvanı "reis" olan Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi'nde 4, Kadıasker Mahallesi'nde 4 olmak üzere toplam 8 balıkçı bulunmaktadır. Bk. Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/139.

en azından dörtte birini azatlı kölelerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Hatta bazı hane sahiplerinin baba ismi olarak Abdullah kaydedilmiş olması (veled-i Abdullah), hepsi olmasa da bunların bir kısmının eski azatlı köleler olabileceğini düşündürmektedir. Yani Beykoz ve civarının özellikle sahil bandındaki yerleşimlerin azatlı köleler için bir şekilde çekim merkezi haline gelmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır."[514]

Mete ayrıca Cami-i Atik ve Kadıasker mahallelerinde bulunan has ahır seyisi ve hasbahçe idarecisi gibi üretim çalışanlarının yanı sıra iki muhtesibin varlığı ile ticari faaliyetin olduğuna dikkat çekmektedir.[515] Mahallelerin kurulmasının yanı sıra şehir işlevi olan ticaretin görülmesi, Göksu'nun idari sınırları, ağları ve aktörlerinin ele alındığı bölümde görülen Yoros Kazası'nın merkezi olma özelliğini doğrulamaktadır.

Yoros Kazası'na ait tahrir defterleri üzerinden yerleşim yerleri ve nüfus verisi sağlanan Bostan ve Erpolat'a ait iki çalışma daha bulunmaktadır. Bostan'ın yaptığı çalışma içerisinde mahallelere ve Yenice Köyü'ne ait hane sayısı gibi nüfus verileri bulunurken; Erpolat, yalnızca Yenice Köyü'ne ait nüfus verileri ile yer yer mahalle yaşayanlarına dair bilgiler aktarmaktadır.[516] Aktarılan veriler içerisinde Yenice Köyü'ne ait nüfus verilerinde farklılıkların bulunması (Bk. Tablo 3-1, Tablo 3-2) ile birlikte iki çalışma içerisinde bahsi geçen mahalle ve köy yerleşimlerinin varlıkları birbirini teyit etmektedir.[517] Bu çalışmaların tamamında mahalle varlığına 1560 yılı sonrasında rastlanılmaktadır. Karşılaştırma, içerik ve doğruluk açısından önemli bir kaynak olan 1530 tarihli Muhasebe-i Vilayet Defteri'nde[518] hisar erlerinin varlığına kadar detaylı kayıtlar görülürken,[519] Anadoluhisarı ve Göksu'da mahallenin bulunmaması, bu dönem yalnızca Yenice Köyü'nün yer alması, mahallelerin kuruluşlarına ilişkin göz ardı edilemez bir veri sunmaktadır (Bk. Tablo 3-1).

[514] Mete, "İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi", 166.

[515] Mete, "İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi", 166.

[516] Bk. Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/117–148; Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 192–225.

[517] Mahalle yerleşimlerine değinen Erpolat'ın 1625 tarihli tahrir defterinde Sinan Çelebi Mahallesi'ni "Şaban Çelebi Mahallesi" olarak ifade etmektedir. Diğer yerleşim tanımlarında farklılık yoktur. Bk. Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 196.

[518] Uğur, "Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterleri'ni Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırmak", 42–43.

[519] Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 196.

Tablo 3-1: Bostan'ın (2016) çalışmasında Göksu ve çevresine ait yerleşimler[520]

Yerleşim Yeri	Tahmini Nüfus		
	1530	**1561**	**1591-1624**
Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi	-	320	130
Kadıasker Mahallesi	-	196	160
Sinan Çelebi Mahallesi	-	-	70
Yenice Köyü	309	90	41

Tablo 3-2: Erpolat'ın (2017) çalışmasında Yenice Köyü[521]

	1530					**1562**				**1625**			
Yerleşim Yeri	**H**	**M**	**Mf**	**S**	**T.N.**	**H**	**M**	**Hrç**	**T.N.**	**H**	**M**	**Hrç**	**T.N.**
Yenice Köyü	30	9	1	6	**170**	17	5	9	**135**	22	1	14	**181**

Osmanlı'da mahallelerin isimlendirilmesi yerleşim hakkında bilgiler vermektedir. Bahçelerdeki tanımların mülkiyet bilgisini göstermesi gibi mahallelerin isimlendirilmesi öncüsünü ve kurucu yapıların banisini göstermektedir. Mahalle öncüsü, kurucu yapısı olan camii ya da mescidi inşa ederek mahallenin kefalet sistemine dâhil olacak ilk oturanlarını belki de ileri gelenlerini seçiyor olabilir. Bir diğer ihtimal de dağınık yerleşim tipiyle ibadet yeri bulunmayan yerleşime, ibadet yeri dâhil edilerek imar edilmesidir. İbadet yapısının inşasından sonra görevlinin atanmasıyla kaydın başladığı, yeni yerleşenler için kefalet sisteminin işlediği düşünülebilir.[522] Bu düzen içerisinde oluştuğu düşünülen mahallelerin isimlendirilmesi ise çoğunlukla kurucu yapıları inşa edenlerin adı ya da unvanı ile olmaktadır. Kasap İlyas, Zeynep Hatun, Kâtip Mustafa Çelebi gibi İstanbul mahalleleri bu durumun örneklerindendir. Banilerin isimleri bazen yerleşim yerinin türü ile birleşerek, Vani Efendi'nin kurucusu olduğu yerleşimde olduğu gibi Vaniköy olarak anılmaktadır. Bunların haricinde yerleşik isimler de söz konusudur. Mahallenin kuruluşu esnasında bilinen Kandilli ve Kanlıca gibi yer isimleri de kullanılmaktadır. Bu bilinen ismiyle tanımlanan mahalle ya da semtlerin, padişah tarafından imar edildiği, bahçelere benzer bir durumun söz konusu olduğu da gözlemlenen durumlardandır.[523]

[520] Bu tablo Bostan'ın (2016) çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır. Ayrıca bk. EK 9.

[521] Erpolat (2017) yalnızca Hane (H), Mücerred (M), Muaf (Mf), Sipahi (S) ve Hariç (Hrç) verilerini aktarmaktadır. Nüfus toplamına dair tahmin (T.N.) tarafımızca yapılarak aktarılmıştır. Erpolat'ın çalışmasında yer alan diğer veriler için bk. Erpolat, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler", 205

[522] İmam veya din görevlilerinin idari görevleri ve kefalet sistemi hakkında bk. Topuz Demir – Uğur, "Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği", 464–465.

[523] Kandilli Mahallesi'nin 1752 yılında Sultan I. Mahmud tarafından imar edildiğine ilişkin bilgi için bk. M. Tayyib Gökbilgin, "Boğaziçi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mart 2020).

Göksu çevresinde ise kurulan mahallelerden Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi'nin adını dönemindeki mevcut yapı olan ve fetih sonrasında Cuma mescidi olarak inşa edildiği düşünülen Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii'nden aldığı anlaşılmaktadır. Diğer Kadıasker ve Sinan Çelebi isimlerinin ise Muhaşşi Sinan Efendi'den ileri geldiği görülmektedir.

Göksu ve çevresinde XVI. yüzyılda görülen üç mahalle, XIX. yüzyıla kadar sayısını ve tanımını muhafaza etmiştir. Bu dönem karşılaşılan mahallelerin tamamının öncülüğünü Muhaşşi Sinan Efendi'nin yaptığı düşünülmektedir. Hakkında çok az bilgi bulunan Muhaşşi Sinan Efendi, 1488 yılında Erbaa/Tokat'ta doğmuş olup asıl adı Sinâneddin Yusuf'tur.[524] Beyzavi'nin tefsiri üzerine yazdığı haşiye ile muhaşşi unvanı almıştır.[525] Muhaşşi Sinan Efendi için özellikle XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar kültürlü, bilgili, kalem erbabı, yüksek tabakaya mensup, ilmiye ricali için kullanılan "çelebi" unvanının da kullanıldığı görülmektedir.[526] Kanuni Sultan Süleyman'ın hocası Hayreddin Efendi'nin yanında bulunan Sinan Efendi, "1522 yılından itibaren Gelibolu, Edirne ve İstanbul'da Sahn-ı Semân'ın da aralarında bulunduğu bazı medreselerde müderrislik" yapmıştır.[527] Kendisi ayrıca Fatih dönemi müderrislerinden Sarı Güzel Efendi olarak bilinen Mevlana Nureddin-üş-şehir'in damadıdır.[528] 1540-1547 yılları arasında Halep, Dımaşk, Bursa ve Edirne Kadılığı yapan Muhaşşi Sinan Efendi, 1547 yılının Eylül ayında İstanbul Kadılığı'na 10 gün sonrasında Anadolu Kadıaskerliği'ne tayin edilmiştir.[529] Rüstem Paşa ve Haydar Paşa'nın mücadelesine konu olan ve Değirmen vak'ası olarak bilinen olay neticesinde 1551 yılında görevden azledilmiş, yapılan teftiş sonrasında suçsuz olduğu ortaya çıkmıştır.[530] Teftişin ne kadar sürdüğü bilinmemektedir, ancak o esnada Muhaşşi Sinan Efendi'nin hacca gittiği bilgisi bulunmaktadır. 1561 yılında Süleymaniye Darülhadisi müderrisliği görevi üstlenen Sinan Efendi'nin, 1574 yılında Ebüssuûd Efendi'nin vefatı üzerine şeyhülislâm olması teklif edilmiş ancak

[524] Eyyüp Saİd Kaya, "Sinan Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).

[525] Haşiye terim olarak "sayfa boşluklarına ilave edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not" anlamına gelmektedir. Eserin ilgili kısımlarına yapılan açıklamalar ya da düşülen notlar olarak görülmelidir. Haşiye yazan kişiye ise "muhaşşi" denilmektedir. Ayrıca, eserin tamamına yapılan değerlendirme ise "şerh" olarak tanımlanmaktadır. Haşiye ve muhaşşi hakkında bk. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).

[526] Çelebi ünvanının anlamı, kullanımı ve tarihsel süreci için bk. Mehmet İpşirli, "Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020); 28 Şubat 1580 tarihli sicil kaydında geçen "…, Anadoluhisarı mahallâtından Sinan Çelebi mahallesinde …" ifadesi için bk. *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H. 987-988 /M. 1579-1580)*, 203, Hüküm no: 365.

[527] Kaya, "Sinan Efendi".

[528] Sarı Güzel Efendi Sultan II. Bayezid (1481-1512) ile Yavuz Sultan Selim (1512-1520) arasında çıkan anlaşmazlıkta aracılık görevi üstlendiği, dolayısıyla döneminin etkin insanlarından olduğu bilinmektedir. Bk. Ünver, *İstanbul'un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*, 103; Ayrıca Sarı Güzel Efendi, bugün İstanbul, Fatih İlçesi, İskenderpaşa Mahallesi'nde yaşamış olup, burada bulunan İskenderpaşa Camii'n önündeki caddeye Sarıgüzel adı verilmiştir. Aynı cadde üzerinde banisi Çıkrıkçı Kemaleddin olan ve Sarı Güzel Efendi'nin evinin yanında olduğu için Sarı Güzel Mescidi olarak bilinen mescidin 1944 yılında yıkıldığı bilinmektedir. İsted- İstanbul Çevre Kültür ve Tarihi Eserleri Koruma Derneği, "Fatih Sarı Güzel Mescidi" (Yayınlanma 23 Haziran 2021) (Erişim 23 Haziran 2021).

[529] Kaya, "Sinan Efendi".

[530] Gel, "Kanuni Devrinde Vüzera Gölgesinde "Vakfa İlave Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukuki Tartışma: "Da'va-yı Asiyab"", 940.

kendisi bu görevi kabul etmemiştir. 20 Nisan 1578 tarihinde İstanbul'da vefat ettiği ve Sarı Güzel Efendi'ye atfedilen camiin avlusunda defnedildiği bilgisi mevcuttur.[531]

Göksu çevresinde Muhaşşi Sinan Efendi'nin XVI. yüzyılda banisi olduğu iki mescid bulunmaktadır. Bu mescidlerden günümüze ulaşmayan Dolay Mescidi'nin[532] Kadıasker Mahallesi'nin çekirdek yapısı olduğu görülmektedir. Bu mescidin yapılması ile Ebû'l-feth Camii'n Cami-i Atik olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Muhaşşi Sinan Efendi'nin banisi olduğu diğer mescid ise kendi adıyla bilinmekte olup, 1562 sonrasında yapılan tahrirde yer alan Sinan Çelebi Mahallesi'nin kurucu yapısını oluşturmuştur.

Hisar çevresinde cuma mescidi olarak kullanılan Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii'n, 1530-1560 yılları arasında kurulan ilk mahallenin - Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi'nin – çekirdeği olduğu görünmektedir. Bu yıllar arasında merkezi Dolay Mescidi olan Kadıasker Mahallesi ile tarihlerinin yakınlığı, Muhaşşi Sinan Efendi'nin Ebû'l-feth Camii'n çeperinde yerleşimi hızlandırarak hemen ardına kesin yapım yılı bilinmeyen Dolay Mescidi'ni inşa ettirdiği düşünülmektedir. Konumuna dair bilgi ise, XVIII. yüzyılda Hüseyin Ayvansarâyî'nin müellifi olduğu Hadîkatü'l-Cevâmi'de yaklaşık olarak verilmektedir. Bu bilgilere göre mescidin Bahai Körfezi'nin kenarında olduğu, arkasındaki tepenin zirvesine Kavacık denildiği ve orada bir mesirenin olduğu ifade edilmektedir.[533] Bu tariflerle birlikte günümüzde Otağtepe ve Kavacık'a çıkan Dolaybağı Caddesi'nin konumları örtüşmektedir (Harita 3-12). Bu nedenle Dolay Mescidi ve mahallelere ait muhtemel yerleşimler Harita 3-13'deki şekliyle yerleştirilmiştir.

---

[531] Kaya'nın yaptığı araştırmada adı geçen camii muhtemelen bugün Fatih-İskender Paşa Mahallesi Sarıgüzel Caddesi'nde bulunmuş olan "Fatih Sarı Güzel Mescidi"dir. Banisi Çıkrıkçı Kemaleddin ile de anılan mescidin 1944 yılında yıkıldığı bilinmektedir. Haritalarda ve tarihi fotoğraflarda varlığı tespit edilebilmektedir. Kaya, "Sinan Efendi"; İsted- İstanbul Çevre Kültür ve Tarihi Eserleri Koruma Derneği, "Fatih Sarı Güzel Mescidi".

[532] Ayvansarayi'nin eserinde görüldüğü üzere XVIII. yüzyılın son çeyreğinde harabe olan mescidin XX. yüzyıla kadar kalıntılarının bulunduğu anlaşılmaktadır. Mescide dair bilgiler için bk. Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 238; Mehmed Râ'if, *Mir'ât-ı İstanbul*, *I. Cilt Asya Yakası*, haz. Günay Kut; Hatice Aynur (İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı, 1996), 294.

[533] Başaran'ın çalışmasında, Süleymaniye Kütüphanesi Es'ad Efendi arşivinde bulunan yazma eser nüshalarından katkılar bulunmaktadır. Dipnotlarında birçok mekan için açıklamalara ve kaynaklara yer verdiği görülmektedir. Çalışmada açıklama ve ekler çıkarıldığında Dolay Mescidi'ne ait Hüseyin Ayvansarayi'nin aktarımları şöyledir: "Dolay Mescidi der-Kurb-i Bahâ Körfezi: Bânîsi Muhaşşi Sinan Efendi'dir ki, nefs-i Anadoluhisârı'nda vâki' câmi'-i şerîfi sırasında tafsîl-i hâli beyân olunur. Mescid-i mezbûr hâla haraptır. Bu mescidin mahallâtı sâhilhânelerdir. Bu körfezde Mirâbâd isminde bir nüzhetgâh vardır ki, devr-i Sultan Mahmûd Hân-ı Evvel'de bir mahall-i mu'teber olmakla biniş olur imiş. Ve pâdişâh-ı müşârünileyhten sonra dahi zîver-efzâyı saltanat-ı uzmâ olan pâdişâhan-ı zîşânın be-câ teşrifleri vuku' bulmuştur. Ve mahall-i mezbûrun verâsı olan dağın zirvesi dahi Kavacık nâm mahal bir mesiregâhtır. Ve bu mahalle karîb, Kanlıcalı Şeyh Atâ Efendi'nin tekkesi vardır. Mûmâileyh 1204 (1789-90) senesi vefât eyledikte tekkesine defnolunmuştur." Bk. Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 238–239.

Harita 3-12: Dolaybağı Caddesi'nin konumu

(Kaynak: Beykoz Belediyesi Kent Rehberi'nden yararlanılarak hazırlanmıştır.)

Harita 3-13: 1530-1560 yılları arasında Göksu ve çevresi

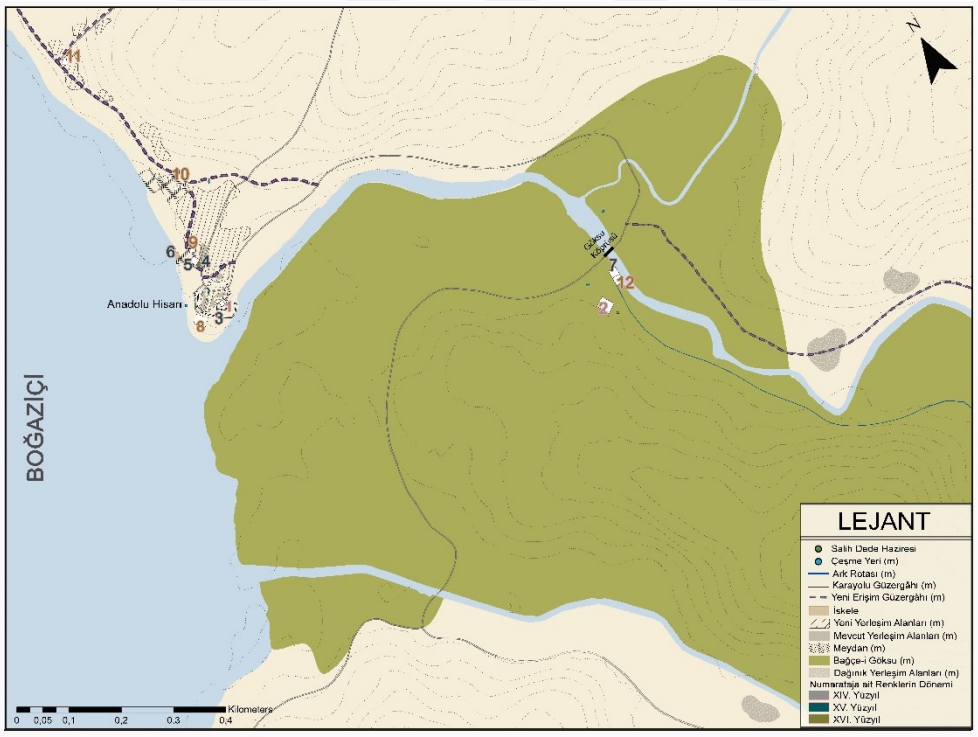

1- Hisar (Bayezid inşası), 2- Mescid (m), 3- Hisarpeçe, 4- Kabristan, 5- Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii, 6- İskele, 7- Değirmen, 8- Anadoluhisarı namazgâhı (m), 9- Sıbyan Mektebi (m), 10- Hamam (m), 11- Dolay Mescidi, 12- Değirmen (m)

Kalenin taarruz yapısına dönüşmesini sağlayan hisarpeçe ile Sultan II. Mehmed'in vakfına ait olarak, surların Boğaziçi tarafında kalan güneybatısındaki alana namazgâhın yapıldığı,[534] muhtemelen bu vakfa ait olması nedeniyle İstanbul'un fethiyle yaşıt olduğu tahmini[535] dile getirilmektedir. Bugün Anadoluhisarı namazgâhı olarak bilinen namazgâhın yapılış tarihine dair kayıt olmadığından dolayı Eyice, hisar muhafızları için düzlük oluşturularak inşa edildiğini zaman belirtmeyerek ifade etmektedir.[536] Ayverdi ise kaleye karadan çıkartma yapılmasını kolaylaştıracağı ve Göksu'dan gelen toprağın zamanla kıyı değişimine sebep olduğu şeklinde Gabriel'in düşüncesini teyit ederek, namazgâh varlığının Sultan II. Mehmed döneminde olduğu görüşünü kesin bir dille reddetmektedir.[537] Bununla birlikte Gabriel, namazgâh mihrabının mimari üslup açısından XVII. yüzyıl öncesine ait olduğunu ifade ederek yapım tarihine dair tahminlerin zaman aralığını XVII. yüzyıl ile sonlandırmaktadır (Şekil 3-1).[538] Namazgâhın varlığı mekân pratikleri açısından farklı değerlendirmelere yol açacağı için zaman çizgisi üzerinde keşfedilmesi önemli olmaktadır.

Şekil 3-1: Anadoluhisarı namazgâhı

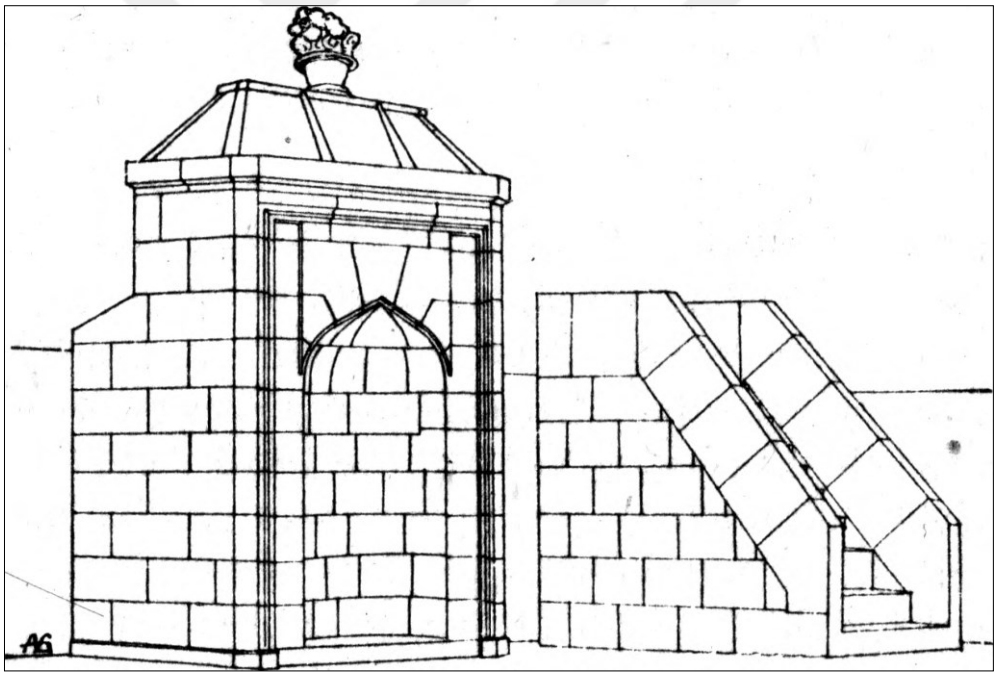

(**Kaynak:** Albert Gabriel (1970), 43 / Şekil 11)

[534] Ayşenur Erdoğan, "Osmanlı Arşiv Vesikaları Perspektifinden Anadolu Hisarı'nın Kullanımı ve Korunması", *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Hilal Yurdakul (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 896.
[535] Özdamar, "Namazgâhlar", 240.
[536] Eyice, "Anadoluhisarı".
[537] Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri*, *855-886 (1451-1481)* (İstanbul: İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü, 1989), 618.
[538] Gabriel, *İstanbul Türk kaleleri*, 44.

Yapım tarihine dair belirtilen zaman dilimlerine, namazgâhın yapım amaçları ve mahallelerin kurulması ile ilişkili olarak bir katkı denemesi yapılabilir. Bu bağlamda öncelikle namazgâhın yapılış nedenlerinde öne çıkan 5 içerik görülmektedir. Bunlar; (1) Müslümanların Medine döneminde açık alanda kılınan namazları bellekte tutma amacı (sünnet), (2) açık alanda kıble tayini, (3) şahıs mülkünde izinsiz bulunma ve kullanma çekincelerini ortadan kaldırma, (4) yaz aylarında Cuma, teravih, bayram ve cenaze gibi namazlarda ferahlık sağlama, (5) bağış yoluyla açık alan oluşturma, oluşturulan açık alan düzeninde dini ve medeni hamlelere kendi boyutlarında katkıda bulunma olarak ifade edilmektedir.[539] Anadoluhisarı Namazgâhı, Ebû'lfeth Camii'ne yaklaşık 100 metre mesafede olup, hisarpeçenin toplarönü ünvanı alan mevkiidedir. Bununla birlikte, Cuma ve bayram namazları için kullanılan minbere sahiptir.[540] Konumu ve mimarisiyle namazgâhın yapılış nedenlerine tekrar bakılacak olursa, özellikle yaz aylarında Cuma, bayram ve cenaze gibi namazların kılınması öne çıkmaktadır.

Göksu'da hasbahçenin imarıyla üretim mevsimleri olan bahar ve yaz aylarında çok sayıda insanın burada bulunduğu düşünülebilir. Bunun üzerine 1530 yılı sonrasında Anadoluhisarı mahallelerinin kurulmasıyla yaşadığı nüfus artışı eklenebilir. Bu nedenle, üretim ve mahallelerin yerleşim yoğunlukları namazgâh yapımının gerekçelerinden görünmektedir.

Anadoluhisarı Namazgâhı'nın tarihlendirilmesine dair yapılan değerlendirmelerle şunlar söylenebilir: (1) mihrabın mimari üslup açısından XVII. yüzyıl öncesine ait olması,[541] (2) üretimle istihdam edilen insanların konuşlanması, (3) 1530 yılı sonrasında mahallelerin kurulması ve (4) özellikle Cuma namazı işlevi yükleyen minberinin bulunması namazgâhın muhtemelen 1530 yılı sonrasında inşa edildiği kanaati oluşturmaktadır.

Mahallelerin kurulmasıyla birlikte sıbyan mektebi ve hamamın inşa edildiği görülmektedir. 1561 yılı kayıtlarında Kadıasker Mahallesi'nde 1 muallimin (öğretici) bulunması[542] mektebin bu dönemde var olduğunu göstermektedir. Hamamların ise Osmanlı yerleşimleri için mekânsal gelişim emaresi olduğu ve bir yerde talep oluşturacak kadar nüfus yerleşiminden sonra inşa edildiği bilinmektedir.[543] Hadikatü'l Cevâmi' içerisinde "Ve cami'-i mezbûrun (Ebû'lfeth Camii'n) mukâbilinde köşede vâki mektebi Yasemin isminde sâhibetü'l-hayrât bir hâtun bina eylemiştir. Kabri dahi ondadır. Ve çarşı içinde vâki' çifte hamam ve Kanlıca'da vâki tek hamam dahi bu mektebin müsakkafâtındandır"[544] ifadeleriyle

[539] Özdamar, "Namazgâhlar", 222–223.
[540] Minber: Üzerinde hutbe okunan merdivenli, yüksekçe yapı.
[541] Gabriel, *İstanbul Türk kaleleri*, 44.
[542] Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/139; Mete, "İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi", 166.
[543] Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", çev. Ayşe Berktay, 2. Basım, *Osmanlı împaratorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, ed. Halil İnalcık – Donald Quataert (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), 2/702.
[544] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 239.

mektep ve hamamın varlığı yer almaktadır. Bu kaynakla sıbyan mektebinin giderlerinin hamam tarafından karşılandığı öğrenilmektedir.

Hamamın ise XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin anlatımlarında ve XVIII. yüzyıla ait hamam defterlerinde "çifte hamam" olarak geçtiği görülmektedir.[545] Giriş sayılarına göre tek veya çifte olarak tanımlanan hamamlardan, bir girişi bulunan ve sadece erkeklerin kullanımına açık olanlarına "tek hamam", iki girişi olup kadın ve erkeklerin aynı anda kullanmasına imkân tanıyanlar için "çifte hamam" denilmektedir. Bunların dışında tek hamamın belirli gün ve saatlerde kadınların kullanımına açık olmasıyla "kuşluk hamamı" olarak ifade edilen hamamlar mevcuttur.[546] Belirli nüfus artışı ve talep sonrasında yapılan hamamların mimarisi ve kullanımı ile yapılan bu tanımlamalar, yapıldığı bölge için fikir vermektedir. Kadınlar ve erkekler için eş zamanlı kullanıma imkân tanıyan çifte hamamların, sadece erkeklerin kullandığı tek hamama göre daha fazla mahalle dokusu içerisinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Tek hamam olarak inşa edilmiş bazı hamamların da oluşan talebe göre kadınlar bölümü ilave edilerek çifte hamama dönüştürüldüğü bilinmektedir.[547] Sıbyan mektebi ile hamamın Yasemin Hatun Vakfı tarafından birlikte olmasa da yakın tarihlerde ve hamamın çifte hamam olarak inşa edildiği ifade edilebilir. Yapım tarihlerine dair hamamları ele alan çalışmasında Yörük, Anadoluhisarı Hamamı'nın yapım yılını ihtimalli olarak 1559 olarak belirtmektedir.[548] Üretimin başlaması ve mahallerin kurulmasıyla hamam talebinin oluştuğu, bu nedenle 1530-1560 tarihleri arasında yapılmış olduğu düşünülmektedir. Diğer yandan, Kadıasker ve Cami-i Atik Sultan Mehmed Han mahallelerinin 1561 yılındaki demografik verilerinin XIX. yüzyıl verisi ile karşılaştırıldığında büyük bir değişimin görülmemesi,[549] XVIII. yüzyıl belgelerinde belirtildiği haliyle çifte hamam olarak inşa edildiğini ve bir dönüşümün yaşanmadığını düşündürmektedir.

---

[545] Salim Yörük, "Osmanlı Döneminde Beykoz Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", *XVII. Türk Tarih Kongresi: Ankara: 15-17 Eylül 2014* (Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK), 2018), IV. Cilt - I. Kısım/288–290; Nahide Şimşir, "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresinde Hamamlar", *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003: Bildiriler*, ed. Zekeriya Kurşun vd. (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004), 1/84.

[546] Yörük, "Osmanlı Döneminde Beykoz Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", IV. Cilt - I. Kısım/290.

[547] Fetih döneminde yapılan Hacı Kadın Hamamı'nın XVI. yüzyılda kadınlar hamamı eklenerek çifte hamama dönüştürülmesi örneği için bk. Alidost Ertuğrul, "İstanbul'un Hamamları ve Mimarisi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 8/453.

[548] Yörük'ün hamamın yapım yılına ilişkin tarafımızca kabul gören 1530-1560 yılları arasına dek gelen 1559 yılı ihtimalinin gerekçeleri kaynak üzerinde görülememiştir. Bu çok değerli çalışma içerisinde belirli dayanaklarla tespitlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu dayanakların aktarımının gözden kaçtığı düşünülmektedir. Farklı çalışmalarda bu konunun dayanaklarla yer alması, yerleşimin değerlendirilmesi açısından daha olgun düşüncelere imkan tanıyacaktır. Bu bağlamda şimdiden Yörük'e teşekkürü borç bilerek, yapım yılına ait bilgi yerini aktarıyorum. Bk. Yörük, "Osmanlı Döneminde Beykoz Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", IV. Cilt - I. Kısım/290.

[549] 1561 yılında 81 hane 18 muaf; 1840 yılında ise 80 hane olarak kayıt bulunmaktadır. Bk. Yavuztürk, *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*, 59; Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/131.

Günümüze ulaşamayan iki yapının da konumları haritalar üzerinden tespit edilebilmektedir. Mektebin konumu, Ayvansarayi'nin eserinde belirttiği gibi, 1878 yılı yangın haritasında cami kapısının karşısında olarak tespit edilmiştir (bk. EK 5). Hamamın konumu ise 1845 tarihli haritada tespit edilebilmektedir (bk. EK 10). Bu haritaya göre günümüz Anadoluhisarı'nda bulunan Pazar Sokağı ile Körfez Caddesi kesişiminde olduğu anlaşılmaktadır.

Yapıların inşa edilmesiyle yüklendiği işlevler ve kullanım yoğunluklarının yerleşim morfolojisini XX. yüzyıla kadar kalıcı olarak biçimlendirdiği düşünülmektedir. Bu biçimlenmede, 1918 yılına ait Necib Bey haritasında görüldüğü üzere, pazar kurulan çizgi oluşmuş,[550] hamam önü meydan özelliği kazanmış olmalıdır. Bunun yanı sıra sıbyan mektebinin iskele ve camii arasında kalan alanın çeperine inşa edilmesiyle, söz konusu alanda meydan işlevinin güçlendiği ifade edilebilir. Diğer yandan XVI. yüzyılda Kanlıca'da yaşanan imar faaliyetlerinin[551] pazar kurulur yer olan Anadoluhisarı ile temasının arttığı ve sahil yolunun belirginleştiği, Dolay Mescidi'nin de bu yol ile Otağtepe'ye en kolay çıkılır yolun kesişimini tercih ettiği düşünülmektedir (Harita 3-14). Morfolojiyi etkileyen bir diğer konu ise sur çevresi yerleşimlerin arasında oluşmaya başlayan erişim çizgileridir. Bu erişim çizgilerinin de Otağtepe-Hisar yolu ile oluşan omurgayı sur içerisine girmeksizin eğimden kaynaklı olarak paralel geçtiği düşünülmektedir (Harita 3-15; Harita 3-16). Bu yorumlarla elde edilen Harita 3-16, 1530-1561 yılları arasında Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi ve Kadıasker Mahallesi'nin kurulmasıyla oluşan yerleşimi göstermeyi amaçlamaktadır.[552]

[550] Çizgi, mekân disiplinlerinde yolun çizgi öğesi olarak görülmesinden dolayı yaygın kullanılan bir ifadedir. Söz konusu çizgi (yol) Necib Bey (1918) haritasında Çarşı Caddesi olarak görünmektedir (Bk. EK 11). Günümüzde ise Pazar Sokağı olarak bilinmektedir.

[551] Mekânsal gelişim göstergesi olarak hamamın yapıldığına dair bilgiler için bk. Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 239; Yörük, "Osmanlı Döneminde Beykoz Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı", IV. Cilt - I. Kısım/290 Ayrıca Kanlıca'nın XVI. yüzyıla ait tahrir bilgileri için bk. EK 9.

[552] 1530-1561 yılları arasında Göksu ve çevresinin tamamı için ayrıca bk. Harita 3-13

Harita 3-14: Dolaybağı Caddesi erişimine ait eğim gösterimi

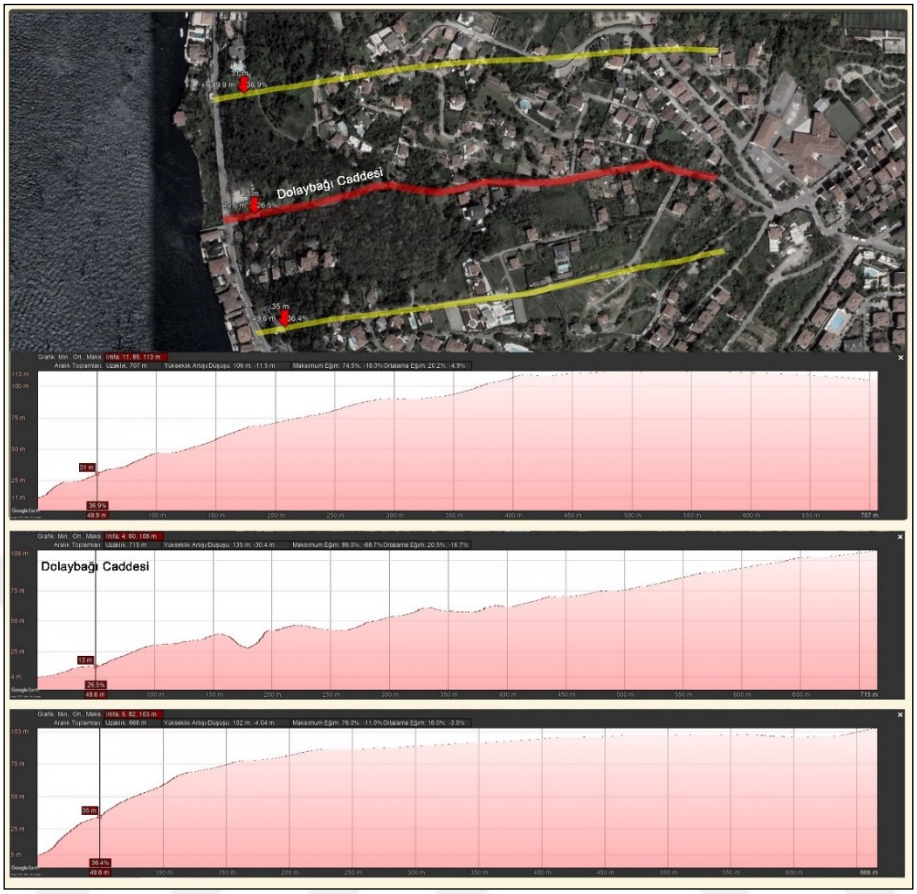

(Kaynak: Google Earth uygulamasından yararlanılmıştır.)

Harita 3-15: Göksu Köprüsü'nden Körfez Caddesi'ne erişim yolunun eğim gösterimi

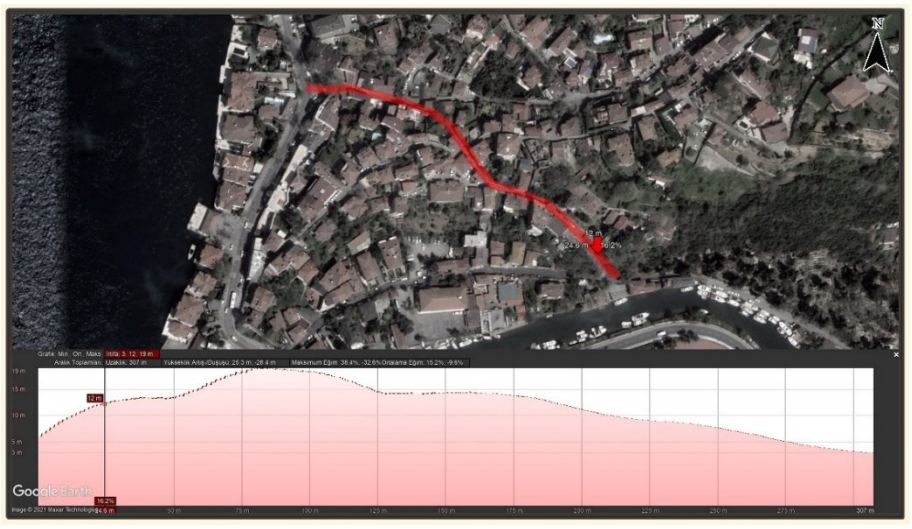

(Kaynak: Google Earth uygulamasından yararlanılmıştır.)

Harita 3-16: 1530-1560 yılları arası Göksu ve çevresi (2B paftası)

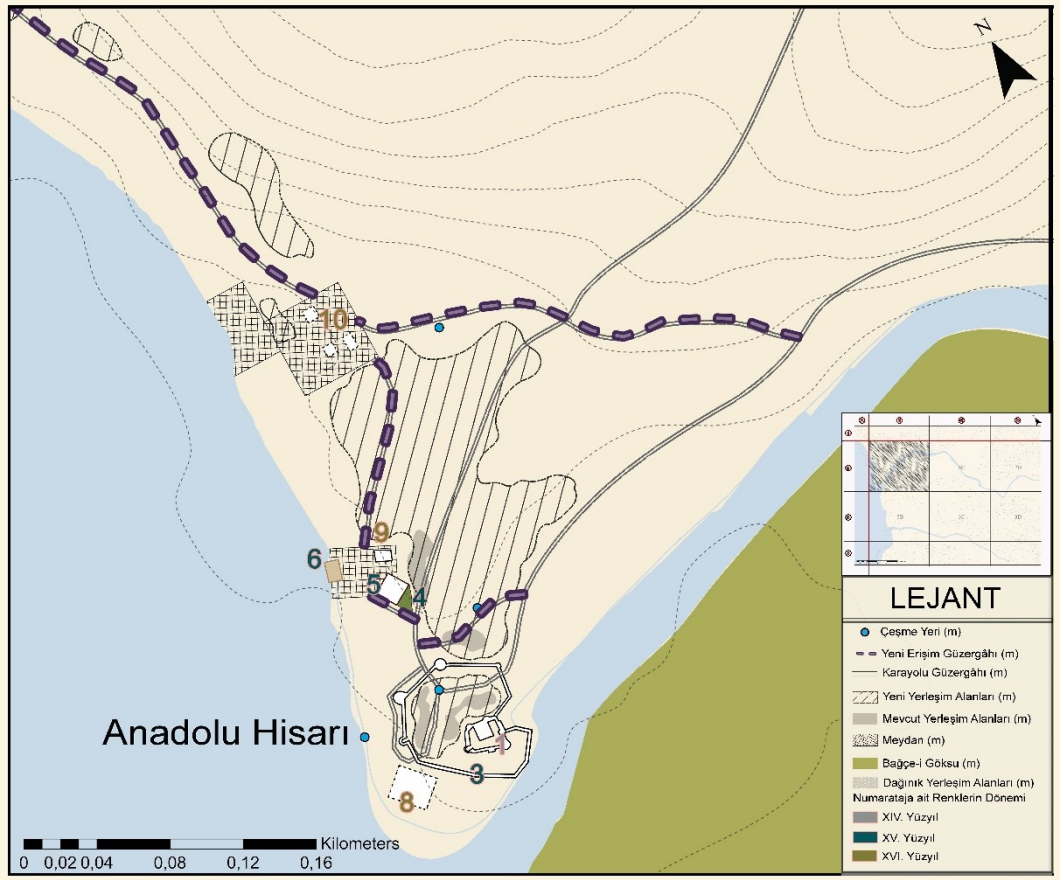

1- Hisar (Bayezid inşası), 3- Hisarpeçe, 4- Kabristan, 5- Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii, 6- İskele, 8- Anadoluhisarı namazgâhı (m), 9- Sıbyan mektebi (m), 10- Hamam (m)

3.4.2. Göksu'da Sayfiye ve Saray İzleri

XVI. yüzyılın ilk yarısında üretim hamlesiyle ön plana çıkan Boğaziçi, ikinci yarısında devlet ricalince dikkat çekmiş ve mevsimlik göçün mekânı haline gelmiştir. Bu hareketliliğin şehrin çeperindeki imarın çekiminin yanı sıra merkezde yaşanan nüfus artışı, siyasi olaylar ve afetler gibi nedenlerin de Boğaziçi'ne yönelen hareketlilikte rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra XVI. yüzyılda değişen mekân algısı bahçelere ilgiyi artırmış ve *Klasik Osmanlı Bahçe Kültürü* gibi özgün bir kimlik sahibi olmasında pay sahibi olduğu düşünülmektedir.[553]

[553] Necipoğlu İslam bahçesi gibi özcü bir yaklaşımla Osmanlı bahçelerinin değerlendirilemeyeceğini, Osmanlı bahçelerinin Doğu ile Batı'nın sentezini gerçekleştirerek kendi bahçe kültürünü oluşturduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu kültürü yansıtan en iyi dönemin XVI. yüzyıl olduğuna dikkat çekmektedir. Makalenin tamamı bu konu ile ilgili olup konuya vurgu yapan kısım için bk. Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", 32.

Yazlık yer anlamına gelen sayfiye kavramının Osmanlı'da Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde ortaya çıktığı ifade edilmektedir.[554] Bu duruma XVI. yüzyılda dünyanın en kalabalık şehirlerinden biri haline gelen İstanbul ile birlikte bakıldığında, nüfusun iaşesi için imar edilen bahçelerin saray çevresince göz önüne geldiği söylenebilir. Böylelikle bahçelerin güç sahipleri için bir sıçrama noktasına dönüştüğü ve kalıcı mimari müdahalelere açıldığı görülmektedir. XVI. yüzyıldaki üretim hamlesi sonrasında Göksu'da rastlanan sayfiye izlerine neden olan İstanbul ölçeğindeki sebeplerin ele alınması denenecektir. İstanbul ölçeğindeki sebepler ile kastedilen konu içerisinde XVI. yüzyılda Göksu ve benzeri yerler için ilgiye sebep olan istenmeyen temaslar, siyasi karışıklıklar, afetler, değişen mekân algısı ve iktidarın görünür olması değerlendirilmeye çalışılacaktır. İkinci olarak bahçe ve sarayın mekânda nasıl biçimlendiği, üretim odağındaki hasbahçe ile sayfiye amacı taşıyan saray ve bahçesi arasındaki mekânsal ilişki ve farklılıklar tespit edilmeye çalışılacaktır. Son olarak bu mekânsal ilişkilerin Göksu'ya olan yansıması rastlanan izler üzerinden yorumlanması denenecektir.

XVI. yüzyıl İstanbulu için üretimin haricinde merkezden çepere doğru hareketi hızlandıran nedenlerden ilki istenmeyen temaslar ve siyasi karışıklıklardır. XVI. yüzyılda yaşanan nüfus artışının yanı sıra siyasi olayların da mekânı haline gelen şehir merkezinin güç sahipleri için tedirginlik üreten yerler haline geldiği anlaşmaktadır. Özellikle yüzyılın son çeyreğinde siyasi karışıklıkların yukarılara tırmandığı, şehir merkezindeki meydanların isyancı çadırlarıyla kaplandığı, kendilerince verdikleri cezalarla güç gösterisinde bulundukları yerlere dönüşmüştür.[555] Bu nedenle Göksu ve benzeri sayfiye mekânlarının dönemin güç (imkân) sahipleri için temasları yeniden organize etme ve karışıklıklardan uzak durma fırsatı vermiş olmalıdır. Farklı sebeplerle endişe üreten merkezdeki bu karşılaşmaların yerine organize edilebilir yoğunluktaki üretim mekânları tercih edildiği söylenebilir. Bu tercih ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Şikago Okulu'nun yayımladığı kent gelişim modellerine benzer bir gelişim gösterdiği görülmektedir. Nitekim modellerin çıkış kenti olan Şikago, ulaşım, sanayi ve tarım üretimindeki gelişmelerle 1830'lu yıllarda 100 bin civarında bir nüfusa sahipken 1930'larda yaklaşık 3,5 milyon nüfusa ulaşarak toplum hareketliliğinin gözlendiği bir laboratuvara dönüşmüştür.[556] XIX ve XX. yüzyılda Şikago'da görülen bu dönüşüm içerisinde üretim ve iş olanakları sağlayan şehir merkezinin göçmen kuşaklarla sarılması ve artan ulaşım imkânları ile varlık sahibi insanların kentin çeperinde yer tutması ve kendilerine yalıtılmış alanlar ihdas etmesi gözlemlenmiştir.[557] Bu gözlem üzerine Burgess,

[554] Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa*, *18. yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 49.

[555] İsyancıların Atmeydanı ve Etmeydanı'nda kurduğu çadırlar ve yaşanan linç vakaları ile ilgili kısım için bk. Çiğdem Kafescioğlu, "Sokağın, Meydanın, Şehirlilerin Resmi: On Altıncı Yüzyıl Sonu İstanbul'unda Mekân Pratikleri ve Görselliğin Dönüşümü", *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 1/1 (2019), 34.

[556] Gencay Serter, "Şikago Okulu Kent Kuramı: Kentsel Ekolojik Kuram", *Planlama (Journal of Planning)* 23/2 (2013), 68.

[557] Bk. Ernest W. Burgess, "Şehrin Büyümesi: Araştırmaya Giriş", 4. Basım, *Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*, ed. Robert E. Park – Ernest W. Burgess (Ankara: Heretik Basın Yayın, 2020).

insan metabolizmasına benzettiği şehir için bir model sunmuştur (Şekil 3-2). Bu arayış üzerine sunulan eleştirileri göz ardı etmeksizin[558] Burgess'in ortaya koyduğu eş merkezli çemberler modelinde şehrin dış çemberinin sayfiye veya seçkin konut alanlarına ait olması, artan nüfus ve karşılaşmalar içerisinde imkân sahiplerinin kendisini ayırt ettiği alanlara hareket ettiğini göstermektedir. XVI. yüzyılda İstanbul için benzeri bir değerlendirme yapılabilir. Burgess'in modelinde görülen bu benzerlikler XVI. yüzyıl İstanbulu için yalnızca Göksu gibi sayfiye mekânlarında değil, Yedikule veya Haliç civarı (tersane çevresi için) çöküntü alanları[559] olarak ifade edilebilecek mekânlarla da benzerlikler kurulabilir.

Sanayileşme sonrası yayımlanan bu model ile XVI. yüzyıl kentinin temasları arasındaki farklar ise ağırlıklı olarak kent hizmetleri, kültür, güvenlik ve üretim biçimleri gibi aktörler tarafından belirlenmiş olmalıdır. İbadet zorunluluğu bulunan bir toplum için cami ya da mescide yakınlık olağanlaşmaktadır.[560] Güvenlik sorunu ise toplu yerleşimden bağımsız salt yalıtılmış bir yerleşime engel görülebilir.[561] Yine tarımsal üretimin devam ettirilmesi, tarım çalışanlarının ve varlıklı ailelere hizmet edecek insanların aynı çevrede bulunmasına neden olacaktır. Göksu gibi çevrelerde tarımsal üretim veya diğer hizmetlerde çalışan insanların ise şehir merkezindeki kadar yoğunluk ve bilinmezlik oluşturmayacağı, dolayısıyla istenmeyen temas üretmeyeceği düşünülebilir.

[558] Her ne kadar Descartes sonrası kentler dâhil olmak üzere aranan matematik birçok değişime kapı aralamış olsa da, Şikago Okulu'nun bu temele dayalı arayışları, çok daha karmaşık ilişkiler barındıran kentin bu şekilde formüle edilemeyeceği dolayısıyla yaklaşımların indirgemeci olduğu yönünde eleştiriler almıştır. Eleştiriler için bk. Serter, "Şikago Okulu Kent Kuramı: Kentsel Ekolojik Kuram", 73–75.

[559] Burgess, iş yerlerinin etrafını saran yoksul, suça meyilli mahalleler olarak kümelendirmektedir. İstanbul tersane çevresinin de bekar nüfusunun fazla, tersane çalışanlarının yoğunlaştığı bir bölge olduğu bilinmektedir. Çöküntü alanları için bk. Burgess, "Şehrin Büyümesi: Araştırmaya Giriş", 96–97.

[560] Namaz kılmayan "Yusuf b. Mehmed'in Düğmecibaşı mahallesinden çıkarılması" ile ilgili mahkeme kaydı için bk. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 19 numaralı sicil (H. 1028 - 1030/ M. 1619 - 1620*, haz. Yılmaz Karaca; Rasim Erol (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011), 403; Hüküm no: 528.

[561] Güvenlik sorununun XVI. yüzyılda başlayıp XVII. yüzyılda hızlandığı aktarılmaktadır. Bk.Esra Yakut, "Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması", *Kebikeç Dergisi* 33 (2012), 23–24.

Şekil 3-2: Burgess'a ait kent gelişim modeli

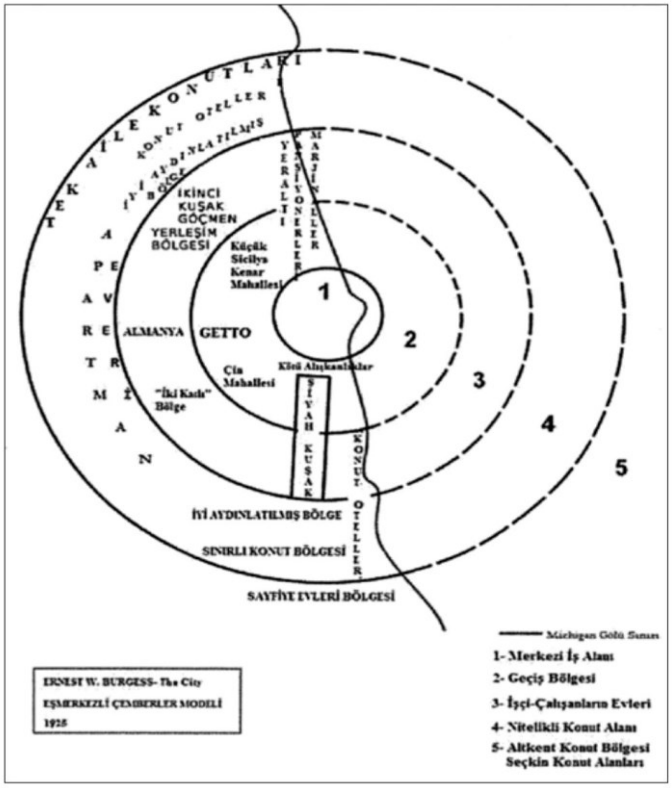

Kaynak: Ernest W. Burgess (1925) akt. Serter (2013, s. 71)

Nüfus artışıyla birlikte şehrin merkezinde daha etkili olan afetler de sayfiye mekânlarına yönelimin bir diğer sebebi olduğu düşünülmektedir. XVI. yüzyılın farklı zaman dilimlerinde veba, deprem ve yangın gibi büyük afetleri belleğine kaydeden İstanbullular için afetler çeper hareketinde bir alt neden olarak görünmektedir. Yüzyılın başında "Küçük Kıyamet" ifadesinden de anlaşılacağı üzere hafızalara kaydolan ilk büyük afet 1509 depremi olmuştur. Deprem sonrasında saray bahçesi dâhil olmak üzere birçok bahçede çadır ve barakalar inşa edilerek geçici barınma sağlanmıştır.[562] Yapıların birbirlerine yakınlıkları nedeniyle tahribatı artan yangınlar ise özellikle güç sahipleri için endişe veren başka bilgilere neden olmuştur. Ölüm ve yangın nedeniyle yaşanan maddi hasarın yanı sıra yangın sonrasında talan ve yağma bilgileri sık yaşanan yangın olaylarını farklı bir noktaya taşımış olmalıdır.[563] XVI. yüzyılın özellikle ikinci yarısında yaygın görülen salgın hastalık tâûn yani veba olarak ifade

[562] Ayrıca bu depremden Anadolu Hisarı'nın da zarar gördüğü bilinmektedir. 1509 depremi hakkındaki bilgiler için bk. Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Tahribat Yapan yangınlar ve Tabii Afetler", *Turk Sanati Tarihi Arastirma ve Incelemeleri* 1 (1963), 382–383.

[563] Dernschwam'ın 1555 yılı Galata yangınına ait gözlemleri ile Busbecq'in yeniçerilerin yangın sonrasında yağmada bulunduklarına dair aktarımlar için bk. Mehmet Demirtaş, "XVI. yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul'un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/2 (2010), 45–46.

edilmektedir. Kalabalıklaşan İstanbul nüfusu ile yaz aylarında etkisi arttığı bilinen vebanın o dönemde sıradan karşılandığı belirtilmektedir.[564] Kanuni Sultan Süleyman'ın 1530 yılında çocukları için yaptığı sünnet şenlikleri sonrasında da İstanbul'u etkisi altına almış olan vebanın, sebep olduğu ölümlerle XVI. yüzyılın ilk yarısında da İstanbulluların belleğinde yer ettiği anlaşılmaktadır.[565] Bu tür salgın hastalıkların sıcaklıkların artmasıyla etkisini artırdığı, yine artan nüfus ile şehrin atık kontrolünün güçleşeceği dolayısıyla salgınlara karşı daha savunmasız olacağı öngörülebilir. Bu nedenle mevsimlik yer değişimi ile çepere yaşanan göçün XVI. yüzyıl İstanbulu için önemli bir kurtarıcı olduğu dahi ifade edilebilir. Veba, yangın ve deprem gibi afetlerin İstanbul'un biçimlenmesindeki veya yayılmasındaki etkilerinin bu bağlamda değerlendirmesine rastlanmamıştır. Ancak İstanbul'un bütününü ilgilendiren tedbirlerin alındığı görülmektedir. Bu tedbirlerin ise yalnızca yangına yönelik olduğu ve onların da yapı yaklaşma, yoğunluğu azaltma gibi uygulamalar yerine yapıların saçak tipi, su ve merdiven bulundurulması gibi tedbirlerle kısıtlı kaldığı anlaşılmaktadır.[566] Dolayısıyla çepere hareketi kolektif yapacak bir müdahaleye rastlanmamıştır. Bununla birlikte, İstanbul'daki güç sahiplerinin bu dönemdeki güvenli alan sayfiye mekânlarına olan hareketleri için afetlerin alt nedenleri oluşturduğu düşünülmektedir.

XVI. yüzyıl İstanbul için zaman dilimlerinin esneklik kazandığı, toplumun gündelik yaşamının değişmeye başladığı erken modern dönemin bir parçasıdır.[567] Değişen pratiklerin mekânla eş zamanlı dönüşümünün yanı sıra artan mekân vurgusu XVI. yüzyılı diğer zaman dilimlerinden ayırt eden unsurlardan biri olarak görünmektedir. İran coğrafyasında XII. yüzyılda ortaya çıkan şehrengizlerin XVI. yüzyıl İstanbul'undaki edebi etkisi[568] mekânın öne çıktığının göstergelerindendir. Yazılan şehrengizlerle bahçelerin, şehrin ve şehir hayatının yüceltilmesi, şehirde yer alan mimarilerin tasvir edilmesi[569] XVI. yüzyılda yeni bir mekân algısının oluştuğunu düşündürmektedir. Çalış'ın üzerinde

---

[564] Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa: Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar* (Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004), 44.

[565] Mustafa S. Küçükaşçı, "İki Arap Âliminin Gözünden XVI. Yüzyılda İstanbul", *Osmanlı İstanbulu: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 29 Mayıs - 1 Haziran 2013, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi*, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi - İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2013), 77.

[566] Yangınlarla ilgili ilk tedbir olarak 1560 tarihli Galata yangını sonrasında Galata Kadısı'na gönderilen talimatta yapılacak binaların kirpi saçak olarak tarif edilen saçak tipinin yaptırılması geçmektedir. 1569 yangını sonrası 1572 yılında su ve merdiven bulundurulması gibi kurallar getirilmiştir. Bk. Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Tahribat Yapan yangınlar ve Tabii Afetler", 332.

[567] Bk. Cemal Kafadar, "How dark is the history of the night, how black the story of coffee, how bitter the tale of love: The changing measure of leisure and pleasure in early modern Istanbul", *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*, ed. Aslı Öztürkmen – Evelyn Birge Vitz (Turnhout: Brepols, 2014).

[568] Ülkü Çetinkaya, "Bir Kadın Şehrengizi: Azîzî'nin İstanbul Şehrengizi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54/1 (2017), 230.

[569] Bk. Agâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul* (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği - İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1957); Şehrengizlerin İran edebiyatında XII. yüzyıldan itibaren var olduğu bilgisi için bk. Çetinkaya, "Bir Kadın Şehrengizi: Azîzî'nin İstanbul Şehrengizi", 230.

durduğu şehrengizlerle birlikte ideal mekân tasavvurunun yerini gerçek mekân tasvirlerinin alması,[570] ideada benimsenen mekânların gerçekte imarı için verilecek uğraşın besleyicilerinden olduğu ifade edilebilir. Mekânı takdim eden edebiyat ile edebiyata ilham olan mekân ilişkilerinin güçlendiği anlaşılmaktadır. Bu paylaşımlarla mekân imarının ve arayışlarının hızlandığı, değişen mekân algısının Klasik Osmanlı Bahçe Kültürü'nün oluşmasında önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Yüzyılın encamında artan nüfus ve temas ile yaşanan gerginliklerin alanı olan meydanlar ve sokaklar, aynı zamanda bu çatışmaların üzerinde güç oluşturmak isteyen yönetim için de merasimlerle görünür olma yerleri haline gelmiştir.[571] Kafescioğlu ve Çalış'ın bu döneme ilişkin değerlendirmeleri, Hamadeh'in (2010) modern dönem olarak XVIII. yüzyıla atfettiği görünür olma, bilinme ve toplumla teması, kente ve kent mekânına olan yönelimi XVI. yüzyıla taşımaktadır. Bahçelerde okunan gazellerin, mekânları anlatan şehrengizlere dönüşümü ve gerçek mekân olarak kenti önemli bulmaya başlaması,[572] kent mekânının görünümünde daha fazla detaylarının verilmeye başlaması,[573] meydan ve sokaklarda karşılaşmalar[574] yanı sıra her daim törene dönüşen adımlar da XVI. yüzyılı önemli bir zaman dilimi yapmaktadır. Günübirlik gidişler olmasa da günübirlik mesafelerde imar edilen bahçelerin bu yüzyılda yapılan gidiş ve dönüş seremonilerinin bu duruma katkı sağladığı anlaşılmaktadır.[575] Firkateyn ile bahçelere yapılan yolculuğun gösteriye dönüşmesi,[576] hem sarayın temas yüzeyini genişletmesine, hem de kendisini görünür kılmasına dâhil olduğu belirtilebilir.

Üretim odağında imar edilen bahçelerin sayfiye mekânı olarak yerleşime açıldığı, yukarıda sıralanan nedenlerle sarayların inşa edildiği bir süreç olarak algılanmaktadır. Ancak üretim ile sarayın ya da sayfiye konutunun nasıl bir araya geldiği ve mekânsal ilişkinin nasıl kurulduğu önemli bir sorudur. Bu bağlamda hasbahçe olarak imar edilen Göksu'nun, saray ile bir araya gelmesi, XVII. yüzyılda Evliya

---

[570] Bk. Bahar D. Çalış, *Ideal and Real Spaces of Ottoman imagination: Continuity and Change in Ottoman Rituals of Poetry (Istanbul, 1453-1730)* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Doktora Tezi, 2004).

[571] Sokakların hercümerç içinde olduğuna ilişkin anlatılar bulunmaktadır, halk arasında gerginlik, yeniçeri ve sipahiler arasında çatışmalardan bahsedilmektedir; öte yandan Cuma alayları, türbe ziyaretleri, tören ve merasimler, maddi zenginliklerin resim sanatında vurgulandığı üzerinde durulmaktadır. Kafescioğlu, "Sokağın, Meydanın, Şehirlilerin Resmi: On Altıncı Yüzyıl Sonu İstanbul'unda Mekân Pratikleri ve Görselliğin Dönüşümü", 33–35.

[572] Çalış, *Ideal and Real Spaces of Ottoman imagination: Continuity and Change in Ottoman Rituals of Poetry (Istanbul, 1453-1730)*, 18.

[573] Nurhan Atasoy, "Türk Minyatüründe Tarihi Gerçekçilik", *Sanat Tarihi Yıllığı* 1 (1965), 103–109.

[574] Bk. Kafescioğlu, "Sokağın, Meydanın, Şehirlilerin Resmi: On Altıncı Yüzyıl Sonu İstanbul'unda Mekân Pratikleri ve Görselliğin Dönüşümü".

[575] Göç-i hümayun ve biniş-i hümayun olarak adlandırılan iki seyahat tipi bulunmaktadır. XVI. yy.da başlayan kalabalık ve uzun süreli gidişler (göç-i hümayun), XVIII. yy.da yerini günübirlik (biniş-i hümayun) gidişlere bırakmıştır. Bk. Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", 396; Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", 34; Dündar Alikılıç, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifâtı Ve Törenleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002).

[576] Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, 1/233.

Çelebi'nin dile getirdiği saray ve yalıların nasıl bir arada yer aldığı soruları mülkiyet, hasbahçe ve saray bahçesi üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bahçe tanımlarından yola çıkarak daha önce ifade edilen mülkiyet ilişkilerine göre Göksu'nun, bağçe-i Göksu olarak kayıtlarda var olması nedeniyle bizzat padişahın mülkiyetinde olduğu ifade edilmiştir.[577] Bununla birlikte farklı dönemlerde Göksu'nun defterdarlar ile anıldığı veya onlar tarafından irade gösterildiği, bu nedenle bazı anlatılarda onlara mal edildiği düşünülmektedir. Bunun ilk örneği, XVII. yüzyılda Evliya Çelebi anlatısında geçen Defterdar Halıcızade sarayı ve bahçeleridir.[578] Yer tespiti yapılamadığı için anlatı dizisi ve kaba tarif üzerinden hasbahçe sınırları içerisinde olduğu düşünülmektedir. XVIII. yüzyılda Sadrazam Defterdar Emin Mehmed Paşa'nın Sultan I. Mahmud için Küçüksu (Göksu) Kasrı'nın yapım kararını vermesi[579] aynı şekilde sadrazam ve defterdar olan Halıcızade[580] de olduğu üzere hasbahçelerin defterdarlar ile anıldığını göstermektedir. İdari kısımda aktarıldığı üzere Boğaziçi'nde gerçekleşen üretim hamlesi sonrasında Boğaziçi'nin "şıkk-ı sani" adında ayrı bir defterde gelirlerinin kaydolduğu görülmektedir.[581] Defterdarların Boğaziçi'ndeki etkinliğinin bu defterden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu nedenle sarayın idaresindeki hasbahçenin Evliya Çelebi'de Halıcızade bahçeleri ve değirmenleri olarak telaffuz edildiği düşünülmektedir. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'de bahsi geçen bir diğer konu ise içlerinde Halıcızade ve Bahai Efendilerin de sahibi olduğu saray ve yalılardır. İlgili yüzyılda tekrar değinilecek olan bu yalıların Anadolu Hisarı'ndan Kanlıca'ya doğru sırayla aktarıldığı görülmektedir.[582] Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılın ikinci çeyreğinde yazdığı anlaşılan seyahatnamesinde ise Göksu'da padişaha ait bir saray ifadesi bulunmamaktadır.

Bununla birlikte, 1566 tarihli bir arşiv belgesinde Göksu'da inşa edilen Saray için gerekli meblağın ödenmesi talebi görülmektedir (Şekil 3-3).[583] Saraya dair henüz başka bir belgeye rastlanmaması sarayın tamamlanıp tamamlanmadığı konusunda tereddüt oluşturmaktadır. Bu dönem iktidar gücü, yapı ve malzeme bilgisiyle birlikte değerlendirildiğinde tamamlanmış olduğu, XVII. yüzyıl başında artan Kazak saldırıları nedeniyle önemini kaybetmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu dönem yapılarına dair Bernard

[577] Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", 385.

[578] "Göksu … Hayat suyu bir nehirdir. Alem dağlarından beri akar. İki tarafı uzun ağaçlarla süslenmiş bağlardır, Halıcızâde bahçeleridir, un değirmenleridir. Bu nehir üzerinde ağaç bir köprü var. "Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/427.

[579] Evyapan, *Eski Türk bahçeleri ve özellikle eski İstanbul bahçeleri*, 41.

[580] Halıcızade'nin bahsi geçen dönemde sadrazam ve aynı zamanda defterdar olduğu bilgisi için bk. Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, *Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn*, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk tarih kurumu, 2007), III/1136.

[581] Kütükoğlu, "Defterdar".

[582] Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/427.

[583] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.MA.e]*, No. 1090 Gömlek No: 22, H- 01 M. 974 / M- 19 Temmuz 1566.

Lewis ve Robert Mantran'ın ifadelerinde olduğu gibi yalı ve köşkler ahşaptan yapılırken "padişahın saraylarının bile nim (yarı) kargir …" yapıldığı,[584] dolayısıyla sık bakım gerektiren ve kalıcılığı kargir yapıya göre çok zor olan ahşap yapının önemsenmesi ile orantılı olarak muhafaza edilemediği şeklinde yorumlanmıştır. Bu nedenle saraya ait bilgiler saraya ait izler olarak sunulmaktadır. Bu düşüncenin aksinde yapılabilecek yorumlara ve bunlara neden olacak kayıtlara aşağıda yer verilecektir.

Şekil 3-3: XVI. yüzyılda Göksu'da inşa edilmekte olan saraya ait arşiv vesikası

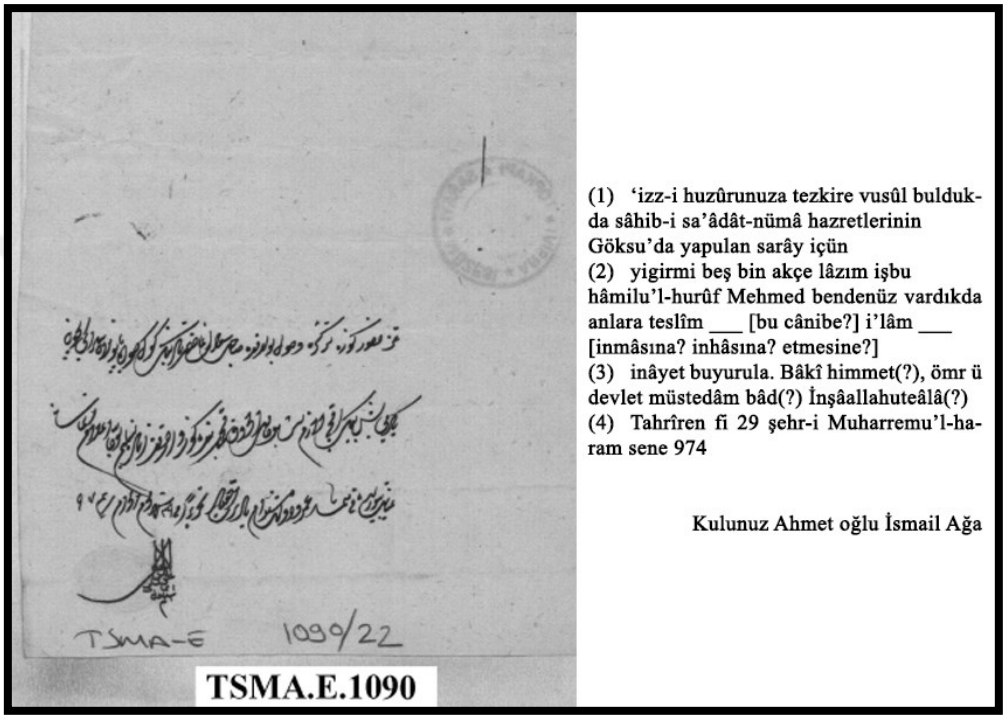

(Kaynak: BOA, TS.MA.e, 1090/22)

Göksu'da rastlanan saray izinin konumu ile ilgili değerlendirmelerden önce hasbahçe ile sarayın nasıl bir araya geldiği, hasbahçe, saray ve saray bahçesinin kullanımlarının ve sınırlarının nasıl biçimlendiği önemlidir. Bu konuda mülkiyet ilişkileri hasbahçe olarak tanımlanan arazinin kullanımına yönelik mekânsal yorumlara imkân tanımaktadır. Arazi üzerinden geçiş, sınırlarının esnekliği veya katılığı, kullanım türü bunlardan birkaçıdır. Bu nedenle, hasbahçe olarak tanımlanan arazinin diğer arazilerden farkını gösteren tasniflere değinmek gerekmektedir. Tasarruf ve gelirlerine göre kendi içerisinde de

[584] Mantran, *XVI. - XVII. Yüzyıl'da İstanbul'da Gündelik Hayat*, 50; Lewis'in yapıların ahşap olması nedeniyle sarf ettiği "… insanlar için yapılmış olan yapılar, -hatta padişah sarayları bile- daha dayanıksız malzemeden, genellikle ahşap oluyor ve ya kaza sonucu, ya isteyerek, sık sık yıkılıp yerine yenileri dikiliyordu." ifadeleri ayrıca dikkat çekicidir. Bk. Bernard Lewis, *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*, çev. Nihal Önol (İstanbul: Varlık Yayınları, 1975), 131.

ayrımları bulunan "miri ve mülk" olarak iki tip araziden söz edilmektedir.[585] Mülkiyeti esas aldığını ifade eden bir başka çalışmada 1) devlet (miri) arazileri, 2) özel mülk olan araziler 3) vakıf arazileri ve 4) aşiretlere ait araziler olarak tasnif bulunmaktadır.[586] Bu çalışma kapsamında sosyo-mekânsal değerlendirmelere imkân tanıyan ve bahçelerin mülkiyet için kullanılan 1) has, 2) hususi ve 3) umumi tasnifi[587] yeterli bulunmaktadır.

Bu tasnife göre has-bahçe, padişahın mülkiyetinde ve sarayın kullanımında olan bahçe olarak ifade edilebilir. Padişahların özel yaşamlarının bulunduğu alanlara dönüşen bu bahçelerin "pek az kişinin girebildiği" ve yüksek duvarlara sahip olduğu belirtilmektedir.[588] Hasbahçelerin padişahların özel mülkü olması nedeniyle devlet adamları dâhil birçok kişiye kapalı olduğu dönemin anlatılarından anlaşılmaktadır. Buna rağmen XVI. yüzyılda İstanbul'da bulunan Schweigger, hasbahçelere girmek isteyenlerin görevlilere "bahşiş olarak yarım taler veya daha fazla para vermek zorunda" olduklarını ifade etmektedir.[589] Yine XVII. yüzyıl şeyhülislamlarından Feyzullah Efendi'nin yaşadıkları hasbahçe sınırlarının çok sayıda kişiyi dışarıda bıraktığına örnektir. Bu örnekte; Feyzullah Efendi'nin atının Üsküdar'da saray otlağında (hasbahçesinde) olmasının Padişah ile arasının açılmasına ve dahası görevden alınmasına neden olduğu aktarılmaktadır.[590] Bu iki anlatı, hasbahçelerin girişi ve kullanımı açısından önemli bilgi sunmaktadır, ancak duvarların kapsamı, içerisinden geçiş imkânının olup olmadığı belirgin değildir.

Hasbahçelerin "yüksek duvarlarla çevrili" ifadesinden kastedilenin saray (kasr) bahçesi olduğu düşünülmektedir. Atasoy, hasbahçelerin yanında hassa bostanlarının olduğunu belirterek hasbahçenin saray bahçesiyle eşleşmesini sağlamaktadır.[591] Avlanma dâhil çok sayıda etkinliğe imkân tanıyan

---

[585] Arazinin mülkiyet tanımları XIX. yüzyılda yayınlanan arazi kanunnameleri sonrasında 5'e çıkmıştır. Bunun haricinde miri arazi içerisinde 100 bin akçe geliri olan arazilerin "has" olarak tanımlandığı bilgisi bulunmaktadır. Bk. *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, 135/12-14.

[586] Muzaffer İlhan Erdost, *Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri: Asya Biçimi ve Feodalizm* (Ankara: Onur Yayınları, 1989), 124.

[587] Ülkütaşır, "Eski Türklerde Bahçe San'atı ve Türk Bahçeleri", 625.

[588] Atasoy, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, 50.

[589] Schweigger'in misyonerlik faaliyetinde bulunduğu ve kentin nesnel değerlendirmeden uzak olarak anlatımlarının olduğunu ifade etmek gerekir. Bununla birlikte bahçelere giriş hakkındaki kısım için bk. Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*, çev. S. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 143; And, *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*, 132; Stephen Gerlach'ın 1576 yılında Üsküdar Bahçesi'ne yaptıkları ziyaretini anlatırken aynı miktar bahşişi verdiklerini belirtmektedir. Bir diğer kişi Du Fresne-Canaye da kapıyı açanlara birşeyler verdiklerini ifade etmektedir. Bk. Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", 36–37.

[590] Selim Karahasanoğlu, "Sabra Meservey, Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam, Doktora Tezi, Princeton University, 1965, IV+172 sayfa.", ""Yanlış Zamanda Yanlış Adam": Feyzullah Efendi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 844–845.

[591] Nurhan Atasoy, "İstanbul Bahçeleri", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 4/534.

bahçelerin[592] bu duvarları aşan mülkiyete sahip olması beklenmektedir. Nitekim Hünernâme'de Kanuni Sultan Süleyman'ın avlanması esnasında bir kadınla karşılaşması,[593] bu duvarların içerisinde olamayacağı açıktır. Bu karşılaşmayı sağlayabilecek daha geçirgen bir sınır olmalıdır. Söz konusu bu sınırların saraya ait olması ile sürekli gözetimde ve koruma altında olması bir diğer beklenen durumdur. Bahçeleri mimari açıdan değerlendiren Eldem'in ise bu ayrımı iç bahçe (mimari bahçe) olarak ayırt ettiği, saray bahçesi ile saraya ait hasbahçe arasındaki farkları ortaya koyduğu görülmektedir. Eldem'in ifadelerinde görülecek olan saray bahçesinin (iç bahçenin) sun'i müdahaleler barındırması, geometrik organizasyonlar içermesi ve süs bitkilerinin bulunması,[594] üretim odağındaki hasbahçeden ayrışmasını sağlamaktadır. Saray bahçesi ile hasbahçe arasındaki bu ayrım, Boyar ve Fleet'in çalışmalarında gezginlerin gözünden aktarılan "şekilcilikten uzak", meyve ve sebze üretimi yapılan yer olarak yorumladıkları hasbahçe ile örtüşmektedir.[595] Bu ayrışmanın bir başka göstergesi olarak, Kanuni dönemi yapılan Kavak Sarayı'na Sultan II. Selim ve Sultan III. Murad dönemlerinde eklentilerin yapılması ve bu nedenle saray halkının alanının genişletilmesi esnasında 3 parça halinde duvarlarla bölünmüş bahçenin meydana getirilmiş olmasıdır.[596] Duvarlarla bölümlenmiş saray bahçesinin güvenliği ile hasbahçenin güvenlik derecelerinin de bu bağlamda farklılaştığı anlaşılabilir. Bu nedenle Feyzullah Efendi vak'asında çağırılan bekçi ile Schweigger'ın karşılaştığı görevlinin büyük ihtimalle hasbahçenin gözetimini yapan insanlar olduğu düşünülebilir. Diğer yandan Kavak Sarayı'nda eklenti yapılarak oluşturulan saray bahçelerinin gördüğü ilgi sonucu çevreye yayılma isteği gösterdiği ve bu nedenle hasbahçe içerisinde duvarlarla sınırını genişlettiği kanaati oluşmaktadır.

Bu bilgiler genellikle hasbahçelerin gözetim altında ve esnek sınırlara sahip olduğunu; saray bahçelerinin daha güvenlikli, duvarlarla çevrili ve katı sınırlara sahip olduğunu; saray yapılarının ise ahşaptan inşa edildiğini göstermektedir. Daha önce Göksu'da sarayın kalıcı olmama sebebi için yapı malzemesi dile getirilmişti. Bu düşüncenin aksine yol açacak kayıtlar da bulunmaktadır. Bunlardan ilki; Avusturya elçisi Gerlach'ın 1576 yılına ait günlük kaydında Boğaziçi Anadolu Yakası'nda bir saray inşasından bahsetmekte ve taş kesici ustalardan başka bir şey görmediklerini, mermer ve beyaz taş

[592] Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", 403–406.

[593] Kafescioğlu, "Sokağın, Meydanın, Şehirlilerin Resmi: On Altıncı Yüzyıl Sonu İstanbul'unda Mekân Pratikleri ve Görselliğin Dönüşümü", 17.

[594] Eldem, *Türk Bahçeleri*, 284.

[595] Ebru Boyar – Kate Fleet, *Osmanlı İstanbul'unun Toplumsal Tarihi*, çev. Serpil Çağlayan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 245–253.

[596] Anonim bir Venedik kaynağında yazan Kanuni dönemi sonrasında II. Selim ve III. Murad dönemlerinde eklentilerin yapıldığını ileten Atasoy, Gerlach anlatımıyla 3 parça halinde yer alan bahçenin tasvirlerine yer vermektedir. Bk. Atasoy, "İstanbul Bahçeleri", 4/545; Necipoğlu anonim Venedik kaynağına ilave olarak Sultan I. Ahmed ve IV. Murad dönemlerinde sultanlara ait "pavilion" (muhtemelen kasr) eklendiğini belirtmektedir. Bk. Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", 35.

kullandıkları yazılıdır.[597] XVII. yüzyılda ise gezgin Du Loir'in seramik kaplı duvarlardan bahsederken, ahşap harem yapısını dile getirmektedir.[598] Bu anlatılarda kullanıldığı görülen bu malzemelerin sarayın bahçe tasarımında kullanıldığı, Eldem'in anlatısında ve Kavak Sarayı'nda olduğu üzere saray bahçe duvarlarının taştan imal edildiği düşünülmektedir.

Hasbahçe ve saray bahçesine dair bu farklılıklar sonrasında klasik Osmanlı bahçe kültürünün ortaya çıkmasında XVI. yüzyılın saray bahçelerinin rolü görülmektedir. Bu açıdan hasbahçeler, içerisinde sayfiye amacıyla inşa edilen saraylar ve bahçelerle mimarlık tarihi açısından önemli bir yer edinmesini sağlamıştır. Devletin kendisini görünür kıldığı bahçeler, bu dönemde estetiği var etmiş ancak henüz anıtsallık ya da imge üreten bir anlayışta olmamıştır. Mimarisinde İran, Yunan, Roma ve Bizans bahçe üsluplarını kendi üslubuyla yeniden yorumlayan klasik dönem Osmanlı Bahçeleri, üretim çevresinde estetiği arz etmiş, üretim alanlarında simetriden ve anıtsallıktan uzak kullanımlar gösterirken, saray bahçesinde belirgin geometrik formlara yer vermiştir.[599]

Göksu'ya dair XVI. yüzyıla ait arşiv belgesiyle bulunan saray izinin neden ve nasıl oluşmuş olabileceği üzerine yapılan mütalaa sonrasında bu izin nerede oluştuğu sorusu mekânsal hafıza ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Buna göre günümüzde Göztepe Sokağı ile Atatürk Caddesi arasında kalan 51 No.lu adada olduğu, XIX. yüzyıla ait bulunan izlerin[600] muhtemelen XVI. yüzyılda oluşturulduğu düşünülmektedir. Eldem'in -üzerinde 1811 tarihli nişantaşını bulduğu için- Sultan II. Mahmud (1808-1839) döneminde yapıldığını düşündüğü Göksu Kasrı kalıntısı,[601] Cevdet Paşa'nın Tezâkir'inde 22 Ekim 1856 tarihinde "Geçen sene hitam bulan Küçüksu kasrına nazire olarak ayniyle bir kasır dahi Göksu'da yapılıyordu" olarak[602] ifade edilmektedir. Bu ifade aynı zamanda Eldem'in Küçüksu Kasrı ile mimari açıdan kurduğu benzerliği doğrulamaktadır. Yenice Köyü mescidi ile Peksimetçi Salih Ağa Camii arasında kurulan bağın benzeriyle, XIX. yüzyılda inşası tamamlanmadığı görülen kasrın XVI. yüzyıl izleri üzerine inşa edilmeye çalışıldığını düşündürmektedir. Konumlandırılmasına ilişkin bir diğer destek ise XVII. yüzyıl eserlerinden olan Hamse-i Atai içerisindeki Anadolu Hisarı minyatüründe namazgâhın görüntüsüdür (Şekil 3-4). Minyatürdeki namazgâhın hisar yanında yer alan namazgâh ile benzerliğinin bulunması ayrıca dikkat çekmektedir. Hisar yanındaki namazgâhta olduğu gibi burada da minberin görülüyor olması, yine Cuma veya bayram namazları gibi ibadetlerin gerçekleştirildiği önemli bir kamusal alana

[597] Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", 36.
[598] Aynı yer.
[599] Bk. Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture"; Eldem, *Türk Bahçeleri*, 284.
[600] Eldem, *Türk Bahçeleri*, 7–13.
[601] Eldem, *Türk Bahçeleri*, 8.
[602] Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, nşr. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960), 36.

işaret etmektedir. Diğer yandan saraylar ile namazgâhların ilişkisini aktaran münferit bir değerlendirme bulunmamakla birlikte, Küçüksu, Kâğıthane ve Sultaniye Bahçesi örneklerinde görüldüğü üzere sarayın yakın çevresinde namazgâhlara rastlanılmaktadır.[603] Saray çevresinde namazgâh ve çeşme bulunması, Evyapan'ın Aynalıkavak kasrı bahçesine dair tespitinde olduğu gibi saray bahçelerinin açıldığı bir yönün meydan işlevi kazanması ile ilişkilendirilebilir.[604] Buna göre öncesinde veya sonrasında meydanlaşan alanda çeşme ve namazgâh yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Göksu'da rastlanan saray izinin XVII. yüzyıl minyatüründeki namazgâh yeri ile mekânsal hafızanın yön vermiş olabileceği XIX. yüzyıl natamam sarayın yeri bağdaştırılmış ve konumlandırılması yapılmıştır.

Şekil 3-4: XVII. yüzyıl minyatüründe yer alan namazgâhın görüntüsü

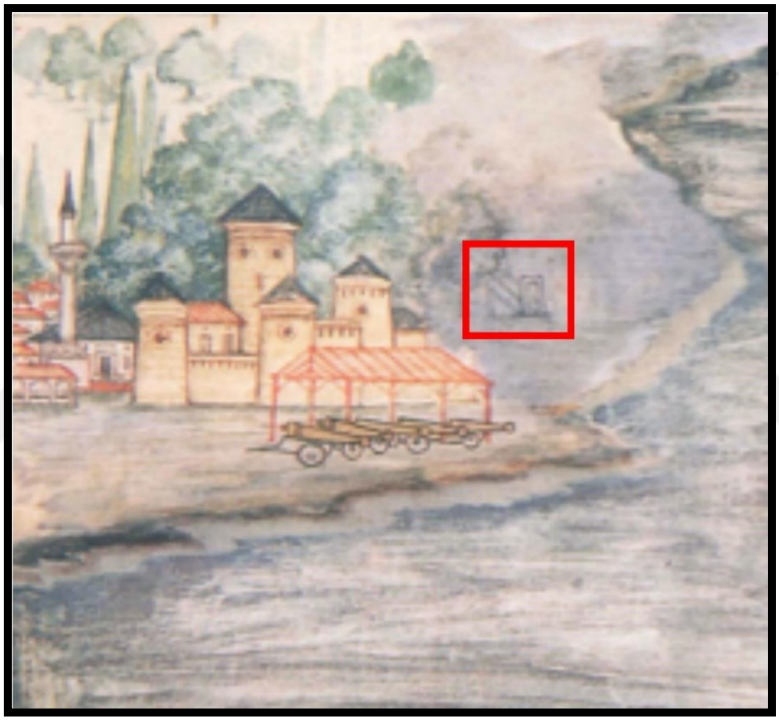

(Kaynak: Hamse-i Atai akt. Erdoğan (2021), s.897; Resim 3. Tarafımızca işaretlenmiştir.)

Padişahların "biniş-i hümâyun" ya da kısaca "biniş" olarak ifade edilen at veya saltanat kayıkları ile yaptıkları kısa süreli gezintilerinin törene dönüştüğü, dönemin ulaşım araçlarıyla padişahlara özgü

[603] Özdamar, "Namazgâhlar", 228; Sultaniye Bahçesi içerisinde de Kanuni döneminde saray yapıldığı ve XIX. yüzyıldan sonra izine rastlanılamadığı ifade edilmektedir. Çeşme ve namazgâhların yapım tarihlerine dair Necipoğlu ve Akın XVIII. yüzyılı ifade etmişlerdir. Necipoğlu bu bilgiyi Sedad Hakkı Eldem'i referans göstererek aktarmaktadır. Bk. Necipoğlu, "The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture", 38; Tülay Akın, "Sultaniye Çayırı Çeşmesi ve Namazgahı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Nuri Akbayar vd. 5/69-70 (İstanbul: Kültür Bakanlığı; Tarih Vakfı, 1993), 69.

[604] Saray bahçesinin bir tarafının meydan bir tarafının deniz olmasına dair tespitler için bk. Gönül Aslanoğlu Evyapan, *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri* (Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1974), 48.

erişim noktalarının oluştuğu bilinmektedir. Göksu'nun seyahatnameler içerisinde Sultan IV. Murad (1623-1640) ile anılmasını sağlayan biniş anlatılarının kayıkla yapılan yolculuk sonrası ağaçların arasından Kandilli'ye geçişi aktarılmaktadır.[605] Dolayısıyla padişahların binişi için gerekli olan iskelenin saray izleriyle ilişkisi kurularak yerleştirilmesi yapılmıştır. Bu yerleştirme esnasında XVII. yüzyıl gelişmeleri içerisinde aktarılacak olan 1640 yılına ait narh defterlerinde yer alan Göksu Köprübaşı İskelesi'nin önceleri hünkâr iskelesi olarak kullanıldığı şeklinde yorumlanmıştır. İskelenin köprüden önce genişleyen alanının kayıklar için dönüş imkânı sağlayacağı için bu genişlikte yer alacağı ve saray tarafında olacağı düşünülmüştür. Bu belirlemelerle XVI. yüzyılda muhtemel varlığı düşünülen iskelenin sarayla birlikte 1560'lı yıllarda yapılmış ve yerinin günümüzde kayık, tekne tamiratları için atölye, tarihi çeşme kalıntısı ve çömlekçi atölyesinin bulunduğu adanın Göksu deresi kenarında olması gerektiği yorumlanmıştır (Harita 3-17).

Harita 3-17: 1562-1600 yılları arasında Göksu (2C Paftası)

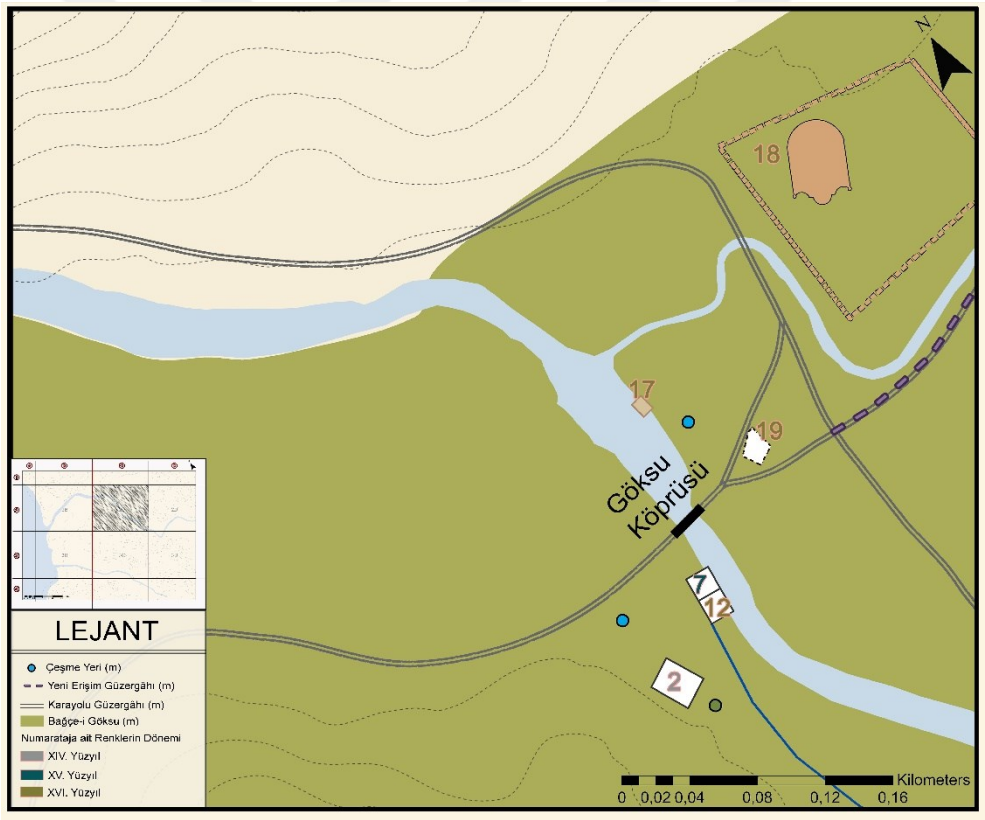

2- Mescid (m), 7- Değirmen, 12- İkinci değirmen (m), 17- Hünkâr İskelesi (m), 18- Göksu Sarayı (m), 19- Namazgâh (m)

[605] P. Ğ. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan (İstanbul: İstanbul Fethi Derneği - İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1956), 104.

3.4.3. Sinan Çelebi Mahallesi ve XVI. Yüzyıl Düğüm Noktaları

Anadoluhisarı'nda 1530-1562 yılları arasında kurulan iki mahallenin öncüsünün Muhaşşi Sinan Efendi olduğu ifade edilmişti. 1562 yılı sonrasında kurulan üçüncü mahalle ise Muhaşşi Sinan Efendi veya Sinan Çelebi Mahallesi'dir. Bu mahallenin kurucu unsurunun yine Muhaşşi Sinan Efendi'nin banisi olduğu mescidin olduğu görülmektedir. Dolay Mescidi'nde olduğu gibi Muhaşşi Sinan Mescidi'nin de yapım yılı bilinmemektedir. Mahallenin ilk olarak 1591-1625 yıllarına ait tahrir defterlerinde kayıtlarına rastlanmış[606] olsa da 1580 tarihli Üsküdar Kadılığı'na ait daha erken kaydı bulunmaktadır. Muhaşşi Sinan Efendi'nin 1578 yılında vefat ettiği ve bu mescidin en geç bu tarihe ait olduğu düşünülmektedir. Mescit, 1703 yılında minber eklenerek camiye dönüştürülmüş olup[607] günümüze kadar ulaşan en önemli eserlerdendir. Bu nedenle konumlandırması günümüz haritalarından referans alınarak yapılabilmektedir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında kurulan Sinan Çelebi Mahallesi ve inşa edilen Muhaşşi Sinan Mescidi ile Anadoluhisarı'nın önemli oranda ana hat biçimlenmesi tamamlanmıştır. Bu biçimlenmenin XVI. yüzyıl seyri ise şöyle görünmektedir: İlk olarak, Boğaziçi'nde üretim hamlesi ile yerleşim noktaları oluşturulmuştur. Bu oluşumda deniz ulaşımının büyük etkisi olduğu ifade edilebilir. İkinci olarak, yerleşim noktalarının bağlantıları güçlenmiştir, topoğrafyanın verdiği imkânlarla ara geçişler oluşmuştur. Üçüncü olarak, ara geçişler yeni düğüm (kavşak, kesişim) noktaları oluşturmuştur. Dördüncü olarak ise oluşan düğümlerin önemli işlev kazandığı veya yeni yerleşim alanı olarak seçildiği görülmektedir.[608]

XVI. yüzyılda yaşanan bu dört aşamalı gelişme sonucu olarak Anadoluhisarı'nda 4 düğüm noktasının varlığı tespit edilmiş ve yorumlanmıştır. Bu düğüm noktalarından ilki Ebü'l-feth Camii ve çevresidir. Göksu ve çevresinin ilk karşılaşma mekânlarından olan camiin, Anadolu Hisarı ile Kanlıca, Karadeniz (Şile), Yoros Kalesi ve Üsküdar karayolu bağlantılarının birleşim noktasında olduğu, iskele ile arasında oluşan meydanın Anadoluhisarı için ilk kamusal açık alan olduğu düşünülmektedir. Düğüm noktalarından ikincisi, topoğrafyanın uygunluğu nedeniyle Hisar-Kanlıca bağlantısı ile Hisar-Üsküdar bağlantısı arasında oluşan geçiş yolunun Kanlıca Yolu üzerindeki kesişimidir. Bu düğüm noktası hamam ve pazar gibi önemli işlevler yüklenmiştir. Üçüncüsü, Hisar-Kanlıca bağlantısının Hisar-Karadeniz (Şile ve Yoros Kalesi) bağlantısı ile yine topoğrafya uygunluğu ile oluşan Dolaybağı Yolu'nun Kanlıca Yolu üzerindeki kesişimidir. Bu düğüm noktası kurucu ögesi Dolay Mescidi olan Kadıasker Mahallesi olarak

[606] Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/131.

[607] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Mustafa II [AE.SMST.II]*, No. 100, Gömlek No. 10867, H- 09 Ra. 1115 / M- 14 Temmuz 1703.

[608] Kent imgesi ve bileşenleri başlığı altında düğüm noktalarının kent mekanı için önemi hakkında Lynch'in tespitleri için ayrıca bk. Kevin Lynch, *Kent İmgesi*, çev. İrem Başaran (İstanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 80–82.

yeni bir yerleşim birimi olmuştur. Sonuncusu ise, ikinci düğümü oluşturan ara geçişin Hisar-Karadeniz bağlantısı ile olan kesişimidir. Bu düğüm noktasında da Muhaşşi Sinan Mescidi ile Sinan Çelebi Mahallesi olarak yeni bir yerleşim birimi olduğu görülmektedir (Harita 3-18).

Harita 3-18: XVI. yüzyılın düğüm noktaları

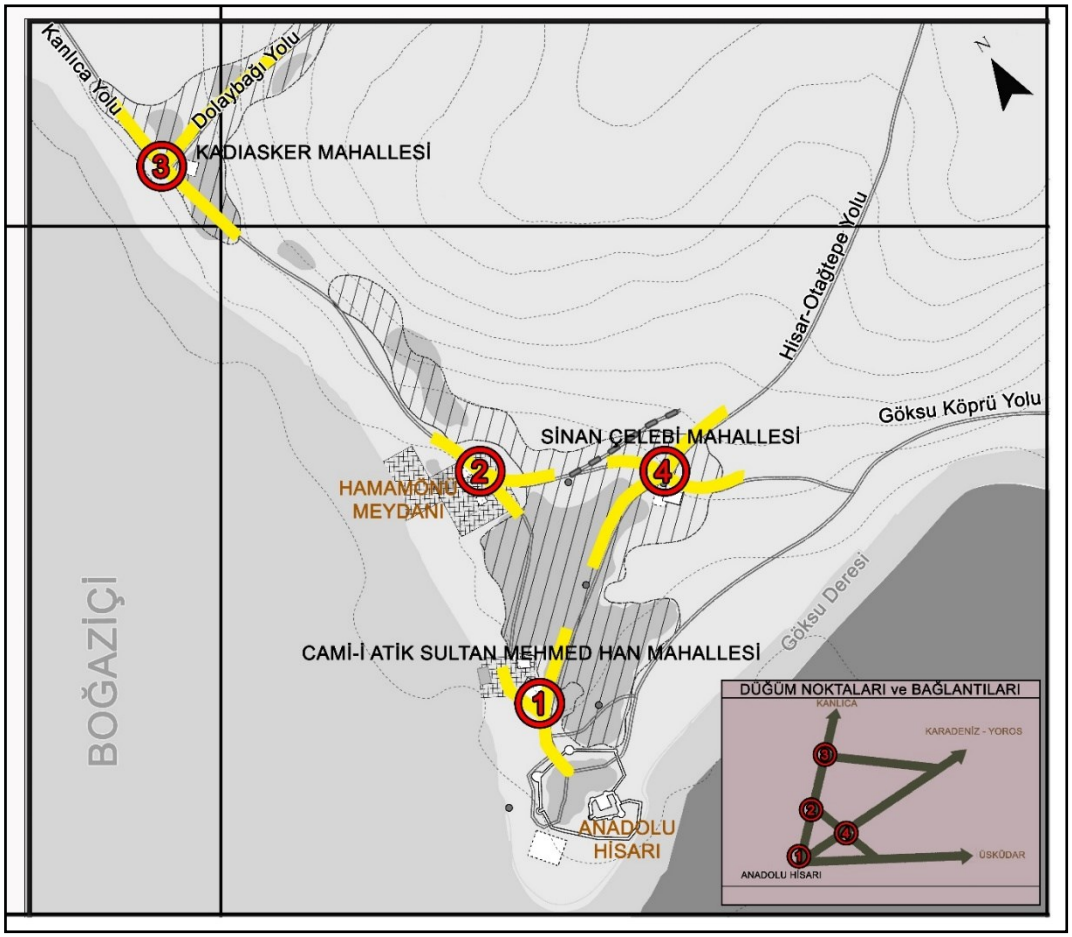

XVI. yüzyılda meydana gelen düğüm noktalarından en az bilgi sahibi olunan nokta üçüncü düğüm noktasıdır. Daha önce ifade edildiği gibi yalnızca XVIII. yüzyılda Dolay Mescidi adıyla bir yapının var olduğu bilgisi mevcuttur. Bu bilginin haricinde çeşme ya da başka bir yapının izine rastlanmamıştır. Bu durum ilgili alanda araştırma ihtiyacını göstermektedir.

Dördüncü düğüm noktası ise döneminden en çok iz taşıyan nokta olarak görünmektedir. Günümüzde Muhaşşi Sinan Camii olarak varlığını koruyan mescitle birlikte iki katlı sıbyan mektebinin de yapıldığı bilinmektedir.[609] Bu mekteple ilgili olarak XIX. yüzyıl başlarına kadar kayıtlara rastlanmaktadır.[610]

[609] Yapılara ilişkin bilgiler için bk. Sudi Yenigün, *İstanbul'un İncileri Anadolu Yakası Camileri* (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 201–202; Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*; Anadolu Kazaskerliği ve Süleymaniye müderrisliğine ilişkin bilgi için bk. Kaya, "Sinan Efendi".
[610] BOA, *Cevdet Tasnifi Evkaf [C.EV.]*, No. 334, Gömlek No. 16968, H-23 B. 1229 / M-11 Temmuz 1814.

Diğer taraftan günümüzde camiin minaresinin hizasında yolların kesiştiği noktada Mehmed Ali Paşa Çeşmesi olarak çeşme ve aynı isimle anılan su terazisi bulunmaktadır (Şekil 3-5). Sultan II. Mahmud'un kızı Adile Sultan'ın eşi olan Mehmed Ali Paşa (1813-1868) kaptan-ı derya ve sadrazamlık görevlerinde bulunmuştur.[611] XIX. yüzyıla ait olduğu belirtilen çeşme ve terazinin yanı sıra camii yanında bulunan mektebin de Mehmed Ali Paşa tarafından yaptırıldığı ve Adile Sultan Vakfı'na ait olduğu bildirilmektedir.[612] Bu bilgiler derlendiğinde ise Muhaşşi Sinan Efendi'nin banisi olduğu ve XVI. yüzyıldan itibaren varlığı bilinen mektebin XIX. yüzyılda Mehmed Ali Paşa tarafından onarım gördüğü veya yeniden yaptırıldığı düşüncesi oluşmaktadır. Yine önemli bir düğüm noktasında bulunan çeşmenin XVI. yüzyıldan itibaren bulunduğu, mescit ve mektebin dahi çeşmeden sonra yapıldığı ve yine çeşmenin de XIX. yüzyılda onarıldığı şeklinde tarafımızca yorumlanmaktadır. Aksi takdirde, XVI. yüzyılda yeni bir yerleşim birimi olan Sinan Çelebi (Muhaşşi Sinan Efendi) Mahallesi'nin su teminini nasıl sağladığı sorusu; sürekli topoğrafya ile mücadele ettiği, camii ve mektebin su varlığı gözetilmeden meydana getirildiği ya da XIX. yüzyıla kadar su beklediği gibi düşünülmesi zor cevaplar bulmaktadır.

Şekil 3-5: Muhaşşi Sinan Camii, çeşme, su terazisi ve mektebe ait günümüz görüntüsü

Daha önce ifade edilen bilgiler ve bu yorumlarla birlikte XVI. yüzyıl sonuna ait Harita 3-19 oluşturulurken Göksu ve çevresinin ilk kamusal açık alanı olarak ifade edilen birinci düğüm (meydan) içerisinde kahvehanenin olduğu düşünülmüştür. XVI. yüzyılda yaygınlaşan kahvenin Sultan II. Selim

[611] Serap Sunay, "Mehmed Ali Paşa, Damad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 23 Ocak 2021).
[612] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 353–355.

(1566-1574) döneminde sadece İstanbul'da 600'ü aşan mekânı olduğu gözlenmiştir.[613] Bir sayıma dayanmayan bu gözlemin dönem içerisinde kahvehane yoğunluğunu bildirmesi açısından önemlidir. Yaygınlaşan kahve mekânlarının en azından Sultan II. Selim döneminde Göksu çevresine ulaştığı ifade edilebilir. Harita 3-19'daki kahvehanenin muhtemel konumuna dair yorum ise 1878 yılına ait yangın haritası üzerinden yapılmıştır (bk. EK 5).

XVI. yüzyıl sonuna ait tahrir verilerinde Göksu çevresinde nüfusun azaldığı, bu durumun Yoros Kazası'nın toplam nüfusu için de geçerli olduğu görülmektedir (bk. EK 9). Anadoluhisarı mahallelerinin toplam hanesi değerlendirildiğinde 1561 yılında 81 hane, 21 bekâr ve 23 muaf haneye sahip iken Sinan Çelebi Mahallesi'nin de dâhil olduğu 1591-1624 yılları arasında toplam 71 hane ve yalnızca 1 muaf hane görülmektedir.[614] Bu durumun XVII. yüzyılda değinilecek olan Kazak saldırılarından kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. Diğer yandan, yeni bir yerleşim birimi olarak kurulan Sinan Çelebi Mahallesi'nin sakinlerinin yeni olmadığı anlaşılmaktadır. Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi'nin nüfusunda yaşanan yarıya yakın düşüşün Sinan Çelebi Mahallesi'ne geçişle ilişkisi kurulmuştur. Yaşanan nüfus düşüşünün zamanlaması bir süreç mi yoksa aniden mi olduğu tarafımızda soru olarak varlığını korumaktadır.

Bununla birlikte tahrir defterinin tarih aralığı gözetilerek XVI. yüzyıl sonuna kadar nüfus artışı dolayısıyla mekânsal genişleme olduğu düşünülmektedir (bk. Harita 3-19). Bu düşünceye sebep olan mevcut veri ise Göksu ve çevresinde devam eden imar hareketliliğidir. 1588 yılında Gazi Sinan Paşa tarafından yapılan çeşme,[615] XVI. yüzyıl sonlarında imar faaliyetinin devam ettiğinin önemli bir göstergesidir. Gazi Sinan Paşa Çeşmesi günümüzde Eti Sokak ile Atatürk Caddesi arasında kalan 542 ada 237 parselde bulunmaktadır (bk. EK 13). Sarıdikmen'in yaptığı çalışmada suyollarının tamiratına dair 1908 tarihli bir arşiv belgesi, Anadoluhisarı'nda bu çeşme ile birlikte 8 çeşmenin daha Gazi Sinan Paşa hayratından olduğunu göstermektedir.[616] Gazi Sinan Paşa'nın yapım yılı 1588 olarak bilinen çeşmenin haricinde yerleri henüz tespit edilememiş diğer çeşmelerin yeni ya da yenilenen çeşmeler olduğu düşünülebilir. Bu düşünce ile öncesinden itibaren haritalarda muhtemel olarak ifade edilen "Çeşme (m)" yerlerinin bahsedilen dönemlerde varlığı güçlenmektedir. Bir başka açıdan bu durum, çeşmelerin daha sonraki tarihlerde yenilendiği ve yenilenme tarihlerinin kalıcı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan, bu dönemde ilk yapımı 1588 yılı olduğu düşünülen 542 no.lu adada yer alan çeşmenin

[613] Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler*, *Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*, çev. Nurettin Elhüseyni (İstanbul: Tarih Vafkı Yurt Yayınları, 1996), 71.

[614] Bostan, "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus", 4/131.

[615] Hasan Basri Öcalan, "Koca Sinan Vakifları: Kuruluş Amaçları, İşlevselliği ve İstihdamı Yönünden Analizi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/35 (2018), 726.

[616] Gül Sarıdikmen, "Ressamlara İlham Veren Bir Çeşme: Anadoluhisarı Kızıl Serçe Sokağı Çeşmesi", *Turkish Studies - Social Sciences* 14/3 (2019), 1037.

Sinan Çelebi Mahallesi'ne bağlı bir yerleşime neden olduğu ihtimaller arasındadır. XVII. yüzyıl başına kadar gelişim olarak değerlendirildiğinde, öncesinde tespit edilen membaın güneybatısında yer alan çeşmenin muhtemel yerleşimler ile bu yerleşimlerin Hisar-Otağtepe yoluna ve Göksu köprüsüne bağlantılarının oluştuğu yorumları ile Harita 3-20 meydana getirilmiştir.

Harita 3-19: XVI. yüzyıl sonlarında Göksu ve Çevresi (2B paftası)

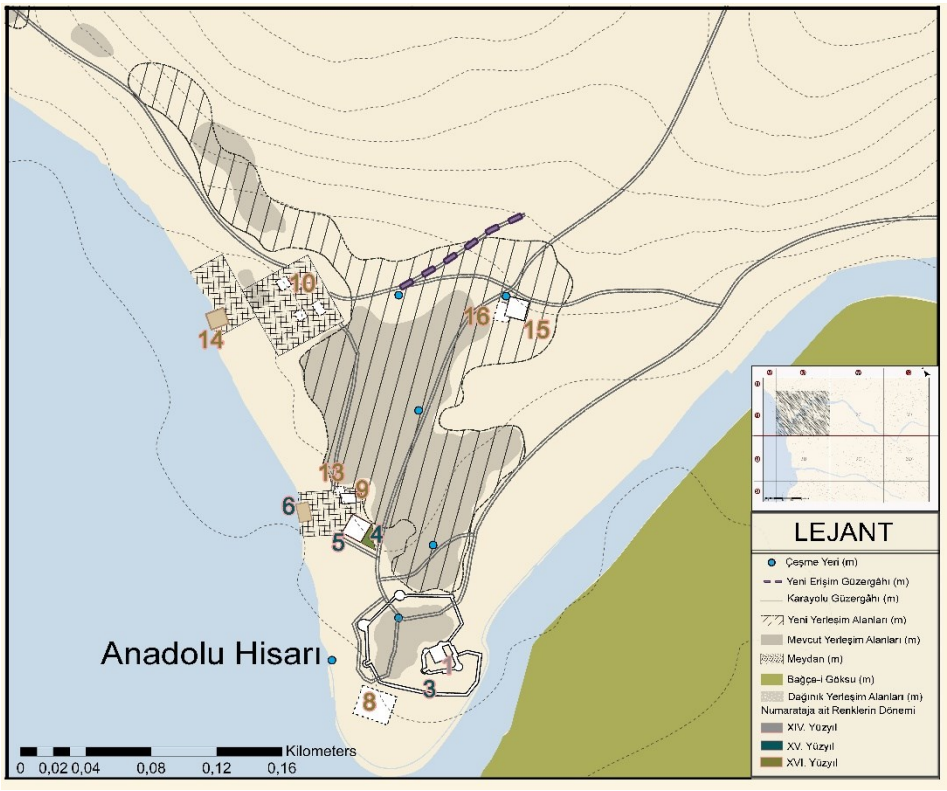

1- Hisar (Bayezid inşası), 3- Hisarpeçe, 4- Kabristan, 5- Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii, 6- İskele, 8- Anadoluhisarı namazgâhı (m), 9- Sıbyan Mektebi (m), 10- Hamam (m), 13- Kahvehane (m), 14- Hamam İskelesi (m) 15- Muhaşşi Sinan Mescidi, 16- Muhaşşi Sinan Sıbyan Mektebi

Harita 3-20: XVI. yüzyıl sonlarında Gazi Sinan Paşa Çeşmesi ve yerleşimler

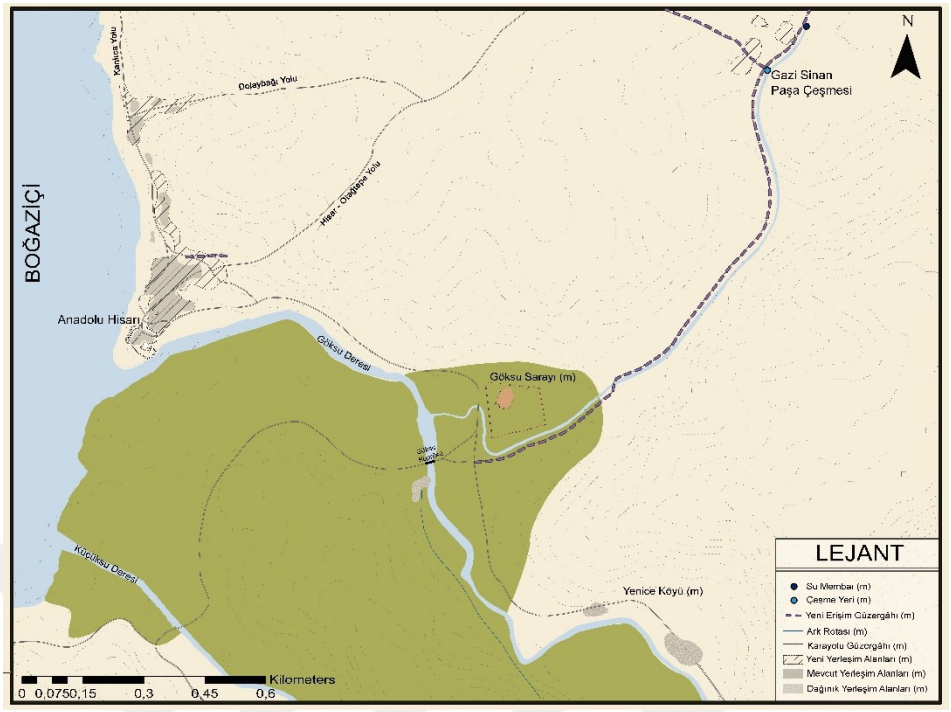

3.5. Bağçe-i Göksu'dan Göksu Mesiresine

Üretim hamlesi ile göz önüne gelen Boğaziçi, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında saraydan ilgi gördüğü, XVII. yüzyılda ise bu ilginin Edirne'de toplandığı anlaşılmaktadır.[617] Sarayın değişen bu yöneliminin XVIII. yüzyıl başında yaşanan siyasi olaylarla kırılma yaşayarak yeniden Boğaziçi'ne evirildiği görülmektedir. İstanbul için Boğaziçi'nin güvenlik sorunlarının da gündemde olduğu XVII. yüzyılda inşa faaliyetlerinin azaldığı ancak devam ettiği görülmektedir. Bu yüzyılda değişen mekân algısı ve kurgusu ile su kenarı mimarinin yanı sıra mesire kullanımlarının kendisini gösterdiği tespit edilmiştir. XVIII. yüzyıl başında Edirne'de yaşanan siyasi olaylar ile İstanbul'a yönelen ilginin XVII. yüzyılda başlamış olan değişimi hızlandırdığı görülmektedir. Yine aynı yüzyılda yaşanan ikinci büyük siyasi karışıklık (1730 isyanı) ile ilginin Boğaziçi odağında devam ettiği anlaşılmaktadır.

Bu evrelerde değişen mekân algısına uygun yer olan Göksu ve çevresi, gerek su ile temasın sağlandığı sahilsaray mekânı ve gerekse mesire alanı olarak kendisini göstermiştir. XVII. yüzyılda görülen sahilsaray yapımları yukarıda bahsi geçen süreçler nedeniyle XVIII. yüzyılda ivme kazanmış, yine aynı yüzyılda artan mesire kullanımları ise Bağçe-i Göksu'nun Göksu mesiresine dönüşmesini sağlamıştır. Bu dönüşümle birlikte Göksu'da mimari olarak cami ve çeşme gibi kamusal alan objeleri üretilirken,

[617] Edirne'nin XVII. yüzyılın başından itibaren gördüğü ilgi hakkında bk. Yunus Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in The Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 68–69.

kamu güvenliğinin de devlet tarafından yeniden ele alındığı ve mimariyle alana dâhil edildiği görülmektedir.

3.5.1. Suya Dokunan Mimari ve Ortaya Çıkan Mesire Kullanımları (XVII. yüzyıl)

Osmanlı İstanbulu'nun XVII. yüzyılda su ile temas biçiminin değişmeye başladığı görülmektedir. Haliç'ten başlayarak görülen bu değişim XVII. yüzyıl sonlarına doğru -muhtemelen Boğaziçi'nin güvenlik sorunlarının sona ermesiyle- Boğaziçi'nde belirginleştiği anlaşılmaktadır. Özellikle XVII. yüzyılın ilk yarısında Boğaziçi'nin güvenlik sorunlarının yanı sıra savaş gibi nedenlerle ekonomik sorunlar yaşayan Osmanlı Devleti'nin bu yükü halka yansıttığı ve dolayısıyla imar faaliyetlerinin kesintiye uğradığı düşünülmektedir. İkinci yarısında ise Göksu ve çevresinde üretim ve ticari faaliyetlerin arttığı, Vaniköy gibi yerleşimlerin imar edildiği, devlet erkânınca yeniden dikkat çektiği görülmektedir. İmar faaliyetleri gecikmiş olsa da XVII. yüzyıldan günümüze ulaşan yazılı eserlerde su ve mimari birlikteliği, değişen mekân algısını ve mekânda suya artan yönelime işaret etmektedir. Yine yazılı eserlerden su kenarı kullanımının yalnızca mimari ile olmadığı ve rekreasyonel kullanımların arttığı anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda XVI. yüzyılda cami, konut, işyeri üçgeninden çıkarak kahvehaneyi dâhil eden Osmanlı İstanbulu'nun XVII. yüzyıl ilavesinin mesireler olduğu düşünülmektedir.

Üretim ve ulaşım işleviyle kullanılan su öğesinin XVII. yüzyılda manzaraya dâhil edildiği görünmektedir. Bu dönemden önce sarayda ve saray bahçesinde kullanılan su ögelerinden farklı olarak, sarayın manzarasına geniş su açıklıkları dâhil edilmiştir. Topkapı, Üsküdar ve Kandilli saraylarında olduğu gibi yüksekçe bir konumda ve duvarlarla kısıtlanan görsel erişimin aksine suya yaklaşan, dıştan içe ve içten dışa izlenim sağlayan mimariler inşa edilmiştir. Bu su kenarı mimarisi ile de padişahın törenlerle sağladığı görünürlüğe[618] katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Bunun ilk örneği ise Haliç kıyısında yer alan 1614 yılında tamamlandığı bilinen Aynalıkavak Sarayı'dır.[619] XVII. yüzyıla ait minyatürde her ne kadar geçici mahremiyet örüntüleri görüntüde yer alsa da XVIII. yüzyıl minyatüründe Haliç'le olan ilişkisi ve sahilsaray özelliği açıkça görülmektedir (Şekil 3-6). Artan'ın da belirttiği gibi; sahilsaraylar, konak mimarisinden farklı olarak kamusal gözleme açık biçimde üretilmişlerdir.[620] XVI. yüzyıl için başlayan görünür olma hali, XVII. yüzyılda mimarinin su ile teması sonrası çok daha fazla güçlenmiştir.

[618] XVII. yüzyılda Padişahların törenlere büyük oranda deniz yoluyla geldiği, erken geldiğinde Eyüp civarındaki yalılarda dinlendiğine dair bilgisi için bk. Alikılıç, *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifâtı Ve Törenleri*, 43–45.
[619] Semavi Eyice, "Aynalıkavak Sarayı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).
[620] Artan, *Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus*, 12.

Böylelikle başlangıçta sahilsaray ve yalılar ile önce Eyüp, Haliç ve Hasköy kıyıları dolmuş, ardından XVII. yüzyılda Boğaziçi kıyılarına açılmıştır.[621]

Şekil 3-6: Aynalıkavak Sarayı'na ait minyatürler

(Kaynak: Soldaki, Eyice (1991) – sağdaki, Tanındı (2015),(Tanındı, 2015)400 / Resim 13)

XVII. yüzyılda mimari ile manzaraya dâhil edilen su öğesinin, yazılı ve sözlü sanat ile etkileşimi de düşsel etkisini artırdığı görülmektedir. Özellikle bu yüzyılın ilk çeyreğinde kaleme alınan Nevî-zâde Atayî'nin (1582-1635) Sâkinâmesi, kendi döneminde manzaraya dair etki uyandırırken, günümüzde ise mekân-toplum ilişkisinin yanı sıra mekânın bugün göz önüne getirilmesinde önemli kaynak oluşturmaktadır. Örneğin kasırların gölgelerinin Boğaz'ın suları üzerine düşmesi ve baharda suya düşen yapraklarla kâseye dönüşen Boğaz tasviri Sâkinâme'de şu ifadelerle yer almaktadır:

"Nice kasr-ı ziba-yı ferruh zıla
Su üzre turur tak-ı gerdun-misal
Döküldükçe gird-aba berg-i bahar
Görinür münebbit yeşil kase-var"

Nevî-zâde Atâyî - Sakînâme[622]

[621] Ayla Ödekan, "Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908)", *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*, ed. Sina Akşin (Ankara: Cem Yayınevi, 1988), 350–351; Hidayet Arslan, "Boğaziçi'nde 18. Yüzyıldan Kalma Bir İstanbul Evinin Durumu Hakkında Sanat Tarihi Bağlamında Yeni Değerlendirmeler", *METU JFA (METU Journal of The Faculty of Achitecture)* 31/1 (2014), 97; A. Fulya Eruz, "Sahilsaray", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020); Eyüp ve Haliç'te bulunan yalıların fazla olmasına ilişkin bk. Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/353-376, 408-409.

[622] Muhammed Kuzubaş, *Sâkînâme (Nev'i-zâde Atâyî)* (İstanbul: Etüt Yayınları, 2009), 53.

Bu ifadelerin yanı sıra Anadoluhisarı'nda doğmuş olan Atâyî'nin[623] toplum nezdinde yaşanan bir kıyaslamayı da kaleme alması ayrıca dikkat çekmektedir. Boğaziçi'nin toplumdaki yansımalarına yer veren Atâyî'den İstanbulluların Anadolu Hisarı ile Rumeli Hisarı arasında güzellik kıyaslamasına gittiği de öğrenilmektedir. Bu kıyaslamaya günün zaman dilimleri ile dâhil olan Atâyî; sabahları Rumeli Hisarı'nın, akşamları ise Anadolu Hisarı'nın güzel ve tercih edilir olduğunu aktarmıştır.[624] Edebi eserlerde karşılaşılan bu aktarımların toplum nazarındaki etkisi düşünülebileceği gibi toplumsal bakışın yansıması olarak da kabul görebilir. Her iki durum için su ve mimari birlikteliğinin yeni bir boyut kazandığı, toplum tarafından dikkat çektiği ve önemsendiği ifade edilebilir olmaktadır. Diğer yandan, Atâyi'nin tasvirlerinin yanı sıra -daha sonra değinilecek olan- XVII. yüzyıl yaşayanlarından Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi Kömürciyan'ın seyahatnamelerinde yer alan sahilsarayların varlıkları bu etkileşimin tespit edilmesinde önemli kaynaklar olarak ön plana çıkmaktadır.

Bu anlatıların bir yönü XVII. yüzyıldaki İstanbul Boğazı'na dair bir resim oluştururken Kazak saldırılarını gösteren diğer yönü ise bu resmin anlaşılmasını güçleştirmektedir. Çelebilerin seyahatnamelerinde Kazak saldırılarının bahsi geçerken,[625] Atâyî'nin eserinde yer alan minyatürde[626] ise yorumlanan etkisi görülmektedir. Karadeniz'den gelerek çok defa Boğaziçi'ne giren Kazakların deniz taşıtları haricinde Yeniköy gibi Boğaziçi yerleşimlerini de yağmalamışlardır.[627] Bu saldırıların ardına Sultan IV. Murad (1623-1640) döneminde Boğaziçi'nin Karadeniz girişine karşılıklı olarak Kavak kalelerinin inşa edildiği belirtilmektedir.[628] Saldırıların önlenmesi amacıyla 1648 veya 1649 yılında Kazaklarla anlaşma yapıldığı, ancak bu anlaşmanın da tam güvenlik sağlamadığı ifade edilmektedir.[629] Kazak saldırılarıyla birlikte Osmanlı-Rus savaşlarının da yaşanıyor olması Karadeniz yönünde tehlikeyi artırmıştır. Bu durum, XVIII. yüzyılda Boğaziçi'nin savunma mimarisiyle (kale ve

[623] Nev'î-zâde Atâyî, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, haz. Saadet Karaköse (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017).
[624] Kuzubaş, *Sâkînâme (Nev'i-zâde Atâyî)*, 54–55.
[625] Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, 43, 265; Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 1. Kitap/197–198; 2. Kitap/ 419-421.
[626] Minyatürdeki Anadolu Hisarı önünde bulunan topların Kazak saldırıları nedeniyle konulduğu düşünülmektedir. Minyatür için bk. Şekil 3-7. Ayrıca Kömürciyan'ın aktarımlarında "..., namluları denize müteveccih toplar dizilidir" olarak görüntüdeki topların tasviri yapılmaktadır. Bk. Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, 42.
[627] Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, 42, 43.
[628] İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, 165; Bir başka aktarımda bu kalelerin 1783'de inşa edildiği ifade edilmektedir. Bk. Kemal Kutgün Eyüpgiller – Yeşim Yaşa, *İstanbul Boğazı (Bahr-i Siyah / Karadeniz) Kale ve Tabyaları* (İstanbul: Kitabevi, 2019), 17.
[629] Bartl, 1660 yılına ait farklı devletlerin istihbarat kayıtlarına dayanarak Kazakların tekrar nakliyat gemilerine saldırdıkları ve sonucunda Osmanlı'nın iaşe temini sorunu yaşadığını aktarmaktadır. Bk. Peter Bartl, "17. yüzyılda ve 18. Yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu", çev. Kemal Beydilli, *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri* 6 (1998), 304–307.

tabyalarla) donatılmasına ve buralara da bostancıların yerleştirilmesine neden olmuştur.[630] Özellikle Kuzey bölgede oluşturulan savunma hattı ile bu yüzyılda Boğaziçi'nin en güvenli zaman dilimlerinden olduğu ifade edilebilir.

Bu gelişmelerde ifade edildiği gibi Boğaziçi'nde tam güvenlik sağlanamasa da 1648 yılı önemli bir tarih olarak görünmektedir. Bu tarih sonrasında rastlanan biri büyük olmak üzere iki önemli yerleşim bilgisi XVII. yüzyılın ikinci yarısında yerleşim için güvenli alan algısının oluştuğu düşüncesini pekiştirmektedir. Bunlardan ilki, 1648 yılında saraydan bazı kimselerin Anadoluhisarı'nda ev yaptırdığı bilgisidir.[631] Diğeri ise 1665 yılında Vani (Mehmed) Efendi'nin camiisini yaptırdığı[632] günümüz Vaniköy'ün (ve Çengel karyesi'nin) 1677 yılında temlikle kendisine verilmesi ve yerleşim sağlanmasıdır.[633]

Şekil 3-7: XVII. yüzyıl eseri Hamse-i Atâyî'de yer alan Anadoluhisarı minyatürü

(Kaynak: Hamse-i Atâyî, akt. Erdoğan (2021), 897 / Resim 3)

[630] Bk. Hümeyra Bostan, *Defending The Ottoman Capital Against The Russian Threat: Late Eighteenth Century Fortifications of Istanbul* (İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020); Eyüpgiller - Yaşa, *İstanbul Boğazı (Bahr-i Siyah / Karadeniz) Kale ve Tabyaları*, 17–20; Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 205.

[631] Bu konu 1648 İstanbul depremi sonrasında saraylıların keyif peşinde kendilerine ev yaptırdıkları şekliyle yer almaktadır. Yaptıranların kimliklerine dair beyan bulunmamaktadır. Bk. Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, III/1142.

[632] Erdoğan Pazarbaşı, "Mehmed Efendi, Vanî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 8 Ağustos 2020).

[633] Ramazan Pantık, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 149, dn. 359; Kömürciyan da Vaniköy'ün öncesinde Papaz Bahçesi olarak bilindiğini ve burasının Vani Efendi'ye verilerek Türk köyü haline getirildiğini aktarmaktadır. Bk. Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, 47.

Boğaziçi'nin XVI. yüzyılda gördüğü ilginin XVII. yüzyılda durağanlaşması güvenli alan izleri ile incelendiğinde anlamlı görünmektedir. Yine aynı pencereden XVIII. yüzyılda Boğaziçi'nde oluşan "siyasi topografya"nın[634] bu güvenli alanın içerisinde imar edildiği ifade edilebilir.

Bu bilgilerle tekrar Göksu ve çevresine odaklandığımızda, XVI. yüzyılda yeni mahallelerin kurulduğu Göksu çevresi, XVII. yüzyılın ikinci yarısında yeniden sayfiye mekânı olduğunu gösterirken mesire mekânı olarak da gölgelerini düşürmeye başladığı görülmektedir. Bu yüzyıla ait nüfus verisi bulunmamakla birlikte İstanbul geneli için savaş nedeniyle öncesinde bazı vergilerden muaf olan halkın ağır vergilerle karşılaştığı, ağır vergi yükünün de nüfusun azalmasına sebep olduğu ifade edilmektedir.[635] Bu durumun İstanbul çeperi olan Göksu çevresi için etkili olup olmadığı henüz belirlenememektedir. Ancak Göksu ve çevresinde daha önce belirtilen yeni yerleşimler ve mekân kullanımının arttığına dair yorumlanabilir aktarımlar ve ulaşım bilgileri mevcuttur. Dolayısıyla kullanım yoğunluğu, ticaret ve üretim bilgileriyle seyahatnamelerde bahsi geçen gezinti yeri (mesire) olarak Göksu'nun nasıl biçimlendiği aşağıda bilgi-yoruma tabii tutulmaktadır.

Göksu çevresinin XVI. yüzyılda başlayan yoğun kullanımının XVII. yüzyılda devam ettiği veya arttığı ifade edilebilir. Bunun ilk göstergesi olarak bu yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi'nin Anadoluhisarı yapılarına dair verdiği bilgilerde yer alan eğitim ve ticaret yapılarının yanı sıra devlet ricalince önemli kişilerin burada bulunması gösterilebilir. Evliya Çelebi, Anadoluhisarı'nda yedi sıbyan mektebi bulunduğunu ifade etmektedir. Çelebi ve sayıları üzerindeki tartışmaya girmeksizin, Çelebi'nin nazarından Anadoluhisarı'nda eğitim yapısı veya yapılarının önemli olduğu görülmektedir. Anadoluhisarı'nda Çelebi için dikkat çeken bu durum seyahatnamedeki çevre yerleşimler ile kıyaslandığında daha belirgin olmaktadır. Anadoluhisarı'na ait nüfusu 1080 hane olarak ifade eden Çelebi, Kanlıca için 1200, Çengelköy için ise 3060 hane zikretmektedir. Sayılarla kurduğu bu büyüklük ilişkisi içerisinde Kanlıca'da iki sıbyan mektebinin varlığını ifade ederken, Çengelköy için herhangi bir eğitim yapısı dile getirmemektedir.[636] Kaleme düşen bu algı (veya gözlem) Göksu ve çevresinde eğitim işlevinin ön planda olduğunu göstermektedir. Nitekim 1582 yılı Anadoluhisarı'nda dünyaya gelen âlim ve şair Atâyî'nin[637] XVII. yy.da önemli bir yere sahip olmasında bu temel eğitim ortamının katkısı olduğu söylenebilir. Göksu çevresinde önemli olduğu anlaşılan eğitim yapılarının bulunması, bu çevre için günübirlik hareket anlamına gelmekte ve kullanım yoğunluğu için bir gösterge olmaktadır. Çelebi anlatımının devamında, bir küçük hamam ile Kanlıca ve Çengelköy'de bahsetmediği dükkânların (yirmi

[634] Artan, *Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus*, 339.
[635] Aktepe, "XVII. Asra ait İstanbul Kazası Avarız Defteri", 112, 113.
[636] Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/426–429.
[637] Atâyî, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, III.

adet) bulunduğunu ifade etmesi, yine bu çevrenin ticari hareketlilikle kullanım yoğunluğunu göstermektedir. Diğer yandan kasır ve yalılara ilişkin Defterdar Halıcızâde,[638] Defterdar Mustafa Paşa, Hoca Çelebi sarayları ile Ali Çelebi, Emir Paşa ve Bahai Efendi yalılarını zikretmiştir.[639] Ayrıca bu dönem sadrazamlarından İsmâil Paşa'nın da burada yalısı olduğu bilinmektedir.[640] XVII. yüzyılda sarayın üst yönetiminin Edirne'ye olan ilgisi[641] bilinmekle birlikte Göksu çevresinin padişah tarafından olmasa da devlet ricalince tercih edildiği, özellikle 1648 sonrasında[642] sayfiye mekânı olarak yeniden ön plana çıktığı ve kullanım yoğunluğu oluşturduğu görülmektedir.

Kullanım yoğunluğunun bir diğer göstergesi de ulaşımdır. Evliya Çelebi ve Naima tarihinde belirtilen sarayların su kenarı mimarisiyle inşa edildiği düşünülmektedir. Bu mimari içerisinde sahilsarayların genel olarak kayıkhaneli olarak inşa edildiği farklı tarihlere ait kaynaklarda görülebilmektedir.[643] Hatta bu kayıkhanelerin başka kayıkçılara kiralanması da söz konusudur.[644] Dolayısıyla bu kayıkhanelerde yer alan kayıkların sayısı bilinememektedir. Nitekim kayıkhanelerin kayıkçılara kiralanmasına ilişkin bilgi de mahkeme kaydına dayanmaktadır. İstanbul iskeleleri için kethüdalar tarafından tutulan kayıtlarda, kayık ve kayıkçılara ilişkin detaylı bilgiler yer aldığı bilinmektedir. Bu belgelerden biri olan 1680 tarihli belgeye göre iskelelerde bulunan kayık sayısını tespit eden Orhonlu, İstanbul'da toplam 1444 kayık olduğunu tespit etmiştir. Ancak verilen tabloda Anadoluhisarı'na rastlanmamaktadır.[645] Bunun sebebi daha sonra görüleceği üzere Anadoluhisarı iskelesinin kethüda sahibi olmamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Diğer yandan, devletin fiyat belirlemelerini yaptığı narh defterlerinden 1600 tarihli defterde yalnız *Anadoluhisarı* iskelesi bulunurken,[646] 1640'a gelindiğinde ise *Göksu*

[638] Çelebi seyahatnamesinde Göksu bahçelerinin de sahibi olarak zikredilen Sadrazam ve aynı zamanda Defterdar olan Halıcızade'nin 1648 yılında azledilerek ve hapsedildiği bilgisi bulunmaktadır. Bu bilgiler için bk. Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, III/1136.

[639] Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/427.

[640] Ziya Yılmazer, "İsmâil Paşa, Nişancı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).

[641] Sultan IV. Mehmed'in (1648-1687) Edirne'yi yönetim merkezine dönüştürmesine ilişkin bk. Pantık, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı*, 22.

[642] Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, III/1142.

[643] Göksu dere kenarında yıkılmak üzere olan El-hac Abdurrahim Efendi Vakfı'na ait yalının on göz kayıkhanesinin bulunduğu bilgisi için bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Tasnifi Evkaf [C.EV.]*, No. 16, Gömlek No. 792, H-21 B. 1205 / M-28 Kasım 1790; Ayrıca bk. Derya Sökmen, *Boğaziçi'nde Yalı Kayıkhaneleri Üzerine Bir Araştırma* (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Eldem, *Türk Bahçeleri*; Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, haz. Kâzım Arısan; Duygu Arısan Günay (İstanbul: Tarih Vafkı Yurt Yayınları, 1995), 196.

[644] Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, haz. Salih Özbaran (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984), 90.

[645] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, 99.

[646] Mübahat S. Kütükoğlu, "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşidli Eşya ve Hizmet Fiatları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 9 (1978), 48.

köprübaşı olarak biniş yeri veya iskelenin dâhil olduğu ve *altı kürek kayık* ile işlediği görülmektedir.[647] Bu narh defterleri, Anadoluhisarı ve Göksu'da kayıt tutan kethüdası olmasa da iskelenin mevcut olduğuna dair bilgi sunmaktadır. Yine Ertuğ'un çalışmasında yolcu taşıma ücretlerine ilişkin 1681 yılına ait tablolarda İstanbul'un diğer tüm iskelelerinden Anadoluhisarı olarak fiyatlandırıldığı ve piyade dâhil 5 çifteye kadar kayıkların kullanıldığı, artan sayılarla da ulaşımın gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır.[648] Kayık sayıları bilinemese de elde edilen bu veriler, muhtemel kayıkhaneli yalıların yanı sıra eklenen biniş yeri ile ulaşımda bir yoğunluğuna işaret etmektedir.

XVII. yüzyıla ait devlet arşivlerinde yine Göksu'ya ait mahsul ve çalışan bilgilerinin bulunuyor olması bu dönemde de hasbahçe üretiminin devam ettiğini göstermektedir.[649] Ayrıca bu yüzyıl kayıtlarında bağçe-i Sultan Bayezid olarak geçen bahçenin bağçe-i Göksu olduğu anlaşılmaktadır.[650] Göksu'da üretimin devam ettiğini Evliya Çelebi ve Eremya Çelebi Kömürciyan teyit etmekte, bahçe ve bostanların yanı sıra değirmenlerin bulunduğunu aktarmaktadırlar. Kömürciyan ayrıca bu değirmenlerin İstanbul'un yanı sıra Tekirdağ, Bandırma ve Yalova'nın un ihtiyacını karşıladığını bildirmektedir.[651] Yine bu dönem kayıtlarında hasbahçe olarak devletin uhdesinde bulunan üretimlerin yanı sıra şahıs üzerinde bulunan değirmen varlığı da dikkat çekmektedir. Değirmenin 1662 yılında virane olduğu, sahibinin ise Ahmet Çavuş kızı Fatma Hatun olduğu ve Fatma Hatun'un bu dönemde Hasköy'de oturduğu bilgisi bulunmaktadır.[652] Bu değirmenin hasbahçe içerisinde yer alamayacağı düşünülerek muhtemel Yenice Köy yerleşimi çevresinde, Göksu'nun iç kısımlarında yer aldığı şeklinde yorumlanmıştır. Yine Evliya Çelebi ve Kömürciyan Göksu'da büyük küplerin yapıldığı çömlekçilerin olduğunu ve "çeşit çeşit çanak çömlek ve testiler" yapıldığını belirtmiştir.[653] Bir diğer üretim kolu olan balıkçılığın da 1663 yıllına ait belgede görüldüğü üzere giderek geliştiği, dalyanlara ve büyük ığrıb (balık ağı) sahibi oldukları ifade edilmektedir.[654] Bu bilgilerle Göksu'da hasbahçe varlığının devam ettiği, balıkçılığın geliştiği ve yeni bir üretim kolu olarak görünen çömlekçiliğin yer aldığı anlaşılmaktadır.

---

[647] Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Yayınları, 1983), 282; Boğaziçi yolcu taşımacılığında tahminen XVI. yy.dan itibaren daha uygun fiyatla taşımak için dolmuş sistemi ve altı kürek kayıkların kullanıldığı belirtilmektedir. Bk. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, 93.

[648] Nejdet Ertuğ, *Osmanlı döneminde İstanbul deniz ulaşımı ve kayıkçılar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 168–173.

[649] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye'den Müdevver Defterleri [MAD.d]*, No. 3780, H- 17 Ş. 1022 / M- 2 Ekim 1613; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maliye'den Müdevver Defterleri [MAD.d]*, No. 2922, H- 08 Ş. 1025 / M- 21 Ağustos 1616.

[650] Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", 380–382.

[651] Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, 47.

[652] *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*, 259–260, Hüküm no: 268.

[653] Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/427; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, 47.

[654] Uluskan, "İstanbul'da Balık Avcıları (18. Yüzyıl)", 393.

Göksu'da sayfiye yerleşimi, eğitim, üretim ve ticari işlevlerle yaşanan kullanım yoğunluğunun kendisine meydanlar veya yeni karşılaşma mekânları ürettiği düşünülmektedir. Kömürciyan'ın kiraz mevsiminde revaçta bulduğu, Evliya Çelebi'nin âşıklarla doldurduğu Göksu çevresinde "varıp her güzel ağacın gölgesinde" oturulur mu?[655] Hasbahçe ve saray bahçesi farkları ele alınırken bahçelerin kullanımına dair yapılan bilgi-yorumlarda bu sorunun cevap bulduğu düşünülmektedir.[656] Mülkiyet ilişkileri esas alındığında her ağacın gölgesi değil ama *belirli alanda* her ağacın gölgesini kullanmanın mümkün göründüğü ifade edilebilir. XVI. yüzyılda muhtemel olarak belirlenen sarayın çevresinde çeşme ve namazgâh ile meydan olma özelliğinin bu yüzyılda pekiştiği, çevresinin ise mesire amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. XVII. yüzyıl başından itibaren Edirne'nin ilgi görmeye başlaması ve İstanbul'da kalınan sürelerin azalması[657] nedeniyle daha önce muhtemel olarak belirlenen hünkâr iskelesinin 1640 yılı narh defterlerinde görüldüğü üzere Göksu köprübaşı iskelesi[658] olarak halkın kullanımına açıldığı anlaşılmaktadır. İskele ile desteklenen alanda yine sarayın çekilmesiyle çömlek üretim ve satış alanlarının yer aldığı ve bu işlevin günümüze kadar ulaştığı görülmektedir. İskele, üretim, ticaret, çeşme ve namazgâhın bulunduğu alanın karşılaşma mekânı olduğu, 1845 tarihli haritada görülen çayır kullanımının XVII. yüzyıldan itibaren başladığı düşünülmektedir (Harita 3-21). Bu bilgi ve düşüncelerle saray izlerinin durduğu ve mesire alanının bulunduğu Harita 3-22 meydana getirilmiştir.

[655] Her güzel ağacın gölgesinde oturma ifadesi Evliya Çelebi'ye aittir. Bk. Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/427.

[656] Bk. Göksu'da Sayfiye ve Saray İzleri

[657] Pantık, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı*, 24; Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in The Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, 68–69; Yıldız, "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi", 396.

[658] Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, 282; Boğaziçi yolcu taşımacılığında tahminen XVI. yy.dan itibaren daha uygun fiyatla taşımak için dolmuş sistemi ve altı kürek kayıkların kullanıldığı belirtilmektedir. Bk. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, 93.

Harita 3-21: 1845 ve 1918 tarihli haritalarda çömlekçiler ve çevresi

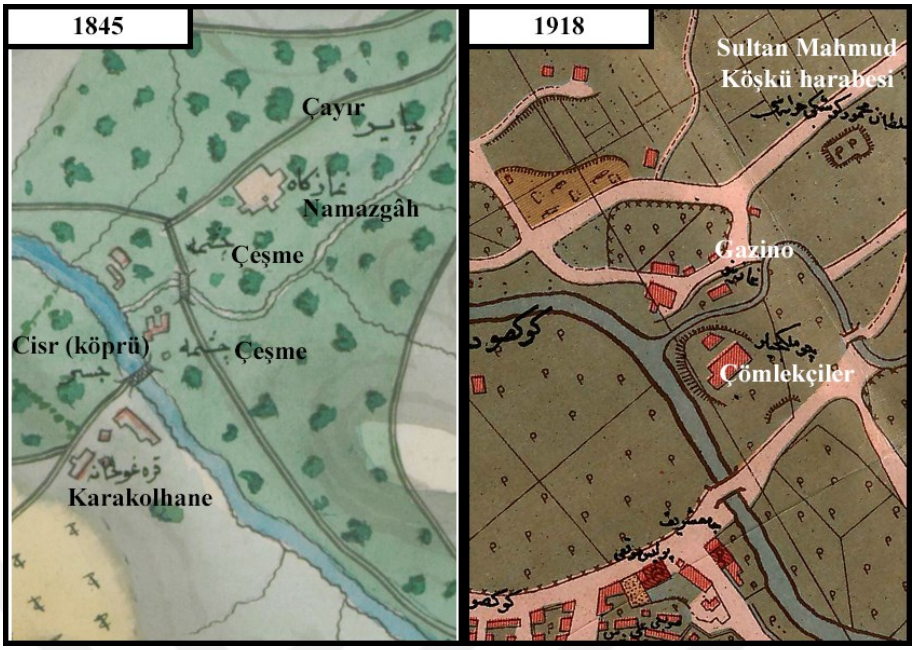

Harita 3-22: XVII. yüzyıl Göksu ve Çevresi (2C paftası)

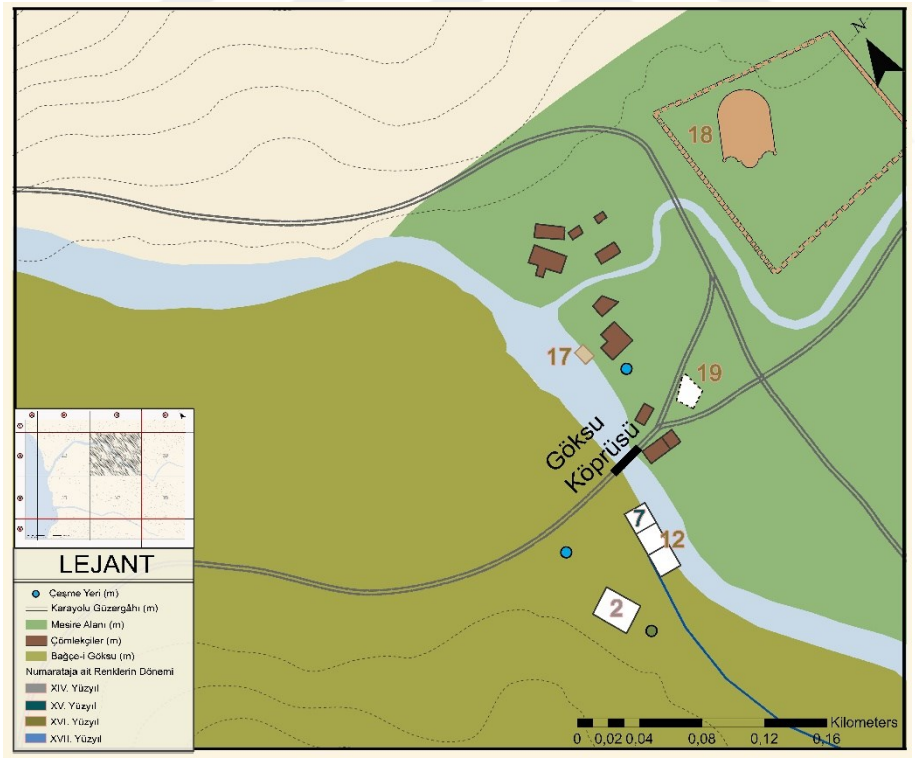

2- Mescid (m), 7- Değirmen, 12- Değirmen (m), 17- Köprübaşı İskelesi (m), 18- Göksu saray kalıntısı (m) 19- Namazgâh

XVII. yüzyılda varlığı tespit edilen su kenarı mimarisinin yüzyıl sonuna doğru hareketlendiği, yüzyıl sonunda ise günümüze kadar ulaşan Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa'nın yalısının yapıldığı görülmektedir. Bu yüzyılda inşa edilen yalıların Anadoluhisarı'nın Kanlıca sınırından itibaren yerleşim gösterdikleri anlaşılmaktadır. Varlığından haberdar olunan 9'un üstünde yalı bulunmaktadır. Bu yalılardan Amcazade Hüseyin Paşa'ya ait olanın haricinde olanların birbirini tekrar ediyor olma ihtimali bulunmaktadır. Bahsi geçen yalılardan en belirsiz olarak bilgi sahibi olunan 1648 yılında yaşanan deprem sonrasında devlet erkânından kimselerin yaptırdıkları, saray olarak ifade edilenlerdir.[659] Bu dönem Evliya Çelebi aktarımlarında yalısı olduğu görülen Defterdar Halıcızade'nin 1648 yılında azledildiği bilgisi bulunmaktadır.[660] Evliya Çelebi'nin aktarımlarında yalısı olan diğer isimler ise Defterdar Mustafa Paşa, Hoca Çelebi, Kaftancı Ali Çelebi, Emir Paşa ve Bahâî (Mehmed) Efendi'dir. Bu isimler arasından bilgisine ulaşılabilen Bahâî Mehmed Efendi'nin kadıaskerlik ve şeyhülislamlık görevlerinde bulunduğu, 1654 yılında vefat ettiği öğrenilmektedir.[661] Dolayısıyla 1648 yılı sonrasında saray yaptıranların bu isimlere dâhil olup olmadığı belirlenememektedir. Yalısı olduğu bilinen bir diğer isim ise Nişancı İsmail Paşa'dır. Sadrazamlık görevinde bulunan İsmail Paşa'nın 1688 yılında azledilerek Anadoluhisarı'ndaki yalısında birkaç gün göz hapsi uygulandığı ve sonrasında Kavala kalesine gönderildiği bilgisi mevcuttur.[662] Amcazâde Hüseyin Paşa yalısı ise 1699 yılında inşa edilmiş olup günümüze kadar ulaşan bu dönemin eseridir.[663] Tarihine ilişkin yapılan araştırmalarda iki yapı grubu olarak inşa edilen yalının, 1702 tarihine ait vakfiyesinde deniz kenarında bulunan grubun yanlarında Saime Hatun'a ve Edirne eski kadısı Mecdi Mehmed Efendi'ye ait yalıların olduğu ifade edilmektedir.[664] Yalıların el değiştirmesi ya da mirasçılarıyla zikrediliyor olması da ihtimaller arasındadır. Bu nedenle İsmail Paşa'ya, Saime Hatun'a veya Mehmet Efendi'ye ait olan yalıların Evliya Çelebi'de geçen yalılardan olma ihtimali bulunmaktadır. Yalıların konumuna dair ise Evliya Çelebi'nin ikindi sonrası yakıcı güneşe maruz kaldığını ifade ettiği yalılar[665] ile günümüze kadar erişen Amcazâde ve çevresindeki yalıların XVII. yüzyılda Anadoluhisarı'nın Kanlıca sınırına doğru bir öbek oluşturduğu

[659] Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, III/1142.
[660] Naîma Mustafa Efendi, *Târih-i Na'îmâ*, III/1136.
[661] Mehmet İpşirli – Mustafa İsmet Uzun, "Bahâî Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Şubat 2020).
[662] Yılmazer, "İsmâil Paşa, Nişancı".
[663] Murat Yıldız, "Türk Sivil Mimarisinin En Eski Yapılarından Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın Tarihi Serüveni", *Türkiyat Mecmuası* 21/1 (2011), 397.
[664] Yıldız, "Türk Sivil Mimarisinin En Eski Yapılarından Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın Tarihi Serüveni", 400; Ayrıca Mecdî Mehmed Efendi'nin aynı zamanda divan şairi olduğu ve 1716'da vefat ettiği bilgisi için bk. İsmail Hakkı Aksoyak, "Mecdî Mehmed Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Erişim 25 Ağustos 2021)İsmail Hakkı Aksoyak, "Mecdî Mehmed Efendi", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Erişim 25 Ağustos 2021)
[665] Güneş hareketine göre günbatımını gören yalıların batıya yani Boğaziçi'ne baktığı ve Boğaziçi sahilde dizildiği anlaşılmaktadır.

düşünülmektedir (Bk. Harita 3-23). Bunların dışında XVIII. yüzyıla ait bir vakfiyede Anadoluhisarı'nda doğduğu bilinen Nişancı Abdurrahman Paşa'nın (? - 1691)[666] vakfına ait arazi varlığı görülmektedir, ancak bu döneme ait bir yapı detayı bulunmamaktadır.[667]

Aktarılan bilgiler doğrultusunda XVII. yüzyılda Göksu çevresinde su kenarı mimarisinin varlığı dikkat çekmiştir. Bunun dışında XVI. yüzyılda kahve mekânları ile değişmeye başlayan toplumsal hayatın "konut, cami ve çarşı üçgeni",[668] mesire kullanımları ile yeni bir nokta daha edindiği görülmektedir.

Harita 3-23: XVII. yüzyıl Göksu ve Çevresi

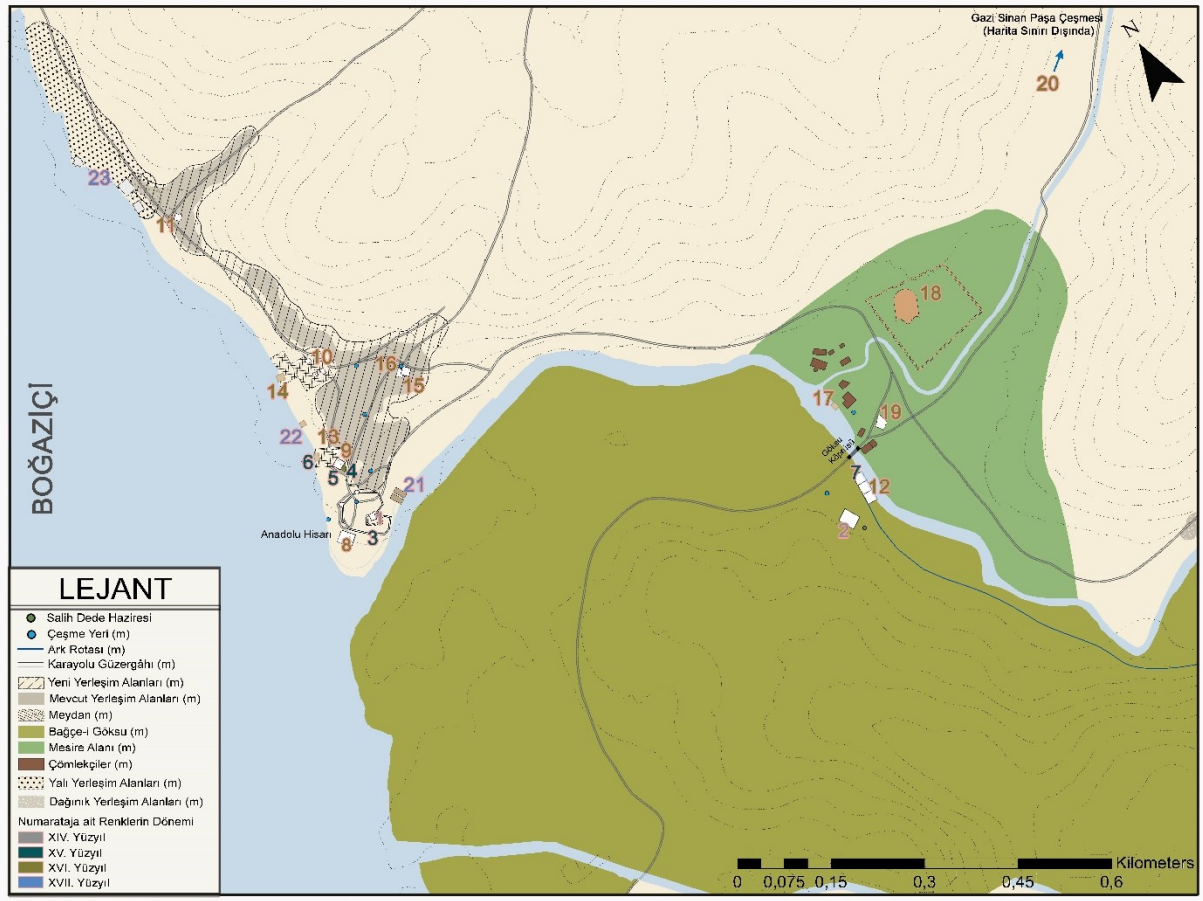

1- Hisar (Bayezid inşası), 2- Mescid (m), 3- Hisarpeçe, 4- Kabristan, 5- Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii, 6- Hisar İskelesi, 7-Değirmen, 8- Anadoluhisarı namazgâhı (m), 9- Sıbyan Mektebi (m), 10- Hamam (m), 12- Değirmen (m), 13- Kahvehane (m), 14- Hamam İskelesi (m) 15- Muhaşşi Sinan Mescidi, 16- Muhaşşi Sinan Sıbyan Mektebi, 17- Köprübaşı İskelesi (m), 18- Göksu saray kalıntısı (m) 19- Namazgâh, 20- Gazi Sinan Paşa Çeşmesi, 21- Kayıkhane (m), 22- Kefe İskelesi (m), 23- Amcazâde Hüseyin Paşa Yalısı ve ekleri

[666] Nagehan U. Eke, "Abdî, Nişancı Abdurrahman Abdî Paşa", *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü* (Erişim 25 Ağustos 2021).
[667] Aktepe, "XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kapdân-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait Vakfiyeler", 16–18.
[668] Ekrem Işın, "Osmanlı İstanbulu", *İstanbul ansiklopedisi*, ed. Mustafa Alp Dağıstanlı (İstanbul: NTV Yayınları, 2010), 71.

3.5.2. Göksu'ya Yönelen İlgi ve Dönüşen Bağçe (XVIII. yüzyıl)

XVIII. yüzyılda Osmanlı'nın içerisinde bulunduğu politik ve toplumsal süreçlerin İstanbul mekânında rastlanan izler bıraktığı görülmektedir. Bu döneme ait izlerin yoğunluğu uzun süre *lale devri, batılılaşma, modernleşme, sefahat ya da gerileme dönemi* gibi paradigmalara neden olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yeni izlerin ortaya konulması ile bu paradigmaların -yeni- eleştiriler aldığı görülmektedir.[669] Dahası mevcut paradigmalara revizyonist bir yaklaşım sağlandığı iddiaları da eleştiri kapsamına dahil olmaktadır.[670] Bu bağlamda Edhem Eldem'in XVIII. yüzyıl "…, ancak belirli bir senaryo/süreç içinde yer aldığında anlamlı hale gelebilmektedir"[671] ifadeleri sonrasında "…, 18. yüzyılda değişim olmadığından çok, başka dönemlere nispetle belirgin bir şekilde daha fazla değişim olmadığı…"[672] düşünceleri Göksu ve çevresi için de dikkat çekmektedir. Bu nedenle XVI. yüzyılda dikkat çeken bahçe çevrelerinin sayfiye mekânı olması, XVII. yüzyılda kendisini gösteren su kenarı mimarinin Edirne'ye yönelen ilgi ve Boğaziçi'nin güvenliği nedeniyle durağanlık göstermesi, XVIII. yüzyılda bu ilginin tekrar İstanbul'a yönelmesi olarak izlenen sürecin Göksu'da yaşanan değişimi anlamlı hale getirdiği ifade edilebilir. Yaşanan mekânsal değişimin farklı katmanları ve aktörleri olduğunu da reddetmeyerek XVIII. yüzyıl öncesinde kullanımları görülen mesire alanları ve tespit edilen sahilsarayların, politik ve toplumsal ilgi nedeniyle mekânsal yayılım gösterdiği düşünülmektedir. Bu yayılma neticesinde öncesinde görülen üretim gibi işlevlerin ötelendiği, sahilsarayların mahalleler ile bütünleştiği, Göksu dere kenarı dâhil olmak üzere yapılaşmaya gidildiği görülmektedir.

Politik ilginin Göksu'ya yönlenmesinde ve XVIII. yüzyıl değişiminde önemli rol sahibi iki isyan bulunmaktadır. Bu isyanlardan ilki XVIII. yüzyıl başında yaşanan Edirne Vak'ası (1703) olarak bilinen isyandır. Bu olay sonrası devlet erkânı için İstanbul'da olmanın önemi artmış, padişahların İstanbul dışında uzun süreli –mevsimlik– yerleşimi olmamıştır.[673] Bu durumun İstanbul'u daha fazla ön plana çıkardığı görülmektedir. Kâğıthane'de olduğu gibi Boğaziçi'nde de kasır, çeşme gibi birçok mimari yapıların yenilenmesine veya yenilerinin görülmesine yol açmıştır. Özellikle Nevşehirli Damad İbrahim

[669] Can Erimtan, *Ottoman Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey* (London-New York: Tauris Academic Studies, 2008); Karahasanoğlu, "İstanbul'un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı", 427–464; Edhem Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", *Cogito: Yapı Kredi Yayınları-Üç Aylık Düşünce Dergisi* 19 (1999), 189–199.

[670] Lale Devri paradigmalarının Hamadeh'in Şehr-i Sefa adlı kitabında olduğu gibi bir başka versiyonda yeniden üretilmesi revizyonist tutum olarak görülmektedir. Bu konu için özellikle şu kısma bk. Karahasanoğlu, "İstanbul'un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı", 432, Dipnot 30.

[671] Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", 192.

[672] Eldem, "18. Yüzyıl ve Değişim", 194.

[673] Edirne Vak'ası, Viyana bozgunu sonrası devlette fazla nüfuz sahibi olan Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin atamalardaki etkinliği ve devlet merkezinin Edirne'ye kaymasının sonucunda çıkan ayaklanma ile Sultan II. Mustafa'nın (1695-1703) tahttan indirilmesidir. Ayrıca bk. Abdulkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mart 2020).

Paşa'nın (1718-1730) Boğaziçi'ndeki imar faaliyetleri; Kandilli başta olmak üzere Çengelköy, Çubuklu, Beşiktaş, Ortaköy, Bebek gibi birçok yere temas etmiştir.[674] Dahası bu konuda görev dağılımı olduğu belirtilmekte, Ortaköy havalisinden Kethüda Mehmed Paşa, Anadoluhisarı çevresinden ise Kaymak Mustafa Paşa'nın sorumlu olduğu ifade edilmektedir.[675] Bu durumu gösteren bir başka anlatıda ise, Damad İbrahim Paşa'nın Çengelköy'ü beğenerek "bu mevkideki yalı harabeleri yerine, yenilerinin bina edilmesini Mustafa Paşa'ya tavsiye etmişti".[676] Bu tavsiye veya ricadan görüleceği üzere, XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yalı harabelerinin varlığı, öncesinde Boğaziçi'nde görünür olmuş su kenarı mimarisinin varlığını teyit etmektedir. XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde bahsi geçen yenileme faaliyetlerinin yenisini ekleme faaliyetleriyle devam ettiği de anlaşılmaktadır. Bu faaliyetlerin Göksu'daki yansıması ise döneme ait Kaymak Mustafa Paşa vakfiyesinde ve Târih-i Râşid içerisinde görülmektedir. 1724 yılına ait vakfiyede Kaymak Mustafa Paşa'ya ait avlusu, bahçesi, hamamı ile büyükçe bir yalı yaptırdığı anlaşılmaktadır. Bir tarafında Muhaşşi Sinan Camii, bir tarafında Osman Efendi yalısı, bir tarafı arsa, bir tarafı dağ ve bir tarafı deniz olarak tarif edilen yalının, Nişancı Abdurrahman Efendi Vakfı'na ait yıllık 1800 akçe ile kiralanan arazi üzerine yapıldığı görülmektedir.[677] Târih-i Râşid içerisinde ise yine aynı tarihlerde (H.1137) verilen bir ziyafetin bu yalıda yapıldığı ifade edilmektedir.[678] Göksu'nun haricinde Boğaziçi'nde birçok yere özellikle Nevşehirli Damad İbrahim Paşa (1718-1730) döneminde cami, çeşme, havuz ve namazgâh yapıldığı, bahçe ve kasırlar inşa edildiği görülmektedir.[679] Bu yapıların haricinde rical ve toplum ilgisinin yansıtıcısı ve yaygınlaştırıcısı olan divan edebiyatı şairlerinden Nedim'in (1681-1730) de gizlice Göksu'ya işrete gelmesi ve mekân kullanıcısı olması,[680] Göksu'ya artan ilginin önemli yansımalarından olmaktadır.

Bunların haricinde Küçüksu'da (Küçük Göksu) bu dönemde var olduğu anlaşılan kasırlar görünmektedir. Ayvansarâyî'nin Sultan I. Mahmud (1730-1754) döneminde yapılan Küçüksu Kasrı'nın (1752) yapılışına dair bilgiyi aktarırken "Nüzhetgâh-ı mezbûrda kadîmden bir iki kasır olup …"

---

[674] Atasoy, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, 54–60.

[675] Aktepe bu bilgiyi akrabalık bağlarını ve sefahat durumlarını vurgulayarak aktarmaktadır. Ayrıca inşaat faaliyetlerinin neler olduğu yer almaktadır. Bk. M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958).

[676] Emel Esin, *Sa'dullah Paşa Yalısı* (İstanbul: Soytaş Neşriyatı, 1982), 1.

[677] Aktepe, "XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kapdân-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait Vakfiyeler", 16–18.

[678] Râşid Mehmed Efendi – Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, nşr. Abdülkadir Özcan vd. (Vefa, İstanbul: Klasik, 2013), 3/1412.

[679] Bk. Artan, *Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus*; Eldem, *Türk Bahçeleri*; Evyapan, *Eski Türk bahçeleri ve özellikle eski İstanbul bahçeleri*; Esin, *Sa'dullah Paşa Yalısı*.

[680] Halil İnalcık, *Has-bağçede 'ayş u Tarab Nedimler Şâirler Mutrîbler*, ed. Emre Yalçın (İstanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010), 315; Kâzım Yetiş, "Klâsik Dönem Şairleri ile Yenileşme Dönemi Şairlerinin İstanbul Algısının Karşılaştırılması", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu (14-17 Aralık 2010)*, ed. Davut Hut vd. (İstanbul: Marmara Üniversitesi - İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011), 266.

ifadeleriyle öncesinde yapılı kasırlardan söz etmektedir.[681] Yine Küçüksu Kasrı'nın yapılışından öncesine tarihlenen bir arşiv belgesinde Küçük Göksu Kasr-ı Hümâyun olarak belirtilen bir yapının tamir edildiği görülmektedir.[682] Ayrıca bu kasrın 1730 isyanında tahrip edildiği de ifade edilen bilgiler arasındadır.[683] Dolayısıyla Göksu'nun Küçüksu deresi tarafında yapılış tarihi bilinmeyen en az bir sahilsarayın olduğu anlaşılmaktadır. Ayvansarâyi'nin "kadimden" olarak belirttiği XVII. yüzyıla götürülebilir saray tarihinin, XVIII. yüzyılda Edirne Vak'ası sonrası olması daha mümkün görünmektedir.[684] Böylelikle Edirne Vak'ası olarak yaşanan siyasi olay sonucunda devlet ricalince ilginin tekrar İstanbul'a yöneldiği, Boğaziçi ve Göksu'nun imarında ivme kazanmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Bu yüzyılın diğer önemli siyasi olayı ise Patrona Halil isyanı olarak bilinen, Sultan III. Ahmed'in (1703-1730) tahttan indirildiği, Damad İbrahim Paşa, Kaymak Mustafa Paşa ve Şair Nedim gibi önemli isimlerin hayatını kaybettiği siyasi olaydır. Lale Devri gibi tanımlamaları da olan bu dönem, özellikle Kâğıthane ile özdeşleşmiş ve dolayısıyla yaşanan olayların ilk hedefi Kâğıthane olmuştur. Sayıları farklı kaynaklarda değişse de Sa'dâbâd Bahçesi ve çevresinde yıkılan 100'ün üzerinde kasır ve köşk ile birlikte Mirabad, Şerefabad ve Hüsrevabad gibi kasırların da yıkıldığı görülmektedir.[685] Damad İbrahim Paşa (1718-1730) dönemine tepki olarak gerçekleşen bu olaylarda Anadoluhisarı'nda yapılmış olan Kaymak Mustafa Paşa'ya ait yalının da yıkılmış veya el değiştirmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Bu dönem sonrasında Göksu deresi kenarında Nişancı Abdurrahman Vakfı'na ait 150 akçe mukataalı emlakın bilgisi[686] bulunurken vakfiyedeki tarifle örtüşen yapı kaydına rastlanmamıştır. Aktepe'nin ele aldığı 1724 yılına ait vakfiyede ise 1800 akçe ile kiralanan emlak söz konusudur.[687] Bu iki belgenin içerdiği emlakin gelir ve içerik açısından farklılıkları bulunmaktadır. Bu durum çıkarım yapmayı güçleştirmektedir ancak Kaymak Mustafa Paşa'ya ait yapıların başka kaynaklarda tekrar görülememesi

[681] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 241; Gülsün, *Küçüksu Kasrı*, 17.

[682] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Mahmud I [AE.SMHD.I]*, No. 169, Gömlek No. 12895, H- 29 Ca. 1164 / M-25 Nisan 1751.

[683] Abdulkadir Özcan, "Mehmed Emin Paşa, Devâtdâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mart 2020).

[684] XVII. yüzyılda yazılan seyahatnamelerdeki detaylı aktarımlar nedeniyle ilgili sarayın bu seyahatnamelerden önce yapılmış olma ihtimalinin çok zayıf olduğu ifade edilebilir. Bu nedenle 1678 yılına kadar kapsadığı belirtilen Kömürciyan'ın eseri de göz önünde bulundurulduğunda kasrın en erken 1678 yılı sonrasında yapıldığı düşünülebilir. Kömürciyan'ın seyahatnamesinin zaman kapsamı hakkında bk. Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, XIV.

[685] Evyapan, Kağıthane'de 173 kasır ve köşkün yıkıldığını ifade ederken ayrıca Boğaziçi'ndeki Ferahabad kasrının da yıkılanlar arasında zikretmektedir. Evyapan, *Eski Türk bahçeleri ve özellikle eski İstanbul bahçeleri*, 51; Esin ise Kağıthane'de yıkılan kasır sayısının 120 olduğunu, Bağ-ı Ferah'ın yani Ferahabad'ın yıkılmadığını bildirmektedir. gibi Esin, *Sa'dullah Paşa Yalısı*, 3.

[686] Nişancı Abdurrahman Paşa Vakfı'na ait armutlu ve havuzlu bahçelerinin bulunduğu ve senelik 150 akçe mukataa ile verildiği bilgisi için bk.Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Tasnifi Evkaf [C.EV.]*, No. 533, Gömlek No. 26947, H-29 Ca. 1189 / M-29 Haziran 1775 Belge ve transkripsiyonu için bk. EK 14

[687] Aktepe, "XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kapdân-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait Vakfiyeler", 16–18.

yıkılmış olma ihtimalini daha güçlü göstermektedir. Mekân bağlamında zihinlerde Sa'dâbâd Bahçesi ile daha fazla bağdaştırılan iktidar döneminin sonlanması sonucu Boğaziçi'nin daha fazla göz önüne geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle Sultan I. Mahmud'un (1730-1754) Kandilli, Göksu ve Kanlıca'ya olan sevgisi dile getirilerek aktarılan Boğaziçi'nde imar faaliyetleri bu yorumu desteklemektedir.[688]

Diğer yandan, Göksu gibi sayfiye mekânlarının yapılaşmasında sarayda yaşanan görev değişimlerinin de etkili olduğu, sürgün sonrası İstanbul'a dönenlerin bu yerleri tercih ettiği ifade edilmektedir.[689] Kısa sürede yaşanan görev değişimleri, taşradan İstanbul'a gelenler ve yeniden görev alamayanlar ya da görevden ayrılanlar için sayfiye mekânlarında yerleşim gösterdikleri görülmektedir. Ayrıca XVIII. yüzyılı kapsayan 1781 ve 1802 bostancıbaşı defterlerinde *sabık* ve *esbak* ifadeleriyle zikredilen mazullerin yanında *hâlen* ifadesiyle zikredilen yalı sakinlerinin bulunuyor olması,[690] azledilenlerin haricinde görevde olanların da ikametini göstermektedir. Bunların dışında muhtemelen Anadoluhisarı'nda kale dizdarının olması veyahut kontrol edilebilen bir alan olduğu düşüncesi ile devlette üst düzey görev yapanların azledilerek Göksu çevresinde ikamete mecbur edildikleri de aktarılan bilgiler arasındadır.[691] Bu konu için XVII. yüzyılda örneğine rastlanan şeyhülislam Bahâî Mehmed Efendi ve sadrazam İsmail Paşa'nın bu çevrede bir müddet göz hapsinde bulundurulduğu daha önce ifade edilmişti.[692] XVIII. yüzyılda burada ikamet eden mazullerden böyle bir kontrole tabii olan bilgisi bulunmamaktadır.

Göksu ve çevresinde yaşanan politik ilginin bir parçasının da Artan'ın ortaya koyduğu yönetici sınıfının *meşruiyet arayışı* olduğu ifade edilebilir. Hanedanın dışında bulunan devlet ricalinin soyluluk düşüncesinin ön plana çıktığı, buna göre kurulan aile bağlarının yanı sıra kutsallık, zenginlik ve güç sembollerinin kullanıldığı, cömertlik gösteriminin bulunduğu aktarılmaktadır.[693] Hamadeh ise bu meşruiyet arayışını farklı biçimde ele alarak bu duruma ağaları da dâhil etmekte; XVIII. yüzyılda özellikle kamusal alan mimarisi üzerinden sosyal statü ve görünürlük kazanıldığını, bir başka ifadeyle *kamusal temsil ve teşhir* sağlandığını belirtmektedir.[694] Göksu'da bu arayışların oluşturduğu politik ilginin yansıması olarak görülebilecek Benlizade Ahmed Raşid Efendi Çeşmesi (1786), Peksimetçi

[688] Evyapan, *Eski Türk bahçeleri ve özellikle eski İstanbul bahçeleri*, 39-41, 51; Abdulkadir Özcan, "Mahmud I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 2 Mart 2020).

[689] N. Burcu Yağan – Can Şakir Binan, "İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanlarındaki Yapıların Komşuluk İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", *X. Uluslararası Sinan Sempozyumu, 27-28 Nisan 2017*, ed. Sennur Akansel vd. (Edirne: Trakya Üniversitesi, 2017), 130.

[690] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 164–165.

[691] Gökbilgin, "Boğaziçi".

[692] İpşirli - Uzun, "Bahâî Mehmed Efendi"; Yılmazer, "İsmâil Paşa, Nişancı".

[693] Tülay Artan, "18. yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim* 83 (1999), 301 vd.

[694] Hamadeh, *Şehr-i Sefa*, 129–131.

Salih Ağa Camii (1767), Mustafa Ağa Çeşmesi (1785) gibi ileride tekrar değinilecek eserler bulunmaktadır.

Bu değerlendirmelerle, ele alınan iki önemli siyasi olay (Edirne Vak'ası - Patrona Halil isyanı), bürokratik hareketlilikler ve meşruiyet arayışları Göksu'ya yönelen politik ilginin parçaları olarak görünmektedirler. Bu politik ilginin XVII. yüzyılda görülen değişimleri XVIII. yüzyılda hızlandırdığı düşünülmektedir.

Toplumsal ilginin karşılığı ise bu dönem artan kamusal alan mimarisi ile anlaşılır olmaktadır. Bu dönemde mescitlerin minber konularak camiye dönüştürülmesi, yine cami ve çeşmelerin yenilenmesi veya yenilerinin inşa edilmesi ve ulaşımda yaşanan gelişmeler bu rağbetin bir göstergesi olmaktadır. Rical ilgisi ile toplumsal ilginin görünür olduğu ortak noktalardan biri olan kamusal alan mimarisi ile mekânsal yayılım gösterdiği anlaşılan mesirenin, XVIII. yüzyıl ortasında bağçe-i Göksu'yu kaplayarak Göksu mesire alanı olduğu ve umuma açıldığı anlaşılmaktadır. Bu gelişmelerle tarım üretimin azaldığı yanı sıra XVIII. yüzyıla kadar Kanlıca'ya doğru gelişiyor olmakta olan Anadoluhisarı yerleşiminin hisara ve Göksu dere çevresine yönlendiği, Kadıasker Mahallesi'nin ise giderek güç kaybettiği görülmektedir.

Çalışmamızda, bu değişimin anlamlı dizide yer alması için hasbahçelerin mesire alanlarına dönüşümü üzerinde etraflıca durmuş olan Shirine Hamadeh'in *Şehr-i Sefa* adlı çalışması merkeze alınarak Göksu'ya bakılmıştır.[695] Bu bağlamda Hamadeh'in bahçelerin dönüşümünde etkin sebep olarak gördüğü güvenlik sorunu ve bakım maliyetlerine[696] dair yeni sorular ve yeni yorumlar getirilmiştir. İlaveten hasbahçelerin mevcut verilerde henüz bilinemeyen kesin dönüşüm tarihinin[697] Göksu için zaman aralığının daha dar ve belirgin hale getirilmesi hedeflenmiştir. Bu tespitlerle birlikte sadece Göksu'da yaşanan dönüşüm değil etrafındaki diğer imar faaliyetlerinin de yerindelik kazanması beklenmektedir.

İlk olarak bağçe-i Göksu'nun mesire olduğu bilgisi 1752 yılında inşa edilen Küçüksu Kasrı'nın[698] tarihini belirtmek için yazılan şiirde rastlanmaktadır. Mür'i't-Tevarih'te belirtildiğine göre kasrın tarihinin verilmesi için şiirler yazıldığı ve bunların arasından Rumeli Hisarı dizdarı olan Rasih

[695] Hamadeh kitabında *Kamusal Alanlar ve Kamu Düzeni* başlığı altında bahçelerin dönüşümünü ele almaktadır. İlgili bölüm için bk. Hamadeh, *Şehr-i Sefa*, 163–203.

[696] Hamadeh, *Şehr-i Sefa*, 170–171.

[697] Hamadeh, *Şehr-i Sefa*, 169.

[698] Arşiv belgesinde bulunan "Göksu'da inşa edilen köşkün … taraflarından yapılan tefrişatı havi müfredat defteri" ile tefrişatın 1752 yılında tamamlandığı görülmektedir. Bk. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Maliye'den Müdevver Defterleri [TS.MAD.d]*, No. 2643, H- 27 B. 1165 / M- 12 Haziran 1752.

(Mehmed) Efendi'nin şiirinin seçildiği görülmektedir.[699] Rasih Mehmed Efendi'nin 17 beyitten oluşan ve son beyit ile kasrın tarihini belirttiği şiiri[700] ise şöyledir:

*"***(1)** *Şehinşâh-ı muazzam pâdişâh-ı emced ü ekrem*
Der-i cûdunda âlem mazhar-ı lütfu atâ oldu

(2) *Esâs- ma'delet Sultân Mahmûd Hân-ı meh-tal'at*
Hilâfet saltanat zatı ile revnak-fezâ oldu

(3) *Bütün dünyâyı ma'mûr eyledi mi'mar-ı ikbâli*
Nice hayr-ı husânı her tarafta rû-nümâ oldu

(4) *Safâ-yı tab'-ı pâk-i şehriyâr-ı muktezasıyla*
Müferrih çok mahal yümn-i eserle pür-safâ oldu

(5) *Ez-ân cümle Küçüksu'ya büyük rağbet olup zâhir*
Bu def'a ol dahi melhuz-i ayn-i i'tinâ oldu

(6) *Ferahta misli yok âb ü havâda bî-nazîr el-hak*
Ne denlu iltifât olsa sezâ-ender-sezâ oldu

(7) *Ukûs-i sebzezârı bahri berre eylemiş hem-hâl*
Urur mevc-i letâfet yemyeşil deryâ fezâ oldu

(8) *Eder ârâm gül-bûy-i çemen her bir nişîmende*
Küşâyişkâr-ı revzenler güzergâh-ı sabâ oldu

(9) *Husûsen böyle bünyân-ı muallâ kasr-ı bî-hemtâ*
Adilin görmemiş dünyâ aceb sâhil-serâ oldu

(10) *Boğaz içre nice nüzhetgâh-i şâhane vâr ammâ*
Bu nev-tarh-ı mücessem cümleden rûh-aşinâ oldu

(11) *Zihî tertîb-i zîbâ muntazam ârâmgâh-i ra'nâ*

[699] Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevârih*, nşr. M. Münir Aktepe (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976), 162.
[700] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 242–243

Ki nakş-ı dil-keşi bir gülşen-i behcet-fezâ oldu

(12) *Nigârişte zer-ender-zer müzehheb levhalar yekser*
Rüsûmu cilve eyler işve-ârâ dil-rübâ oldu

(13) *Kalır mı ceng-i gam âyîne-i dilde temâşâ et*
Çü râh-ı pür-safâ bu cây-ı hurrem gam-zedâ oldu

(14) *Girelden dest-i nakkâş-ı hayâle hâme-i fikret*
Bu resm-i tâze ancak bir düşüp ibret-nümâ oldu

(15) *Hümâyûn ede Mevlâ yümn ile şâh-ı cihânbâna*
Mahallinde yapıldı bu eser hakkâ becâ oldu

(16) *Bu beytin müstakilen mısra ayn-ı dil-pesendinden*
İki târih-i garrâ Rasihâ feyz-i Hudâ oldu

(17) *Çün ihyâsı olup Sultan Mahmud Hân-ı cem-câhın* (H-1165)
Küçüksu bir büyük nüzhetgâh-ı kân-ı safâ oldu (H-1165)*"*

Farsçada yer anlamına gelen "-gâh" eki ile Arapçada seyir, gezinti ve dinlenme anlamları taşıyan nüzhet, teferrüç, tenezzüh kelimeleri birleştirilerek yine Arapçadan Türkçeye aktarılmış ve günümüzde yaygın kullanılan mesirenin eş anlamlı kelimelerinin üretildiği bilinmektedir. Rasih Efendi'nin şiirinde ise geçmişte sık kullanılan nüzhetgâh ile nadir rastlanan tamamı Farsça kökenli dinlenti yeri anlamına gelen ârâmgâh kelimesinin kullanıldığı görülmektedir (Bk. 11. beyit). Bu bilgi ile Rasih Efendi'nin yazmış olduğu bu şiirde beşinci (5) beyitten itibaren Küçüksu'nun mesire oluşunu aktarmaktadır. Küçüksu'ya olan rağbetin görünür olduğu, değişimin beklenildiği gibi özenle olduğu (5); Boğaz'da çok sayıda mesire olduğu ancak bu yeni düzenlenen mesirenin insanın ruhuna daha yakın -daha beğenilen- olduğu (10); Sultan Mahmud'un ihya etmesiyle, Küçüksu sefa kaynağı bir büyük mesire olduğu (17); ifadeleri şiirin içerisinde yorumlanan kısımlardan birkaçıdır. Bu ifadelerde görüldüğü üzere Rasih Efendi, Küçüksu olarak belirttiği ve rağbet gören yerin yeni kasırla birlikte 1752 yılında mesire düzenine geçtiğini göstermektedir.

Rasih Efendi'nin şiirinde Küçüksu olarak bahsettiği yerin arşiv belgelerinde Küçük Göksu olarak rastlanan ilk tarihi 1703 yılıdır. Karlofça antlaşması (1699) sonrasına tarihlenen bu belgede Rus (Moskof) elçisinin küçükbaş hayvanlarının bakılması için Küçük Göksu olarak zikredilen Küçüksu

Deresi civarında Hasan Paşa'ya ait çayırın (yeri belirlenememiştir) tesviye edilmesinden bahsedilmektedir.[701] Rastlanan bir başka kaynakta ise, 1727'lerde 5 nefer istihdam edilerek "bağçe-i Küçük Göksu" açıldığı görülmektedir.[702] Bu tarihten 1752 yılına kadar Küçüksu olarak anılmış olabileceği gibi Rasih Efendi'nin şiiri sonrasında -tarihi aktaran beyitin yapı üzerinde göründüğü düşünülürse- Küçüksu'nun yer tanımı olarak yaygınlaşması da muhtemeldir.

Hamadeh, hasbahçe olarak düşündüğü saray bahçelerinin kamusal alana dönüşmesinin bir nedenini bakım maliyetleri olarak görmektedir.[703] Göksu'da bu düşünceyi üretim ve bakım maliyeti getirecek yapılaşma üzerinden teyit etmek mümkündür. Öncelikle Göksu'da Sayfiye ve Saray İzleri başlığı altında yapılan hasbahçe ve saray bahçesi ayrımı tekrar olmaması nedeniyle burada yinelenmeyecektir. Ancak hasbahçenin üretimi de kapsayan bir mekân tanımı olduğu özetle ifade edilebilir. Saray bahçesi ise estetik kaygısı yüksek, içerisinde ricalden kimselerin ve ailelerinin bulunduğu, dolayısıyla bakım maliyeti olan bir yer olarak ifade etmek mümkündür. Bu ifadelerle hasbahçe olarak sürecin içerisinde var olan bağçe-i Göksu'nun mesire yapılma kararı için üretimin azalması ya da bakım maliyetini artıran yapılaşmanın olması beklenmektedir. Yukarıda Küçüksu (Küçük Göksu) olarak karşılaşılan iki belge ile Göksu ve Küçüksu dereleri arasında kaldığını düşündüğümüz bağçe-i Göksu'nun içerisinde daha tanımlı alanların oluştuğu görülmektedir. Bu bölünmelerle içerisinde yapı adalarının oluşturulduğu ve üretimin giderek çekildiği düşünülebilir. Daha önce Küçüksu Kasrı'nın bulunduğu yerde 1752 yılı öncesinde Küçük Göksu Kasr-ı Hümâyun olarak karşılaşılan bir yapının olduğu bilgisi aktarılmıştı.[704] Bu kasrın bağçe-i Küçük Göksu olarak bölünen ve muhtemelen tamamı saray bahçesi olarak imar edilmiş alanın içerisine yerleştirilmiş olduğu düşünülmektedir. Bu düşünceye göre 1727'lerde 5 nefer tayin edilen bahçede yine bu tarihlerde kasır inşa edildiği, bahçenin üretim dışı olduğu ve saray bahçesi olarak imar edildiği şeklinde yorumlanmıştır. Diğer yandan, 1662 yılında şahsa ait metruk değirmen bilgisini[705] yok saymaksızın XVIII. yüzyıl başında (1705/1706) Bostancı Ocağı'na ait ülke sathındaki gelirlerinde bağçe-i Göksu'nun % 2,1 gibi büyük bir orana sahip olması[706] dikkat çekicidir. Buna rağmen

[701] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Mustafa II [AE.SMST.II]*, No. 124, Gömlek No. 13599, H- 09 Ra. 1115 / M- 14 Temmuz 1703.

[702] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 74.

[703] Hamadeh, *Şehr-i Sefa*, 168.

[704] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 241; BOA, *Ali Emiri Mahmud I [AE.SMHD.I]*, No. 169, Gömlek No. 12895, H- 29 Ca. 1164 / M- 25 Nisan 1751.

[705] *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*, 259–260, Hüküm no: 268.

[706] 1705/1706 dönemine ait gelirleri tablo halinde aktaran Yıldız'ın çalışmasında Halep, İzmir, Manisa, Amasya ve İzmit gibi birçok yerin dâhil olduğu Göksu Bahçesi'nin öncesinde belirtildiği gibi bağçe-i Sultan Bayezid-i Veli olarak toplam 14 bin akçe geliri olduğu görülmektedir. Yüzdelik gelir 653 bin 700 akçe olarak aktarılan toplam gelir üzerinden hesaplanmıştır. Ocağa bağlı bahçelerin gelirleri için bk. Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 418.

devlete ait değirmenlerden birinin 1766 yılında Kanlıca'ya taşınması[707] üretimin kademeli olarak azaldığını düşündürmektedir. Bu süreçte bir diğer tarım kolu olan bostan ürünlerine ağırlık verilmiş olabileceği de ihtimaller arasındadır.[708] Ancak hasbahçe ve bostan ayrımlarının yapıldığı görülen Bostancı Ocağı'nda istihdam edilen 5 neferin hasbahçede çalıştırılması nedeniyle üretimin azalmış olması daha muhtemel görünmektedir. Üretimin azalmasına yönelik bir diğer sebep olarak; 1728 yılında birçok iskele ve ahşap yapıların dahi zarar gördüğü dolu felaketi eklenebilir.[709] Bu olaylardan sonra yaşanan Patrona Halil İsyanı (1730) ile zarar görmüş üretimin tekrar güçlenemediği düşünülmektedir.

Bakım maliyetleri açısından Küçük Göksu Kasr-ı Hümâyun'un yapı tadilatına dair bilgi bulunmaktadır.[710] Yeni yapılan kasır sonrasında da benzer tadilat ve tamirat bilgilerine rastlanabilmektedir.[711] Diğer yandan yüksek özen ve süsleme gerektiren büyük saray bahçelerinin yerini mesire alanlarının alması ile daha maliyetli bir durumdan kurtarıldığını düşünmek mümkündür. Üretim dışı kalması ile oluşan maliyet hesaplanmaz ise Rasih Efendi'nin şiirinde belirttiği gibi alanın yalnızca "tarh" edilmesi ve sonrası için daha düşük maliyetin olduğu ifade edilebilir. Böylelikle bahçenin mesireye dönüşmesi ile saray bahçesine dönüşmesi arasında bir kıyaslama düşünülürse, mesire alanının saray bahçesinden daha az maliyete sahip olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

Hamadeh'in ele aldığı bir diğer neden ise güvenlik sorunudur. Bahçelerin bozulması ile "eşkıya ve ayak takımının" toplandığı yerlere dönüştüğünü ifade eden Hamadeh, oluşan güvenlik sorununun şiddetlenmesini önlemek için Yeniköy – Kalender Bahçesi'nde olduğu gibi Bostancı Ocağı'na ait baraka (karakol) ve hemen sonrasında bir çeşme yapılarak mesireye dönüştürüldüğünü aktarmaktadır.[712] Bu olayın bir benzerini Göksu (Küçüksu) için de düşündüğü anlaşılmaktadır.[713] Bununla birlikte Hamadeh, kamusal düzen ile kamusal yaşam talebinin çakıştığını, artan bu talebin XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bostancı Ocağı'nın da dönüşümünde etkisi olduğunu düşünmektedir.[714]

---

[707] Ayrıca taşınma sonrasında değirmenin üretiminin arttığı görülmektedir. Bk. Baraz, *Anadolu Hisarı*, 484.

[708] Bostan üretimine ilişkin 1792 yılında 14 bağçevan kayıkçısının olduğu bilgisi bulunmaktadır. Öncesine ait bilgi bulunmadığı için kıyaslama imkânı olmamıştır. Bağçevan kayıkçıları ile ilgili bilgi için bk. Ertuğ, *Osmanlı döneminde İstanbul deniz ulaşımı ve kayıkçılar*, 128.

[709] Bu yılda kuraklıktan sonra yağan dolu ile İstinye, Büyükdere, Göksu, Beykoz, Çengelköy, Beylerbeyi dâhil birçok yeri harap ettiği bilgisi için bk. Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü*, *Sadreddinzade Telhisî Mustafa Efendi günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021), 149.

[710] BOA, *Ali Emiri Mahmud I [AE.SMHD.I]*, No. 169, Gömlek No. 12895, H- 29 Ca. 1164 / M- 25 Nisan 1751.

[711] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Defterleri [D.BŞM.d]*, No. 3348, H- 05 Z. 1169 / M- 31 Ağustos 1756.

[712] Hamadeh, *Şehr-i Sefa*, 170; Ayrıca Hamadeh, Bebek Bahçesi'nin de padişah vakfına dönüştürülene kadar eşkıya ve ayak takımı yeri olduğunu ifade etmektedir. Aynı eser bk. 176, dn.30.

[713] Hamadeh, *Şehr-i Sefa*, 184.

[714] Hamadeh, *Şehr-i Sefa*, 184–187.

Göksu ve çevresinde kamusal yaşam talebinin, 1730 olayları ile güvenlik zafiyeti düşüncesine yer vermeyen, alan işgali (occupy) gerçekleştirmiş olabileceği düşünülmektedir. Göksu'da güvenlik görevi üstlenen birden fazla yapının bulunması ve toplumsal ilgi ile birlikte güvenliğin nicel artışları bu düşüncede etkili olmaktadır. İlk olarak, kamu düzeni sağlayıcılarından kale dizdarı ve erlerinin bu alanda Anadolu Hisarı ile eş zamanlı olarak yer aldığı ifade edilebilir. Evliya Çelebi'nin XVII. yüzyılda kale dizdarı ile 200 tımar ehli nefer[715] gibi abartılı sayılarla dikkat çektiği bu yapının 1830 yılına kadar Anadolu Hisarı'nda varlığını devam ettirdiği bilinmektedir.[716] İkinci olarak ise Bostancı Ocağı'dır. Bu yapının ise XVIII. yüzyıl sonuna kadar sayıları 100 ila 140 arasında değişen neferleri olduğu ve yapılan değişiklikle 286'ya yükseldiği bilinmektedir.[717] Bu aktarımlarda görüldüğü üzere güvenlik üssü olarak ifade edilebilecek Göksu çevresinin tekinsiz bir ortam oluşturması kolay görünmemektedir.

Güvenlik sorununa izin vermeyen idari yapılar göz önüne alındığında, toplumun sefahat mekânı olarak algıladığı Göksu gibi yerlerde Patrona Halil isyanı (1730) ile toplum tarafından işgal edilmiş ve sonrasında devletin kontrolünde bu işgal devam ettirilmiş olabilir mi? Göksu'da güvenlik odağını oluşturan yapılar mesire alanına dönüşüm üzerinden görüntüye dâhil edilebilir mi? Bu soruların cevaplanması, Göksu'da varlığı bilinen Bostancı Ocağı'na ait yapılar üzerinden mümkündür. Ancak tarihi bilinmeyen bu yapılar için de yine çıkarımlar üzerinden hareket imkânı bulunmaktadır. Öncelikle XVIII. yüzyılda Bostancılara ait müstakil bir yapının ve caminin varlığını, 1768 (H. 1182) yılında yazılmaya başlanmış ve 1782 (H. 1195) yılında tamamlanmış *Hadikatü'l-Cevâmi'* adlı eserden öğrenilmektedir.[718] Caminin daha sonra yenilerek Mihrişah Valide Sultan (Küçüksu) Camii olduğu görülmektedir.[719] Bostancı Ocağı ve camii haricinde ise İbrahim Hakkı Konyalı'nın ifadelerinde yer alan hamam ayrıca dikkat çekmektedir.[720] Bostancı Ocağı ve mescit -veya camii- ilişkisinin ise XVI. yüzyıldan itibaren var olduğu bilinmektedir. XVII. yüzyıldan itibaren imam sayısının arttığı, 1719'da Bostancı Ocağı'nda oluşturulan yeni birimde çok sayıda din görevlisinin istihdam edildiği görülmektedir. Özellikle emekli bostancıbaşıların bahçelere cami ve benzeri yapılar inşa ettirdiği ve

[715] Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, 1. Cilt - 2. Kitap/426.

[716] Erdoğan, "Osmanlı Arşiv Vesikaları Perspektifinden Anadolu Hisarı'nın Kullanımı ve Korunması", 903.

[717] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 206.

[718] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 7, 243.

[719] Kesin yapım yılı bilinemeyen mescidin Mihrişah Valide Sultan (1745-1805) tarafından yenilendiği bilinmektedir. Bu konuda yapılmış çalışmalara katkı olması açısından 1782 yılında tamamlanmış Ayvansarâyî'nin eserinde yer almaması saray ricalinin adının geçmemesi zayıf bir ihtimal görülmektedir. Bunu eserin yazılmaya başladığı seneye götürerek en erken 1768 yılı sonrasında yenilendiğini ifade edebilir. Bu konuda Eriş'in sorgulamaları mevcut olup, bu ifadelerle tarih aralığının biraz daha belirginleştirilmesine dair katkı hedeflenmiştir. Eriş'in çalışması için bk. Cem Eriş, "Küçüksu Mihrişah Vâlide Sultan Mescidi Rekonstrüksiyonu", *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 12 (2014), 29; Ayrıca Göncüoğlu'nun Mihrişah Valide Sultan tarafından 1750 yılında yaptırıldığı da ifade edilmektedir. Ancak bu tarihin kaynağı görülememektedir. Göncüoğlu, *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları: Hisarlar ve Mahalleleri*, 106.

[720] İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar tarihi* (İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, 1976), 207.

buralarda çalışacak görevliler için önerilerde bulunduğu aktarılmaktadır.[721] Bu bilgilerle 1727'lerde açılan "bağçe-i Küçük Göksu" bilgisine yeniden dönülürse,[722] bu alanın aynı tarihlerde saray, karakol ve mescit ile birlikte yapıldığını düşünmek daha makul görünmektedir. Bu yapılara ait yer belirlemeleri ise XIX. ve XX. yüzyıla ait görseller üzerinden yapılabilmektedir (Şekil 3-8). Nitekim yine XVIII. yüzyılda Göksu Değirmen Mescidi olarak ifade edilecek yerin öncesinde bağçe-i Göksu bostancıları için mescit işlevini devam ettirdiği, ancak Ayvansarâyî'nin Bostancılar Camii olarak ifade ettiği bu alandaki mescidin ise muhtemelen 1752 yılı düzenlemesi sonrasında camiye dönüşerek cuma kılınan bir yere dönüştürüldüğü düşünülmektedir.[723] Bağçe-i Küçük Göksu'nun imarıyla birlikte Bostancı Ocağı'nın bu çevrede daha kompakt bir alana sahip olduğu ifade edilebilir. Bu alanın su altyapısına dair Ayvansarayî'nin 1752 yılında kasır yapılırken "çevresindeki dağdan su getirildiği" havuz, fıskiye ve çeşme yapıldığı ifadeleri dikkat çekicidir.[724] Bununla birlikte müellifin öncesinde var olduğunu ifade ettiği kasırlar ve görülen bağçe-i Küçük Göksu imarı nedeniyle suyun 1730 öncesinde mevcut olduğu ve muhtemelen hamamın da bu dönem inşa edildiği, 1750'lerde ise havuz ve fıskiye için mevcut suyoluna destek oluşturulduğu yorumlanmaktadır. Bu bilgi ve yorumlarla Nevşehirli Damat İbrahim Paşa (1718-1730) iktidarının mekânları arasında yer bulmuş olan bu alanın, 1730 olayları ile toplumsal rağbetin işgaliyle karşılaşmış olabileceği ve bu nedenle Rasih Efendi'nin Küçüksu'ya olan büyük rağbet ile yeni düzenlemeden bahsetmiş olabileceği ifade edilebilir.[725]

[721] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 255–258.

[722] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 74.

[723] Bu mescit 1742-1767 yılları arasında Peksimetçi Salih Ağa tarafından yenilenmiştir. Bu bilgi daha sonra yinelenecektir. Ayvansarâyî'nin eserinde Göksu Değirmen Mescidi kısmı için bk. Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 243.

[724] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 241; Taşer, *İstanbul'da Ihlamur ve Küçüksu Kasırları*, 64.

[725] Bk. Yukarıda Rasih Mehmed Efendi'nin Küçüksu Kasrı'nın tarihini verdiği şiirinde 5. ve 7. beyitler.

Şekil 3-8: Saray, Bostancılar Camii, karakol ve muhtemel hamam yerleşimleri

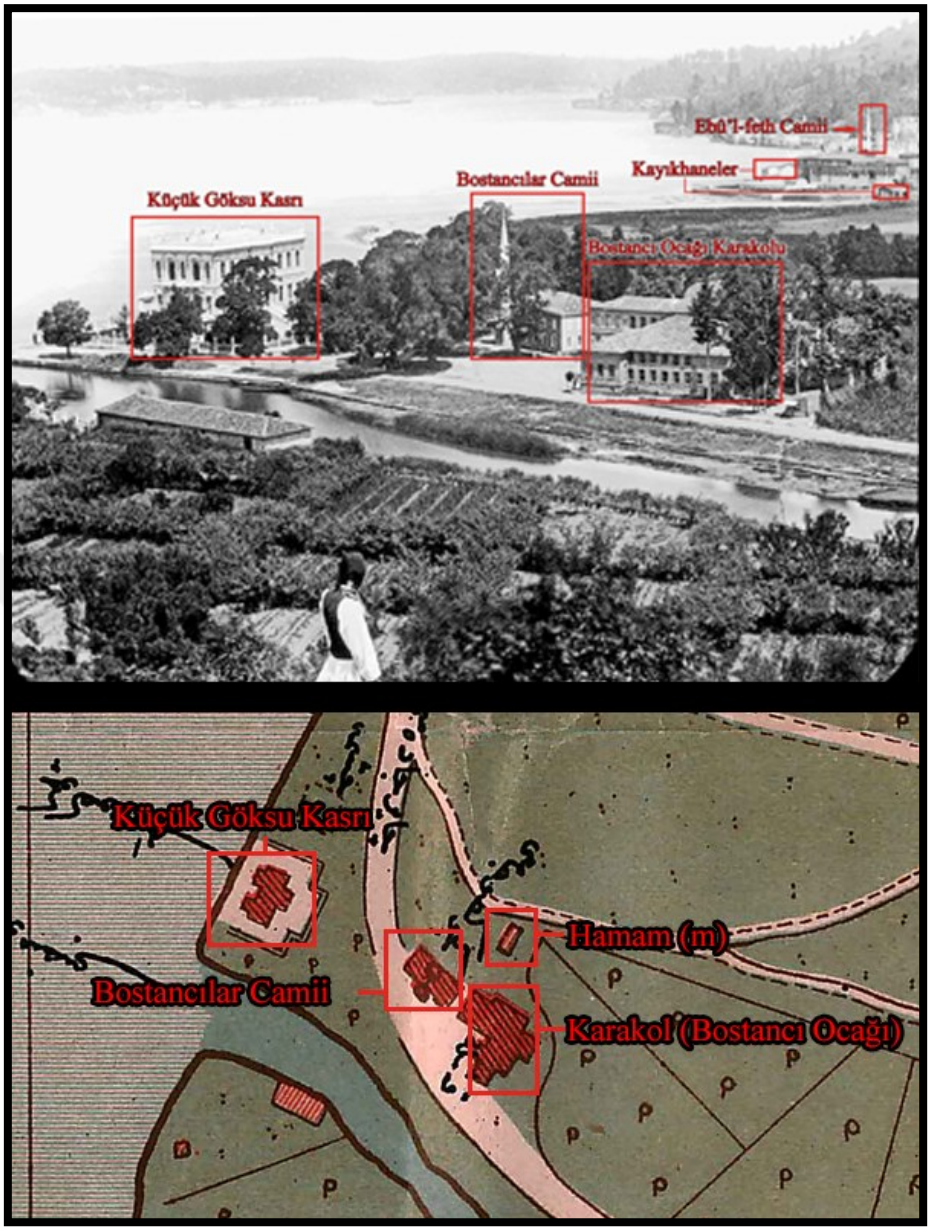

(Kaynak: *Anadoli Hissar,* Goodyear Archive Collection, Brooklyn Museum[726] revize edilerek alınmıştır (üstte); 1918 Necib Bey haritasından revize edilerek aktarılmıştır (altta))

Bu durumu düşündüren bir başka durum ise kimsenin mülkü olmadığı anlaşılan bahçe ve bostanın hassa-i emlak olması veya padişahın vakfına dâhil edilmesidir. 1762 yılına kayıtlı bir belgede kimsenin mülkü

[726] Bu fotoğraf arşiv içerisinde 1903 tarihli olarak aktarılmaktadır. Ancak üzerinde yapılan revizyondan da görüleceği üzere fotoğrafın 1878 yılı öncesine ait olduğu anlaşılmaktadır. Göksu deresi kenarında bulunan kayıkhaneler nedeniyle 1860'lı yıllar olduğu düşünülmektedir. Fotoğraf için bk. *Anadoli Hissar, Istanbul, Turkey, 1903*: Goodyear Archive Collection, Brooklyn Museum.

olmadığı anlaşılan Defterdar Bahçesi'nin evkaf-ı hümayuna dâhil edildiği,[727] 1766 yılında ise bir bostanın evkaf-ı hümayun olmadığı görülerek emlak-ı hassa olarak kaydedildiği[728] görülmektedir. Yaşanan bu gelişmeler ile söz konusu arazilerin uzun süre sahiplenilmediği ve atıl durumda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durumun 1730 yılı gibi bir kırılma ile mümkün olabileceği düşünülmektedir.

Öz itibariyle 1730 sonrasında Bostancı Ocağı'nın varlığı ile mesire olarak kullanılmaya devam ettiği düşünülen bu mekânın, güvenlik sorunu üretmediği, 1752 yılında ise devletin kendisini kamusal alanda ve zihinde revize ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumu yalnız mesire alanlarıyla değil, Kandilli gibi bahçelerin arazisi vakfa dönüştürülüp talip olanlara kiraya verilerek oluşturulan mahalleler ile de yapıldığı söylenebilir.[729] Devletin yıkımlarla karşılaştığı 1730 olaylarının bu dönemde toplumu karşısına almayan, imarını toplumsal ilgi ile planlayan bir yapıya döndürmüş olması da ihtimaller arasındadır.

Göksu ve Küçüksu dereleri arasında kalan bahçenin mesireye dönüşümünden önce de XVII. yüzyılda izlerine rastladığımız mesire alanının gördüğü ilgi nedeniyle mekânsal büyüme yaşadığı düşünülmektedir. Bu düşünce, kamusal alan mimarisi üzerinden sorgulanmış ve cevaplar aranmıştır. Günümüz Anadoluhisarı Mahallesi Kızılserçe Sokağı'nda yer alan 1711-12 tarihli "Ayazma Çeşmesi" bugünkü bilinen adıyla "Kızılserçe Sokağı Çeşmesi" bu yayılımın en belirgin işareti olarak görünmektedir.[730] Tapu kayıtlarında 83 ada 12 No.lu parselde yer alan çeşmenin banisi bilinmemekle birlikte, (bugün için) mezarlığa bakan arka kısmında namazgâhın bulunduğu tespit edilmiştir.[731] Çeşme ve namazgâhın bir arada bulunduğu ve Göksu nehir manzarası olan bu yerin, XVII. yüzyılda mesire özelliği kazanan alanın uzantısı olarak rağbet gördüğü anlaşılmaktadır. 1730 yılı sonrasında Göksu ve Küçüksu dereleri arasında kalan bahçenin mesireye dönüşümü ile bu alanda mezarlık işlevinin hız kazandığı düşünülmektedir. Göksu ve çevresinin değişiminde önemli bir tarih olarak görülen 1730 yılına kadar olan yerleşimler, mevcut bilgi ve düşünceler doğrultusunda Harita 3-24'te görüleceği üzere yorumlanmıştır.

---

[727] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Tasnifi Evkaf [C.EV.]*, No. 617, Gömlek No. 31107, H-29 M. 1176 / M-20 Ağustos 1762.

[728] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defterleri [EV.HMH.d]*, No. 5576, H-02 Ca. 1180 / M-6 Ekim 1766.

[729] 17 Haziran 1752 yılında Kandilli'nin kasabaya dönüştürülmesine dair bk. Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'i't-Tevârih*, 1/162.

[730] Daha önce Ayazma Çeşmesi olarak adlandırılması da bugün ki gibi cadde/sokak adından kaynaklanmaktadır. Çeşmenin 1918 tarihli Necib bey haritasında Ayazma Caddesi'nin Göksu Caddesi'ne ayrıldığı yerde, adını ise Ayazma Caddesi'nden aldığı görülmektedir (bk. EK 11). 1927 yılında değişen sokak isimlerinde Ayazma Caddesi, Kızılserçe Sokağı olarak yeniden adlandırılmıştır. Bk. Erol Ölçer, *Sokak Şehir Hafıza*, *Kuyulu'dan Biçki Yurdu'na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2014)

[731] Sarıdikmen, "Ressamlara İlham Veren Bir Çeşme: Anadoluhisarı Kızıl Serçe Sokağı Çeşmesi".

Harita 3-24: Patrona Halil İsyanı'nda (1730) Göksu ve çevresi

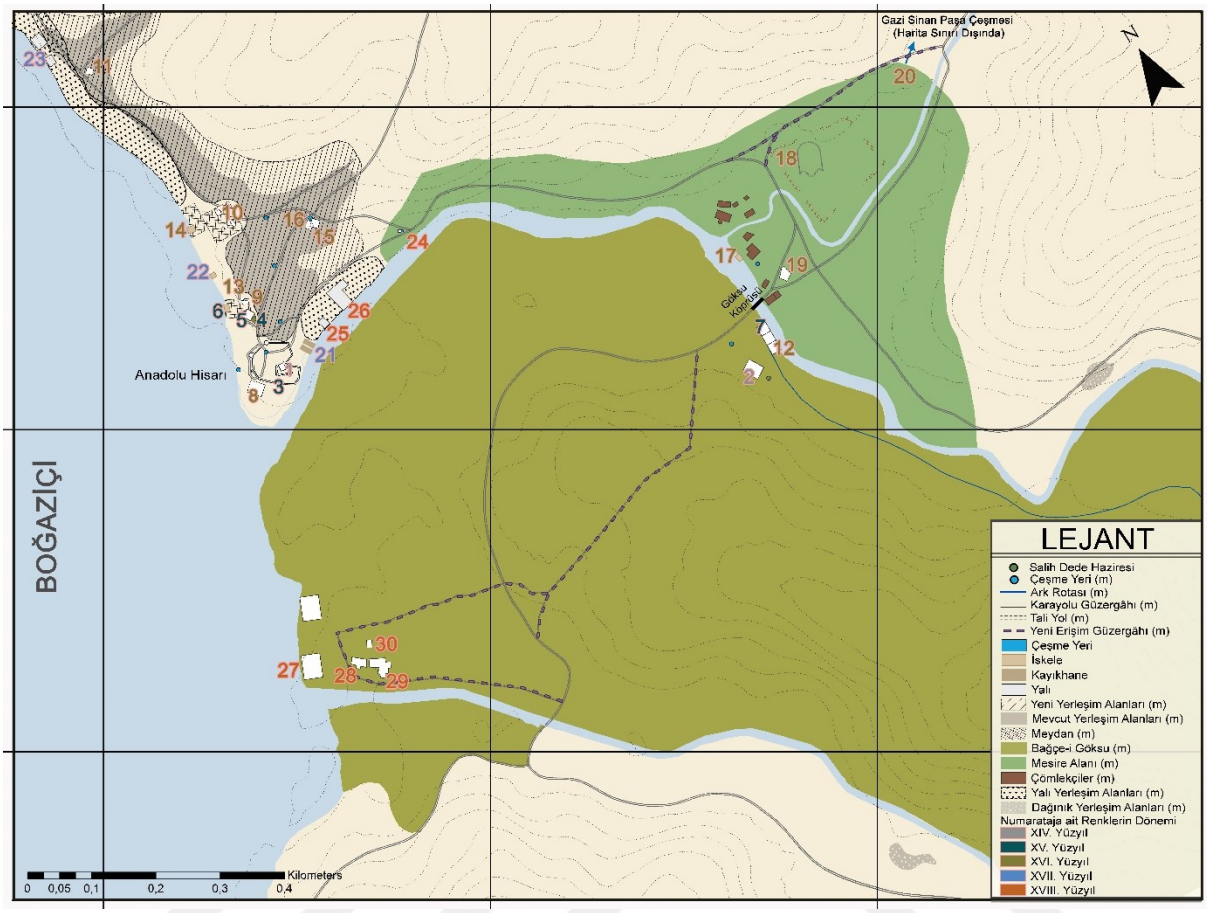

8- Anadoluhisarı namazgâhı (m), 9- Sıbyan Mektebi (m), 10- Hamam (m), 11- Dolay Mescidi (m) 12- Değirmen (m), 13- Kahvehane (m), 14- Hamam İskelesi (m) 15- Muhaşşi Sinan Mescidi, 16- Muhaşşi Sinan Sıbyan Mektebi, 17- Köprübaşı İskelesi (m), 18- Göksu saray kalıntısı (m) 19- Namazgâh, 20- Gazi Sinan Paşa Çeşmesi, 21- Kayıkhane (m), 22- Kefe İskelesi (m), 23- Amcazâde Hüseyin Paşa Yalısı ve ekleri, 24- Kızılserçe Sokağı Çeşmesi, 25- Osman Efendi Yalısı (m), 26- Kaymak Mustafa Paşa Yalısı (m), 27- Küçük Göksu Kasr-ı Hümayun, 28- Bostancılar Mescidi, 29- Bostancı Ocağı, 30- Hamam (m)

Söz konusu Anadoluhisarı Sultan II. Bayezid Han Mezarlığı üzerine yapılmış iki araştırma bulunmaktadır. İlgili mezarlık üzerine yapılmış araştırmalarda okunan mezar kitabeleri yıllarına göre incelenmiştir. Birçok mezar taşının kırık, tarihsiz olmasının yanı sıra kayıp olmuş olma ihtimali de bulunan mezar kitabelerinde 1730 veya 1752 yılları sonrasını önemli gösterir anlamlı bir artış görülmemektedir. Yapılan ilk araştırmada 70 adet mezarda, çeşme ve namazgâhtan (1711-12) önceye tarihlenen yani 1585, 1658, 1688, 1692, 1708 yıllarına ait 5 mezar bulunmaktadır. Çeşmenin yapıldığı 1711'den hasbahçenin mesire alanına dönüştüğü 1730 yılına kadar da -1717-20-28 ve 1729 yıllarına ait-

4 mezar taşı bulunmaktadır.[732] İkinci araştırma daha geniş olup 391 adet mezar taşı içermektedir. Bu mezar taşlarının ise 21 adedi 1730 yılı ve öncesine ve 4 adedi 1731-1752 yılları arasına aittir.[733] Yaklaşık artış hızı 1752 yılı sonrasında da değişmemektedir. Ebû'l-feth Camii'nin yanında bulunan kabristanın 1928'de yol genişletme çalışmaları nedeniyle bu mezarlığa aktarıldığı da ifade edilmektedir.[734] Mezar kitabeleri üzerinden yapılan bu incelemeden anlamlı sonuç çıkarılamamıştır. Bununla birlikte çeşme ve namazgâhın bulunması bu alanın önce XVII. yüzyıl mesire alanının uzantısı olduğunu ve 1730'den itibaren ise tamamen mezarlığa dönüştüğünü düşündürmektedir.

Küçüksu Kasrı'nın inşasıyla "nev-tarh-ı mücessem" (yeni tarzı ile belirmiş) olan mesire alanının öncesinde yer alan süreçlere ve biçimlenmelere dair bilgi ve yorumlar tekrar sıraya girecek olursa; XVII. yüzyılda görülen mesire kullanımının 1730'a kadar sınırlarını genişletme yöneliminde olduğu, yine aynı tarihlerde siyasi ilginin Göksu deresi kenarında ve iki dere (Göksu-Küçüksu) arasında yer tuttuğu, 1730 yılında yaşanan siyasi olay ile toplumun devrik iktidar mekânlarını işgal ettiği, 1752 yılında yapılan yeni kasır ve yeniden düzenlenen mesire alanı ile toplumsal işgalin devlet otoritesini görünür kılarak meşru zemine taşındığı ifade edilebilir.

Küçüksu Kasrı'nın inşa edilmesiyle yeniden düzenlenen alanın da hasbahçe sınırlarıyla aynı olmadığı görülmektedir. Baruthane gibi farklı üretim işlevlerinin tesis edilmeye çalışıldığı Göksu içerisinde tamamının mesire olarak düzenlenmediği, yeniden düzenlenen alanın topoğrafyaya göre biçimlendiği düşünülmektedir. Bu biçimlenme de siyasi ve toplumsal rağbetin bileşenlerini barındıran camii ve çeşme gibi imar faaliyetleri ile karşılaşmış olduğu anlaşılmaktadır. Yine XVII. yüzyılda Kanlıca yönünde ağırlık kazanan sahilsaray inşasının XVIII. yüzyıl sonuna doğru Göksu'ya yöneldiği, mesire alanının bir çekim oluşturduğu görülmektedir.

Öncelikle Göksu mesire alanının sınırlarını gösteren gelişmelerden baruthanenin yapımı görülmektedir. Baruthaneye dair öncesinde paylaşılan bilgilerde, 1773 yılında yapılmakta olduğu ve sonrasında devam etmediği veya tamamlanmadığı yer almaktaydı.[735] Buna göre; Osmanlı-Rus ve Osmanlı-Avusturya Savaşlarının yaşandığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında barut konusunda ciddi aksaklıkların meydana geldiği;[736] barut üretimine ilişkin en önemli atılımları Sultan III. Selim'in (1789-1807) gerçekleştirdiği[737] bilinmekle birlikte, karşılaşılan bir arşiv belgesinde Sultan III. Mustafa'nın da (1757-1774) bu konuda adımlar attığı ifade edilmişti. Bunun bir göstergesi olarak Fransa'dan getirtilen

[732] Yılmaz, *Anadoluhisarı Sultan II. Bayezıd Han Mezarlığı Mezar Taşları (Pafta No: 54)*, 331–334.
[733] Bk. Galitekin, *Beykoz kitâbeleri*, Cilt I/223–488.
[734] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 77; Yılmaz, *Anadoluhisarı Sultan II. Bayezıd Han Mezarlığı Mezar Taşları (Pafta No: 54)*, 11.
[735] Bk. Göksu ve Çevresinde İlk Yer Seçimleri (XIV. ve XV. yüzyıl)
[736] İnce, *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlu Baruthanesi (1794- 1878)*, 43.
[737] İnce, *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlu Baruthanesi (1794- 1878)*, 42–52.

güherçile uzmanına Kemerburgaz'da yardım edilmesi ifade edilirken, bu kişinin 1773 yılında Göksu'da yapılmakta olan fabrika için çalıştığı,[738] yaşanan barut ihtiyacına çözüm üretmek amacıyla Kâğıthane'de olduğu gibi Göksu'da da üretim yapılması istenildiği ancak faaliyete geçmediği düşünülmüştür. Bu düşüncenin nedenleri ise baruthane üretiminin herhangi bir anlatıda veya arşiv belgesinde rastlanılmamasına rağmen XIX. yüzyılda Baruthane Çayırı adı ile karşılaşılması olarak ifade edilebilir. XVIII. yüzyılın son çeyreğine doğru yaşanan bu gelişme, 1730 yılı sonrasında kullanılmaya başlanan ve 1752 yılında yeniden düzenlenen mesire alanının belirli sınırlar içerisinde kaldığını göstermektedir (bk. Harita 3-25). Bu sınırların önemli bir kısmını da eğimli arazinin oluşturuyor olması beklenmektedir. Bu durumda baruthane alanı, eğimli arazi çevresinde Göksu Deresi'nin iç kısımlarına doğru mesire kullanımın genişlemesine engel oluşturan, saraya tanımlı emlak varlığı olarak görülebilir.

Harita 3-25: Yeniden düzenlenen mesire alanı sınırları (1752)

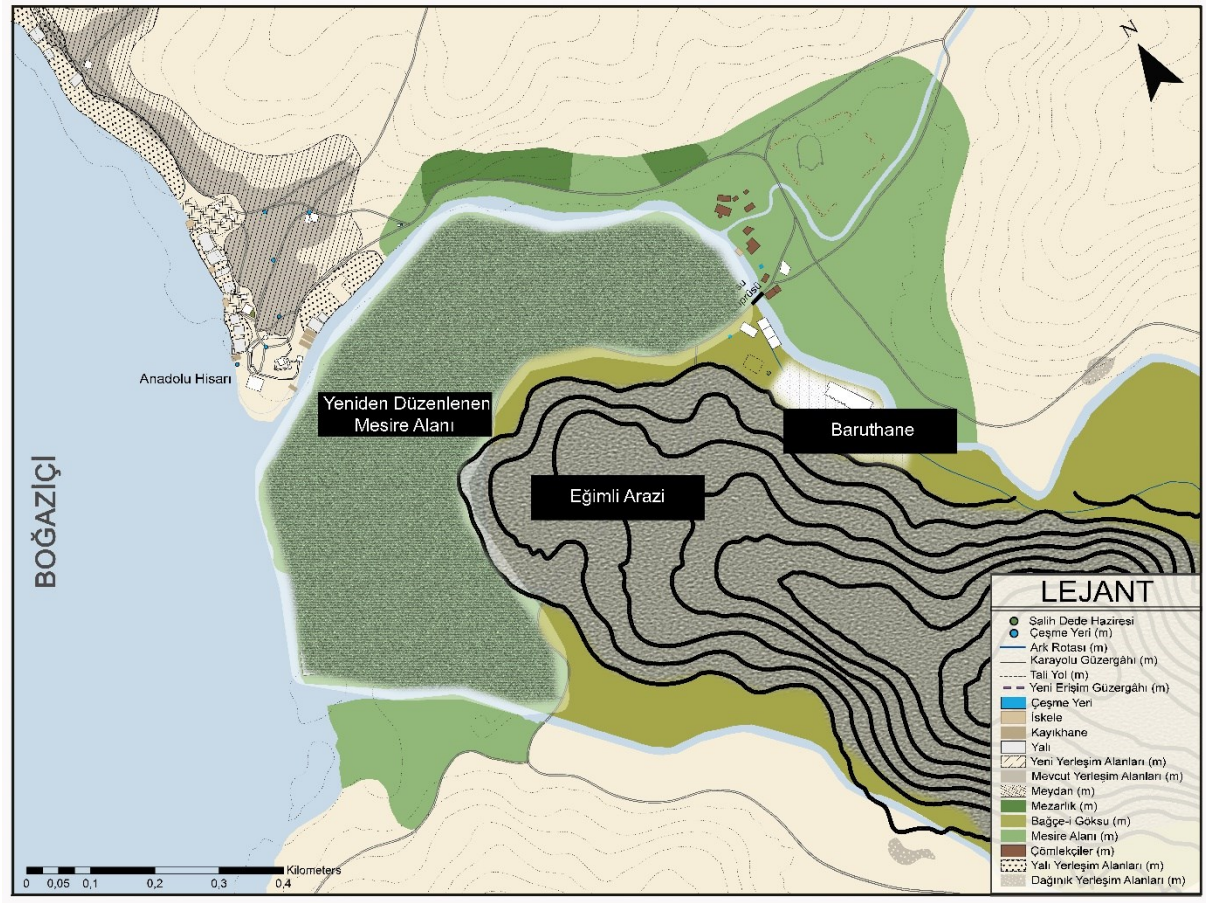

Günümüzde kalıntılarına rastlanan baruthane inşasıyla birlikte (1770'ler) mesire kullanımının bulunduğu alanlar kamusal alan mimarisiyle de sınırlarını görünür yapmaktadır. Bu bağlamda yeniden

[738] BOA, *Cevdet Tasnifi Askeriye [C.AS.]*, No. 37 Gömlek No: 1669, H- 24 Ş. 1187 / M- 9 Aralık 1773.

inşa edildiği düşünülen Göksu Değirmen Mescidi (sonrasında Peksimetçi Salih Ağa Camii, 1742-1767) ve çeşmeler (Benlizâde Ahmed Râşid Efendi Çeşmeleri, 1781 ve 1786) bu sınırları teyit etmektedir.[739]

Baruthane'nin faaliyete geçmemesi üzerine (1780'lerde) mesire alanının Baruthane'nin bulunduğu Göksu'nun iç kısımlarına doğru yayıldığı, sonrasında ise atıcılık gibi aktivitelerle Göksu ve Küçüksu derelerinin arasını kapladığı görülmektedir. Yeniden düzenleme sonrasında ilk yayılmanın 1785 yılında yeni inşa edildiği düşünülen Mustafa Ağa Çeşmesi ile olduğu düşünülmektedir. Göksu Deresi'ne paralel olarak günümüz Baruthane Caddesi üzerinde yer alan çeşme, 1752 düzenlemesi sonrasında mesire alanının güneydoğu (Baruthane) yönünde bir girinti oluşturduğu görülmektedir. Bu genişleme haricinde eğimli arazinin de görülen ilgi ve sağlanan aktiviteler ile kullanıma dâhil edildiği, böylece iki dere arasının XVIII. yüzyıl sonlarına doğru tamamının mesire alanı olduğu düşünülmektedir. Eğimli arazinin dâhil edildiğini düşündüren belge ise alanda yapılan atıcılıkla ilgili aktivitelerdir. 12 Temmuz 1790 tarihli belgede karşılaşılan padişah tarafından Göksu'da tomak oynayanlara, tüfek ve ok atıcılarına bahşiş olarak para dağıtıldığı bilgisi,[740] aktivite alanlarının varlığını ve aktivitenin kamusallığını göstermektedir. Bu aktivitelerden tüfek atıcılığı için uygun alan olarak eğimli arazinin tercih edilmiş olması muhtemeldir. İnsanların oturma aktivitesinde tercih etmeyeceği bu alanlar atıcılık için daha uygun görünmektedir. Daha sonrasında bu alanda Sultan II. Mahmud'a (1808-1839) ait nişantaşının yapılmış olması da bunun göstergelerindendir. Böylelikle XVIII. yüzyılda toplumsal rağbetin mesire alanı üzerinde yoğunlaştığı ve mesire alanının süreç boyunca genişleme (yayılma) gösterdiği, yüzyılın sonunda ise bağçe-i Göksu'nun büyük oranda Göksu Mesiresi olduğu anlaşılmaktadır (Harita 3-26).[741]

[739] Çeşmeler için bk. Baraz, *Anadolu Hisarı*, 156.

[740] *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı'da Spor*, haz. Kemal Gurulkan vd. (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2018), 492–495.

[741] Bağçe-i Göksu'nun üretim sınırlarının arazi üzerinde tam keşfi yapılamadığı gibi mesire alanının da sınırları keşfedilememektedir. Bu nedenle alan kullanımları düşünülerek ifade edilen bu durum yorum içermektedir.

Harita 3-26: XVIII. yüzyılda mesire alanının mekânsal büyümesi

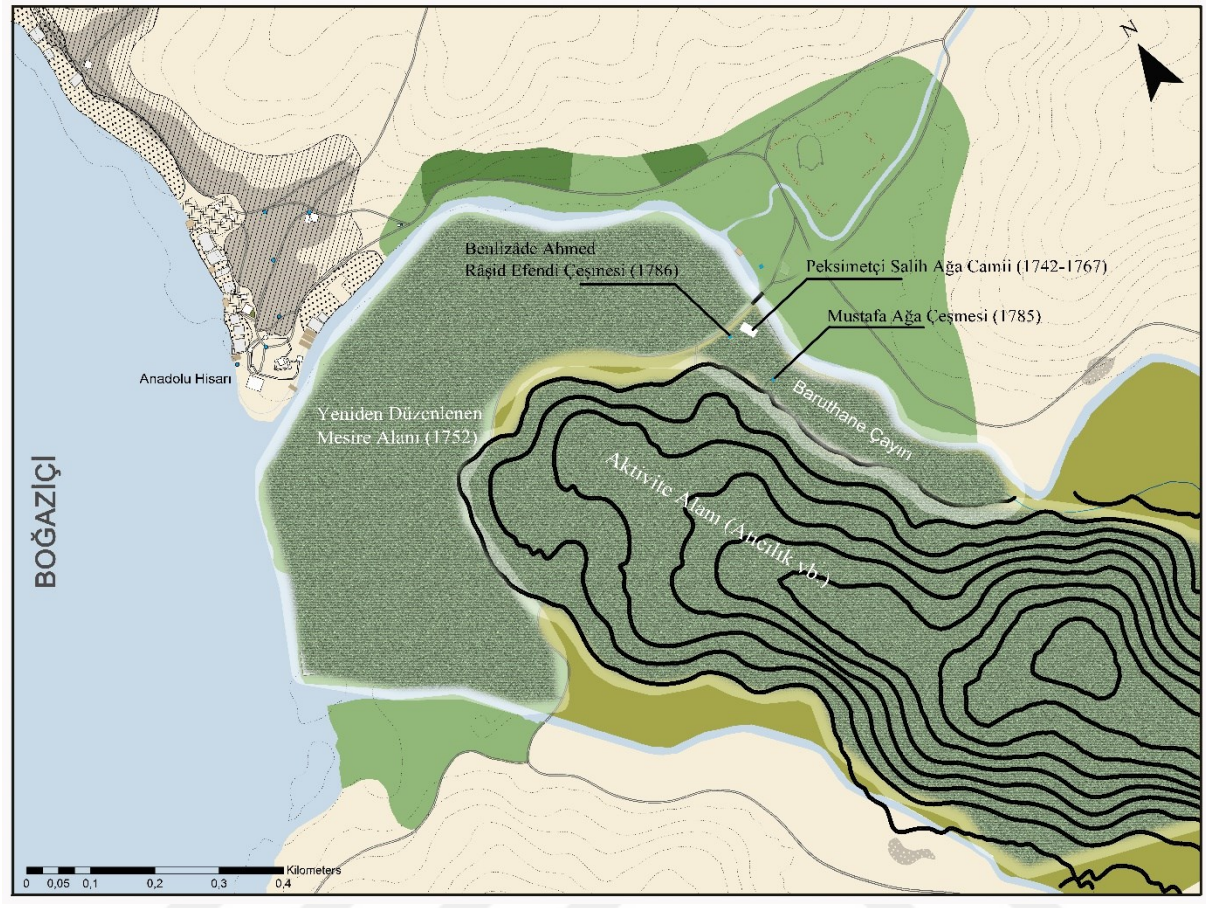

Göksu'ya olan toplumsal ilginin önemli bir göstergesi olarak cuma kılınır yerlerin artışı ile Ebû'l-feth Camii'nin büyütülmesi gösterilebilir. Bu minvalde XVIII. yüzyılda 3 mescidin minber konularak camiye dönüştüğü ifade edilebilir. Bunlardan ilki, XVI. yüzyılda inşa edilen Muhaşşi Sinan Mescidi'dir. Bu mescidin 1703 yılında minber konularak camiye dönüştürüldüğü kayıtlarda yer almaktadır.[742] Sinan Çelebi (Muhaşşi Sinan Efendi) Mahallesi'nin kurucu yapısı olan mescidin camiye dönüşümü aynı zamanda mahalle nüfusunda artış olduğunu göstermektedir. Camiye dönüşen ikinci mescidin ise Bostancılar Mescidi olduğu düşünülmektedir. 1730 yılı öncesinde yapıldığını ifade ettiğimiz mescidin muhtemelen 1752 yılında camiye dönüştüğü, bu nedenle Ayvansarayi'nin eserinde Bostancılar Camii[743] olarak yer aldığı ifade edilebilir. Üçüncü mescid ise Göksu Değirmen Mescidi'dir. Yine Ayvansarayi'nin eserinde Göksu Değirmen Mescidi olarak yer alan mescidin 1742-1767 yılları arasında

[742] BOA, *Ali Emiri Mustafa II [AE.SMST.II]*, No. 100, Gömlek No. 10867, H- 09 Ra. 1115 / M- 14 Temmuz 1703.
[743] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 243.

Peksimetçibaşı olarak görev yapan Salih Ağa[744] tarafından yenilendiği[745] bilinmektedir. Bu camiinin XIX. yüzyılda tekrar yenilendiği (H.1251-M.1834/35) bilgisi de bulunmaktadır.[746] Ancak 1768 yılında yazılmaya başlanan *Hadikatü'l-Cevâmi'*de mescid olarak tanımlanması, Salih Ağa tarafından da mescit olarak yenilendiği fakat XVIII. yüzyılın son çeyreğinde veya 1834 yılında camiiye dönüştüğü düşünülmektedir. Diğer yandan, Ebû'l-feth Camii'nin yine 1700'lü yıllarda büyütülerek yenilendiği ifade edilmektedir.[747] Takip edilebilir olan bu gelişmeler de XVIII. yüzyılda artan ilginin izdüşümleri olarak görülmektedir.

Artan ilginin izdüşümlerini oluşturan diğer bilgileri ise kayıkçı sayısındaki artış ve konut / sahilsaray yapımları oluşturmaktadır. Bu dönem deniz ulaşım araçlarının iskelelere bağlı çalıştığı bilinmektedir. Göksu çevresinde yaşanan ilgi sonucu kayıkçı sayısının arttığı ve muhtemelen sonrasında iskele sayısının arttığı düşünülmektedir. Bu duruma dair 1726 yılına ait bir mahkeme kaydında kayıkçıların düzensizliğin sona erdirilmesi için kethüda talebi ve Mehmed Beşe'nin kethüda olarak tayin edildiği görülmektedir.[748] Kethüda talebi oluşturan artışın 1730 yılı sonrasında ivme kazandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ertuğ'un 1728, 1748, 1752, 1792 ve 1802 yıllarına ait aktardığı veriler XVIII. yüzyılın ulaşım değerlendirmesinde önemli dayanak oluşturmaktadır.[749] Bu verilere göre İstanbul genelinde 1728 yılında 3,732 kayıkçı bulunurken, 1752 yılında 4 bin üzerine çıktığı[750] görülmektedir. 1792 yılında 3,967'ye kadar gerileyen kayıkçı sayısının 1802 yılında 6500'e erişmesi yüzyıl içerisindeki değişim evreleri için dikkat çekmektedir. Göksu ve çevresine ait XVIII. yüzyılı ilgilendiren kayıtlar ise 1792 ve 1802 yıllarında bulunmaktadır. 1752 yılında Ortaköy'e bağlı olarak Beylerbeyi (İstavros) ve Çengelköy kayıtları yer alırken Avrupa'da Arnavutköy'ün kuzeyi, Anadolu Yakası'nda ise Çengelköy'ün kuzeyi (Beykoz ve Anadoluhisarı) yer almamaktadır. Yukarıda görüldüğü üzere bu iskelelere kethüda atandığı bilgisi, ayrıca kayıtların olduğunu düşündürmektedir. Göksu ve çevresine ait mevcut karşılaşılan verilerde ise kayıkçı sayısının 1792 yılında 43 olduğunu ve 1802 yılında 83'e yükseldiğini

[744] Hamit Karasu, "Yusuf Alperen Aydın, Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa'nın Yükselişi, Kitabevi, İstanbul 2016. [Kitap Tanıtımı]", *Belleten* 82/294 (2018), 758.

[745] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 243, dn. 970.

[746] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 243, dn. 970.

[747] Şahin, "Anadoluhisarı Şehri: Yerleşmenin Kuruluşu ve Mekânsal Gelişimi", 647.

[748] Hisar iskelesinden kethüda olarak tayin edilen Mehmed Beşe, yalnız Anadoluhisarı'nın değil aynı zamanda Beykoz, İncirli ve Kanlıca'da bulunan kayıkçıların da kethüdası olarak tayin edildiği görülmektedir. Bk. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138 - 1151 /M. 1726 - 1738)*, haz. Fuat Recep; Sabri Atay; Hüseyin Kılıç; Yılmaz Karaca; Rasim Erol; Salih Kahriman (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010), 264-266; Hüküm no: 174-175.

[749] Ertuğ, *Osmanlı döneminde İstanbul deniz ulaşımı ve kayıkçılar*, 118–134.

[750] 1752 yılı verilerinde Üsküdar ve Kadıköy olmaksızın 3.423 kayıkçı bulunmaktadır. Üsküdar'a ait 1748 yılı verisinde ise 815 kayıkçı varlığı görülmektedir. Kadıköy'e ait kayıkçı sayısı ise bilinmemektedir. 1752 yılı verisine sadece 1748 yılı Üsküdar kayıkçıları eklendiğinde toplam kayıkçı sayısı 4 bini geçmektedir. Bk. Aynı eser, 123-124

göstermektedir.[751] Bununla birlikte, iskele sayılarında artış olduğu anlaşılmaktadır. XVII. yüzyıla ait narh defterleri üzerinden Anadoluhisarı ve Göksu Köprübaşı olarak tespit edilen iki iskelenin[752] XVIII. yüzyılın son durumunu gösteren 1802 tarihli Bostancıbaşı Defterleri'ne göre Boğaziçi sahil kısmında yer alan Hisar, Kefe ve Hamam iskeleleri görülmektedir.[753] Bunların haricinde Ertuğ'un çalışmasında üretim odağında olduğu düşünülen Küçük Göksu Ocağı'nın iskelesi/iskelelerinin[754] de olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısımda dikkat çeken 1792-1802 yılları arasında yaşanan kayıkçı sayısındaki yaklaşık yüzde 100 artış için mesire harici bir neden olup olmadığı belirlenememiştir.

Bağçe-i Göksu'nun mesire alanına dönüştüren ilginin aynı zamanda yapılaşma yönünü de değiştirdiği ifade edilebilir. Toplumsal ilgi olarak konut artışı ve politik ilgi olarak da sahilsarayların yapımı XVIII. yüzyılda Göksu'nun mekânsal değişiminin belirteçleri olmaktadır.[755] Konut artışı karşılaşılaşılan bir belge üzerinde görülebilirken, sahilsarayların artışı Bostancıbaşı Defterleri üzerinden takip edilebilmektedir. Bu bağlamda konut artışı örneği olarak 1743 tarihli belgede kiraya verilen vakıf arazisinin üzerinde konut inşa edilmesi gösterilebilir.[756] Sahilsaraylar için ise 1781 (H. 1196) ve 1802 (H. 1217) tarihli Bostancıbaşı Defterleri'nde Anadoluhisarı'nı kapsayan kısımlar XVIII. yüzyılı değerlendirmek için önemli kaynaklar arasındadır. Bu kaynaklar içerisinde 1781 tarihli defterin iskeleleri içermediği ve sahilsarayların sırasıyla aktarılmadığı düşünülmektedir. Bu defterde yer alan muhtemelen hisar yanında olan Müderris Mekkizâde Efendi Yalısı (Harita 3-27, No:42) ile sıralı olduğu görülen defterlerde Kanlıca tarafında yer alan Kirli İbrahim Efendi Kerimeleri Yalısı'nın (bk. EK 15) arasında üç yalının bulunması gibi artırılabilir nedenlerden dolayı sıralı yazılmadığı anlaşılmaktadır. Sıralı olduğu düşünülen 1802 ve 1814 tarihli Bostancıbaşı Defterleri referans alınarak muhtemel yerleşimlerle Harita 3-27 oluşturulmuştur.[757] Bu haritalarda da görüldüğü üzere yapılaşma artarken,

[751] 1792 yılında Anadoluhisarı ve Anadoluhisarı bağçevan kayıkçıları olarak iki kayıt yeri bulunurken, 1802 yılında Anadolu Hisarı ve Küçük Göksu Ocağı olarak yine iki farklı kayıt yeri bulunmaktadır. 1802 yılı verilerinde ayrıca "Aylakçılar" olarak 27 kayık çalışanı da mevcuttur. Bu sayı ile birlikte kayıkçılıkla meşgul olan toplam sayı 110'a yükselmektedir. Ertuğ, *Osmanlı döneminde İstanbul deniz ulaşımı ve kayıkçılar*, 128, 133.

[752] Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, 282.

[753] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 165.

[754] Kayıkçı sayılarının verildiği listede Küçük Göksu Ocağı neferatı olarak toplam 41 kayıkçı yer almaktadır. İskele bilgisi bulunmayan bu veride 15 kayığın yer aldığı görülmektedir. Ertuğ, *Osmanlı döneminde İstanbul deniz ulaşımı ve kayıkçılar*, 133.

[755] Burada sahilsarayların konut olmadığı iddiası bulunmamaktadır. Konut ve sahilsaray (yalı) olarak belirtilen iki yaşam alanından konutu, klasik Osmanlı mahalle dokusunun içerisinde yer alan mesken; sahilsarayı ise sayfiye işlevi ön plana çıkan mahalle dokusuna dâhil olmayan yalıtılmış mesken olarak görmek yerinde olacaktır.

[756] Anadoluhisarı'nda cami imamının kalması için vakfedilen arazinin konut yapılarak kiraya verildiği, Elhac Mehmed Vakfı'na ait arazide bina mülkiyetinin binayı yapan kişide kalması ve mirasçılarına intikali ile ilgili Yoros Naibi Mevlana Mehmed Emin tarafından görülen davaya ilişkin belge için bk. *Osmanlı Belgelerinde Beykoz*, haz. Rıfat Günalan; Sinan Sümbül (İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2013), 470–471.

[757] Baraz'ın Anadoluhisarı'na ait bölümlerini aktardığı defterlerde kayıtlı yapıların isimler üzerinden değerlendirmesi yapılmış olup, 1802 ve 1814 tarihli defterlerde yer alan yapıların halihazır harita üzerinde muhtemel yerleşimleri de gösterilmiştir. Bu

XVII. yüzyılda Kanlıca tarafında ağırlık kazanan sahilsaray yapımlarının, XVIII. yüzyılda hisar ve Göksu Mesiresi'ne yönlendiği, bu çevrede yoğunlaştığı anlaşılmaktadır.

XVIII. yüzyıl için yapılan tespit ve yorumların dışında banisi bilinen ancak yer tespiti yapılamayan bir çeşme bulunmaktadır. Kılıç'ın aktardığı bilgilere göre; Galata'da ve Medine'de mollalık, Kahire'de ve İstanbul'da kadılık görevlerinde bulunmuş olan Seyyid Mehmed Said Efendi (1734-1776) Göksu'da bir çeşme yaptırmış ve vefatından sonra bu çeşmenin sofasına defnedilmiştir.[758]

Öz itibariyle, XVIII. yüzyılda politik ve toplumsal yönelimler mesire kullanımında yaygınlaşma sağlarken, siyasi olaylar nedeniyle bahçe ve sarayların kamu işgaline uğradığı düşünülmüştür. Bu işgalden sonra devlet-toplum temasının Göksu'da olduğu gibi kamusal alan olarak yeniden düzenlenen mesire alanları ile yasal zemine oturtulduğu anlaşılmaktadır. Böylece bağçe-i Göksu'nun Göksu Mesiresi'ne dönüşümü hız kazanmıştır. Legalize edilen temasın devlet tarafındaki güç ögeleri (Küçüksu Kasrı'nın inşası) yerini aldığı, ardından politik ilgi olarak değerlendirilen yalıların haricinde mescid, camii ve çeşme imarlarının da gerçekleştirildiği görülmektedir. Kamu işgaliyle başlayan, sonrasında yasallaşan ve lütfedilen mesire alanının çekim alanı oluşturarak yapılaşma yönünü de değiştirdiği anlaşılmaktadır. Buna göre Kanlıca'ya doğru yönelmiş sayfiye yapılarının yeniden Göksu'ya yöneldiği görülürken, sebebi yeterince anlaşılamayan Dolay Mescidi'nin atıl vaziyeti,[759] Kadıasker Mahallesi'nin bu dönemde güç kaybettiği düşüncesini akla getirmiştir.

yerleşimler için bk. EK 15 ve EK 16. Ayrıca Bostancıbaşı Defterleri Anadoluhisarı bölümleri için bk. Baraz, *Anadolu Hisarı*, 165–170.

[758] Mehmed Said Efendi'nin aynı zamanda Sadrazam Hasan Paşa'nın oğlu olduğu bilgisi bulunmaktadır. Bilgiler için bk. Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa: Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, 137–138.

[759] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 238.

Harita 3-27: Göksu ve Çevresi (XVIII. yüzyıl sonu)

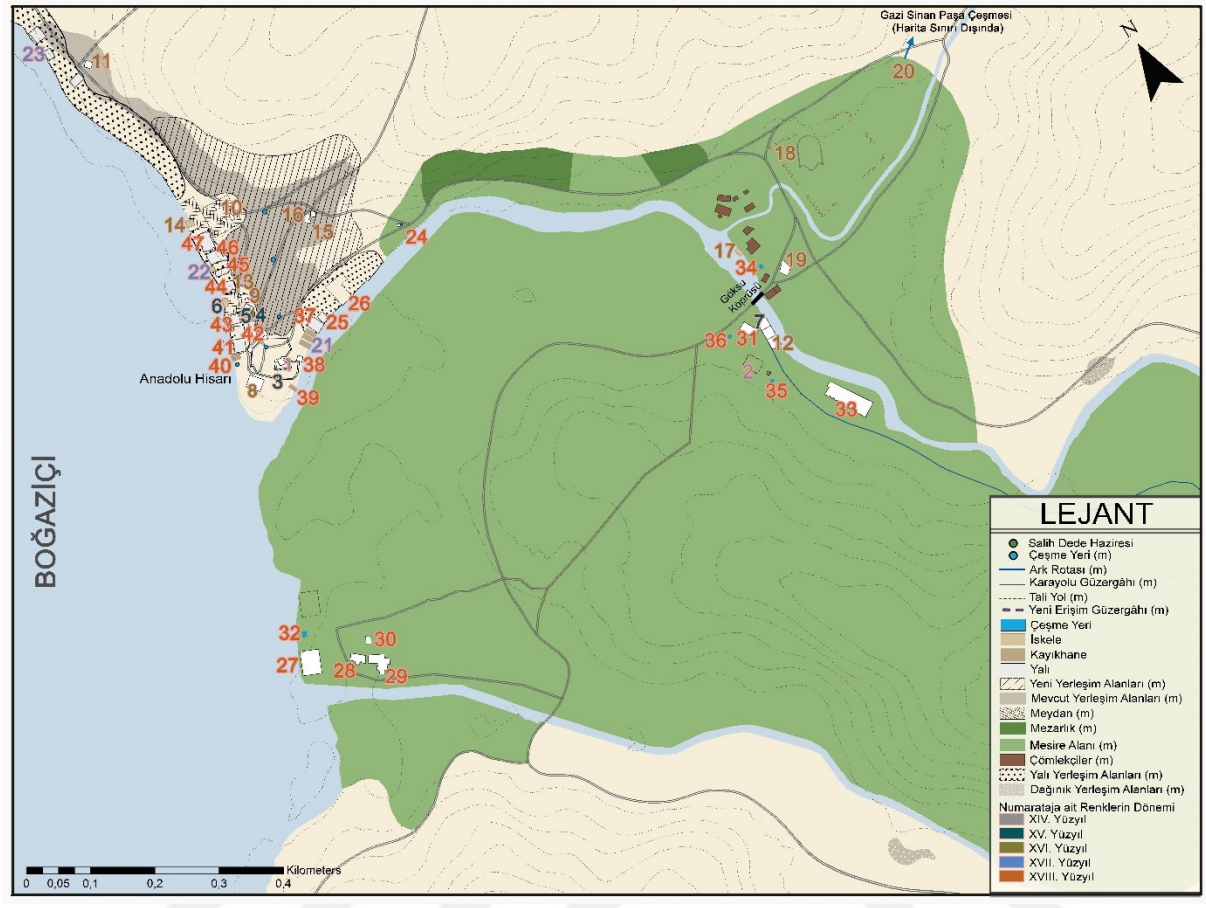

21- Kayıkhane (m), 22- Kefe İskelesi, 23- Amcazâde Hüseyin Paşa Yalısı ve ekleri (1699), 24- Kızılserçe Sokağı Çeşmesi (1711), 25- Osman Efendi Yalısı (m), 26- Kaymak Mustafa Paşa Yalısı Harabesi (m), 27- Küçük Göksu Kasr-ı Hümayun (1752), 28- Bostancılar Mescidi, 29- Bostancı Ocağı, 30- Hamam (m), 31- Peksimetçi Salih Ağa Camii (1742-1767), 32- Küçük Göksu Çeşmesi ve Namazgâhı (1752), 33- Baruthane Kalıntısı (1773 (m)), 34- Benlizâde Ahmed Râşid Efendi Çeşmesi (1781), 35- Mustafa Ağa Çeşmesi (1785), 36- Benlizâde Ahmed Râşid Efendi Çeşmesi (1786), 37- … Yalısı (m), 38- Tebdil Hasekisi İbiş Ağa'nın Yalısı (m), 39- Kayıkhane (m), 40- Kayıkhane (m), 41- Said Efendi Yalısı (m), 42- Bursa Mollası Âtıfzâde Ömer Efendi Yalısı (m), 43- Sabık Sekbanbaşı Ağa'nın Yalısı (m), 44- Tavukçubaşı Ağa'nın Yalısı (m), 45- Sabık Edirne Mollası İsmail Efendi Yalısı (m), 46- Çeşmi-zâde Efendi Yalısı (m), 47- Merhum Hırka-i Şerif Şeyhi Efendi'nin kızının Yalısı (m)

3.6. "Milletler Bahçesi"nden Kent Çeperine Göksu (XIX. yüzyıl)

Değişimin olgu olarak yüz tuttuğu XIX. yüzyıl, geçmiş dönemine göre *daha bilinçli, programlı* ve *telaşlı reformatörler*in[760] büyük pay sahibi olduğu zaman dilimi olarak ön plana çıkmaktadır. Askeri ihtiyaçlar nedeniyle Avrupa ile yaşanan yakınlaşmanın telaşlı reformatörler üzerinde pragmatik yaklaşım refleksini geliştirmesine, eğitimden maliyeye, hukuktan idareye sıralı adımların atılmasına katkı

[760] Ortaylı, XVIII. yüzyıl ile kıyaslama yaparken XIX. yüzyılın aktörleri için vurgu yapılan ifadeleri kullanmıştır. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Hil Yayın, 1987), 23.

sağladığı anlaşılmaktadır.[761] Bu ivedi çözüm arayışında yaşanan değişim; güvenlik, eğitim ve üretim yapıları ile mekânda eş zamanlı ve belirgin izler bırakırken,[762] topluma ve mekâna yön veren nizamnameler ile de süreç anlaşılır olmaktadır. Bir başka ifadeyle, XIX. yüzyılda inşa edilen kışla, karakol, fabrika ve okullar değişimin açık görünür yüzü olurken, 1839 layihasında ahşap yapının - dolayısıyla ekonomik gücü olmayanların- merkezin dışına yönlendirilmesi[763] ve üretimle birlikte Boğaziçi'nin kent çeperine dönüşmesi bu sürecin sonucu olarak görünmektedir.

Diğer yandan "din dışı bir hayat ve düşünce tarzı" ve "geleneksel kalıpların sarsılması" olarak özlüce ifade edilen "varolan değişmenin değişmesinin",[764] XIX. yüzyılın kamusal mekânında geçiş töreni yaptığı ifade edilebilir. XIX. yüzyıla kadar kahvehaneler ile XVI. yüzyılda güncellenen işyeri, cami ve konut üçgeninin, XVII. yüzyılda görülen mesirelerle yeni bir aşınma yaşadığı ve XVIII. yüzyıl boyunca devam ettiği görülmektedir. XIX. yüzyılda ise son aşınma noktası olan mesire alanlarının bütün sınıfları kapsadığı anlaşılmaktadır. Bu kapsamın genişlemesinde; üretim ve planlama ile kent çeperine yerleşen yoksul sınıfların bu mekânlara yakınlıklarının yanı sıra artan ulaşım imkânının rol oynadığı düşünülebilir. Ancak bu geniş yelpazenin milletleri, özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında dinî günlerde hareket etmekte,[765] dolayısıyla yoğun karşılaşır durumda değildirler. İstanbul milletlerinin din günlerinden bağımsızlaşması ya da bağımsızlığın yoğunlaşması ise Galata, Beyoğlu ve Pera'nın çekim merkezi olduğu XIX. yüzyılın ikinci yarısına[766] tarihlendirilebilir. Boş zaman kullanımları ile yaşanan milletlerin birbirine olan aşinalığının yüzyılları kapsayan ticaret mekânlarındaki karşılaşmalardan farklı olduğu düşünülürse, Galata, Beyoğlu ve Pera'daki aynı zaman diliminde gerçekleşen teması kamusal mekân karşılaşmasında yeni bir evre olarak görmek mümkündür. Milletlerin yoğun karşılaşmalarının Beyoğlu ve Pera'dan kısa süre sonra tiyatrolar ile mesire alanlarına yayıldığı görülmektedir. Bu değişim 1858 yılında Galata yakınında Dolmabahçe fabrikası yerine kurulan saray tiyatrosundan[767] başlayarak

---

761 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 19.

762 Burcu Özgüven, "Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları", 2. Basım, *Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, ed. Gözde Çelik (İstanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018); Didem Boyacıoğlu, "Osmanlı Sanayileşme Girişimleri ve 19. Yüzyıl İstanbul Seyahatnamelerinde Sanayi Yapılarından İzler", 2. Basım, *Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*, ed. Gözde Çelik (İstanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018); Arslan, "II. Mahmut Döneminde Modern Bir Polis Teşkilatının Kuruluş Girişimleri: İlk Karakol Binaları"; Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikaları".

763 Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", 28; Gül - Lamb, "Mapping, regularizing and modernizing Ottoman Istanbul: aspects of the genesis of the 1839 Development Policy", 425.

764 Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 11–12.

765 Mesirelerin milletler tarafından gün gün paylaşılması, Cuma günleri Müslümanların, Pazar günü ise Hristiyanların kullanıyor olmasına ilişkin bk. Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, 229.

766 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, *Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakcı (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 140; Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, 232; Eldem, "Osmanlı Dönemi İstanbul'u", 188.

767 Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikaları", 69; Tiyatro binası (Müzika-i Humayûn) olarak anlatıda geçmektedir. Ayrıca Galata ve Beyoğlu etkinlikleri yer almaktadır. Bk. Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul*

1870'lerde Abdi Efendi'nin sahne aldığı Göksu'ya[768] kadar izlendiğinde daha fazla anlaşılır olmaktadır. Böylelikle tiyatrolar ile Milletler Bahçesi'ne dönüşen mesire alanlarının romanlarda görünür olan farklı milletlerden kişilerin karşılaşması[769] için uygun mekân haline geldiği anlaşılmaktadır. Kısaca, farklı renklerin ayrı girdiği mesire alanlarının XIX. yüzyılda -Galata-Pera çekimi sonrasında- harmanlanmış renklerin kamusal mekânına dönüştüğü düşünülmektedir.

Toplumsal değişim nedeniyle yaşanan seküler yoğun karşılaşmaların ise kamusal disipline ve dolaylı olarak mekân hukukuna sebep olduğu anlaşılmaktadır. Başlangıçta tiyatroların el ilanıyla seyircilerine öğretmeye çalıştığı mekân kurallarının 1859 yılı ve sonrasında devletin kurduğu tiyatrolarda tüzüğe dönüştüğü,[770] mesire alanları için ise yayınlanan tembihnâmeler ile hangi gün kimlerin gidebileceği (kadın-erkek, müslim-gayrimüslim), saat kaça kadar bulunabileceği ve kişilerin yapmaması gereken davranışların neler olduğu belirtilerek[771] bir tanzim uğraşısı görülmektedir. Bu düzenlemeler içerisinde kadınlara ve erkeklere ayrı gün tahsisinin yanı sıra Kâğıthane gibi İstanbul merkezine yakın mesire alanları içerisinde cuma ve pazar günü için ayrı yerlerin tahsisi de söz konusudur.[772] Göksu için böyle bir mekânsal bölünmeye rastlanmamıştır.

XIX. yüzyıl İstanbulu'nun görüldüğü bu pencereden 1877 yılına kadar Göksu'nun mekânsal değişimi izlenmeye çalışılmıştır. Ne var ki Göksu'nun 93 Harbi olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) sonrasında göç ağırlıklı değişen mekânı ve pratikleri çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Charles Hanson'ın 13 Kasım 1878 tarihli raporunda belirttiği sadece iki ayda 70 binden 120 bine çıkan göçmen sayısının[773] 1883 yılında 1 milyon 873 bine ulaşması[774] göçün boyutu hakkında fikir vermektedir. Bu

Yaşayışı (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946), 71; Tanzimat dönemi Batı etkisinde tiyatro olarak aktarılan gelişmeler, tiyatronun yaygınlaştırılma çabaları ve bu konudaki aktörler ve tarihleri için bk. Metin And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014), 68–91.

[768] Ali Yücel Yürük, "Abdürrezzak (Abdi) Efendi", *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*, mlf. Âlim Kahraman (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2012), 27–28; Ayrıca XIX. yüzyılın son çeyreğinde tiyatro varlığını teyit eden arşiv belgesinin bilgisi için bk. Arın, *İstanbul'un Anadolu Yakası Kıyılarında Mesire Alanlarının Dönüşümü (1839-1938) ve Günümüze Yansımaları*, 383.

[769] Pierre Loti'nin (1850-1923) romanında Canan Hanım karakteri ile yer alan bir Müslüman kadının Fransız asıllı bir Hristiyan ile Göksu'da karşılaşması hakkında bk. Nahid Sırrı Örik, *İstanbul yazıları* (Ankara: Türk tarih kurumu, 2011), 43; Pierre Loti, *Bezgin Kadınlar*, çev. Nahid Sırrı Örik (Ankara: Elips Kitap, 2007), 154–160; Milletler karşılaşması için Kaynar, 1850 sonrasında ulaşımı değerlendirmektedir. Vapur, tramvay gibi ulaşım araçlarının kullanımı ile farklı milletlerin ilk defa birbirlerini bu kadar yakından gördüklerini belirtmektedir. Bk. Hakan Kaynar, *Projesiz Modernleşme*, *Cumhuriyet İstanbulu'ndan Gündelik Fragmanlar* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2012), 78–79.

[770] 1859 yılında Gedikpaşa tiyatrosu yerinde kurulan tiyatro için Meclis-i Vâlâ-yı Âhkâm-ı Adliye tarafından 5 bölüm ve 32 maddeden oluşan bir tüzük yazıldığı görülmektedir. Öğretilmeye çalışılan tiyatro adabının Cumhuriyet'in ilk yılları dâhil sürekli konu olduğu anlaşılmaktadır. And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, 70-71, 162.

[771] Takvim-i Vekâyi'de ve Ceride-i Havadis'te yayınlandığı görülen bu tembihnamelerin farklı yıllarda değişen yasaklarla yayınlandığı görülmektedir. Bk. "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kadın I", *Tarih ve Toplum* 3 (1984), 37–39; Ali Şükrü Çoruk, "Osmanlı'dan Günümüze Beykoz'un Mesire Yerleri", *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*, ed. Şefik Memiş (İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020), 306.

[772] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kadın I", 37.

[773] Bilâl N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, *Belgeler* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968), 695–696.

[774] Hatice Bayartan, "Geçmişten Günümüze İstanbul'da Nüfus", *Coğrafya Dergisi* 11 (2003), 10.

büyük göç, İstanbul'un mekânsal değişim incelemesinde kendisini (veya dönemini) ayırt eden bir parametre olarak ortada durmaktadır. Göksu ve çevresi için de yine Hanson'un raporunda tespit edilebilen göçmenlerin 3252'sinin Anadoluhisarı'na yerleşmiş olduğu bilgisi[775] 93 Harbi sonrasındaki değişimin ayırt edilmesinde önem arz etmektedir. Yaşanan göç ile İstanbul Şehremaneti'nin yönetiminde olan muhacir komisyonlarının belediye dairelerinin kuruluşlarını hızlandırdıkları, böylece Anadoluhisarı Belediye Dairesi ve göç ile ilgili *devâir şubelesi*nin faaliyete geçtiği[776] anlaşılmaktadır. Diğer yandan 1878 yılı yangını ile Anadoluhisarı'nın fetihten itibaren var olan çekirdek kurgusunun değiştiği görülmektedir.[777] XIX. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan bu gelişmeleri tuğla fabrikasının inşası[778] ve Göksu Mahallesi'nin kurulması[779] izlemiştir. Savaş ve göçlerin etkisiyle pratikleri değişmeye başlayan Göksu Mesiresi ise bu dönemde spor mekânı işlevi üstlenmiş görünmektedir. Özeti aktarılan bu gelişmeler XX. yüzyıl ile daha fazla bütünlük içermesi nedeniyle çalışmamız kapsamına dâhil edilmemiştir.

XIX. yüzyılın ilk üç çeyreğinde İstanbul içerisinde güvenlik ve üretimden payını alan Göksu'nun rekreasyon işlevi ile farklı sınıf ve milletler için erişilebilir mekâna dönüştüğü ifade edilebilir. Ulaşımda yaşanan gelişmelerin yanı sıra tarım dışı üretimin Beykoz, İncirköy ve Göksu gibi yer seçimlerinin[780] bu erişimde etkili olduğu görülmektedir. İhtisap Nezareti'ne ait karakol yapıları ile idari merkez olma özelliği gösterirken, XVI. yüzyıldan itibaren pazar kurulur yer olan Göksu çevresinin XIX. yüzyılda artan ticari işlevler ile de merkez yapısını güçlendirdiği düşünülmektedir. Bunların haricinde Balkan Göçü öncesinde İstanbul Şehremaneti ile vakıfların Göksu'nun imarı için işbirliği yaptığı, bazı vakıf arazilerinin satışa çıkarıldığı, böylece yeni yerleşim alanlarının oluşturulduğu anlaşılmaktadır. Toplumun rağbeti ile yönetimin kendini mekânda görünür kılmasının bu yüzyılda da karşılıklı gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu noktada XIX. yüzyılı geçmiş dönemlerden ayırt eden konunun ise

---

[775] Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, 695–696.

[776] Bu dönem göçmenlerin yerleştirilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanması için belediye dairelerinde kurulan 20 devâ-ir şubesi için bk. Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 107.

[777] Muhacirlerin kaldığı yalıdan çıkan yangında 12 evin yandığı bilgisi bulunurken, bu yangınla birlikte Ebûl-feth Camii'n de zarar gördüğü yangın haritasından anlaşılmaktadır. Bk. EK 5; Bu dönem ciddi zarar gören camii, 1883 yılında Körfez Caddesi üzerinde günümüzdeki mevcut yerinde yeniden inşa edilmiştir. Yangın ve camii hakkındaki bilgiler için bk. Orhan Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri I Anadolu Yakası* (İstanbul: İBB Kültür A.Ş, 2006), 1/164; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, 3/1231; İstanbul Şehremaneti, *Anadoluhisarı'nda meydana gelen yangın mahalli* (352.961 ANA 1294 k.1/1, Hrt_003767), H-1294 / M-1878; Baraz, *Anadolu Hisarı*, 59–60; Yenigün, *İstanbul'un İncileri Anadolu Yakası Camileri*, 202.

[778] 1893 yılında Foti Kendros'a ait tuğla ve kiremit fabrikası hakkkında bk. *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, haz. Ahmet Gündüz Ökçün (Ankara: T.C. Başbaşanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997), 73; *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü*, haz. Azimet Bucak; Vahdettin Engin (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2012), 172.

[779] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Resmi Maruzat [Y.A.RES.]*, No. 86, Gömlek No. 5, H-12 Ş. 1314 / M-16 Mart 1897.

[780] Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikaları", 71, 79.

iktidarın nişan taşları gibi kendisini gösteren salt imge kullanımı olduğu düşünülmektedir. Yine XIV. yüzyıldan itibaren Türk yerleşim yeri olan Göksu'nun bu yüzyılda az da olsa farklı milletlerden sakinlerinin olması ve Meryem Ana Ayazması'nın inşası (1874) ise değişen mahalle yapısının ve İstanbul milletlerinin Göksu'ya rağbetinin göstergelerinden olmaktadır.

Göksu'da 1877'ye kadar iç içe yaşandığı görülen bu gelişmelerin hem Boğaziçi hem Göksu için ulaşım, savaş müttefikliğinden kaynaklı yabancıların yerleşimi, demografik artış, ticari anlaşmalar veya görsel materyallerdeki değişim gibi nedenlere bağlı olarak farklı zaman dilimlerinde mekânsal değişim evrelerinin ayırt edildiği görülmektedir. Bu durum yalnız XIX. yüzyıl için değil XVIII. yüzyıl için de rastlanılan değerlendirmeler arasındadır. Örneğin Orhonlu, 1680 yılında 1295 olan kayıkçı sayısının 1802 yılında aylakçılarla birlikte 7751'e yükseliyor olmasını nüfus artışı ve Boğaziçi'nin banliyö olarak yerleşime açıldığı şeklinde yorumlayarak XVIII. yüzyılı bütününde değişim evresi görmektedir.[781] Ancak XVIII. yüzyıl içerisindeki 1728, 1748, 1752 ve 1792 tarihlerindeki sayılarla[782] birlikte ele alındığında 1792-1802 yılları arasında 3,967'den 7751'e büyük bir ivme kazandığını göstermektedir. XIX. yüzyıla taşan bu gelişmenin resmi rakamlarda takibi yapılamamaktadır. Resmi olmayan sayılar ise 1844 yılında İstanbul'da bulunmuş bir İngiliz askeri olan Charles White'a aittir. White, kayıkçıbaşı defterlerine kayıtlı olduğunu söylediği 19 bin kayıkçı ve buna ilave edilmesi gereken Boğaziçi köyleri ile 24 bin kayıkçıdan bahsetmektedir.[783] Ertuğ ise, White'ın aktardığı bu sayıları 1802-1844 yılları arasında hesap edilen yüzde 269'luk artış nedeniyle tereddütlü bulmaktadır.[784] Yine aynı bakış açısıyla, sadece 10 yılda (1792-1802) yüzde 95'in üzerinde artış gösteren kayıkçı sayısı, bu aritmetik artış ile 42 yılda (1802-1844) beklenilenin altında da kalabilmektedir. Bu yıllar arasındaki artışı doğrulayacak bir diğer gelişme de 1826 yılında Bostancı Ocağı'nın kaldırılması ve Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulması olabilir. Ocağın kaldırılmasıyla bostancıların büyük oranda vakıflara ait kayıklarda çalıştıkları,[785] muhtemelen istihdam sağlanabilmesi için Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin aynı yılda çok sayıda kayıkhane, iskele ve pazar kayığı inşa ettirdiği görülmektedir.[786] Vakıflara ait pazar kayıklarının

[781] Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, 98–100.
[782] Ertuğ, *Osmanlı döneminde İstanbul deniz ulaşımı ve kayıkçılar*, 118–134.
[783] Charles White, *Three Years in Constantinople*, *Domestic Manners of The Turks in 1844* (London: Henry Colburn, 1845), 51; Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, 100.
[784] Nejdet Ertuğ, "Klasik Dönem Osmanlı İstanbul'unda Deniz Ulaşımı", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015), 6/434.
[785] Yıldız, *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*, 8–9.
[786] İbn'ül-emin Mahmut Kemal - Hüseyin Hüsametdin, "Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri", 31.

hızla çoğalması nedeniyle Evkaf-ı Hümayun Nezareti bünyesinde kayıkçılar kitabeti oluşturulduğu bilinmektedir.[787]

Diğer yandan, aktarılan kayıkçı sayılarını doğrudan yerleşimle ilişkilendirmek mümkün müdür? İskele ve kayık tiplerine dair bilgi edinmeden yerleşime ilişkin kanaat belirtmek zor görünmektedir. Nitekim XIX. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar yük gemilerinin yanaşabileceği rıhtım olmaması nedeniyle pereme olarak bilinen kayık tipinin revaçta olması,[788] devletlerarası anlaşmalar ile artan ithalat ve gemi trafiğinin de kayıkçı sayılarındaki artışa etkisinin değerlendirilmesi açısından önemli görünmektedir. Pazar kayıklarının ise yapısı ve büyüklüğü nedeniyle yaz-kış ulaşım için Boğaziçi'nde tercih edildiği, ulaşımda önemli bir kayık tipi olduğu görülmektedir.[789]

Yerleşimle ilişkilendirilen bir diğer ulaşım nedenli ayırt edilen zaman dilimi ise 1829 yılı sonrasıdır. Bu konuda Çiğdem Aysu ilk buharlı geminin Boğaziçi'nde çalışmaya başladığı 1829 yılı ile Şirket-i Hayriye kurularak altı vapurun düzenli çalışmaya başladığı 1851 yıllarına dikkat çekmektedir.[790] Doğan Kuban ise bu iki tarih arasında 1844 yılında kurulan "Fevaidi Osmaniye" ile iki vapurun 1845 yılından itibaren yaz-kış yolcu taşıdığını göstermektedir.[791] Bahsedilen bu tarihlerdeki gelişmelerden özellikle Şirket-i Hayriye'nin kurulması sonrasına dair dönemin kaleminden de Boğaziçi şenliğinin dört mevsime yayıldığı ve yalı fiyatlarının arttığı şeklindeki beyanı,[792] 1850 yılı sonrasını ayırt eden yazımlar için vurgu yapılan kaynaklardan olmaktadır.

Bir diğer önemli bulunan evre ise Kırım Savaşı (1853-1856) nedeniyle Osmanlı Devleti'nin Fransız ve İngiliz askerlerinin İstanbul'a yerleşimleridir. Yine Aysu'ya göre bu dönemde yabancı askerlerin Boğaziçi'ndeki yalıları tercih etmesi nedeniyle Boğaziçi'ne olan ilginin arttığı belirtilmektedir.[793]

Bunların haricinde demografik gelişmeleri, ticari anlaşmaları ve görsel materyalleri dikkate alan değerlendirmeler bulunmaktadır. Örneğin Zeynep Çelik, 1838-1908 yılları arasında yaşanan gelişmeleri ticari anlaşmalar, yabancı yatırımcılar ve artan gayrimüslim nüfusunun yanı sıra yüzyıl sonunda 1 milyona yaklaşan nüfus ile 1840, 1871 ve 1900'lere ait haritalar üzerinde değişim ile

[787] Elif Genca, "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72/1 (2014), 546.
[788] Songül Keçeci Kurt, "Osmanlı Devleti nde Ecnebilerin Esnaflığı Meselesi (1838-1861)", *History Studies: International Journal of History* 9/3 (2017), 143.
[789] Ertuğ, *Osmanlı döneminde İstanbul deniz ulaşımı ve kayıkçılar*, 189.
[790] Aysu, *Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim*, 21; Ayrıca Yağan ve Binan, 1851 yılını Bizans ve Osmanlı dönemlerini kapsayan uzun bir sürecin kapanışı ve yeni bir dönemin başlangıcı olarak değerlendirmektedir. Bk. Yağan – Binan, "İstanbul'un Tarihi Sayfiye Alanlarındaki Yapıların Komşuluk İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", 131.
[791] Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", 44.
[792] Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, nşr. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953), 20–21.
[793] Aysu, *Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim*, 21, 23.

bağdaştırmaktadır.[794] Yine görsel malzeme olarak gravürler üzerinden Boğaziçi yerleşiminde Anadoluhisarı'nı değerlendiren Sarı ise 1825-1830 yılları arasında yapılaşmanın ivme kazandığını düşünmektedir.[795]

Yukarıda İstanbul, Boğaziçi ve Göksu için önemli görülebilir zaman dilimleri ifade edilmiştir. Söz konusu tarihlerin Göksu ve çevresinde belirgin değişim noktası olduğu erişilen mevcut veriler[796] içerisinden ayırt edilememektedir. Bu nedenle 1877 yılına kadar yapılacak olan mekânsal değişim değerlendirmesi kronolojik olarak değil içerikleri açısından alt bölümlere ayrılmıştır.

XVIII. yüzyılda görülen politik ve toplumsal rağbetin XIX. yüzyılda kısmi farklılıklarla devam ettiği görülmektedir. İlk olarak Göksu, bu yüzyılda devletin imge, kurum binaları ve saray inşası ile kendisini gösterdiği, saray halkının kaldığı ve saraya ait programların yapıldığı devlet bahçesi olurken; farklı sınıf ve milletlerden insanların tiyatro ve orta oyunu izledikleri, esnaf teferrüçlerinin gerçekleştiği, işret meclislerinin kurulduğu milletler bahçesine dönüşmüştür. İkinci olarak ise, yine kurum ve ticari işlevler ile merkez özelliği gösterirken, ticarette ve konut yerleşiminde yabancıların görülmesiyle değişen mahalle yapısı, tarımın dışında gelişen üretim ve konut dışı barınma yerleriyle kent çeperine dönüşmüştür.

3.6.1. Devlet ve Milletler Bahçesi Göksu

Göksu, XIX. yüzyılda daha fazla kişi tarafından erişilir olması, toplumsal değişim ile birlikte tiyatro başta olmak üzere spor gibi aktivitelerle farklı milletlerden insanların burada bulunması ile kamusal alan olarak varlığını pekiştirdiği görülmektedir. Toplumsal değişim süreçleri ilintili olarak bu yüzyılda yaşanan karşılaşmaların düzeni endişesini artırdığı, bu nedenle devletin hukuki düzenlemelerin yanı sıra kurumlarıyla ve imgeleriyle kendisini belirgin olarak gösterdiği düşünülmektedir. XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren Göksu'da düzenlenen programlar ile devlet-toplum temasının arttığı görülmektedir. Programların yanı sıra Göksu'da artan güvenlik yapıları, saray, çeşme ve nişan taşları gibi kullanılan imgeler, yoğunlaşan devlet-toplum temasının mekânda boyut kazanması olarak değerlendirilmektedir. Diğer yandan, Göksu'nun saray erkânı tarafından tercih edilmesi ve dönemin müstakbel padişahlarının burada bulunması nedeniyle devlet mekânı niteliği taşıdığı görülmektedir. Aynı zamanda devletin üst düzey programlarının yapılması, Göksu'da kamuya açık olmayan devlet organizasyonlarının yer alması bu işlevin varlığını göstermektedir. Böylece, XIX. yüzyılda Göksu'nun kamusal alan olarak milletlere, kamu organizasyonları ve yapılarıyla devlete bahçe olduğu anlaşılmaktadır.

[794] Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, 39–61.

[795] Sarı, *Boğaziçi Köylerinden Anadoluhisarı'nda Yerleşim Dokusu Üzerine Bir İnceleme*, 106.

[796] Bu veriler içerisinde arşivde yer alan 1840 ve 1845 tarihli temettuât defterleri, imar faaliyetlerine dair belgeler, gezi veya tarihi olayların notlarını içeren yazımlar ve haritalar gibi kaynaklar yer almaktadır.

Erişimin ve tarım dışı üretim yatırımlarıyla Boğaziçi'ne yerleşimin bir arada artışının görüldüğü XIX. yüzyıl, rekreasyon işleviyle toplumun Göksu'ya yakınlaştığı bir dönem olmuştur. Daha önce Boğaziçi'nin erişimine ilişkin yapılan değerlendirmelerde görüldüğü üzere, 1792'den itibaren Boğaziçi'nin şenlendiği, pazar kayıkları ile devam ettirilen yaz-kış hareketinin buharlı gemilerle önemli evreye girdiği düşünceleri aktarılmıştı. Bu gelişmelerin Göksu'ya olan toplumsal rağbeti artırdığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan, kent çeperi olma sürecinde tekrar ele alınacak üretim konusunda Beykoz'da yoğunlaşan yatırımların çalışan yerleşimine neden olduğu görülmektedir. Çevrenin pazar ve mesire ihtiyacını karşılayan Göksu'nun, Beykoz'da ağırlık kazanan tarım dışı üretim hamlesinden de pay aldığı düşünülmektedir. Buna göre, Sultan III. Selim (1789-1807) dönemi ile birlikte tarım dışı üretim sürecine girdiği görülen Boğaziçi'nin Beykoz ve çevresinde kurulan kâğıt (1804),[797] çuha (1805), deri ve kundura (1812) fabrikalarında[798] çalışanların mesire alanı olarak geldiği yerlerden olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte Göksu'da bulunan taş ve kireç ocakları,[799] buharlı değirmenin (1863),[800] yüzyıl sonuna doğru ise tuğla ve kiremit fabrikası (1891)[801] çalışanlarının dâhil olduğu görülmektedir. Boğaziçi'ne açılan fabrikalar ile Göksu'nun yoksul sınıflar için yürünebilir mesafeye geldiği, bu durumun XIX. yüzyılın ilk yarısında *bir araba veya kayık çağırtamayan yoksul sınıfların kavurucu güneşin altında neşeyle yaptıkları yürüyüşlerin* gözlenmesine[802] sebep olduğu anlaşılmaktadır. Netice olarak önceki yüzyıllarda imkân sahiplerinin yoğun kullanımında olduğu düşünülen Göksu'nun,[803] bu dönemde farklı sınıfların da erişimine açıldığı ve kullanımında olduğu yorumlanmaktadır.

Erişim ve üretim nedenleriyle artan toplumsal rağbet ve karşılaşmaların XIX. yüzyılda toplumsal düzen endişesini artırdığı, bu endişelerin ise yeni tanzimlerle giderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Mekânların kullanıcılarını ve günlerini belirleyen bu düzenlemelerin Göksu'nun muaşaka yeri olarak takdim edilmesinde[804] büyük pay sahibi olduğu düşünülmektedir. Tanzimat'a kadar mesire alanlarında

[797] Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikaları", 71.

[798] Göney, "Beykoz ve Çevresiyle İlgili Bazı Tespitler", 28.

[799] Arşivde rastlanan defterde çok sayıda kireç kayığı olduğu düşünülen kayda rastlanmıştır. Bu konudaki değerlendirmeler Değişen Mahalle Yapısı ve Kent Çeperinde Bir Merkez bölümünde yeniden ele alınacaktır. Arşiv kaydı için bk. BOA, *Maliye Nezareti Temettuat Defterleri [ML.VRD.TMT.d]*, No. 3075, H- 29 Z. 1261 / M- 29 Aralık 1845.

[800] Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikaları", 79.

[801] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrâde Dahiliye [İ. DH.]*, No. 1248 Gömlek No: 97851, H- 17 Ra. 1309 / M- 21 Ekim 1891.

[802] Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, 229.

[803] 1752 yılında arabacılar hakkında çıkartılan fermanda kadınların mesirelere gitmek için araba (at, öküz gibi hayvanlar tarafından çekilen tekerlekli vasıta) tuttukları anlaşılmaktadır. Bk. "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kadın I", 32; Ayrıca Osmanlı'da kadınların bindiği görülen arabaların maliyetlerinin yüksek olduğu, 1825 yılına kadar kadınların haricinde padişah ve ilmiye sınıfından şeyhülislam ve kadıaskerlerin kullanabildiğine dair bilgiler için bk. Mehmet İpşirli, "Araba", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Erişim 12 Eylül 2021); Kayıkların yetersizliği ve yüksek ulaşım bedelleri nedeniyle deniz ulaşımı kullanarak işine gidecek olan orta ve düşük gelir grubunun Şirket-i Hayriye kurulana kadar Boğaziçi'nde oturamadığı değerlendirmesi için bk. Ertuğ, "Klasik Dönem Osmanlı İstanbul'unda Deniz Ulaşımı", 6/435.

[804] "Göksu muaşakalarının tarihine gösterilen …" ifadelerinde sevişme, aşıktaşlık anlamlarına gelen muaşaka ifadesi için bk. Örik, *İstanbul yazıları*, 44.

kadın-erkek bir arada bulunmadığı ve ayrı günlerin tahsis edildiği ifade edilmektedir.[805] Toplumda kadını ele alan bir başka çalışmada; kadınların arabalarla uzak mesirelere gitmesini yasaklayan 1752 tarihli ferman sonrasında 1847 tarihli tembihname ile serbestlik kazandığı görülmektedir. Bu serbestliğin görüldüğü tembihnameye göre Boğaziçi'nde kadınların cuma günü yalnız Göksu'ya gidebileceği, erkeklerin ise aynı gün için Göksu'ya uğramaması gerektiği belirtilmektedir.[806] Kadınların ve erkeklerin aynı gün erişimine bir arada oturmamak ve takriben saat 22 ve 23'ten önce oradan ayrılmak şartıyla 1852 yılında izin verilmiştir. Aynı kaynakta Ceride-i Havadis'ten aktarılan bilgilere göre ise 1853 yılında erkeklerin Cuma günü Göksu'ya gitmelerinin tekrar yasaklandığı görülmektedir.[807] 1861 yılında ise Göksu'nun da dâhil olduğu Kâğıthane, Moda, Fenerbahçe gibi mesire alanları için Müslüman kadınların pazar günü gidemeyeceği, bununla birlikte sarkıntılık gibi edebe aykırı hareketlerin yapılmaması gerektiği bildirilmektedir.[808] Tembihnamelerle yapılan düzenlemelerde de görüleceği üzere Tanzimat sonrasında da ayrı gün tahsisleri devam edilmiş olup, farklı zamanlarda yasakların değiştiği görülmektedir. Bu düzenlemelerde ağırlık kazanan durum ise kadınların Boğaziçi'nde yalnız Göksu'ya olan erişim izinleridir. Muhtemelen daha güvenli alan olması nedeniyle Göksu'ya yönlendirilmiş olan kadınların, XIX. yüzyılda ve sonrasında Göksu'yu göz önüne alan duygularda etki sahibi olduğu ifade edilebilir.

Göksu'nun gördüğü rağbet sonrası toplumsal düzen endişesinin bir göstergesi de karakollar olmaktadır. Göksu ve çevresinde XVIII. yüzyılda inşa edilen Bostancı Ocağı'na ait karakolun haricinde XIX. yüzyıl boyunca 3 adet karakolun daha inşa edildiği görülmektedir. Bostancı Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılmasından sonra sırasıyla İhtisap Nezareti ve Polis Teşkilatı'nın denetiminde olan karakollardan Küçüksu Karakolu'nun 1842 yılında yenilendiği ve 1877 yılı sonrasında kışlaya dönüştürüldüğü görülmektedir (Bk. Harita 3-28).[809] Diğer bilinen iki karakoldan biri Peksimetçi Salih Ağa Camii yanında Hicri 1251 (M- 1835/1836) yılında kâgir olarak inşa edilen Göksu Karakolu,[810] diğeri ise 1880 yılından önce tek katlı ve ahşap olarak inşa edilmiş Anadoluhisarı Karakolu'dur.[811] XIX. yüzyılda inşa edildiği düşünülen son karakol ise arşiv kayıtlarında tarihsiz olarak yer alan bir kroki üzerinden tespit edilmiştir.[812] Bu krokiye göre Göksu Deresi'nin kuzeyinde çömlekçilerin bulunduğu adada yer alan

[805] Çoruk, "Osmanlı'dan Günümüze Beykoz'un Mesire Yerleri", 301.
[806] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kadın I", 37.
[807] "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kadın I", 37–39.
[808] Çoruk, "Osmanlı'dan Günümüze Beykoz'un Mesire Yerleri", 306.
[809] Harita 3-28'de görüleceği üzere Küçüksu Karakolu'nun 1894 yılı sonrasında kışla olarak tanımlanmaktadır. Ancak 1896 ve 1898 yıllarına ait Kolağası Mehmed Râif'in eserinde kışla değil Küçüksu Karakolu olarak bahsi geçmektedir. Bu eserde karşılaşılan nişan taşı (ve bu dönemde var olduğunu düşündüğümüz karakol) gibi anlatıma girmeyen eksikliklerin yanı sıra 1895 ve 1918 tarihli iki haritanın tanımlarının örtüşmesi nedeniyle haritalardaki tanımlar üzerinden değerlendirilmiştir. Kolağası Mehmed Raif'in eserinde yer alan Küçüksu Karakolu için bk. Mehmed Râ'if, *Mir'ât-ı İstanbul*, 289
[810] Mehmed Râ'if, *Mir'ât-ı İstanbul*, 288.
[811] Kolay – Ateş, "Beykoz'un İlk Karakolhaneleri", 779.
[812] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Plan-Proje-Kroki [PLK.p]*, No. 00747.

karakolun detaylı bilgi veren 1845 ve 1918 tarihli haritalarda bulunmaması, bu tarihler arasındaki bir dönemde var olduğunu düşündürmektedir (Bk. Harita 3-29).

Harita 3-28: Küçüksu Karakolu'nun 1845, 1895 ve 1918 tarihli haritalardaki değişimi

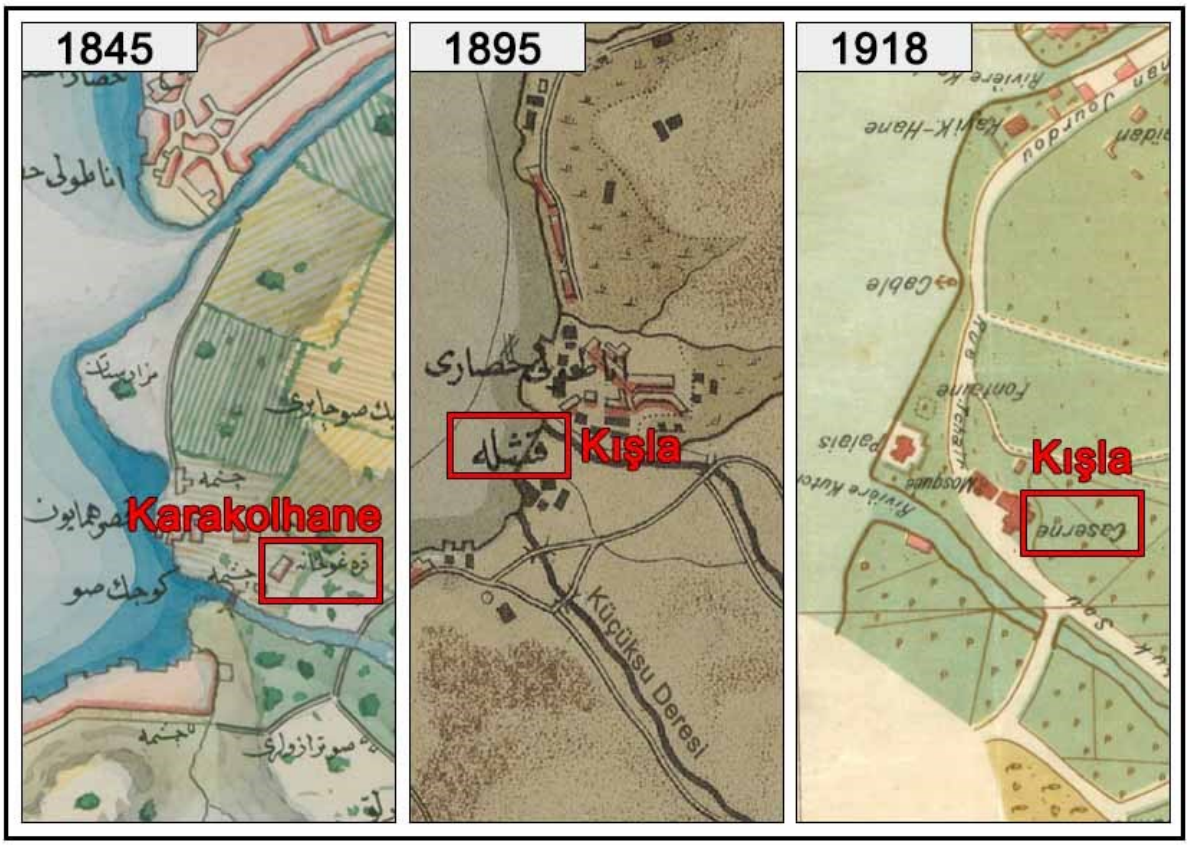

(Kaynak: -Soldan sağa- 1845 Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Haritası, 1894/1895 Maarif Nezareti İstanbul Boğaziçi Haritası,[813] 1918 Necib Bey Haritası)

[813] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Haritalar [HRT.h]*, No. 0682, H- 1312 / M- 1894 veya 1895; Mühendishane-i Berrî-i Hümayun, ... *Rumeli ve Anadolu Fenerlerine varıncaya kadar nefs-i İstanbul'un ve civarında vaki Eyüp ensarı ve Hasköy ve Kasımpaşa ve Galata ve Beyoğlu ve Tophane ve Beşiktaş ve Üsküdar ve mahalli* ... (no: 92760, 92761), 1261 / 1845.

Harita 3-29: Çömlekçiler bölgesinde yer alan karakolu gösterir kroki

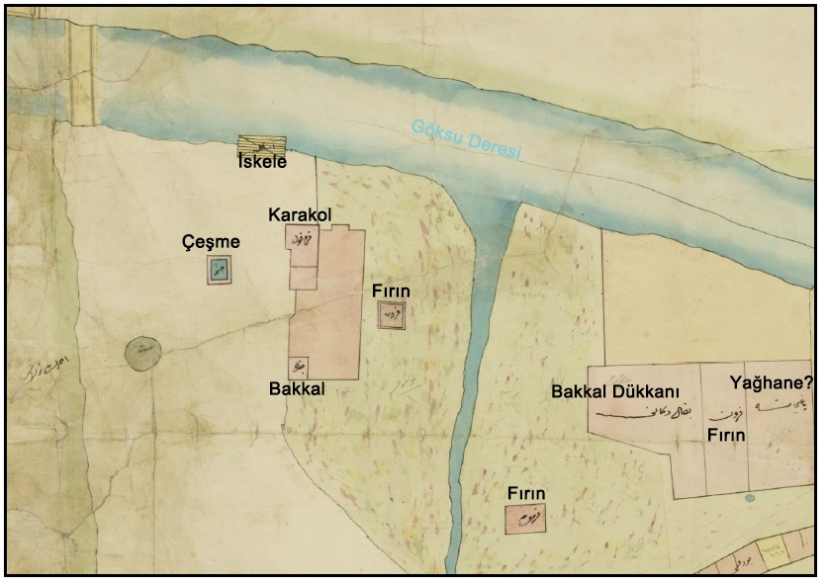

(Kaynak: BOA, PLK.p, No. 00747'de bulunan krokinin bir kısmı düzenlenerek aktarılmıştır.)

Bu tespitlerle birlikte, idari bölümde değerlendirildiği üzere XIX. yüzyılda karakolların yalnızca güvenlik işlevi görmemesi, Bostancı Ocağı'nın kaldırılmasından sonra İhtisap Nezareti ile idari fonksiyonlarının artması nedeniyle Göksu ve çevresinin bu dönemde merkez görevi üstlendiği düşünülmüştür. Bostancı Ocağı kaldırılmadan önce mürur tezkeresinin kontrol noktalarından olan Göksu'nun,[814] İhtisap Nezareti ile birlikte bu göreve devam ettiği, 1841 yılında yayınlanan Men-i Mürûr Nizamnamesi ile aynı zamanda tezkere verme yetkisine sahip olduğu görülmektedir.[815] Bu nizamname sonrasında 1842 yılında yenilenen Küçüksu Karakolu, muhtemelen bu bölgede yaşayan insanların evrak işlerinin yerine getirilebilmesi için iki katlı ve daha büyük bir yapıya dönüşmüştür (Bk. Şekil 3-8).

Karakol sayısındaki artış, Küçüksu Karakolu'nun dönüşümü ve tezkere veren idari bir yapının oluşması nedenleriyle, XIX. yüzyılda Göksu'nun idari işler veya gezinti amacıyla çok sayıda insanın geldiği bir mekâna dönüştüğü ifade edilebilir. Ayrıca bürokraside önemli adımların atıldığı Tanzimat sonrasında Osmanlı milletleri için Göksu'nun karşılaşma mekânı olmasında bu idari yapıların pay sahibi olduğu düşünülebilir.

Göksu'nun milletler bahçesine dönüşümünün ise mesire alanında çeşitlenen aktiviteler ile sağlandığı ifade edilebilir. XIX. yüzyıla atıcılık, güreş, tomak oyunu gibi spor aktiviteleri ile giren Göksu'nun

[814] BOA, *Hatt-ı Hümayûn [HAT]*, No. 470 Gömlek No. 23042, H- 29 Za. 1238 / M-6 Eylül 1823.
[815] Takvim-i Vekayi'de yayınlanan nizamnamenin transkripsiyonu için bk. Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 158–167.

yüzyıl içerisinde de bu aktivitelere devam ettiği anlaşılmaktadır.[816] Bunların haricinde Ramazan eğlenceleri, esnaf teferrüçleri ile çırak çıkarma ve peştamal kuşatma gibi çok sayıda aktivitenin dönem anlatısında yer aldığı görülmektedir.[817] Bayram ve mübarek gecelerin dışında saraya ait düğün gibi kutlamalarda da kandiller yakılarak Göksu'nun renklendirildiği[818] ve eğlencelerin düzenlendiği anlaşılmaktadır. Bu aktivitelerin yer aldığı kesin zaman aralıkları keşfedilememektedir. Bunlardan bir kısmının XVIII. yüzyılda varlığı teyit edilebilmekte, ancak daha önceki yüzyıllardan varlığı bilinen orta oyunu gibi oyunların[819] Göksu'da ne zaman kamusal alana taşındığı bilinememektedir. Tiyatronun gelişimi üzerinden kısıtlı olarak takip edilebilen Göksu'daki tiyatro oyunlarının ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendiği görülmektedir. 1895 yılında yandığı görülen Göksu Tiyatrosu,[820] Baruthane Çayırı'nda ahşap olarak inşa edilmiş olup 1870'lerde Abdi Efendi'nin, sonrasında Şevki ile Hasan ve Ahmed Fehim Efendi gibi tiyatrocuların sahne aldığı yerlerdendir.[821] Galata, Beyoğlu ve Pera'dan başladığı görülen bu gelişmelerin XIX. yüzyılın ikinci yarısında Göksu'ya uzanışı ile milletler bahçesine doğru yaşanan değişimin tamamlandığı ifade edilebilir.

XIX. yüzyıldaki bu rağbet ve değişimin Göksu'da yeni tanımlanan alanlar oluşturduğu görülmektedir. Bunlar içerisinde dikkat çeken tanımlar İç Göksu, Dört Kardeşler Çayırı ve Meyhane Deresi'dir. Bunlardan ilki olan İç Göksu tanımı Abdülaziz Bey'in eserinde görülmektedir. Konum olarak kastedilen yer tam olarak bilinmese de, yalılardan yemek ve içki taşınabilir mesafede olduğu anlaşılmaktadır.[822] Mesafe ve kullanım göz önünde bulundurulduğunda Meyhane Deresi boyunca tanımlı bir alan olması muhtemel görünmektedir. İkinci olarak ise Dört Kardeşler Çayırı'dır. Dört Kardeşler Mevkii veya Kahvesi olarak da tanımlanan bu alanda bulunan çınar ağacının bu alana adını verdiği ifade edilmektedir.[823] Son olarak ise Meyhane Deresi tanımına rastlanmaktadır (Bk. Harita 3-30). XX. yüzyıl başlarına ait haritada[824] yer alan bu tanımın XIX. yüzyıldan itibaren var olduğu düşünülmektedir. Gülersoy'un XIX. yüzyılda "Dört Kardeşler Kahvesinde oturup deniz yönüne baktığınızda, sağ taraf, dere ortasındaki köprüye kadar olan bölge, Rumlara aitti" ifadeleriyle haritada karşılaşılan Meyhane

[816] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Maliye'den Müdevver Defterleri [TS.MAD.d]*, No. 2468, H- 29 M. 1236 / M- 6 Kasım 1820; Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Maliye'den Müdevver Defterleri [TS.MAD.d]*, No. 840, H- 11 M. 1220 / M- 9 Haziran 1805.

[817] Musahipzade Celâl, *Eski İstanbul Yaşayışı*, 40, 92.

[818] Hatice Aynur, *Saliha Sultan'ın Düğününü Anlatan Surnâmeler (1834)*, *İnceleme, Tenkitli Metin ve Tıpkıbasım* (Harvard Üniversitesi: Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995), 27.

[819] And, *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*, 49–52.

[820] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.ZB.]*, No. 16, Gömlek No. 109, H- 28 C. 1313 / M-16 Aralık 1895.

[821] Örik, *İstanbul yazıları*, 45; Yürük, "Abdürrezzak (Abdi) Efendi", 27–28; Ali Yücel Yürük, "Ahmed Fehim Efendi (1856-1930)", *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*, mlf. Âlim Kahraman (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2012), 36–37.

[822] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 290.

[823] Gülersoy, *Göksu'ya Ağıt*, 18.

[824] *İstanbul Şehri ve Civarı Haritası*: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yer: A/4888), H- 1327 / M- 1909-1910.

Deresi tarafı örtüşmektedir. XVIII. yüzyıldan itibaren Şair Nedim ile görülen işret meclislerinin[825] XIX. yüzyılda devam ettiği,[826] Rumların yerleşimleri ile işret eyleminin rahatça gerçekleştirilebildiği, bu kısımda artan işretle böyle tanımlandığı düşünülebilir. Bu tanım ve anlatıların gösterdiği üzere, yaşanan toplumsal değişim ve XIX. yüzyılda artan rağbet ile Göksu'da kullanım ve imgelere dayalı tanımlı alanların oluştuğu görülmektedir. Aynı zamanda bu alanların kamusal organizasyon olmaksızın milletleri bir araya getiren yerlerden olduğu anlaşılmaktadır.

Harita 3-30: Dört Kardeşler Çayırı ve Meyhane Deresi'ni gösterir harita

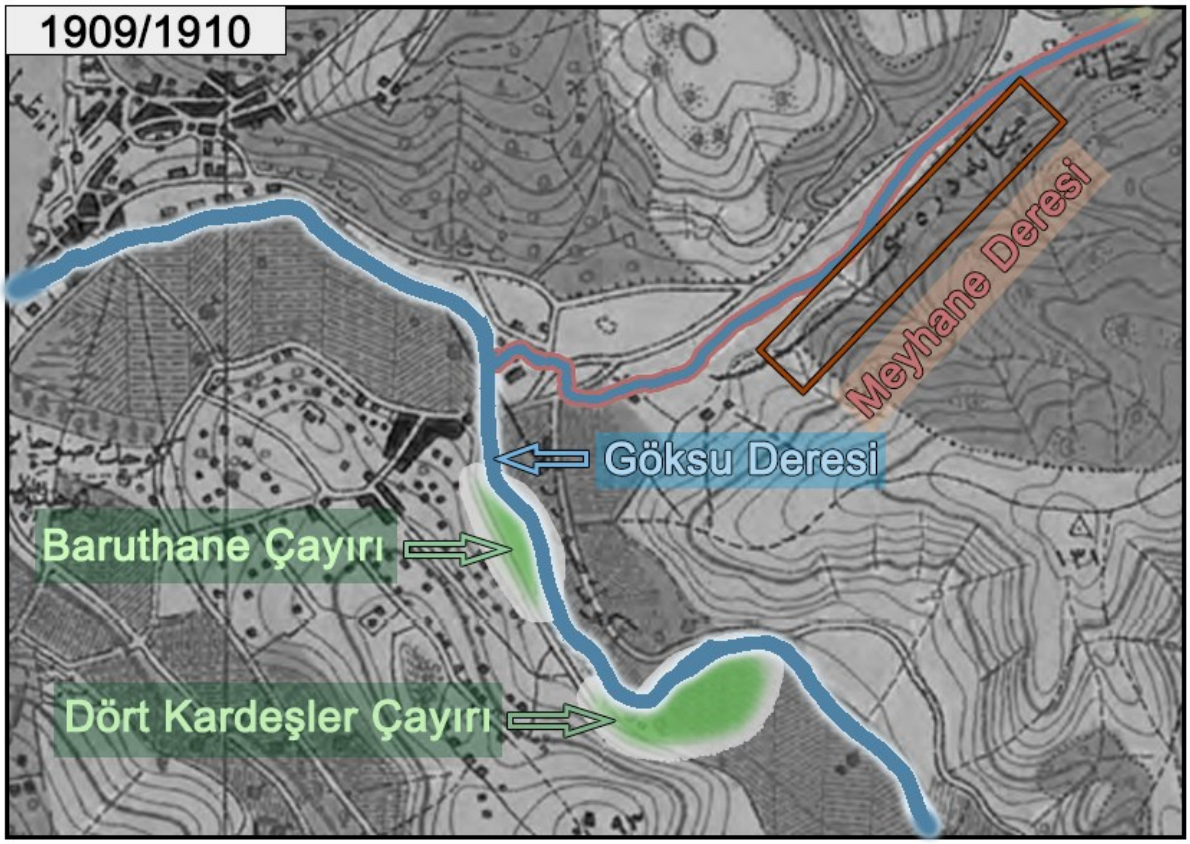

(Kaynak: İstanbul Şehri ve civarı haritası, H. 1327 / M. 1909-1910, TTK Kütüphanesi, A/4888 - bir kısmı düzenlenerek aktarılmıştır)

[825] İnalcık, *Has-bağçede 'ayş u Tarab Nedimler Şâirler Mutrîbler*, 315; Yetiş, "Klâsik Dönem Şairleri ile Yenileşme Dönemi Şairlerinin İstanbul Algısının Karşılaştırılması", 266.

[826] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 290; Beşiktaş mevlevihane şeyhinin oğlu olan Yusuf Paşa'ya ait notta Küçüksu'da işrete gitmesinden bahsedilmektedir. Genel bir tanımlama olarak kullanıldığını düşündüğümüz Küçüksu ifadesinden kastedilenin bu alan olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Gülersoy XIX. yüzyıl eğlenceleri için bu alandan da bahsetmektedir. Ayazma ve meyhane (casino) kalıntılarına rastladığını aktarmaktadır. Bahsi geçen gazinonun 1918 tarihli haritada çömlekçiler bölgesinde yer aldığı görülmektedir. Ancak tarihsiz olarak bulunan krokide görünmemektedir. Bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*, haz. Avni Aktuç (İstanbul: Maarif Basımevi, 1958), 285; Gülersoy, *Göksu'ya Ağıt*, 19; BOA, *Plan-Proje-Kroki [PLK.p]*, No. 00747.

Milletlerin sosyal faaliyetleri ile birlikte milletlere ait ayrı imar faaliyetleri de görülmektedir. Bunlardan ilki Peksimetçi Salih Ağa Camii'nin 1834-35 yıllarında yeniden inşa edilmesidir.[827] Bu camii inşaatından hemen sonra yanına kagir karakolun (1835-36) yapıldığı görülmektedir. Diğeri ise Göksu Meryem Ana Ayazması'dır. Rum (Ortodoks) milletine ait olan ayazma, her yıl Eylül ayının 8. gününü takip eden ilk pazar gününde Göksu Panayırı olarak adlandırılan panayırın merkezini oluşturmaktadır. Günümüzde Ezgi Sokak'ta yer alan ayazmanın yapısı üzerinde 1874 tarihi bulunmakta olup, 1870 yılında Bahçıvan Argirios tarafından keşfedildiği belirtilmektedir.[828]

Göksu'da kamusal organizasyonlar ve idari işlevler ile milletler mekânına değişimin kamusal alan ya da otorite imgelerini de beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür. Bir bakıma bu imgelerin Milletler Bahçesi ile Devlet Bahçesi arasında konumlandığı düşünülebilir. XVIII. yüzyılın son 10 yılından başlayan gelişmelerin XIX. yüzyıl başından itibaren eserler ürettiği görülmektedir. Bu eserlerden ilki alanda nirengi noktası oluşturan Küçüksu Çeşmesi (1806), diğer adıyla Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi'dir. Sultan III. Selim'in (1789-1807) annesi Mihrişah Valide Sultan'ın (ö. 1805) adına yaptırdığı bu çeşme[829] Göksu ve Küçüksu'nun simgesi haline gelen eserlerindendir (Bk. Şekil 3-9). Dört cepheli olarak inşa edilen çeşmenin mimarisiyle güçlü bir imge oluşturduğu görülmektedir. Çeşmenin yükseltilmiş bir set (taş sofa) üzerinde namazgâh işlevi ile bir arada inşa edildiği, namaz taşı olarak bilinen kıble taşlarının günümüze ulaşmadığı aktarılmaktadır.[830]

[827] Başaran, *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*, 243, dn. 970.
[828] Özhan Öztürk, "Anadoluhisarı semti ve Anadolu Hisarı", *Özhan Öztürk* (9 Ocak 2017).
[829] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 335–339.
[830] Eldem, *Türk Bahçeleri*, 7; Ayrıca Kıble taşlarının görüntüsü için bk. Şekil 3-9; Çeşmenin bulunduğu yerde namazgâh ifadesi için bk. EK 17.

Şekil 3-9: Küçüksu –Mihrişah Valide Sultan- Çeşmesi

(Kaynak: Georges Papantoine, *Fontaine des Eaux Douces d'Asie, (Georges Papantoine, t.y)*Constantinople (İstanbul): İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, İstanbul, Krt_000541)

Devletin varlığını gösterdiğini ikinci imge üretimi ise nişan taşları ile anlaşılmaktadır. Baraz'ın araştırmalarında görülen 3 nişan taşının tamamı 1811 tarihli olarak tespit edilmiş olup, bugün yalnızca biri konumunda bulunmaktadır.[831] XIX. yüzyılda Sultan II. Mahmud'un tüfek atışları üzerine dikildiği anlaşılan bu taşlar, çeşmelerden farklı olarak üzerindeki kudret ifadeleriyle Göksu'daki ilk salt imge üretimi olarak görülebilir.

Üçüncü imgenin ise sarayın yeniden inşası ile oluştuğu ifade edilebilir. Kasrın inşa tarihi Cevdet Paşa tarafından 1855 yılı olarak verilmektedir. Hicri 22 Safer 1273 (M- 22 Ekim 1856) tarihine ait olaylar dizisinde şu ifadeleri kullanmaktadır: "Geçen sene hitam bulan (tamamlanan) Küçüksu kasrına nazire olarak ayniyle bir kasır dahi Göksu' da yapılıyordu".[832] Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde yapılan kasrın mimarı Nikogos Balyan olduğu ifade edilmektedir.[833] Ancak Selman Can'ın Balyan ailesi ve dönemin imar faaliyetleri üzerine yaptığı önemli tespitler Nikogos Balyan'ın mimarı değil müteahhiti olabileceğini göstermektedir.[834] Ayrıca Can'ın aktarımlarında Dolmabahçe Sarayı'nın 1842 yılında yapımına başlandığı, 1856 yılında tamamlandığı ve mimarının Seyyid Abdülhalim Efendi olduğu yer

[831] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 117–121; Nişan taşına ait konum için ayrıca bk. EK 17.
[832] Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, 36.
[833] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 308; Gülsün, *Küçüksu Kasrı*, 19.
[834] Selman Can, "Balyan Ailesi ve Osmanlı İmar Sektöründeki Yeri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Sosyo-Ekonomik Hayat*, ed. Mehmet Metin Hülagü vd. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 5/121–122.

almaktadır. Ebniye-i Hassa Müdürlüğü yapmış olan Abdülhalim Efendi'nin[835] Küçüksu Kasrı'nı da yapmış olabileceği düşünülebilir. Böylece XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren onarım gördüğü bilinen Küçük Göksu Kasrı'nın[836] XIX. yüzyılda ihtişamla yeniden inşa edildiği görülmektedir. Ayrıca sarayın tamamlanması ile XVI. yüzyılda izine rastlanan muhtemel saray yerine bir başka kasrın yapılıyor olması da dikkat çekicidir. Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde Göksu'nun karşılaştığı bu imar faaliyetlerinde devletin kasırlarla da imge ürettiği düşünülmektedir.

Devlet toplumdan rağbet gören Göksu'da kendisini görünür yapan imar faaliyetlerinin yanı sıra protokol faaliyetleri ve saray halkının barınması ile de kendi rağbetini göstermektedir. Bu faaliyetler ile Göksu'nun kamuya açık olmayan programlara da ev sahipliği yaptığı, çok sayıda devletliyi bahçesinde ağırladığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Sadrazam tarafından Buhara elçisine verilen ziyafet için içerisinde çadırların da bulunduğu yedi mavna yükün Bahçekapısı'ndan Göksu'ya nakledildiği bilgisi bulunmaktadır.[837] XIX. yüzyılın başına ait bu bilgi, çadırların kurulduğu Göksu'nun devlet bahçesi olarak da işlevine devam ettiği şeklinde yorumlanmaktadır. Diğer yandan saray yapımı ile görülen Sultan Abdülmecid'in ilgisi, çocuklarının Küçüksu Kasrı'nda bulunmasından da anlaşılır olmaktadır.[838] Saray erkânı ve dahi müstakbel padişahların Göksu'da ikameti, sarayın bahçeyi kullanan protokol faaliyetleri ile birlikte Göksu'nun bir devlet bahçesi izlenimi vermektedir.

3.6.2. Değişen Mahalle Yapısı ve Kent Çeperinde Bir Merkez

Göksu ve çevresinde, muhtarlıkların, karakolların ve üretim alanlarının meydana getirilmesiyle XIX. yüzyılda mekânsal değişim açısından ayırt edecek önemli gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bu değişimlerden ilki, muhtarlıkların kurulmasıyla Sinan Çelebi, Cami-i Atik Sultan Mehmed Han ve Kadıasker mahallelerinin Anadoluhisarı Mahallesi çatısı altında birleşmesi ve kayıtların cami dışına çıkarılmasıdır. XIX. yüzyılın sonunda Anadoluhisarı "tamamen İslam hane" olarak gözlemlenmiş olsa da[839] XIX. yüzyılın ilk üççeyreğini kapsayan kayıtlarda muhtemelen muhtarlıkların kurulması ve yeni görünen üretim kolları ile gayrimüslim kişilere rastlanmakta ve klasik döneme ait mahalle yapısının

[835] Can, *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*, 28.

[836] Gülsün, Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud dönemlerinde yapılan onarımları bildirmektedir. Ayrıca Özcan, 1792-1793 yıllarında hassa başmimarı olarak Mehmed Arif Ağa'nın Küçüksu Kasrı'nı onardığını belirtmektedir. Bk. Abdulkadir Özcan, "Mehmed Arif Ağa", *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*, mlf. Âlim Kahraman (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2012), 256–257; Gülsün, *Küçüksu Kasrı*, 19.

[837] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Tasnifi Hariciye [C.HR.]*, No. 60 Gömlek No: 2965, H- 11 Ra. 1220 / M- 9 Haziran 1805.

[838] Sultan Abdülmecid'in tahttan indirilirken çocukları Murad ve Abdülhamid'in Göksu'da bulunduğu bilgisi için bk. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz: Hayatı - Hal'i - Ölümü*, haz. Fahrettin Gün (İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2013), 22.

[839] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 156.

değiştiği anlaşılmaktadır. İkinci olarak, Devlet ve Milletler Bahçesi Göksu başlığı altında bahsi geçen karakolların idari yetkileri nedeniyle Göksu'nun merkez olma vasfı kazandığı düşüncesi, yine bu yüzyıla ait temettuât ve nüfus defterlerinde yer alan ticari işlevler üzerinden destek bulmaktadır. Artan ticari işlevler ile XVI. yüzyıldan itibaren pazar kurulur yer olan ve Boğaziçi'nde şehir özelliği taşıyan Anadoluhisarı'nın bu dönemde de bu özelliklerini devam ettirdiği görülmektedir. Üçüncü olarak ise, XIX. yüzyılda zirai üretimin yanı sıra tarım dışı üretiminde mekânı haline gelen Boğaziçi'nde Beykoz, İncirköy ve Anadoluhisarı (ve Göksu),[840] istihdamın haricinde nizamnameler ile yapılan yönlendirmelerle göç alan bir kent çeperi izlenimi vermektedir. Bu doğrultuda artan bekâr nüfusu, bir araya gelerek tutabilecekleri evlerin haricinde bekârların ikamet edebileceği tekkelerin varlığı ve inşa edildiği görülen bekâr odaları, yeni formda üretim mekânına dönüşen Göksu'nun kent çeperi görünümü kazandığı ve bu durumun 1877 yılı sonrasındaki göç ve üretimin yerleşimine öncülük ettiği düşünülmektedir.

XIX. yüzyılda idari yapı ile birlikte değişim gösteren Göksu ve çevresi, yeni mahalle formu ile kozmopolit bir yapıya kapı aralamıştır. Değişen mahalle yapısının, Gülersoy'un Göksu eğlenceleri ile gayrimüslim yerleşimleri arasında kurduğu ilişkide olduğu gibi,[841] yeni işlevlerin ve yeni kullanıcıların oluşmasında etkisi olduğu belirtilebilir. Göksu ve çevresinde yer alan mahallelerin 1829 yılı sonrasında Anadoluhisarı Mahallesi olarak kaydının tutulduğu ve bu kayıtlarda gayrimüslim nüfusunun yer aldığı görülmektedir. Bu durumu görünür kılan iki kaynak bulunmaktadır, bunlardan ilki Ceride Nezareti bünyesinde yer alan nüfus defterleri (1834-1880), diğeri ise Maliye Nezareti'nde kayıtlı temettuât defteridir (1845).

İlk olarak, Ceride Nezareti'nin kurulduğu 1831 yılı sonrasında tutulduğu görülen nüfus defterlerinden Beykoz'a ait olanlar İrfan Dağdelen tarafından incelenmiş ve transkripsiyonu yapılmıştır. Dağdelen'in 1834 yılında yazılmaya başlandığını düşündüğü defterlerin son kayıt tarihi 1880 yılı olarak görülmektedir.[842] Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan 56, 181, 182, 198, 270, 324, 330, 436, 537 ve 542 numaralı 10 adet defterin hane, bekâr, gayrimüslim, askere gönderilen nefer, değirmen ve fırınlarda çalışan gayrimüslim veya Ermeni kişilere göre ayrı ayrı tutulduğu görülmektedir. Buna göre 270 numaralı defterde Değirmen-i Göksu'da 6 gayrimüslim değirmenci, 330 numaralı defterde ise Anadoluhisarı Değirmeni ve Fırını olarak kayıtlı 7 Ermeni fırıncı ve değirmenci bulunmaktadır.[843]

[840] Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikaları", 71, 79.
[841] Gülersoy, *Göksu'ya Ağıt*, 19–21.
[842] Dağdelen'in Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan 56, 181, 182, 198, 270, 324, 330, 436, 537 ve 542 numaralı 10 adet nüfus defterini incelemiş ve transkripsiyonunu tamamlamıştır. Dağdelen, defterlerin değerlendirilmesinde en son işlem yapılan tarihin 1876 yılı olduğunu belirtmektedir. Ancak 436 numaralı defterde olduğu gibi 1880 yılına ait kayıtlar da görülmektedir. Dağdelen, *Beykoz Nüfus Defterleri*, 23, 564-565.
[843] Dağdelen, *Beykoz Nüfus Defterleri*, 26.

Değirmen-i Göksu'da kayıtlı 6 kişiden 5'inin 1844 yılı sonrasında memleketlerine döndüğü bilgisi bulunmaktadır.[844] Aynı tarihlerde Anadoluhisarı Değirmeni ve Fırını'nda kayıtlı 7 kişiden 6'sının da memleketlerine gittiği bilgisi bulunmaktadır.[845] Ekmekçi, tezgâhtar ve amele gibi detayların yer aldığı bu kayıtların çalışan bekârlara ait kayıtlar olduğu düşünülmektedir. Gayrimüslimlerin 1844-1850 yılları arasında farklı zamanlarda memleketlerine döndüğü ancak yeni kayıtların yapılmadığı dikkat çekmektedir. Yeni kayıtların farklı bir defterde tutulmuş olması muhtemeldir.

Gayrimüslim nüfusun kaydını gösteren ikinci kaynak ise, Maliye Nezareti'nde kayıtlı olan 1845 tarihli Anadoluhisarı'na ait temettuât defteridir.[846] Bu tarihten önce Yavuztürk'ün çalışmasını yaptığı 1840 yılına ait bir temettuât defteri daha bulunmaktadır, ancak bu çalışma içerisinde Anadoluhisarı'nda gayrimüslim kaydı görünmemektedir.[847] 1845 yılına ait defterde ise sarraf Simon Zemin, bakkal Aci Ustavri Zemin ve çömlekçi Apustol Zemin olarak aynı aileden olduğu görülen kişilerle birlikte yine sarraf olan Misak adında bir gayrimüslimin kayıtları bulunmaktadır.[848] Göksu ve çevresinde yer alan bu kayıtlar, gayrimüslimlerin bu dönemde yerleşimlerinin olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında eğlence ile bağdaştırılan gayrimüslim nüfusun,[849] önceki yüzyıllarda bulunan çömlekçilik işiyle uğraşmalarının yanı sıra sarraflık gibi dönemin finans işlevini de bu çevreye getirdiği anlaşılmaktadır. Bu dönem sarrafların bu alanda bulunması sadece ticari varlıkla değil -aşağıda sözü edilecek olan- artan işçi sayısıyla birlikte değerlendirilebilir. Çalışmak için bu bölgeye göç eden insanların elde ettikleri kazançlarını bu sarraflarda tutmuş olmaları muhtemeldir.

Göksu'da gayrimüslimlerin yerleşim alanları ise önceki yüzyıllarda çömlekhanelerin ve Göksu Köprübaşı İskelesi olarak belirlenen alandan başladığı düşünülmektedir. Bu alandan itibaren Meryem Ana Ayazması'nın olduğu kısımlara doğru ilerlediği ifade edilebilir. Bu kanaat öncesinde Gülersoy'un aktarımlarında yer almasının[850] yanı sıra aynı aileden olduğu düşünülen gayrimüslim kişilerin çömlekçilik, bakkallık ve sarraflık yapıyor olması ve tarihsiz krokide çömlekhaneye ait fırının olması[851] ve bakkalların yer alması ile destek bulmaktadır. Yine bu krokide okunuşu yağhane olarak tahmin edilen kısmın sarraf Simon Zemin'e ait bir yapı veya dükkân olduğu düşüncesi yakın bulunmaktadır (Bk.

[844] Dağdelen, *Beykoz Nüfus Defterleri*, 450.
[845] Dağdelen, *Beykoz Nüfus Defterleri*, 494.
[846] BOA, *Maliye Nezareti Temettuat Defterleri [ML.VRD.TMT.d]*, No. 3075, H- 29 Z. 1261 / M- 29 Aralık 1845; Ayrıca bk. EK 18.
[847] Bk. Yavuztürk, *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*.
[848] Ayrıca Niko Zemin olarak Ereğli'ye gittiği belirtilen bir kişi daha bulunmaktadır. İlgili kayıtlar için bk. EK 18
[849] Gülersoy, *Göksu'ya Ağıt*, 21.
[850] Gülersoy, *Göksu'ya Ağıt*, 19.
[851] Krokide sadece fırın olarak geçmektedir. Krokide görünen 3 adet fırından en az bir tanesinin çömlekhaneye ait olduğu düşünülmektedir. Diğer fırınların ise gayrimüslimlerin çalıştığı ekmek veya simit fırınlarından olması muhtemeldir. Bk. Harita 3-31

Harita 3-31). Bu muhtemel yerleşimlerle Abdülaziz Bey'in Kandilli için ifade ettiği sahilde İslam haneler, sırtlarında Ermeni haneleri ifadesini[852] Anadoluhisarı ve Göksu'da gayrimüslimler için düşünmenin mümkün olduğu görülmektedir. Hangi zaman diliminde yerleştikleri bilinmeyen gayrimüslim nüfusun 1829 yılı sonrasında yeniden yapılandırılan mahalle ile birlikte görünür olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde gayrimüslim milletlerin Göksu'ya olan rağbetinin değişen mahalle yapısı ile mekânda yer tutmaya başladığını, bu yerleşimlerin de yine mahallenin çeperine yapıldığı anlaşılmaktadır.

Harita 3-31: Çömlekçiler bölgesini gösteren tarihsiz kroki

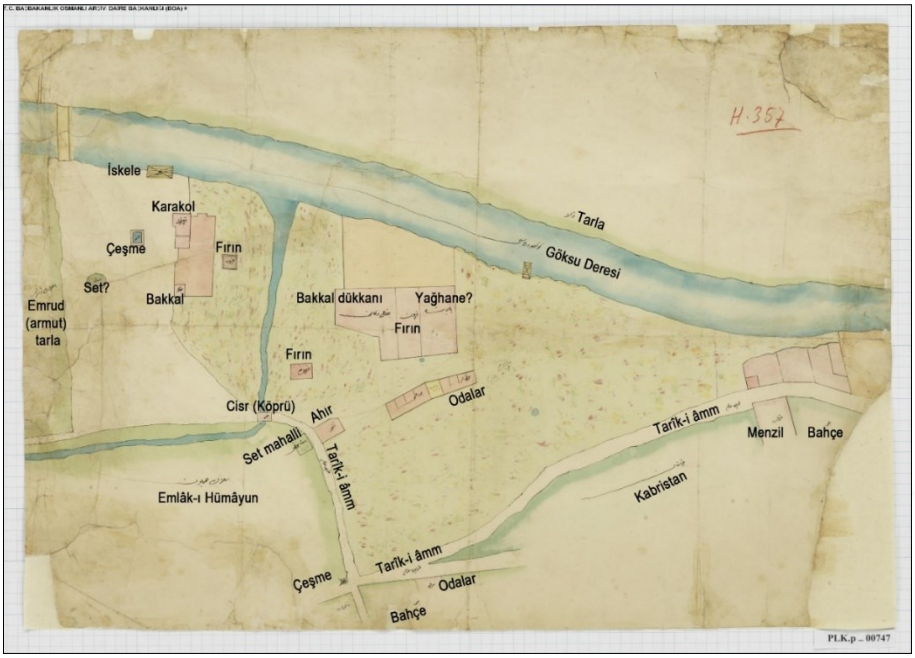

(Kaynak: BOA, PLK.p, No. 00747; dijital restorasyon ile aktarılmıştır.)

Göksu ve çevresinin XIX. yüzyıldaki idari yapılanma ile Boğaziçi'ndeki öneminin arttığı görülmektedir. İhtisap Nezareti'ne ait karakol yapıları ile idare ve kontrol merkezine dönüştüğü görülen Göksu, içerisinde ve çevresinde bu dönem yer alan ticari işlevler ile de bu durumu desteklemekte, şehirsel alan vurgusunu güçlendirmektedir. Çörekçi, kahvehane, berber, abacı, terzi gibi çok sayıda görülen şehir fonksiyonları ile bürokratik işlerin olduğunu gösteren kâtiplik gibi mesleklerin varlığı ile bu çevrenin merkez niteliğini artırdığı görülmektedir (Bk. Tablo 3-3; Tablo 3-5). Bunların haricinde Adalet Nazırı gibi üst düzey devlet adamlarının bu çevrede ikametlerinin yanı sıra ticarethanelerin varlığı, devlet adamlarının bu çevreye olan ilgilerinin sayfiye dışında merkezi alan yatırımlarına evrildiği ifade edilebilir (Bk. EK 18). Devlet ve Milletler Bahçesi Göksu başlığı altında ele alınan karakol yapıları ve

[852] Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, 156.

temettuât ve nüfus defterlerinde ortaya çıkan yoğunluklar ve şehirsel işlevler, Tanzimat süreciyle birlikte Göksu ve çevresinin merkezi alan niteliğinin arttığını göstermektedir.

Tablo 3-3: Anadoluhisarı Mahallesi'ne ait temettuât defterlerinde yer alan meslekler ve kişi sayıları

Meslekler	1840*	1845	Meslekler	1840*	1845
Balıkçı	-	3	Bekçi	-	1
Kayıkçı	7	10	Oduncu (Hattab)	1	1
Kayıkçılar kethüdası	-	1	Çiftçi	-	1
Şişeci	-	1	Rençber	-	18
Attar	1	1	Fundacı	-	3
Terzi	-	1	İkinci muhtar	-	1
Bakkal	-	2	İmam	2	2
Çörekçi	-	2	İmam ve Mektep Hocası	-	1
Yoğurtçu	-	1	Attar ve Mektep Hocası (müezzin)	1	1
Sütçü	-	1	Sabık Maliye Müşiri	-	1
Kuyucu	-	1	Sabık İstanbul Kadısı	-	1
Çömlekçi	-	1	Sadrazam Müsteşarı	-	1
Kalaycı	1	1	Kâtip	-	1
Hancı	-	1	Serasker Müsteşarı	-	1
Kahveci	2	1	Deavi (Adalet) Nazırı	-	1
Berber	4	10	Beykoz Voyvodası vekili	1	1
Sarraf	-	2	TOPLAM	20	76

*1840 yılına ait veriler Şükriye Pınar Yavuztürk'ün çalışmasından elde edilmiştir.

Önceki yüzyıllarda zirai üretim ile şenlendiği bilinen Boğaziçi'nin XIX. yüzyılda tarım dışı üretim nedeniyle göç aldığı görülmektedir. Daha önce ifade edilen Sultan III. Selim (1789-1807) dönemi ile başlayan Beykoz ve çevresindeki sanayi üretiminin (kâğıt,[853] çuha, deri ve kundura gibi fabrikalar[854]) XIX. yüzyılın başından itibaren Boğaziçi'ne –yeni- kent çeperi izleri düşürdüğü görülmektedir. Sanayi devrine ait kent çeperinin oluşmasında üretimin yer seçimi etkisiyle birlikte önce Ebniye-i Hassa Müdürlüğü (1831) ve sonrasında Şehremanet'in planlama ve imar faaliyetlerinin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. İdari aktörlerde bahsi geçen ahşap yapıya izin verilmemesi[855] ve müstakil bekâr odalarının yasaklanması[856] söz konusu etki örneklerindendir. Bu bağlamda yayınlanan nizamnamelerin

[853] Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikaları", 71.

[854] Göney, "Beykoz ve Çevresiyle İlgili Bazı Tespitler", 28.

[855] Yangınlar nedeniyle ahşap yapının yasaklanmasına dair ilk adımın 1839 tarihli layihada atıldığı, bu yasağın 1875 yılına kadar esnek (ekonomik güce bağlı) tutulduğu görülmektedir. Konu ile ilgili bk. Bilsel, "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması", 8/500; Yörüten - Hamamcıoğlu, "19. Yüzyılda Düzenlenen İstanbul Tarihi Yarımada'daki Ayvansaray ve Samatya Yangın Alanlarında Günümüzdeki Kentsel Dokuların İncelenmesi ve Karşılaştırılması", 15.

[856] Bk. 1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi; Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, II/1036.

merkez ve çeper ayrımı yaptığı, üretimle başlayan yönlenmenin yasal düzenlemelerle desteklendiği görülmektedir.

Göksu'nun (Anadoluhisarı) İncirköy ve Beykoz'daki fabrikalara yakınlığı, şehir işlevlerini barındırması ve tarımsal üretimin yanı sıra yapı malzemesi üretimi ile bekâr nüfusun, emek göçünün adresi olduğu anlaşılmaktadır. Bu değişim 1834-1880 yılları arası kayıtların yer aldığı nüfus defterleri, 1840 ve 1845 tarihli temettuât defterleri, bu döneme ait olduğu düşünülen kroki ve XIX. yüzyılın başından itibaren bu bölgede artış gösterdiği düşünülen tekke ve tarikat faaliyetleri üzerinden okunabilmektedir.

İlk olarak, Anadoluhisarı, Beykoz ve Kanlıca'ya ait aile, bekâr ve gayrimüslimler olarak farklı nüfus defterlerinden bekarlara ait defterlerde artan kayıt sayısı, XIX. yüzyılda bu bölgeye entegre edilen sanayi üretimi ile oluşan banliyönün anlaşılması için önemli bir veri kaynağıdır. Transkripsiyonu yapılan 10 defterden 181 ve 436 numaralı defterlerin bekâr Müslümanların kaydını tuttuğu görülmektedir. Defterlerin yazımı esnasında geçici ve kalıcı yerleşik kişilerin dışında başka yerde ikameti bulunmayan kişilerin de bu defterlere yazıldığı belirtilmektedir.[857] Yine bu defterlerden 181 numaralı defterin kayıtlarında en son 1852 yılına ait geliş veya gidiş notlarının düşüldüğü, 436 numaralı defterde ise bu notların 1857 yılından başladığı ve 1880 yılına kadar devam ettiği görülmektedir.[858] Bu duruma dayanılarak farklı tarihlerde yazıldığı anlaşılan defterlerden 181 numaralı defterde toplam 1819 bekâr kaydı mevcutken, 436 numaralı defterde bu sayı 2887'ye yükselmektedir. Yine bu iki deftere göre Anadoluhisarı'na kayıtlı bekâr sayısının arttığı ancak artış hızında Kanlıca ve Beykoz'un gerisinde kaldığı, İncirköy'deki kayıt sayılarında ise düşüş olduğu görülmektedir (Bk. Tablo 3-4).

Söz konusu kayıt sayısındaki bu artış veya düşüş bekâr sayısındaki çokluğun yanı sıra hareketliliğin göstergesi olarak anlaşılması gerekmektedir. Anadoluhisarı kayıtlarından değerlendirilmesi gerekirse, 181 numaralı defterde yer alan 396'ya kadar numaralandırılan kayıtların 5 tanesi boş olup, 391 kişi bilgisi işlenmiştir. Bu kişilerden ise yalnız 8'inde herhangi bir yere gittiği ya da nakledildiği notu düşülmemiş olup, geri kalan 383 kişinin 1844-1852 yılları arasında farklı ay ve yıllarda memlekete dönüş, başka karyeye nakil, ölüm veya Asakir-i Nizamiye'ye gittiği gibi notlar bulunmaktadır. 1857-1880 yılları arasında yazıldığı düşünülen 436 numaralı defterde ise boş kayıt olmayıp 511 kayıtta benzer durumlar geçerlidir. Bu iki defterin yazıldığı yıllar içerisinde herhangi bir ay veya yıl gözetilerek kişi sayısı belirlenememektedir. Bu belirleme güçlüğünün nedeni ise, geliş tarihi belirli olmayan çok sayıda kayıtın bulunması veya bazı kayıtlardaki kişilerin kısa süreli yerleşimleridir (Bk. Şekil 3-10).

[857] Dağdelen, *Beykoz Nüfus Defterleri*, 24–27.
[858] Dağdelen, *Beykoz Nüfus Defterleri*, 137-241, 509-661.

Şekil 3-10: İrfan Dağdelen'in Beykoz Nüfus Defterleri çalışmasında yer alan kişilerin görünüm örneği

Tablo 3-4: 181 ve 436 numaralı nüfus defterlerine ait bekarlara dair kayıt sayıları[859]

	Yerleşim Yeri	Kayıt			Yerleşim Yeri	Kayıt
181 numaralı defter	Anadoluhisarı	396		436 numaralı defter	Anadouhisarı	511
	Kanlıca	300			Kanlıca	591
	Vaniköy	29			İncirköy	148
	İncirköy	190			Yalıköy	487
	Yalıköy	136			Beykoz	963
	Beykoz	378	556		Akbaba	23
	Beykoz Debbağhanesi	178			Dereseki	54
	Anadolukavağı	136			Anadolukavağı	110
	Poyraz Limanı	28				
	Akbaba	11				
	Anadolufeneri	8				
	Revancık Kalesi	10				
	Dereseki	19				
	Toplam	1819			Toplam	2887

Nüfus defterlerine göre kesin sayı belirlenemese de farklı tarihlerde ve aynı formatta yazılmış iki defter arasında meslek ve kişi sayıları üzerinden kıyaslama imkânı bulunmaktadır. İki defterin kapsadığı yıl sayılarında önemli fark olmasına rağmen, 23 yıllık bir süreci kapsadığı anlaşılan 436 numaralı defterde kayıt sayısı düşen kayıkçılık, bağcılık ve hamama ait meslekler dikkat çekmektedir. Sebzeci kayıkları hariç pazar, gübre, kireç gibi diğer tüm kayık çeşitlerinin bir meslek grubunda ele alındığı Tablo 3-5'te, 1857-1880 yılları arasında görülen kayıt sayısındaki düşüşün Şirket-i Hayriye'nin kurulması nedeni ile olduğu düşünülmektedir. Özellikle 1870 yılı sonrası Göksu Deresi üzerinde kayıkhanelerin yerini konutların alması da bu azalmanın bir sonucu olarak görülmektedir (Bk.

[859] Dağdelen'in eserinde yer alan veriler düzenlenerek yeniden aktarılmıştır. Dağdelen, *Beykoz Nüfus Defterleri*.

Şekil 3-11). Bunların yanı sıra hamallık, su işleri, yoğurtçuluk ve kasaplık gibi farklı uzmanlıkların 1857-1880 yılları arasında yer alması bu çevrede artan nüfus için bir gösterge olmaktadır (Bk. Tablo 3-5).

Tablo 3-5: Anadoluhisarı'nda kayıtlı bekârların meslek ve kayıt sayılarının karşılaştırılması

181 numaralı deftere göre Anadoluhisarı bekârları (1844-1852)			
	Meslek		**Kayıt**
	Kayıkçı		153
	Kalafatçı		3
	Rençber		26
	Bağcı		22
	Türbedar		1
	Kahveci		1
	Hamam	Tezgâhtar	1
		Kafesçi	1
		Külhancı	1
		Hademe	6
	Salepçi		2
	Simitçi		1
	Berber		2
	Bozacı / Muhallebici		7
	Sebzeci		6
	Börekçi		4
	Aşçı		3
	Eskici		1
	Sepetçi		2
	Hademe (Gulâm)		1
	Meslek yazılmayan		147
Toplam			**391**

436 numaralı deftere göre Anadoluhisarı bekârları (1857-1880)			
	Meslek		**Kayıt**
	Kayıkçı		143
	Kalafatçı		6
	Rençber		69
	Bağcı		19
	Türbedar		0
	Kahveci		1
	Hamam	Tezgâhtar	0
		Kafesçi	0
		Külhancı	0
		Hademe	2
	Salepçi		5
	Simitçi		1
	Berber		2
	Bozacı / Muhallebici		7
	Sebzeci		0
	Börekçi		1
	Aşçı		8
	Eskici		1
	Sepetçi		2
	Hademe (Gulâm)		0
	Taş ustası		1
	Manav		3
	Yoğurtçu		1
	Kasap		5
	İbrahim Rahmi Paşa	Haznedar	1
		Kavasbaşı	1
		Tebasından	1
		Defterdar	1
		Divan kâtibi	1
	Seyis		3
	Çoban		3
	Sucu		7
	Hamal		31
	Nalbant		1
	Yalı Bekçisi		1
	Lağımcı		1
	Meslek yazılmayan		182
Toplam			**511**

Şekil 3-11: Göksu Deresi üzerinde yer alan kayıkhanelerin konuta dönüşümü

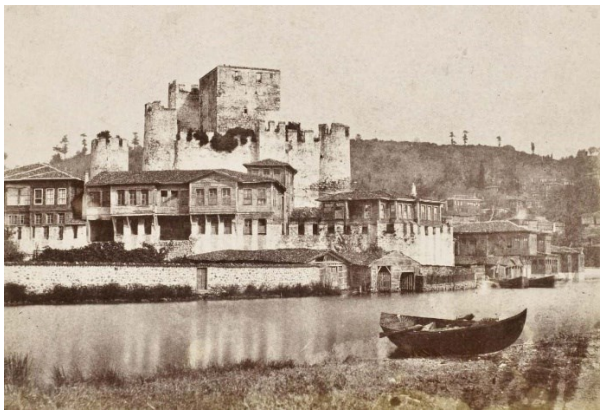

(Kaynak: (Solda) Adolphe Saum, *Anadoluhisarı-Göksu*; (sağda) Abdullah Freres, *Anadoluhisarı-Göksu,* Eski İstanbul Fotoğrafları Arşivi(Saum; Freres), Erişim: 12.09.2021)

Diğer yandan Göksu ve çevresinde tarım dışı üretimin başladığı ve İstanbul için yapı malzemesi temini sağladığı anlaşılmaktadır. Anadoluhisarı'na ait 1840 ve 1845 tarihli temettuât defterleri karşılaştırıldığında; 1840 yılında Anadoluhisarı'na kayıtlı kireç kayığı görülmezken,[860] 1845 yılında 11 adet kireç kayığı bulunmaktadır (Bk. EK 18). İstanbul merkezinde ahşap yapının istenmediği görülen 1839 layihası[861] sonrasında yaşandığı görülen bu gelişme, İstanbul'da kâgir yapı inşasının arttığını ve inşaatlar için bu yıllarda Göksu'nun yapı malzemesi olan kireç temininde bulunduğu anlaşılmaktadır. Kireç üretiminin yeri ise 1910 yılı haritasında Meyhane Deresi boyunda, günümüzde Göztepe - Kavacık mevkiinde olduğu görünmektedir.

[860] Yavuztürk, *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*, 76.

[861] Bilsel, "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması", 8/500.

Harita 3-32: 1910 yılına ait haritada kireçhanenin yeri

(Kaynak: İstanbul Şehri ve Civarı Haritası, TTK Kütüphanesi, A/4888 - bir kısmı düzenlenerek aktarılmıştır)

Üretim nedeniyle yaşanan emek göçünün Göksu ve çevresinde oluşturduğu banliyö izlerinin görünür olduğu bir diğer yer tarihsiz olarak bulunan kroki ile onu teyit eden 1906 tarihli haritadır. XIX. yüzyılın ortasına doğru Haliç'teki sanayinin desantralize edilme uğraşı,[862] güvenlik sorunu,[863] kolera salgını[864] ve yangınlar gibi nedenlerin yanı sıra toplumsal düzen nedenleri de olduğu düşünülen müstakil bekâr odalarının kent merkezinin dışına çıkarılmasının gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Bunun sonucunda 1848 yılında yayınlanan Ebniye Nizamnamesi ile Dersaadet ve Bilad-ı Selase'de çarşı içi ve mahalle arası yerlerde müstakil bekâr odalarının yasaklandığı[865] görülmektedir. Bu yasağın bir yansıması olarak tarım ve tarım dışı üretimin mekânı olan Boğaziçi'nde bekâr odalarının arttığı, ancak Göksu'da bu yasağın öncesinde odaların olduğu düşünülmektedir. 1845 tarihli temettuât defterinde çörekçilerle başlayan bekâr kayıtlarında 3 numarada Ali bin Mehmed adlı kişinin hancılık yaptığı, 4'ten 20'ye kadar

[862] Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi bünyesinde düzenlenen "Kent Tarihi ve Morfoloji Atölyesi" adlı programda "İstanbul Fevzipaşa Caddesi ve Yeni Caddelerin Oluşumu" başlıklı konuşmasında Haliç'teki sanayinin desantralizasyonuna değinen Prof. Dr. H. Burcu Özgüven, gelişen ulaşım sanayisi nedeniyle XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde artık yüksek tonajlı gemilerin Haliç'e girememesini bir etken olarak ifade etmiştir.

[863] Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*, 133–152.

[864] Yıldırım, "İstanbul'da Sağlık Hayatı", 4/99.

[865] Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, II/1036.

olan numaralarda ise rençberle ile fundacıların kalıyor olması,[866] ardışık olarak gelen numaraların odalara ait olabileceğini düşündürmektedir. Yine 30 numarada kaldığı görülen berberin ise bağımsız bir odada kaldığı görülmektedir. Bu durum çömlekçiler bölgesini gösteren krokide iki farklı yerde odalar olarak ifade ediliyor olması ile de örtüşmektedir (Bk. Harita 3-33). Odaların görünüme girdiği bir diğer kayıt 1906 yılına ait eskiz biçimindeki haritadır.[867] Aynı haritaya Ayvansaray'a ait farklı bir çizimin de eklendiği görülmektedir. Bu alanı gösterir kısımda ise odaların yer aldığı tarihsiz krokide bakkal, fırın ve yağhane olarak görünen dükkânların 1906 yılında terzihane ve fırın olarak görüntüye girdiği ancak o yılda "münhedim" yani "yıkılmış, harabe" olduğu ifade edilmiştir (Bk. Harita 3-34). Odaların 1845 yılında ağırlıklı olarak rençberler tarafından kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ancak nüfus defterlerinde göze çarpan bekâr kayıkçıların ve sonraki yıllarda hamalların barınma yerlerinin kireçhaneye ve iskelelere yakınlıkları nedeniyle bu alanda olması muhtemeldir. Ayrıca kayıkçıların, fırın ve kireç çalışanları ile aynı bekâr odalarında kalmadıkları, kendilerine tahsis edilen hanlarda barındıkları bilgisi bulunmaktadır.[868] Bu durum rençberlerde olduğu gibi aynı ya da yakın meslek çalışanlarının bir arada kaldığı, kroki ve haritalarda tespit edilebilen iki ayrı adada yer alan odalardan başka odaların olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Harita 3-33: Tarihsiz krokide yer alan bekâr odaları

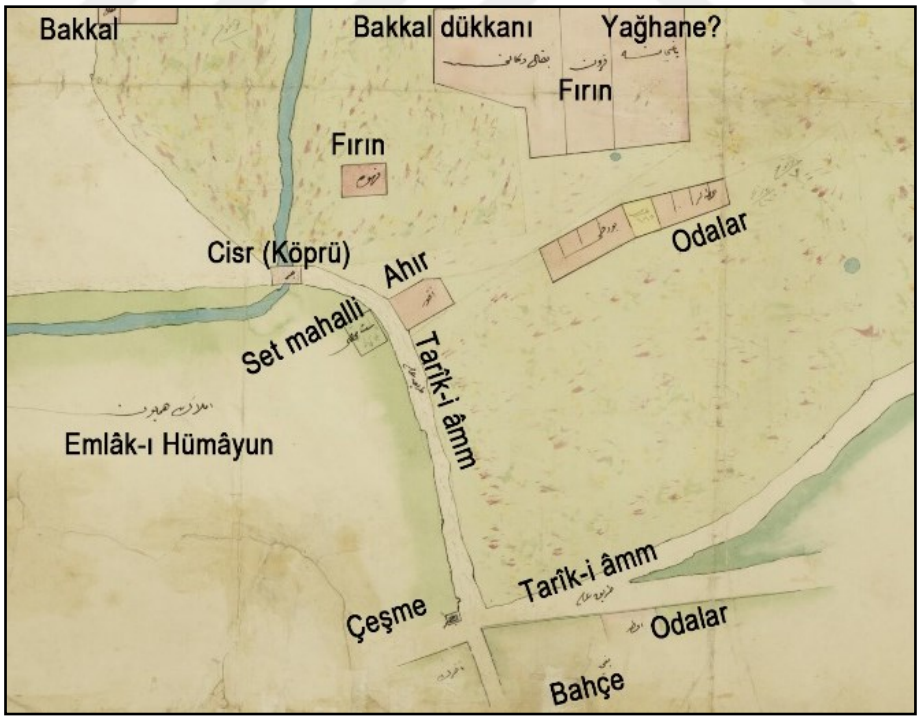

[866] BOA, *Maliye Nezareti Temettuat Defterleri [ML.VRD.TMT.d]*, No. 3075, H- 29 Z. 1261 / M- 29 Aralık 1845; Ayrıca bk. EK 18'de 3075-8 kayıtları.

[867] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Plan-Proje-Kroki [PLK.p]*, No. 00500, R- 17 Haziran 1322 / M- 30 Haziran 1906.

[868] Yavuztürk, *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*, 45.

(Kaynak: BOA, PLK.p, No. 00747; bir kısmı dijital restorasyon ile aktarılmıştır.)

Harita 3-34: 1906 tarihli haritada odaların görüntüsü

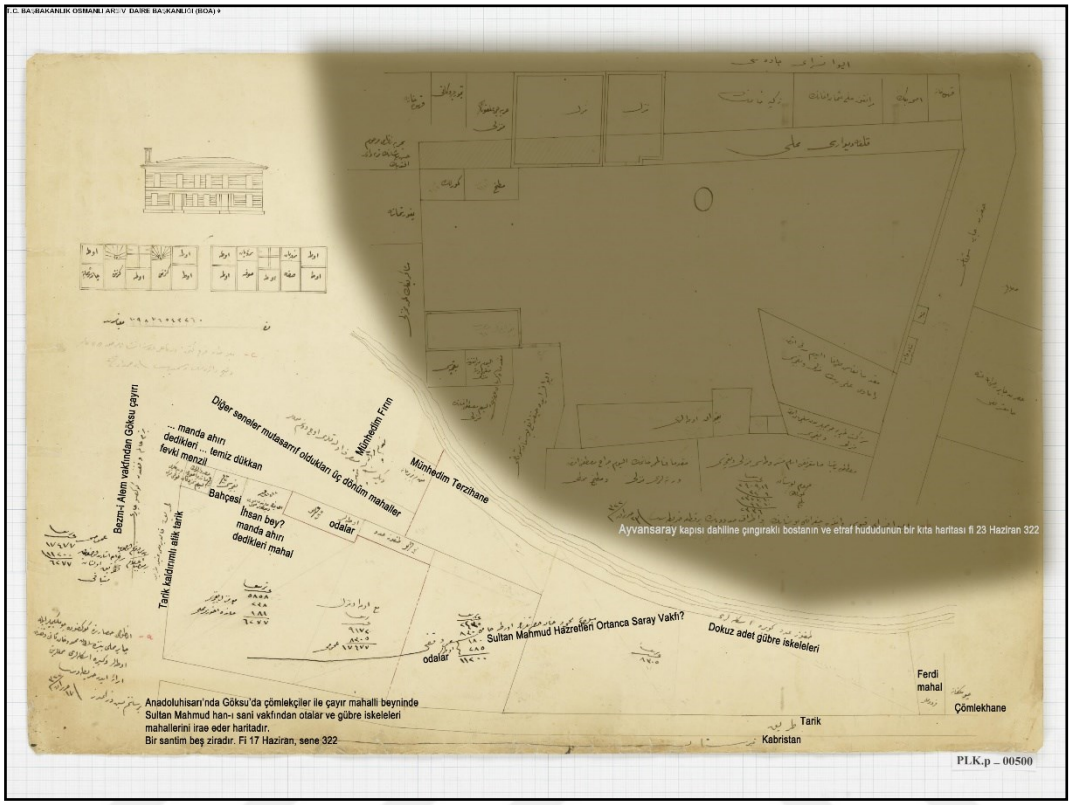
Ayvansaray kapısı dahiline çıngıraklı bostanın ve etraf hududunun bir kıta haritası fi 23 Haziran 322
Müneccimbaşı Mahallesi
Müneccimbaşı Camii
Müneccimbaşı Çeşmesi
Müneccimbaşı Sokağı
Müneccimbaşı Hamamı
Müneccimbaşı Hamamı Sokağı
Müneccimbaşı Hamamı Kuyusu
Müneccimbaşı Hamamı Kuyusu Sokağı
Müneccimbaşı Hamamı Kuyusu Sokağı
Müneccimbaşı Hamamı Kuyusu Sokağı

müdahale edilmemesi emri yer almaktadır.[872] Bu belgede yer aldığı üzere XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde imar edilen Şeyh Mehmed Rûmî Efendi Dergâhı veya Nazif Dede Tekkesi'nin[873] 1989 yılında tespit edilen yerinin 54 ada 78 numaralı parselde olduğu ifade edilmektedir.[874] Günümüzde bu numaraya isabet eden parsel yaklaşık 1.00 metrekare olarak görünmektedir.[875] Tekkenin yine aynı adada, verili parselin bulunduğu çevrede, İnönü Caddesi No:12'nin arkasına gelecek biçimde konumlandığı tahmin edilmektedir. Diğer yandan, rifâiyye tarikatına ait bir tekkenin olup olmadığı kesin değildir. Bu bilgilerle, XIX. yüzyıla ait kaynaklarda görünür olan tekkelerin emek göçü ve göç alan bölgelerde toplumun şehre uyumu açısından varlıklarının önemli olduğu, bu nedenle Göksu ve çevresinde bu yapılanmaların ortaya çıktığı düşünülmektedir.

XIX. yüzyılda üretimin Boğaziçi'nde yoğunluk kazanmasıyla Göksu'da görülen kent çeperi etkisi yeni yerleşim talepleriyle de görülür olmaktadır. Özellikle bu yüzyılın üçüncü çeyreğinde Saliha Sultan Vakfı, Şehremanet ve Evkaf-ı Hümâyun arasındaki yazışmalar, Göksu ve çevresinde nüfusun arttığı ve yerleşim talebi olduğunu göstermektedir. Vakfın mütevellisi Zeynep Hanım'ın 1875 yılından itibaren Sultan Bayezid ve Atik Hasan Paşa bahçelerinin arkasında yer alan vakfa ait arazinin satışı için uğraşları görülmektedir. Arazinin sinekli ve kayalık olması nedeniyle Zeynep Hanım'ın kaldırım ve lağım yaptırmak istediği, bunun için bir kısmının bahçe olarak satılmasını, Evkaf-ı Hümâyun ve Şehremanet'in satıştan alacakları komisyonlar ile arazinin altyapısının yapılmasını talep etmektedir. Talebin bu tarihlerde yapılacak masrafı karşılamayacağı belirtilerek reddedildiği görülmektedir.[876] Kayıtlarda görülen bu durum, emek göçünün yerleşim talebi oluşturduğu ancak taliplilerinin düşük gelirli olması nedeniyle imarını karşılayacak bir değere ulaşmadığını göstermektedir. Bahsi geçen arazinin yaklaşık yerinin belirlenmesi için 1918 yılına ait Necib Bey Haritası ile yine aynı yıla ait İstanbul Şehremaneti tarafından çizili kroki[877] kullanılmıştır. Arazinin 93 Harbi sonrasında yaşanan Balkan göçü ile imara açıldığı ve yine aynı yıllarda bir kısmının taş ocağı olarak kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir.

---

[872] BOA, *Cevdet Tasnifi Evkaf [C.EV.]*, No. 334, Gömlek No. 16968, H-23 B. 1229 / M-11 Temmuz 1814.

[873] Tekkenin tanımlaması farklı kaynaklarda değişmektedir. Örneğin, 1890 yılına ait Mecmua-yı Tekâyâ'da Nazif Dede Tekkesi olarak yer almaktadır. 1894 Depremi sonrası hasar tespitlerinin yer aldığı belgelerde ise Şeyh Mehmed Rumî Dergâhı olarak geçmektedir. Selami Şimşek, "Son Dönem Celvetî Şeyhlerinden Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Mecmûa-yı Tekâyâ'sı", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 21 (2007), 168; Sema Küçükalioğlu Özkılıç, *1894 Depreminin İstanbul Üzerindeki Etkileri (Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 452.

[874] Mustafa Özdamar, "Beykoz'dan Son Demetler", *Altınoluk Dergisi* 38 (1989).

[875] *T.C. Beykoz Belediyesi Kent Bilgi Sistemi* (Erişim 9 Ekim 2021) (Yayın Tarihi 9 Eylül 2021).

[876] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Şura-yı Devlet [ŞD.]*, No. 684 Gömlek No. 8, H- 25 Z. 1292 / M-22 Ocak 1876.

[877] İstanbul Şehremaneti, *Beykoz - Saliha Sultan Vakfı'ndan Göksu Çayırı arazisinin 34 Haziran tarihli musadda ifraz ve istikamet krokisidir* (İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Hrt_003560, R- 1334 / M- 1918); Ayrıca bk. EK 17.

Harita 3-35: Saliha Sultan Vakfı'na ait arazide taş ocağının bulunması

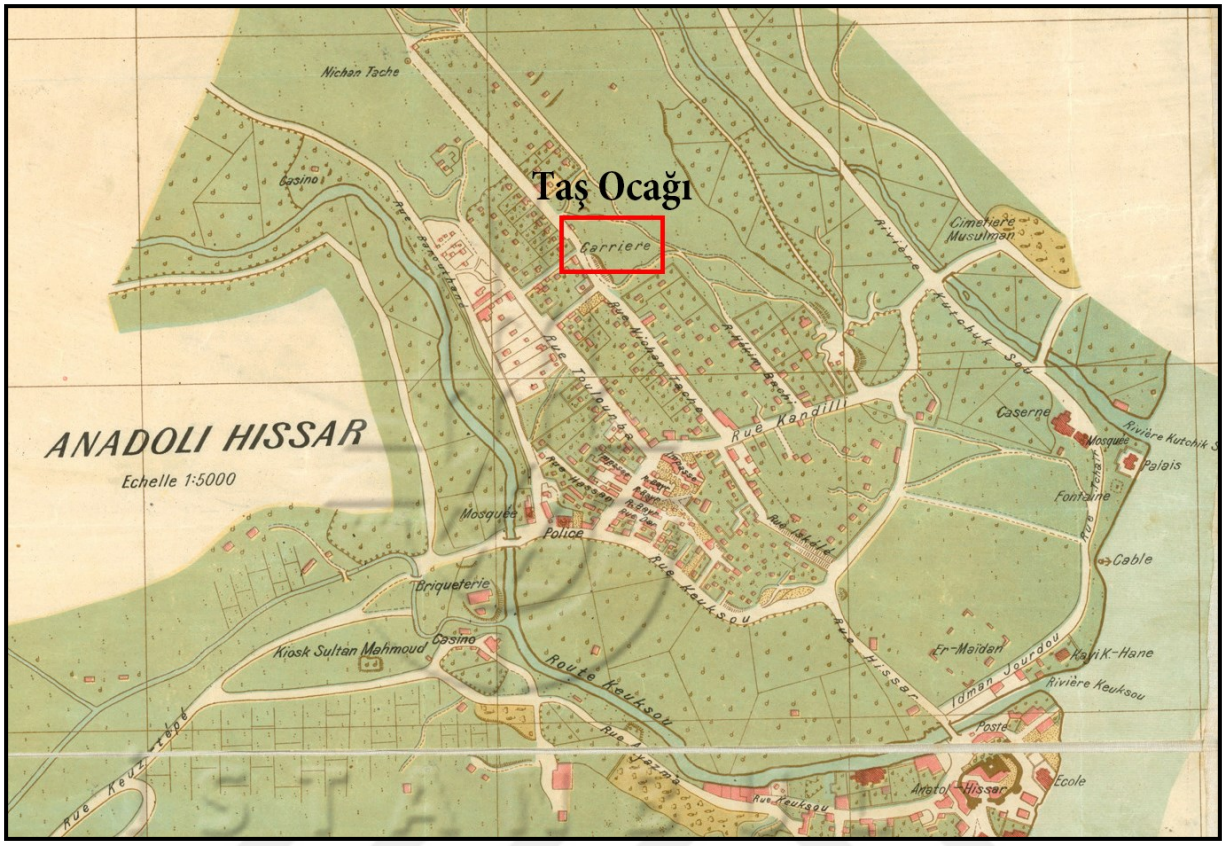

(Kaynak: 1918 Necib Bey Haritası, bir kısmı düzenlenerek aktarılmıştır.)

Göksu ve çevresinde 1877 yılı öncesinde imar maliyeti nedeniyle yerleşime açılmayan Saliha Sultan Vakfı'na ait örnek olsa da; ulaşım ve altyapıya ait hem şahıs, hem de kurum ya da kuruluşlara ait imar örnekleri bulunmaktadır. Bu örneklerin bir kısmı yeni, diğer kısmının ise yeniden inşa olduğu görülmektedir. Kaynaklarda bulunan ancak inşa yeri bulunamayan örnekler de mevcuttur. Bu konuda şahıs imarına örnek olan Ser Tahtırevanizade Mehmed Asım Bey'in 1809 tarihli hayratı olan çeşme gösterilebilir.[878] Diğer yandan banisi bilinmeyen, XIX. yüzyılda yapıldığı düşünülen bir başka çeşme görünmektedir. 1845 tarihli harita ve tarihsiz krokide yer alan çeşmenin bekâr odaları, karakol, fırın gibi yapılaşma sonrasında çömlekçiler bölgesinde imar edildiği düşünülmektedir. Bu döneme ait banisi ve yeri bilinen üçüncü çeşme ise Mehmed Ali Paşa Çeşmesi'dir. Yeniden inşa edildiği düşünülen çeşme, Muhaşşi Sinan Camii bitişiğinde sarnıçla birlikte olan çeşmedir.[879] Muhaşşi Sinan Camii'nin Batı bitişiğinde olan sıbyan mektebinin 1869/1870 yıllarında Mehmed Ali Paşa tarafından yapıldığı ifade

[878] Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet Tasnifi Belediye [C.BLD.]*, No. 71, Gömlek No. 3529, H-29 Ş. 1224 / M-9 Ekim 1809.

[879] Bk. Sinan Çelebi Mahallesi ve XVI. Yüzyıl Düğüm Noktaları; Şekil 3-5: Muhaşşi Sinan Camii, çeşme, su terazisi ve mektebe ait günümüz görüntüsü

edilmektedir.[880] Çeşme ve mektebin bir arada yenilendiği, dolayısıyla çeşmenin de 1869 yılında inşa edildiği düşünülmektedir. Ancak bu tarihlere göre iki yapının da banisinin 1868 yılında vefat eden Mehmed Ali Paşa değil,[881] vefatı üzerine ona atfederek eşi Adile Sultan tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonrasında Adile Sultan'ın bu mektepteki hoca ve talebelere vakıftan para verdiği anlaşılmaktadır. Dördüncü çeşme 1858 yılında yapılan Şerife Fatma Hanım Çeşmesi'dir.[882] Yeni yapıldığı düşünülen bu çeşme de Mehmed Ali Paşa da olduğu gibi Şerife Fatıma Hanım'ın vefatından sonra onun hayratı olarak yaptırıldığı görülmektedir. Bu çeşme ile yerleşimin Otağtepe yönünde gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ulaşım imarında ise İstanbul Şehremaneti'ne ve Şirket-i Hayriye'ye ait örnekler bulunmaktadır. Bunlardan ilki günümüz Kandilli-Göksu Caddesi'nden Körfez Caddesi'ne yer alan bağlantıdaki Cuma Yolu ve Göksu Köprüsü'nün imarıdır. Şehremanet'e ait 1870 tarihli haritada kırmızı kalem ve noktalı kesik ince çizgiler ile köprü yapılabilir iki yerin işaretlendiği ve sonrasında Cuma Yolu ile günümüzdeki köprü yerine (Şekil 3-12'de 1 numaralı yere) karar kılındığı anlaşılmaktadır.[883] Bu harita aynı zamanda 1878 yılı yangın haritası (bk. EK 5) ile birlikte Şirket-i Hayriye tarafından 1851-1854 yılları arasında yapılan vapur iskelelerinin yerini göstermektedir. Buna göre 1905 yılında hisar önünden günümüzdeki yerine geldiği düşünülen iskelenin[884] yer değiştirmediği görülmektedir. İskelenin 1845 tarihli haritada da görüldüğü üzere öncesinde var olduğu ve Şirket-i Hayriye'nin 1851-1854 yılları arasında iskeleyi vapurlar ve yolcuların biletli geçişi için uygun hale getirdiği, bu nedenle yeniden imar ettiği anlaşılmaktadır. Bunların haricinde Göksu ve çevresinde 1877 yılına kadar tespit edilen bir diğer imar faaliyeti ise telgrafhanenin açılmasıdır. Telgraf hattının 1862 yılında Rumelihisarı'ndan Anadoluhisarı'na çekildiği görülürken,[885] telgrafhanenin 1874 yılında açıldığı ifade edilmektedir[886]. Hisar duvarına bitişik olarak Toplarönü mevkiinde yer alan telgrafhane (PTT), günümüzde atıl vaziyette ayaktadır.

[880] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 354.
[881] Ferdâ Masak, "Âdile Sultan'ın Üsküdar'da Yaşadığı Mekânlar, Vakıfları ve Bugünkü Durumları", *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003: Bildiriler*, ed. Zekeriya Kurşun vd. (İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004), 2/125.
[882] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 442.
[883] Ayrıca bk. EK 4
[884] Anadoluhisarı için en önemlisi olduğunu düşündüğüm başvuru eserini ortaya koyan Baraz'ın iskele yerinin değişimi ile ilgili ifadesi 1905 yılında yapılmış bir onarımdan kaynaklanmış olabilir. Baraz, *Anadolu Hisarı*, 136.
[885] Göncüoğlu, *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları: Hisarlar ve Mahalleleri*, 116.
[886] Baraz, *Anadolu Hisarı*, 129.

Şekil 3-12: 1870 yılına ait haritada köprülerin tasarlandığının gösterimi

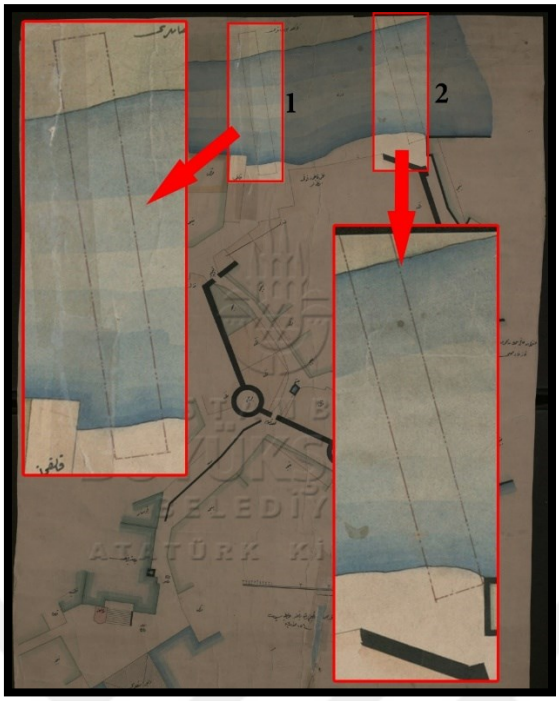

(Kaynak: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Hrt_004319'dan düzenlenerek aktarılmıştır.)

Şekil 3-13: Göksu Köprüsü yapılmadan önce Göksu ve Anadoluhisarı

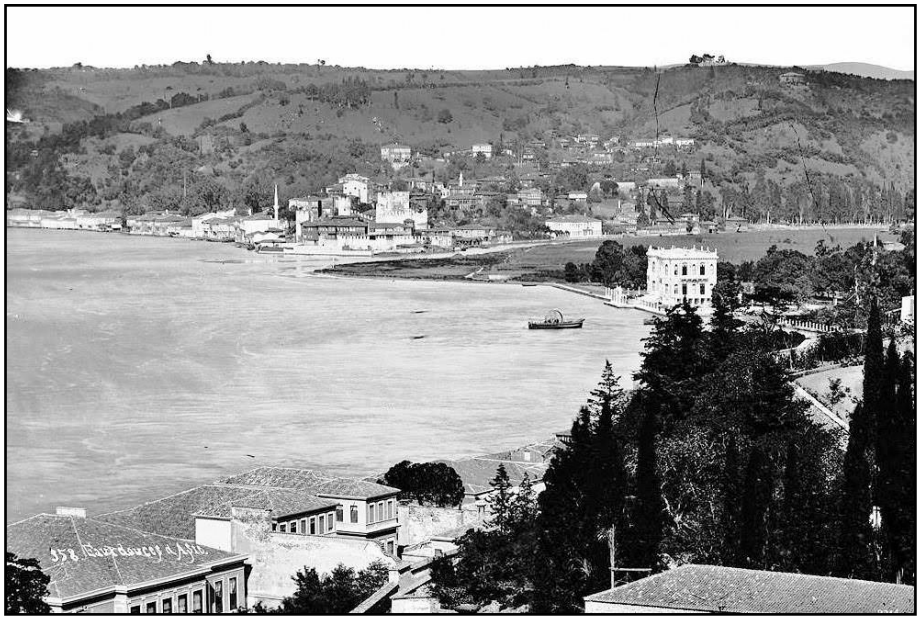

(Kaynak: *Küçüksu-Anadoluhisarı manzarası*, Eski İstanbul Fotoğrafları Arşivi, Erişim: 12.09.2020)

3.7. Değerlendirme

Göksu ve çevresinde 1877 yılına kadar olan değişimin kurumsal ve toplumsal iç içe geçen katmanları olduğu görülmektedir. XVIII. yüzyılda görünür olan devlet ricalince ikametin XIX. yüzyıldaki üretimle birlikte farklı sınıflarla iç içe geçmesi; değişen idari ve toplumsal yapı ile milletlerin iç içe geçmesi; Göksu'nun merkezi yapısıyla kent çeperi olarak gösterdiği üretimin iç içe geçmesi gibi değişime neden olan çok sayıda aktörün girift temasları sıralanabilir. Bu temaslar içerisinde Göksu, karakol yapılarıyla güvenlik merkezi, karakolların idari işlevler edinmesiyle idare merkezi, saraya ait programlar ve ikametleriyle kısmen devlet merkezine dönüştüğü anlaşılmaktadır. Mahalle sakinlerine ait mesleklerin çeşitlenmesi ve artan ticari işlevler de pekişen merkezi rolün yansıması olarak görülmektedir. Bununla birlikte XIX. yüzyılda değişen idari yapı ile tek bir mahalle çatısı altında birleşen Göksu ve çevresi için klasik döneme ait mahalle yapısının da değiştiği görülmüştür. Milletlere ait mahallenin çekirdek yapısındaki (dini yapılar) idari vasıfların muhtarlığa aktarılması ile farklı milletlerin aynı mahallede ikamet edebildiği gözlenmiştir. Göksu ve çevresinin milletlere açılması yalnızca mahalle yapısının değişimi ile değil, özellikle 1850 yılından sonra Beyoğlu, Galata ve Pera'dan taşan kültür ve sanat faaliyetlerinin mesirelere ulaşması ile de görülmektedir. XVIII. yüzyıl sonunda yoğunlaşan ve devam eden spor faaliyetine XIX. yüzyılın ikinci yarısında eklenen tiyatro faaliyeti milletlerin bir aradalığına önemli katkısı olduğu düşünülmektedir. Diğer yandan Boğaziçi'nin sanayi üretim mekânlarından biri olmasıyla Göksu'da yapılan bu faaliyetlerin dolayısıyla mesire alanının farklı sınıflar için erişilebilir mekân olduğu görülmektedir. Yine fabrikaların, devam eden tarım üretiminin, ulaşımın, yapı malzemeleri üretiminin emek göçüne neden olduğu, bu göç için de Göksu ve Anadoluhisarı'nın tekke, han ve bekâr odalarının bulunmasının yanı sıra merkezi yapısı ile de tercih noktası oluşturduğu düşünülmektedir. Göksu ve çevresinde 1877 yılına kadar görülen bu gelişmelerin, yukarıda yer aldığı üzere, tespit edilebilen yansıması ise Harita 3-36'da gösterilmeye çalışılmıştır.

Harita 3-36: Göksu ve Çevresi (1800-1877)

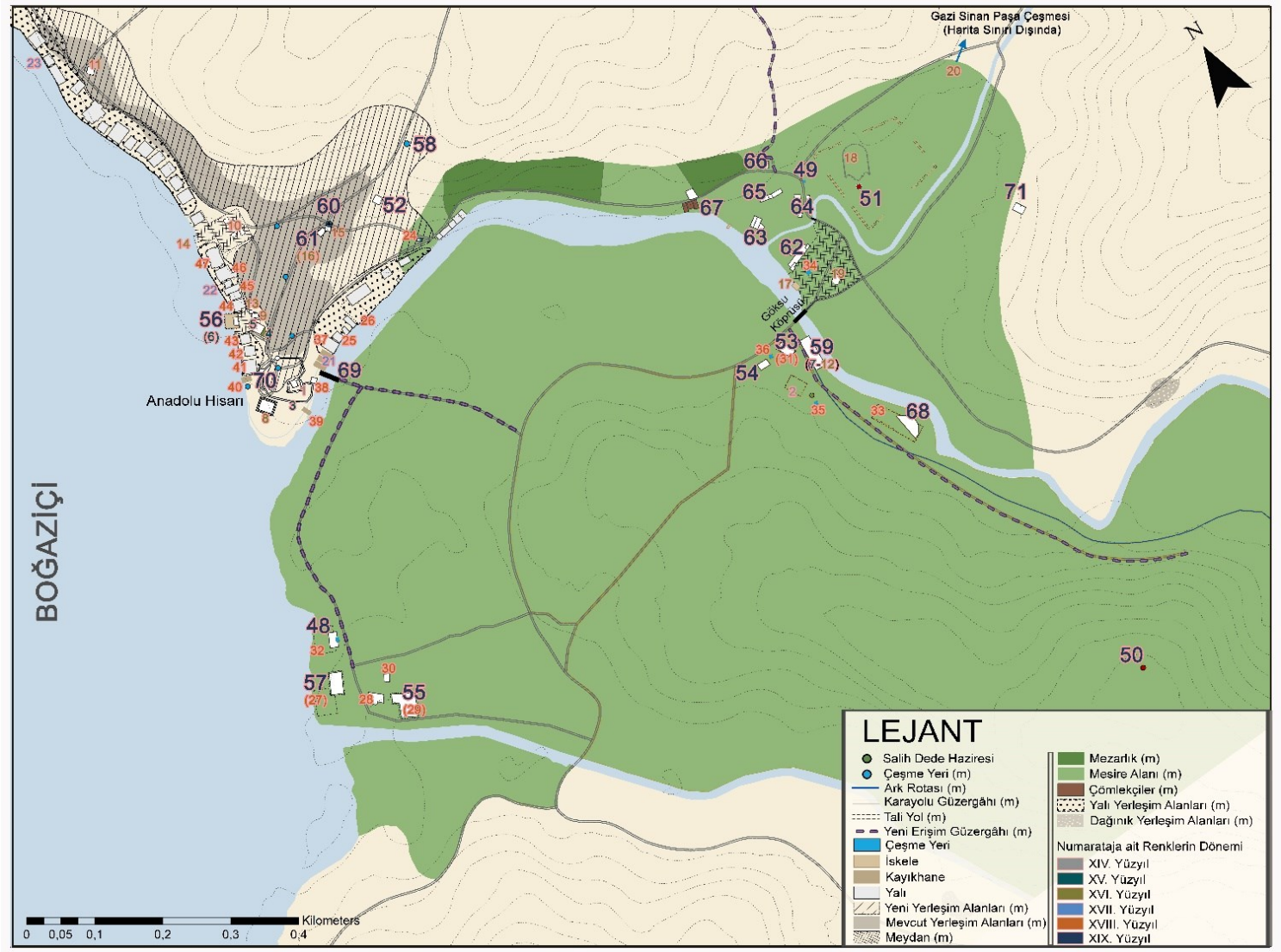

48-Küçüksu (Mihrişah Valide Sultan) Çeşmesi ve Namazgâhı 49-Çeşme, 50-Nişangâh (Nişan taşı), 51-Nişangâh, 52-Şeyh Mehmed Rumî Dergâhı (Nazif Dede Tekkesi), 53-Peksimetçi Salih Ağa Camii (yenilenme:1834/35), 54-Göksu Karakolu, 55-Küçüksu Karakolu (yenilenme: 1842), 56-Vapur İskelesi, 57-Küçüksu Kasrı (yenilenme:1857), 58-Şerife Fatma Hanım Çeşmesi, 59-Değirmen (Buhar enerjisi ile çalışan), 60-Mehmed Ali Paşa Çeşmesi, 61-Mehmed Ali Paşa Sıbyan Mektebi (yenilenme: 1869), 62-Karakol + Bakkal + Fırın, 63- Bakkal + Fırın + Yağhane, 64-Fırın + Ahır + Namazgâh, 65-Bekâr Odaları, 66-Bekâr Odaları, 67-Çömlekhane,68-Baruthane Tiyatrosu, 69-(Yeni) Göksu Köprüsü, 70-Telgrafhane, 71- Meryem Ana Ayazması

Haritalar ile fizik mekândaki değişimlerin gösterimlerinin yanı sıra XV. yüzyıldan 1877 yılına kadar olan değişim Şekil 3-14 ve Şekil 3-15'te şematik olarak somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu görsellerde görüleceği üzere İstanbul'un fethinden sonra yakın çevresinin merkezi olduğu, Cuma mescidinin bulunduğu ve dolayısıyla pazar işlevini barındırdığı, hisar çevresinin konut yerleşimine açılmasının ise XVI. yüzyıldaki hasbahçelerin imarından sonra olduğu aktarılmaktadır. XVI. yüzyıldaki yerleşim dokusunun topoğrafyanın verdiği imkânlarla sahile mesafeli olarak Otağtepe (Kuzeydoğu) ve Kanlıca (Kuzey) yönünde biçimlendiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan, hasbahçe imarının köy yerleşimlerinin yer değişimine ve sonrasında saray inşa edilmesine neden olduğu görülmektedir. XVII. yüzyılda sarayın –veya kalıntısının- çevresinde mesire kullanımlarının olduğu, bu işlevin çömlekhane gibi üretim ve ticaret işlevleriyle desteklendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu bu alanın XIX. yüzyılda meydan olduğu tespit edilebilmekte ve değişen üretim yapısıyla birlikte bu alanda bekâr odalarının ve karakol yapısının yer aldığı görülmektedir. XVIII. yüzyılda mesirenin iki dere arasındaki alana yayılması ile büyük bir mesire alanına kavuşmuş olan Göksu'nun, bu haliyle hafızalarda büyük yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Bu dönem Boğaziçi sahiline yapılan saray ve yalıların yanı sıra mesire alanına (güneye) doğru yoğunlaşan mahalle yerleşimleri göze çarpmaktadır. Yerleşimin bu yönlenmesiyle birlikte Kanlıca (kuzey) tarafında bulunan Kadıasker Mahallesi'nin yerleşim dokusunun zayıfladığı, yalı yerleşimlerinin ise yine o alandan güneye ve Göksu deresi üzerine kadar yayılım gösterdiği görülmektedir. 1877 yılına kadar ele alınan yapılaşma da dikkat çeken bir diğer konu ise Göksu ve Küçüksu dereleri arasında saray, camii, değirmen ve karakol gibi yapıların haricinde konut yerleşiminin bulunmamasıdır. Bu durum özellikle 93 Harbi sonrası yaşanan Balkan Göçü'nün mekânsal yansımasını değerlendirmek için önemlidir.

Şekil 3-14: Göksu ve çevresinin mekânsal değişimi (XV., XVI. ve XVII. yüzyıllar)

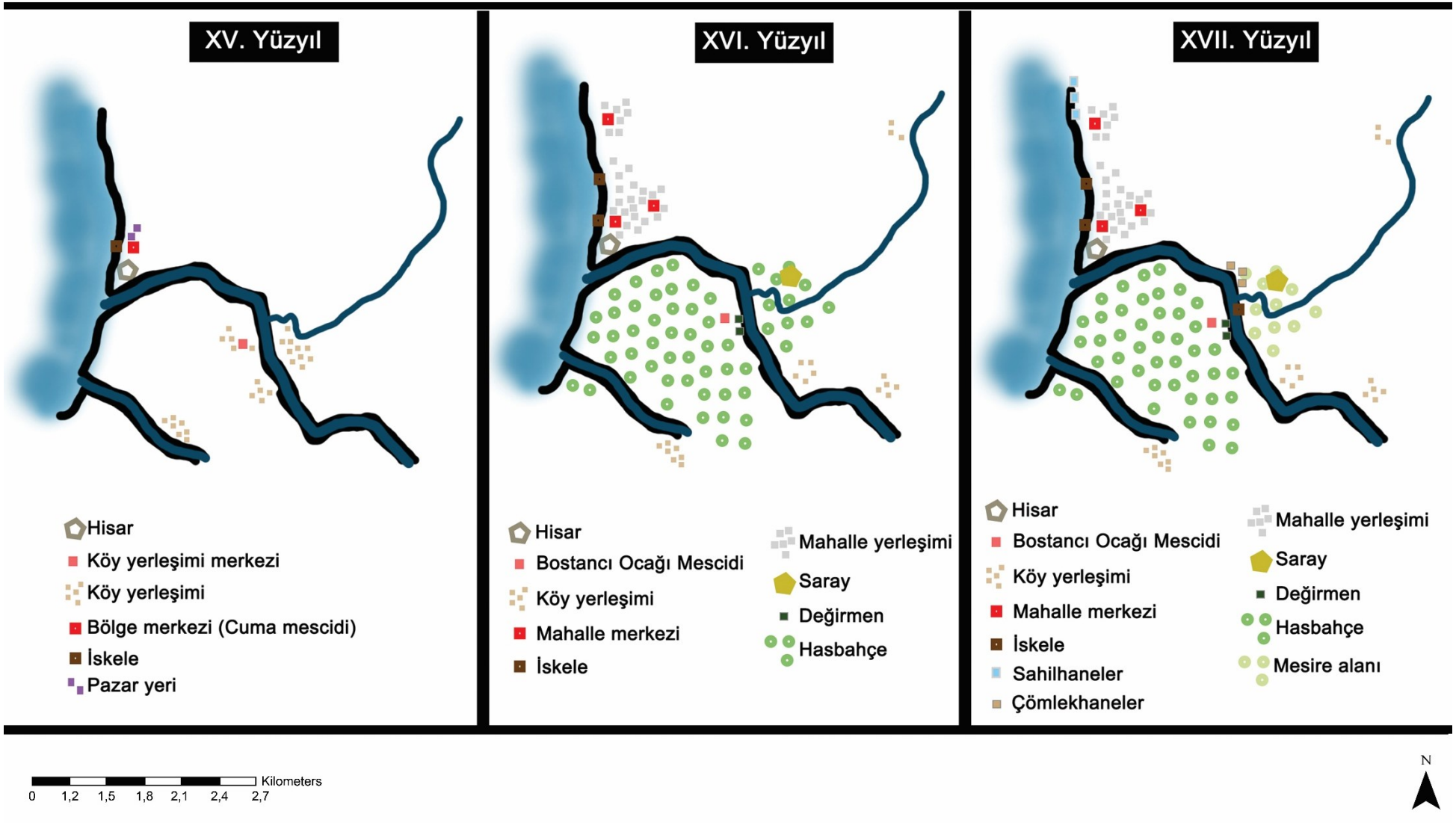

Şekil 3-15: Göksu ve çevresinin mekânsal değişimi (XVIII. ve XIX. yüzyıllar)

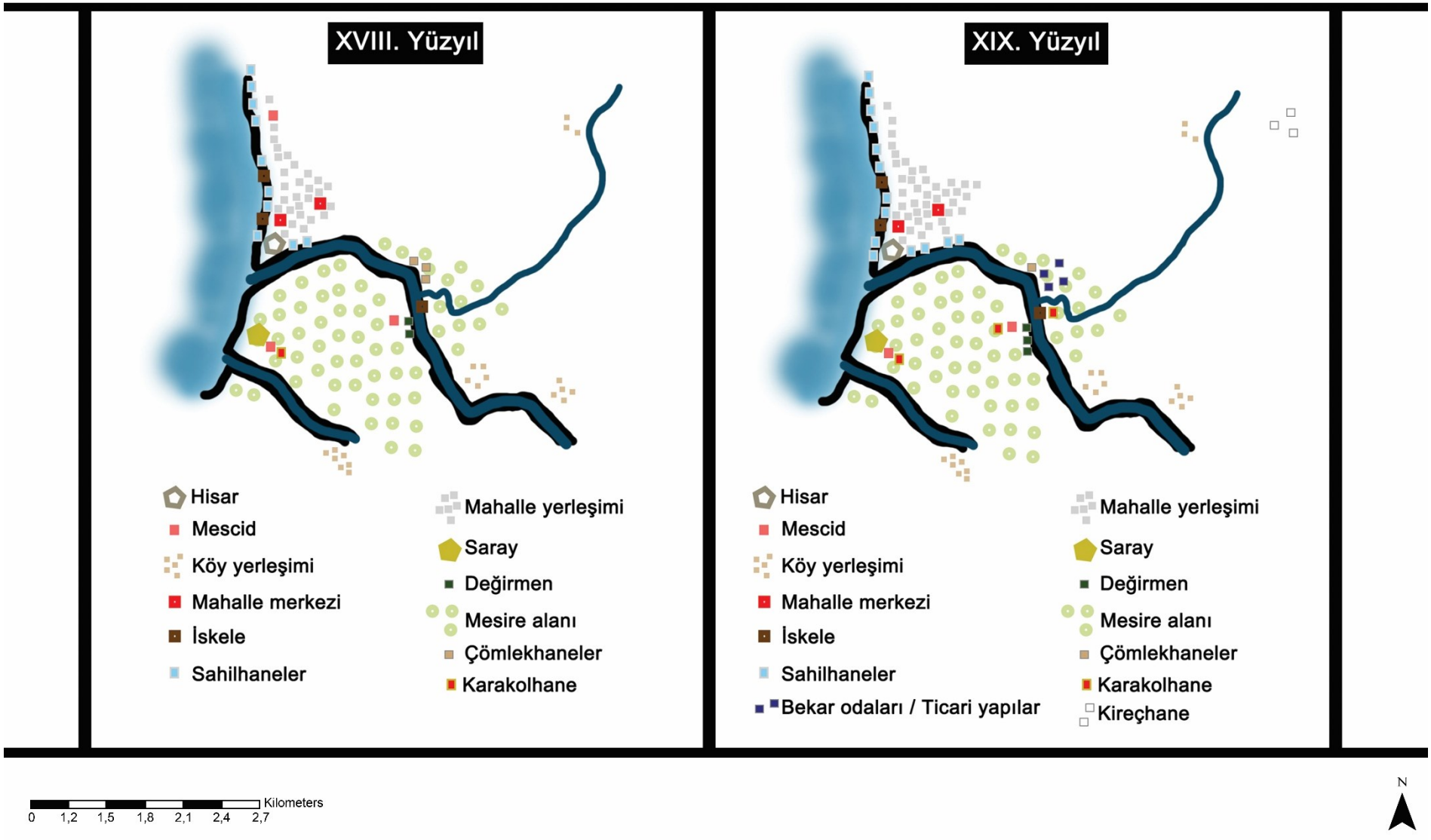

Görseller ile şematize edilen bu değişimle birlikte Göksu'da görülen yerleşimlerin İstanbul, Boğaziçi ve Göksu'nun mekân tarihi açısından dikkat çeken diğer konular şunlardır: İlk olarak, Tanzimat öncesinde camii ve mescitlerin Osmanlı'da mahalle merkezini oluşturması nedeniyle Ebû'l-feth Camii'nin inşa edildiği zamanla mahallenin varlığı örtüştürülmektedir. Ancak fetih sonrasında hazırlanan 1453-1458 ve 1530 yıllarına ait tahrir defterleri Ebû'l-feth Camii'nin Boğaziçi'ne işlenen fetih sembollerinden olduğu ve aynı zamanda Cuma camisi olarak kullanıldığı, çevresinin de pazar yeri özelliği kazandığı yorumları için önemli destek noktaları olmuştur. XV. yüzyılda bu çevrede yer aldığı görülen köy yerleşimleri ile birlikte düşünüldüğünde bu yapının toplanma ya da bölge merkezi olduğu ifade edilebilir. Bu düşüncenin daha fazla olgunlaşması ise XV. yüzyılda İstanbul çevresine inşa edilen fetih sembolleri ve Cuma camileri üzerine yapılacak araştırma ile mümkün olacaktır.

İkinci olarak, hasbahçelerin imar edildiği, mahallelerin kurulduğu ve sarayların inşa edildiği XVI. yüzyıl, mekân kullanımlarının yeniden değerlendirilmesinin, imar ve üretim faaliyetlerinin yanı sıra bu faaliyetlerin öncüleri (aktörleri) ile birlikte ele alınmasının önemini gösteren bir zaman dilimidir. Üretim odağındaki hasbahçelerin imarından sonra sarayların inşa edildiği görülen bu yüzyılda hasbahçe ve saray bahçesinin sınırlarının mekân kullanımı açısından ayırt edilmesi gerekliliği tespit edilmiştir. Yine namazgâhla ilgili bulgularımız bunların yalnızca yerleşim dışı alanlarda ve mesirelerde değil yerleşim merkezlerinde de olabileceğini göstermiştir ki mekân değerlendirmesi açısından önemli bulunmuştur. Ayrıca XVI. yüzyıla ait incelenen veriler, Göksu çevresinde kurulduğu bilinen yerleşim yeri ve bu çevrede yer alan imar faaliyetlerinin nerede olduğuna dair tespitler ve yorumlar yapma imkânı sunmuştur. Bu bağlamda kaynaklarda bulunan tariflere göre Muhaşşi Sinan Efendi'nin kurduğu Kadıasker Mahallesi'nin yaklaşık yeri belirlenmiş ve Gazi Sinan Paşa tarafından inşa edilen 9 adet çeşme üzerine yorum yapılmıştır. Bu tespit ve yorumlar aynı zamanda Cami-i Atik Sultan Mehmed Han, Kadıasker ve Sinan Çelebi mahallelerinin kurucusu olduğu görülen Muhaşşi Sinan Efendi ve çeşmelerin banisi olan Gazi Sinan Paşa gibi aktörlerin üzerinde yoğunlaşılması gerektiğini göstermiştir.

Üçüncü olarak, Göksu ve çevresinde XVII. yüzyılda görülen su kenarı mimarisi ve mesire kullanımlarının XVIII. yüzyılda devletin ve toplumun ilgisiyle hızla arttığı görülmüştür. XVIII. yüzyılda politik olayların mekâna yansıması ile Göksu'nun kamusal alana dönüşümü arasında ilişki ortaya çıkmıştır. Bu kamusal alanda saray, camii ve karakol gibi mimari yapılarla devletin kendisini gösterdiği anlaşılmaktadır. Göksu'da görülen siyasi olaylar ve bunların sebep olduğu yıkımlar ile devletin kamuya açtığı alanlar meselesinin Sa'dâbâd (Kâğıthane) gibi yerler için de düşünülmesine ihtiyaç vardır. Bu çalışma kapsamında ele alınan Göksu'nun mesire alanına dönüşümünden anlaşıldığı gibi devlet-toplum ilişkisinde bu tür işlevlerin de kamusal mekân olarak işlerlik kazandığı görülmüştür.

Son olarak XIX. yüzyıl çok sayıda değişimin bir arada yaşandığı ve iç içe geçtiği bir zaman dilimi olarak görünmektedir. İlk üç çeyreği ele alınan bu çalışmada, mahalle yapısının değişmesi ile farklı

milletlerden kişilerin aynı mekânda daha fazla yerleşimi ve görünümü, sanayi üretimi için seçilen Boğaziçi'nde farklı sınıfların daha fazla kesişmesi, Galata-Beyoğlu-Pera'daki karşılaşma pratiğinin mesirelerde de kendisini göstermesi ve mesirelerin "milletler bahçesine" dönüşmesi dikkat çeken konulardan olmuştur. Yine bu dönemde devletin kurumları, kullanımları ve sundukları ile Göksu'yu merkez tayin ettiği görülmektedir. Karakol yapıları ile idari merkeze dönüştüğü görülen Göksu, saray kullanımları ile devlet (protokol) evi statüsüne erişmiş ve salt sembol olarak sunulan nişan taşları ile de devletin kendisini gösterdiği mekânlardan biri haline gelmiştir.

Şekil 3-16: Anadoluhisarı'nın 1883 yılı öncesine ait fotoğrafı

(**Kaynak:** Diez ve Glück, (Diez – Glück, 1920), 74 / Şekil 95)

4. SONUÇ

Kent belleğinde ilk olarak Yenice-i Göksu Kalesi ya da Yenice Hisar adıyla yerini almış olan Anadolu Hisarı; Göksu ve çevresinde XIV. yüzyıla uzanan ve yer bilinci oluşturan en önemli nüvedir. Bu yapıdan sonra coğrafyanın doğal bileşenlerinin daha fazla pay sahibi olduğu gezinti alanları ve onların üzerine yazılanlar -anlatılanlar ile biriken bir hafızadan söz etmek mümkündür. Bellekte yer edinen biri XIV. yüzyıla ve diğeri ise en erken XVII. yüzyıla ait bu iki bileşenin zaman çizgisinde kopukluğu ve sonraki yüzyıllarda da farklı sıçramaları görülmüştür. Tarihin kırılmalar üzerinden okunup mekânsal bilginin bu kırılmalara yoğunlaşarak artırılmasının sözü edilen sıçramalara yol açtığı düşünülebilir. Bu durumun kırılma olarak görülen zamana ve mekâna ait dilimlerin arkaplanını oluşturan aşamaların gözden kaçmasına, özellikle süreç içerisinde anlaşılır olan değişimin doğru okunamamasına neden olduğu görülmüştür.

Bilginin istiflenme biçimlerinin değişmesi ile görme biçimlerinin değiştiği XXI. yüzyılda elde edilen yeni yöntemlerle mekânı süreç içerisinde değerlendirmenin daha mümkün olduğunu da ifade etmek gerekir. Dijital tarih, beşeri bilimlerde dijitalleşme, planlamada coğrafi bilgi sistemleri gibi artan başlıklar yeni biçimlenmenin adımları olarak ifade edilebilir. Mekân araştırmaları açısından bilginin mekânsallaştırılması veya bilginin mekânda konumlandırılması olarak tanımlanabilir bu biçimlenme ile farklı disiplinlere ait bilgilerin bir arada görülebildiğini, kıyaslama imkânının elde edildiğini, yanılsamaların giderildiğini ve bütünde yeni yorumların yapılabildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Sözü edilen imkân ve kazanımları elde etmek için yapılan Göksu ve çevresine ait araştırmada sıralı olarak hedef verilerin; belirlenmesi, mekânsal sınırlarının görülmesi, sınırların içerisine entegre edilmesi ve yorumlanabilmesi amaçlanmıştır.

Bu aşamalar ile Göksu ve çevresinin 1394-1877 yılları arasında mekânsal değişimine odaklanan bu çalışma; sınırların, aktörlerin ve etkileşimde olunan ağların belirleniminin yanı sıra farklı ölçekler ve disiplinler arasında hareket etmenin mekân tarihine daha doğru ışıkları düşürebileceği kanaatini oluşturmuştur. Yüzyıllar boyunca kendisini diğer şehirlerden ayırt etmiş İstanbul'un parçası olan Göksu ve çevresinin ilk olarak bütünün (İstanbul'un) içerisinde sonrasında kendi içinde yaşadığı etkileşimleri ve değişimleri bugünden geçmişe bakarak bir bütün halinde eksiksiz olarak görmek kolay değildir. Bütün bu zorluklara rağmen bu çalışmada elde edilen parçaların anlamlı bütün içerisinde yer alması için çaba gösterilmiştir. Bu doğrultuda yapılan çalışma, Göksu ve çevresinin 1394-1877 yılları arasında "hangi sınırlarda yer aldığı" ve "hangi etkileşimleri barındırdığı" soruları ile farklı disiplinlerde birikmiş ve birikmeye devam eden bilgilerin doğru adreste konumlandırılmasını mümkün kılmıştır. Bu

konumlandırma aynı zamanda arşiv araştırmalarında doğru anahtarların ve yeni bulguların elde edilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda mahalle ölçeğinde yer alan çalışma, değişimin neden-sonuç ilişkisi için üst ölçeklerden cevaplar bulduğu gibi kendi ölçeğinden tespit edilen konularla da üst ölçeğe ait sorular ve yorumlar üretmiştir.

Çalışma içerisinde detayları bulunan bu kazanımları; mekânsal bilgi kaynaklarının ve sınırlarının belirlenmesinin önemi; farklı ölçeklerden Göksu'nun edindiği cevapları; Göksu'da öne çıkan bulguları ve ürettiği soruları üzerinden değerlendirmek mümkündür.

Günümüzde mekânsal bilgi kaynağı olarak görülebilecek çok sayıda unsur bulunurken, geçmişe doğru hareket ettikçe bunların azalarak belirli noktalarda yoğunlaştığı görülmektedir. Zaman aralığı olarak Osmanlı idaresindeki 1394-1877 yıllarını kapsayan araştırmada, Göksu ve çevresine ait bilgilerin Tanzimat sürecine kadar Kocaeli Sancağı, Üsküdar Kadılığı ve Bostancı Ocağı üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Bununla birlikte Göksu'yu ilgilendiren önemli değişim eşiğinin 1826 yılı olduğu tespit edilmiştir. Bu tarihten önce İstanbul'un fethi ve XVI. yüzyıl gibi dönemlerde değişimler yaşanmış olsa da idari bağlamda Göksu'yu etkileyen bir kırılma görülememiştir. Yeniçeriliğin kaldırılması ile bilinen 1826 yılı sonrasında ise İhtisap Nezareti'nin kurulduğu ve İstanbul'un idari anlamda yeni sınırlar keşfettiği, muhtarlıkların kurulduğu (1829) ve mahalle ölçeğinde değişimlerin yaşandığı bir döneme girilmiştir.

Söz konusu idari yapılara ve diğer kaynaklara ait veriler üzerinde araştırma alanını kapsayan tanımlar ayırt edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Kocaeli Sancağı üzerinde Yoros Kazası'na bağlı olarak Yenice Köyü, Küçüksulu Köyü, Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi, Kadıasker Mahallesi ve Sinan Çelebi Mahallesi yerleşimleri görülmüştür. Bu yerleşimlere ek olarak Üsküdar Kadılığı'nda Sultan Süleyman Han Mescid-i Şerif Mahallesi kaydına rastlanılmıştır. Alt idari birimlerinde bölük ve cemaatlerin olduğu anlaşılan Bostancı Ocağı'nda ise 20. Bölük veya "Bölük-i ağa-yı Boğazkesen der cânibi Anatolı" ve "Topcıyân-ı atîk-i kal'a-yı mezkûr" sınırları içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Arşiv ve diğer kaynaklarda bu tanımların dışında Yenice Kal'ası, Yenice Hisar, Akça Hisar, Yenihisar, Güzelce Hisar, Anadolu Hisarı –Mescidi- Mahallesi tanımlarının yer aldığı görülmüştür. Elde edilen bu tanımlar ile Osmanlı şehir yönetimi üzerine edinilen bilgiler; Göksu ve çevresinin 1829 yılı sonrasında Anadoluhisarı Mahallesi resmiyeti altında bulunuyor olması ve fetih yıllarında yapılan camii nedeniyle o yıllara ait mahalle varlığı atfedilmesi, arada kalan zaman diliminde yalnızca bir mahallenin var olduğu gibi düşünülmesine neden olduğunu göstermiştir.

Mekâna ait bilgi kaynağının belirlenmesi ve kaynaktan verilerin elde edilmesinin yorum imkânı tanıdığı, ancak konumlandırılması ile kıyaslama, daha doğru tespit yapma ve yorumlama imkânları verdiği görülmüştür. Örneğin, 1826 yılında kurulan İhtisap Nezareti'ne ait karakolların Mühendishane-i Berr-i

Hümayun Haritası (1845) üzerinden belirlenen konumları, İstanbul Şehremaneti kurulmadan önce İstanbul'a ait sınırları göstermiştir. Bu evrede karakolların inşa edildiği Göksu'nun İstanbul'un idari merkezlerden biri olduğu anlaşılmıştır. Kaynaklarda rastlanmayan bu durum, karakolların inşa süreçleri ve konumlarının belirlenmesi ile tespit edilmiştir.

Değişim sürecini anlamaya yönelik yapılan bu çalışma içerisinde haritalar üzerinden kıyaslama imkânı sıklıkla aranmış, farklı ölçeklerde birçok harita üretilmiştir. Bunların içerisinde sınırları yazılı olarak kaynaklarda yer alan 1868 İstanbul Şehremaneti ve 1870 İstanbul Vilayeti gibi haritalar da bulunmaktadır. Kıyaslama, mekânsal ilişkileri görme ve döneminde nasıl göründüğünü anlama açısından üretilen gerek üst ölçekteki haritalar gerekse mahalle ölçeğinde işlenen bulgular bulunmaktadır. Söz konusu bilgi ve bulgular ile oluşturulan haritalar, daha sonra yapılacak çalışmalar için kıyas noktası oluşturabileceği gibi doğru bilgi üretimi açısından da eleştiriye açılmıştır.

Kıyaslama imkânı açısından karşılaşılan sorunlar da çalışma kapsamında örnekler üzerinden açıklanmıştır. Bu bağlamda Göksu'nun çevre yerleşimler ile farklı ölçeklerde kıyaslanmasına engel oluşturan yer adları ve konumlandırma sorunları öne çıkmıştır. Bu sorun, çalışma içerisinde Kocaeli Sancağı'nın Yoros Kazası'na ait veriler kullanılarak oluşturulan yoğunluk haritası ve farklı kazalara ait benzer yer adları tablosu ile aktarılmıştır. Yoros Kazası'nın yerleşimlerine ait verilerin hatalı (emin olunmayan) konumlandırılması üzerinden yapılan mekânsal yorumlar ile harita üzerinde verilerin konumlandırılmasının önemi değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme ile birlikte toponomi (yer adları bilimi) üzerine yapılacak çalışmaların önemi ifade edilmiştir. Aynı zamanda Göksu ve çevresine ait yerleşimlerin tespit edildiği ve konumlandırıldığı bu çalışmanın, toponomi alanında yapılacak olan çalışmalar için katkı oluşturduğu görülmüştür.

Bu sorunlardan farklı olarak, İstanbul ölçeğinde verileri veya sınırları (konumları) belirlenemediği için bu çalışma kapsamında etkinliği değerlendirilemeyen ve kıyaslanamayan iki yapı bulunmaktadır. Bunlardan ilki, mahalle ve köy yerleşimlerinin haricinde Göksu'ya ait mekânsal bilginin işlendiği Bostancı Ocağı'dır. Bu ocağın bölgelere ayrılarak bölük ve cemaatler halinde bulunduğu, asayişten yapı denetimine, bahçelerden değirmenlere kadar çok sayıda görev ifa ettikleri anlaşılmıştır. Göksu'nun dâhili olduğu bölüklerin tanımları ise 20. Bölük veya "Bölük-i ağa-yı Boğazkesen der cânibi Anatolı" ve "Topcıyân-ı atîk-i kal'a-yı mezkûr" olduğu görülmüştür. Ancak bu bölüklerin sınırları ve sayıları bu tez kapsamında tespit edilemediği için etkisi ve büyüklüğü değerlendirilememiştir. İkincisi ise, Osmanlı şehirlerinin imarında büyük pay sahibi olan vakıfların etkinliğidir. Vakıflara ait verilerin sayısallaştırılması veya haritalarda konumlandırılması da şehirleşme hareketlerinin incelenmesi açısından büyük bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Farklı ölçeklerden Göksu'nun edindiği cevaplara gelindiğinde ise mekânsal değişimin yalnızca kendi ölçeğinden bakarak sorularına anlamlı karşılık bulamadığı, özellikle İstanbul'un hinterlandında kalmış olan Göksu için İstanbul ölçeğinde yanıtların varlığı görülmüştür.

Bu bağlamda ilk olarak, İstanbul'un fethinden XVI. yüzyıla kadar Boğaziçi'ndeki yerleşim hareketliliği kuzeyden güneye yönlendiği görülmektedir. İstanbul'un fethine kadar olan sürede geçiş hattı olduğu anlaşılan Boğaziçi'nin kuzeyi, fetihle birlikte iskân edildiği (şenlendirildiği), üretim olarak da Tokat Bahçesi gibi bahçelerin imar edildiği görülmektedir. Fetih sonrasında Üsküdar'ın Anadolu-Avrupa yakalarının bağlantı noktası olması ve yoğun imar faaliyetlerinin bulunması ile hızla gelişim göstermiştir. Bu gelişmelerden yola çıkarak XVI. yüzyıla kadar Boğaziçi'nin kuzeyinin yani Göksu ve çevresinin kısmen geri planda kaldığı ifade edilebilir.

İkinci olarak, İstanbul nüfusunun XVI. yüzyılda hızla artış gösterdiği ve bu artışın sıralı olarak Göksu'ya temas eden önemli değişimlere neden olduğu anlaşılmıştır. Artan nüfusun iaşe temini için üretim hamlesi yapıldığı görülmüştür. Bu hamle; yerleşimlerden Küçüksu(lu) Köyü'ne ait tahrir verisinin 1523'te bulunurken 1530 yılında bulunmaması, hasbahçelerin sayısının artırılması, yeni mahallelerin kurulması, nüfusun iaşesine ait dava sayıların artması gibi bir farklı ölçeklerde ve alanlarda elde edilen bilgilerin yorumlanması ile oluşmuştur. Bu tespitle birlikte Göksu'nun mekânsal değişiminde birçok soru yanıt bulmuştur. Göksu'nun hasbahçe olmasına giden sürecin de buradan kaynaklandığı anlaşılmıştır. Hasbahçelerin imarından sonra yeni yerleşimlerin oluşturulduğu, kurulan üç mahalle ile Anadoluhisarı'nın kent çeperinde şehirsel işlevler barındırdığı ve merkez olduğu anlaşılmıştır.

Üçüncü olarak, kent çeperinin devlet ricalinin dikkat çekmiş olmasıdır. İstanbul'un artan nüfusunun güç sahibi insanların yeni yerler aramasına ve sayfiye kullanımının oluşmasına neden olduğu anlaşılmaktadır. Hasbahçeler ile estetiği artan ve güvenli alan olan kent çeperinin aynı zamanda sayfiye alanı olması ile sonuçlandığı görülmektedir. Göksu'da XVI. yüzyılda rastlanan saray izinin de İstanbul'dan edindiği bu cevaplar ile yerindelik kazandığı düşünülmektedir.

Dördüncü olarak, çalışma alanının kuzeyinde yer alan Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı XVII. yüzyıl sonundan günümüze kadar ulaşmış en önemli sahil yapısıdır. Bu yalıdan önce de sahilde yapıların olduğu anlaşılmıştır. Farklı çalışmalarda Haliç'te başlayan sahilsarayların XVIII. yüzyılda Boğaziçi'ne ulaştığı veya Boğaziçi'ni kapladığı ifade edilmektedir. Bu çalışma kapsamında yapılan araştırmalarda gerek Göksu'da gerekse Boğaziçi'nde suya temas eden bu yapıların varlığı anlaşılmıştır. XVIII. yüzyıldaki Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın yenileme ve imar faaliyetlerinin XVIII. yüzyıl vurgusunu artırdığı ancak yine muhtemelen Haliç'ten başlayarak XVII. yüzyılda sahilsarayların yapıldığı görülmektedir. XVII. yüzyıl içerisinde sahilsarayların hızla artmama nedenleri olarak ilk yarısında Boğaziçi'ndeki güvenlik sorunu ve yüzyıl boyunca Edirne'nin ön planda olması görülmüştür.

Nitekim Edirne Vak'ası (1703) sonrası İstanbul'a ağırlık veren bir yönetim olması ve özellikle 1718-1730 yılları arasında artan bir imar faaliyeti olması bu durumu desteklemiştir.

Beşinci olarak da toplumsal hareketlilik ve yönelimler için İstanbul ölçeğinden cevaplar bulunmuştur. Toplumun XVIII. yüzyılda mesirelere artan ilgisinin XIX. yüzyılda Pera, Beyoğlu ve Galata'ya yöneldiği, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sözü edilen ilginin tiyatrolarla mesirelere taşındığı ve mesirelerin önemsendiği görülmüştür. Bu duruma ulaşımın da paydaş olduğu ifade edilebilir.

Göksu'da öne çıkmış bulguları ve ürettiği soruları denildiğinde ise bu çalışmanın mahalle ölçeğindeki kazanımlarına ve bu ölçekten mekân çalışmalarına katkıları ele alınacaktır. Öncelikle Göksu ve çevresine odaklanan bu çalışmada Anadoluhisarı ve Göksu'nun mekânsal belleğine eklenmesi gereken keşifler yapılmıştır. Göz önünde bulundurulduğu takdirde bu keşiflerin kent kimliğine olumlu katkılar sağlayacağı öngörülmektedir. Çalışma içerisinde tespit edilen bazı bulguların mekân (tarihi) araştırmaları için yeni sorular ürettiği görülmüştür. Bu bulgu ve soruları mekân araştırmalarında yeniden düşünülmesi gerekenler; Göksu ve Anadoluhisarı'nda mekânsal hafıza açısından öne çıkarılması gerekenler; Göksu ve çevresine ait bilgilerde yeniden tespit edilenler; diğer bulgu ve değerlendirmeler şeklinde dört grupta aktarmak mümkündür.

Mekân (tarihi) araştırmalarında -yeniden- düşünülmesi gerekenler bağlamında yeni araştırmalara yöneltilen sorular ile birlikte bu çalışmada yapılan tespitler ve yorumları sıralanabilir. İlk soru: Cuma mescidi işlevi değerlendirilirse Osmanlı'da mahalleyi yeniden tanımlamak gerekir mi? XVI. yüzyılda kurulan mahallelerin yer seçimlerinin fetih sonrası imar faaliyetleri ile ilişkilendiği değerlendirilmiş, bu bağlamda, İstanbul fethinin sembollerinden biri olduğu görülen Ebû'l-feth Camii'nin inşası ile mahalle varlığının pekiştirildiği anlaşılmıştır. Camiinin yalnızca fethin sembolü değil aynı zamanda cuma mescidi işlevi yüklendiği ve çevresinde de pazar alanı oluşturduğu düşünülmüştür. Hisar yapısı, kale dizdarı ve erlerinin bu çevrede bulunuyor olmasının yanı sıra cuma namazının kılınması ve pazar işlevinin varlığı, bu çevrenin fetihten itibaren mahalle yerleşimi olmaksızın merkez işlevi gördüğünü göstermiştir. Bu tespit ve yorumlar aynı zamanda "Cuma kılınır, pazar kurulur" işlevleri ile tanımlanan mahalleler için yeni bir soru olmuştur. Mekân tarihi çalışmalarında cuma mescidi ve pratiklerinin değerlendirilmesinin yeni tespitler ve dayanaklar ortaya koyacağı açıktır.

İkinci soru: Şehir mekânında bulunan namazgâhlar ile mekân pratikleri yeniden ele alınabilir mi? Mahalle yerleşimleri ile şehir mekânına dâhil olan Göksu ve çevresinde karşılaşılan namazgâhlar ve konumları üzerine değerlendirme yapılmıştır. Namazgâh olarak açık alanda işlev tanımlayan bu yapısal öğelerin işlevi gereği mesire veya kırsal alanlar ile bağdaştırıldığı ancak yerleşim mekânlarında cuma ve bayram namazı gibi aktivitelerin yerine getirildiği alanlardan olduğu da anlaşılmıştır. Anadoluhisarı Namazgâhı'nda olduğu gibi özellikle minber ile inşa edilmiş namazgâhların dönemlerine ait mekân

hareketliliği ve ilişkileri üzerinde yorum yapma imkânı tanıdığı görülmüştür. Bu nedenle, şehir bilgisi ve yorumlarında namazgâhların göz ardı edilemeyecek yönleri olduğu düşünülmektedir.

Üçüncü soru: Yeni yapım ve yeniden yapımın ayrıştırılması zaman çizgisindeki kopukluğu giderebilir mi? Bu çalışma kapsamında özellikle çeşmelerin yeniden yapıldığı (restore edildiği) ve yeniden yapan kişilerle bilindiği görülmüştür. Ele alınan çeşmelerde olduğu gibi diğer yapılarda da yeni yapım ile yeniden yapımın ayırt edilmesinin mekânın gelişim sürecini anlamayı ve mekândan yola çıkarak belirli zamanlara ilişkin çıkarımları kolaylaştırdığı söylenebilir. Göksu ve çevresinde camii, kasır, karakol ve sahilsaray (yalı) gibi yeniden yapımı görülen yapıların Boğaziçi'nde başka alanlarda da olabileceği, yeniden yapımların ortaya çıkmasıyla XVIII. ve XIX. yüzyıla ait -muhtemelen bu yüzyılların verilerinin çokluğu nedeniyle- değerlendirmelerin değişeceği düşünülmektedir. Böylelikle belirli zaman dilimlerinde birden ortaya çıktığı varsayılan değişimin bir süreç içerisinde değerlendirilmesi sağlanabilir.

Dördüncü soru: Araştırma kapsamında yanıt bulunamayan 10 yılda neler oldu? XVIII. yüzyılın son 10 yılı ulaşım verileri açısından dikkatleri çekerek mekân araştırılmalarında odaklanılması gereken zaman dilimlerinden biri olduğunu göstermiştir. 1792 ve 1802 yıllarına ait verilerde kayıkçı sayısının yaklaşık yüzde 100 artış göstermesine mesire kullanımları haricinde bir neden bulunamamıştır. Mevcut mesire kullanımının bu dönemde daha fazla aktivitelere imkân tanıdığı, atıcılık, tomak gibi oyunların oynandığı ve bahşiş dağıtıldığı bilgileri arşiv kayıtlarında bulunmuştur. Ancak bu bilgilerin artışı açıklamak için yeterli olmadığı, 1792-1802 yılları arasında başka gelişmelerin yaşanmış olabileceği ihtimali değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme ile söz konusu 10 yılda neler olduğu sorusu çalışmanın kesin cevaplara ulaşamadığı kısmında yer almıştır.

Göksu ve Anadoluhisarı'nda mekânsal hafıza açısından öne çıkarılması gerekenlerden ilki Muhaşşi Sinan Efendi'dir. XVI. yüzyılda kurulan üç mahallenin öncüsünün Muhaşşi Sinan Efendi olduğu anlaşılmaktadır. Göksu'nun hasbahçe olmasıyla birlikte mahalle yerleşimlerinden söz edilmişti. Bu dönemde imar edilen yerleşimlerin -kuruluş sırasıyla- Cami-i Atik Sultan Mehmed Han, Kadıasker ve Sinan Çelebi mahalleleri olduğu ve bu mahallelerin dönemin önemli şahsiyetlerinden Muhaşşi Sinan Efendi öncülüğünde kurulduğu anlaşılmıştır. Bu çevre için daha fazla öne çıkması gereken Muhaşşi Sinan Efendi'nin mescit olarak inşa ettiği iki yapıdan biri Muhaşşi Sinan Camii olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Diğer eseri olan Dolay Mescidi (XVIII. yüzyıl tanımı) ise günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda yer alan tariflere göre çalışmada muhtemel konumlandırılması yapılan Dolay Mescidi'nin Kadıasker Mahallesi'nin kurucu yapısı olduğu tespit edilmiştir. Sinan Çelebi Mahallesi'nin kurucu yapısı ise Muhaşşi Sinan Camii'dir. Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi ise adından da

anlaşılacağı üzere Ebû'l-feth Sultan Mehmed Han Camii'ne bağlı yerleşim birimidir. Dolay Mescidi'nin inşası ile Cami-i Atik (Eski Camii) adını aldığı düşünülmüştür.

Muhaşşi Sinan Efendi'den sonra yine XVI. yüzyılda Göksu ve çevresi için önemli olduğu görülen diğer isim Gazi Sinan Paşa'dır. Gazi Sinan Paşa'nın XVI. yüzyılda 9 çeşme inşa ettiği bilgisine rağmen bunlardan yalnızca 1 tanesinin yeri bilinmektedir. Banisi bilinmeyen çeşmelerden bir kısmının onun tarafından yaptırıldığı düşünülürken, ona ait çeşmelerden bir kısmının başka şahıslar tarafından yenilenmiş olmaları sebebiyle bu şahısların çeşmelerin banileri olarak anılıyor olmaları da ihtimaller arasında görülmüştür.

Öne çıkarılması gereken bir diğer isim ise Yenice'dir. İlk kaynaklarda yer alan Yenice adının yalnızca kitaplarda kalması düşündürücüdür. Bu çalışmada Osmanlı döneminde Anadolu Hisarı ile başlayan kalıcı yerleşimin İstanbul fethine kadar bu şekilde kalmadığı aynı dönemde Yenice ve Küçüksu(lu) köylerinin de bu çevrede yer aldığı görülmüştür. Fethin hemen sonrasında (1453-1458) Yoros Kazası için yapılan tahrir kullanılarak çalışmada köy yerleşimlerinin topoğrafyaya ve o döneme ait hazireye göre muhtemel konumları belirlenmiştir. Buradan hareketle köy yerleşimlerinin mevcut olduğu anlaşılmakta ve hatta Yenice-i Göksu, Yenice Hisar gibi tarih kaynaklarında kayıtlı isimlerin bu yerleşimlerden kaynaklandığı görülmektedir. Günümüzde karşılaşılmayan Yenice adının mekân hafızası açısından öne çıkarılması olumlu olacaktır.

Göksu'ya ait bilgilerden bir kısmının sunumunu yapan ilk kaynakların ihtimalle yaklaşıyor olmasına rağmen sonraki çalışmalarda artarak yapılan sık tekrarların ihtimalleri ortadan kaldırdığı görülmektedir. Bu nedenle çalışma içerisinde yapılan tespitler kadar ihtimal görülen bulgular da önemlidir. Göksu'da ihtimali olanlar ile birlikte yeniden tespit edilenler şunlardır: 1)Anadoluhisarı'nda İstanbul'un fetih yıllarına ait camii olması nedeniyle bu çevreye mahalle varlığı atfedilmesidir. Yapılan tespitlerde bu çevrede 1530-1560 yıllarında iki, 1560-1590 yıllarında bir olmak üzere üç mahalle kurulmuştur. 2)Fatih Sultan Mehmed Han Vakfı'na ait Anadoluhisarı Namazgâhı'nın fetihle ilişkilendirildiği görülmektedir. Bu yapının güçlü ihtimal ile XVI. yüzyıla ait olduğu değerlendirilmiştir. 3)İstanbul'un fethi ile ilişkilendirilen bir diğer yapı baruthanedir. XVIII. yüzyılda barut üretimi için hamle yapıldığı ancak faaliyete geçmediği anlaşılmıştır. Günümüzde Baruthane Parkı olarak kullanımda olan alanın 1773 yılında yapılmakta olan baruthaneden adını aldığı, mesire alanı kullanımının yaygınlaşması ile bu alanın Baruthane Çayırı olarak anıldığı tespit edilmiştir. 4)Göksu anlatımlarının Sultan III. Murad (1574-1595) zamanından başlatılmasıdır. İstanbul'un fethinden önce köy yerleşimlerinin bulunmasının yanı sıra Bostancı Ocağı içerisinde hasbahçe olarak ilk kayıtlarının 1549 yılında olduğu görülmüştür.

Bu çalışma kapsamında elde edilen diğer bulgular ve değerlendirmelerine gelindiğinde, en önemli bulgulardan biri olarak XVI. yüzyıla ait Göksu'da tespit edilen saray izi olduğu ifade edilebilir.

Göksu'nun hasbahçe olarak imar edilmesi ile sarayın dikkatini çektiği ve hemen akabinde 1566 yılında yeni bir saray inşa edildiği tespit edilmiştir. Bu tespitle birlikte hasbahçe içerisinde sarayın nasıl yer aldığı, muhtemel konumunun neresi olduğu ve mekân kullanımını nasıl etkilediği ortaya konmuştur. Yapılan değerlendirmelerde hasbahçe ve saray bahçesinin farklı mekânlar olduğu, saray bahçesinin hasbahçe içerisinde (duvarlarla) tanımlı ayrı bir yere işaret ettiği, peyzaj disiplini açısından iki bahçenin farklı odakta imar edildiği görülmüştür. Saray bahçesinde sarayın mahremiyetini kapsayan daha geometrik tasarımların bulunduğu bir mekân keşfedilirken, hasbahçenin üretim odağında daha organik formlar ve geçiş imkânı tanıyan yapılar olduğu anlaşılmıştır. Bu çerçevede belirlenen muhtemel yer ile XIX. yüzyılda yapılmak istenen ikinci bir saray arasında ilişki kurulmuştur. Bu ilişki ile farklı yüzyıllardaki imar faaliyetlerinin mekânsal hafıza emareleri içerdiği görülmüştür.

İkinci olarak, Göksu ve çevresinde XVIII. yüzyıla ait tespitlerde ise toplumun belirleyiciliğinin arttığı görülmüştür. XVII. yüzyılda başladığı görülen mesire kullanımlarının daha fazla alan talep ettiği, yaşanan siyasi olaylarla bu alan talebinin gün yüzüne çıktığı ve talebin karşılık bulduğu yapılan değerlendirmeler arasında olmuştur. Bu bağlamda, 1703 yılından sonra Edirne'den Boğaziçi'ne yönelen devlet ilgisinin 1727'lerde Göksu içerisinde bağçe-i Küçük Göksu olarak ayrı bir bahçe imar ettiği, muhtemelen yine aynı tarihlerde kasırlar inşa edildiği tespit edilmiştir. Patrona Halil İsyanı olarak bilinen 1730 tarihli ayaklanma ile kasırların bulunduğu iki dere arasında bulunan bölgenin toplum tarafından işgal edilmiş olabileceği gündeme getirilmiştir. Sultan I. Mahmud (1730-1754) tarafından 1752 yılında inşa edilen Küçüksu Kasrı ile birlikte bu alanın mesire yeri olarak yeniden düzenlendiği ve kamuya açık olma durumunun yasallaştırıldığı düşünülmüştür.

Üçüncü olarak, XVII. yüzyılda Kanlıca (kuzey) yönündeki yapılaşma ilgisinin XVIII. yüzyılda mesire kullanımları nedeniyle tekrar hisar ve Göksu deresi tarafına yöneldiği görülmüştür. Aynı zamanda tarım üretiminin de azaldığına dair tespitlerle bu dönemde kuzeyde bulunan Kadıasker Mahallesi'nin nüfus kaybı yaşadığı ve Kadıasker Mahallesi'nin kurucu yapısı olan Dolay Mescidi'nin bu yüzyıldan itibaren atıl duruma geldiği değerlendirilmiştir.

Dördüncü olarak XIX. yüzyılda, 1877 yılına kadar yaşanan mekânsal değişimin diğer yüzyıllara oranla daha karmaşık katmanlar içerdiği görülmüştür. Öncelikle İstanbul ölçeğinde yüzyılın ilk yarısında Boğaziçi'nin kurulan fabrikalar ile tarım dışı üretim alanı olarak seçildiği, aynı zaman diliminde Pera, Beyoğlu ve Galata'nın boş zaman kullanımı için ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. İkinci yarısında ise tiyatro gibi aktivitelerle Pera-Beyoğlu ve Galata mekânlarının alternatifleri olarak mesirelerin yeniden canlandığı dikkat çekmiştir. Bunların yanı sıra idari yapı değişimi ile muhtarlıkların kurulduğu ve bu değişim ile Göksu ve çevresinde bulunan mahallelerin Anadoluhisarı Mahallesi çatısı altında birleştiği görülmüştür. Ayrıca, yenilenen karakolun yanı sıra yeniden inşa edilen karakolların bulunması, bu

yapıların aynı zamanda idari işlev yüklenmesi, meslek çeşitliliğinin artması, muhtarlıkların kurulması ile mahalle yapısının değişmesi ve gayrimüslimlerin yerleşimi, tarım dışı üretimin başlaması, bekâr odalarının bulunması, salt simge içeren nişan taşlarının kullanılması, tiyatronun gelmesi gibi çok sayıda değişim tespit edilmiştir. Bu tespitler ile Göksu'nun bu dönemde de merkez vasfını güçlendirdiği, devletin kendisini görünür hale getirdiği, farklı milletlerin ve sınıfların mekânına dönüştüğü görülmüştür. Göksu'nun idari ve toplumsal değişiminin mekâna yansımaları olarak mevcut verilerin haricinde arşivde yer alan krokiler üzerinden tespit edilen karakol yapısı, bekâr odaları, 1845 tarihli temettuat defterlerinde kireç kayıklarının ve 1910 tarihli haritada kireçhanenin bulunması, yine aynı haritada "Meyhane Deresi" gibi tanımları içeren bulgular tespit edilmiştir.

Son olarak kurumsallaşma uğraşlarının olduğu bu dönemde nüfus ve temettuât defterlerinde hane ve numara bilgilerinin bulunması, Şehremanet tarafından çizilen harita ve krokilerin yanı sıra mülkiyet ve mali gelirleri gösteren krokilere rastlanması, ileriye dönük harita ve tablolar üzerinden kıyaslanabilir bilgi üretme açısından geniş imkânlar taşıdığı görülmüştür.

Öz itibariyle iktidar ve toplumun ara kesitinde olan mekânın çok sayıda aktörü olduğu kabulüyle hareket edilen bu çalışmada, Göksu ve çevresinin 1394-1877 yılları arasında mekânsal değişimi izlenmeye çalışılmıştır. Çalışma esnasında farklı ölçeklerden mekâna yaklaşmanın yeni bulgulara ve yeni yorumlara kapı araladığı görülmüştür. Söz konusu bulgular bazen bir cevap bazen de yeni bir soru üretmiştir. Elde edilen cevaplar ile birlikte gündeme getirilen yeni sorular da bu çalışmanın muhtemel kazanımlarıdır. Kent bilgi birikimine katkı sağlamak ve mekânın değişim sürecini anlamak üzerine inşa edilen bu çalışma ile Göksu ve çevresinin 1394-1877 yılları arasında mekânsal değişimi belge ve haritalardan tespit edilen izler ile yine haritalar üzerinden aktarılmıştır. Farklı ölçeklerde meydana gelen değişimlerle birlikte ele alındığında Göksu ve çevresinde yaşanan değişimin anlamlı bir süreç anlatımına ulaştığı görülmüştür. Anadolu Hisarı'nın, inşasından itibaren topoğrafyası ile birlikte mekân hafızasını oluşturduğu ve yer seçimlerinde bu hafızanın etkili olduğu -fethin sembolünden mahallelerin kurulmasına, saray inşasından idari merkez olarak belirlenmesine kadar- görülmüştür.

5. KAYNAKÇA

5.1. Arşiv Kaynakları

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

Ali Emiri Mahmud I [AE.SMHD.I],

No. 169, Gömlek No. 12895, H- 29 Ca. 1164 / M- 25 Nisan 1751;

No. 236, Gömlek No. 18942, H- 15 N. 1161 / M- 10 Ağustos 1748.

Ali Emiri Mustafa II [AE.SMST.II],

No. 100, Gömlek No. 10867, H- 09 Ra. 1115 / M- 14 Temmuz 1703;

No. 124, Gömlek No. 13599, H- 09 Ra. 1115 / M- 14 Temmuz 1703.

Bâb-ı Defteri Başmuhasebe Defterleri [D.BŞM.d],

No. 3348, H- 05 Z. 1169 / M- 31 Ağustos 1756.

Cevdet Tasnifi Askeriye [C.AS.],

No. 37 Gömlek No: 1669, H- 24 Ş. 1187 / M- 9 Aralık 1773;

No. 315 Gömlek No: 13049, H- 23 Ca. 1159 / M- 13 Haziran 1746.

Cevdet Tasnifi Belediye [C.BLD.],

No. 71, Gömlek No. 3529, H-29 Ş. 1224 / M-9 Ekim 1809.

Cevdet Tasnifi Evkaf [C.EV.],

No. 16, Gömlek No. 792, H-21 B. 1205 / M-28 Kasım 1790;

No. 334, Gömlek No. 16968, H-23 B. 1229 / M-11 Temmuz 1814;

No. 533, Gömlek No. 26947, H-29 Ca. 1189 / M-29 Haziran 1775;

No. 617, Gömlek No. 31107, H-29 M. 1176 / M-20 Ağustos 1762.

Cevdet Tasnifi Hariciye [C.HR.],

No. 60 Gömlek No: 2965, H- 11 Ra. 1220 / M- 9 Haziran 1805.

Evkaf Haremeyn Muhasebesi Defterleri [EV.HMH.d],

No. 5576, H-02 Ca. 1180 / M-6 Ekim 1766.

Haritalar [HRT.h],

No. 0682, H- 1312 / M- 1894/1895;

No. 2089.

Hatt-ı Hümayûn [HAT],

No. 470 Gömlek No. 23042, H- 29 Za. 1238 / M-6 Eylül 1823.

İrâde Dahiliye [İ. DH.],

No. 1248 Gömlek No: 97851, H- 17 Ra. 1309 / M- 21 Ekim 1891.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi [MF.İBT.],

No. 4 Gömlek No: 26, H- 01 Ca. 1291 / M- 19 Haziran 1874;

No. 13 Gömlek No: 173, H- 01 S. 1290 / M- 14 Ocak 1880.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi [MF.MKT],

No. 15 Gömlek No: 27, H- 10 Ş. 1290 / M- 5 Aralık 1873.

Maliye'den Müdevver Defterleri [MAD.d],

No. 2922, H- 08 Ş. 1025 / M- 21 Ağustos 1616;

No. 3780, H- 17 Ş. 1022 / M- 2 Ekim 1613;

No. 17256, H- 29 Z. 971 / M- 8 Ağustos 1564.

Maliye Nezareti Temettuat Defterleri [ML.VRD.TMT.d],

No. 3075, H- 29 Z. 1261 / M- 29 Aralık 1845.

Plan-Proje-Kroki [PLK.p],

No. 00500, R- 17 Haziran 1322 / M- 30 Haziran 1906;

No. 00747.

Şura-yı Devlet [ŞD.],

No. 684 Gömlek No. 8, H- 25 Z. 1292 / M-22 Ocak 1876.

Topkapı Sarayı Maliye'den Müdevver Defterleri [TS.MAD.d],

No. 840, H- 11 M. 1220 / M- 9 Haziran 1805;

No. 2468, H- 29 M. 1236 / M- 6 Kasım 1820;

No. 2643, H- 27 B. 1165 / M- 12 Haziran 1752;

No. 9636, H- 01 M. 972 / M- 9 Ağustos 1564.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı [TS.MA.e],

No. 1090 Gömlek No: 22, H- 01 M. 974 / M- 19 Temmuz 1566.

Yıldız Resmi Maruzat [Y.A.RES.],

No. 86, Gömlek No. 5, H-12 Ş. 1314 / M-16 Mart 1897.

Yıldız Zabtiye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.ZB.],

No. 16, Gömlek No. 109, H- 28 C. 1313 / M-16 Aralık 1895.

İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Arşivi,

Beykoz - Anadoluhisarı'nda Vapur İskelesinden dereye kadar mahalli tanzim olunan bir kıt'a haritasıdır: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, 352.961 BEY 1287 k.1/1, Hrt_004319, H-1287 / M- 1870. http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aDemirbas=Hrt_004319.

Georges Papantoine. *Fontaine des Eaux Douces d'Asie*. Constantinople (İstanbul): İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, İstanbul, Krt_000541. http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aDemirbas=Krt_000541.

İstanbul Şehremaneti. *Anadoluhisarı'nda meydana gelen yangın mahalli*. İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, 352.961 ANA 1294 k.1/1, Hrt_003767, H-1294 / M-1878. http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt/yordam.php?aDemirbas=Hrt_003767.

İstanbul Şehremaneti. *Beykoz - Saliha Sultan Vakfı'ndan Göksu Çayırı arazisinin 34 Haziran tarihli musadda ifraz ve istikamet krokisidir*. İstanbul: İ.B.B. Atatürk Kitaplığı Sayısal Arşiv ve e-Kaynaklar, Hrt_003560, R- 1334 / M- 1918).

Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Arşivi,

İstanbul Şehri ve Civarı Haritası: Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Yer: A/4888, H- 1327 / M-1909-1910.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Arşivi,

Mühendishane-i Berr-i Hümayun haritası: İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi, IUNEK92760, IUNEK92761, H-1261 / M-1845.

5.2. Basılı ve Dijital Kaynaklar

Abdülaziz Bey. *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*. İstanbul: Tarih Vafkı Yurt Yayınları, 1995.

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi: 1453-1559*. 2 Cilt. İstanbul: Tekin Yayınevi, 2. Basım, 1979.

Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilâtı ve Belediye Kanunları*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2005.

Akın, Ahmet. "Tarihi Süreç İçinde Cami ve Fonksiyonları Üzerine Bir Deneme". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (2016), 179–211. https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.268627

Akın, Tülay, "Sultaniye Çayırı Çeşmesi ve Namazgahı". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. ed. Nuri Akbayar vd. 5/69-70. İstanbul: Kültür Bakanlığı; Tarih Vakfı, 1993.

Aksın, Ahmet – Özkan, Ela. "Kocaeli'nin 19. Yüzyıldaki İdari Yapısı". *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu - III*. ed. Haluk Selvi vd. 3/1541–1551. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2017.

Aksoyak, İsmail Hakkı. "Mecdî Mehmed Efendi". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim 25 Ağustos 2021. http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/mecdi-mecdi-mehmed-efendi

Aktepe, M. Münir. *Patrona İsyanı (1730)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958.

Aktepe, M. Münir. "XVIII. Yüzyıl Vezirlerinden Kapdân-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa'ya ait Vakfiyeler". *Vakıflar Dergisi* VIII (1969), 15–39.

Aktepe, Münir. "XVII. Asra ait İstanbul Kazası Avarız Defteri". *İstanbul Enstitüsü Dergisi* III (1957), 109–139.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. Basım, 2012.

Aladağ, Fatma. *Cities and Administrative Divisions of The Ottoman Empire in The Early 16th Century: A Case Study for The Application of Digital History to Ottoman Studies*. İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Alikılıç, Dündar. *XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Teşrifâtı Ve Törenleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.

Alişanzade Sedat Hakkı. "İstanbul ve Şehircilik". *Mimar* 1 (1931), 1–4.

Alsaç, Üstün. *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Altın, Abdülkadir –Pakırdağ, Nedim. *İstanbul Kadı Sicilleri Adalar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 1178-1184 / M. 1764-1771)*. 75 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

Altınay, Ahmet Refik. *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.

Anadoli Hissar, Istanbul, Turkey, 1903: Goodyear Archive Collection, Brooklyn Museum. https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/archives/image/52840.

And, Metin. *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*. İstanbul: Akbank - Anadolu Sanat Yayınları, 1993.

And, Metin. *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 7. Basım, 2014.

Arın, Özgün. *İstanbul'un Anadolu Yakası Kıyılarında Mesire Alanlarının Dönüşümü (1839-1938) ve Günümüze Yansımaları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Arlı, Alim. "Klasik Sosyolojide Derin Revizyon: Pierre Bourdieu Sosyolojisi". *Ocak ve Zanaat*. ed. Güney Çeğin vd. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 3. Basım, 2007.

Arslan, Hidayet. "Boğaziçi'nde 18. Yüzyıldan Kalma Bir İstanbul Evinin Durumu Hakkında Sanat Tarihi Bağlamında Yeni Değerlendirmeler". *METU JFA (METU Journal of The Faculty of Achitecture)* 31/1 (2014). https://doi.org/10.4305/metu.jfa.2014.1.5

Arslan, Necla. "II. Mahmut Döneminde Modern Bir Polis Teşkilatının Kuruluş Girişimleri: İlk Karakol Binaları". *İstanbul Dergisi* 23 (1997), 34–41.

Arslantürk, H. Ahmet. "Sadrazam Ayas Paşa'nın Vakfiyeleri ve Bir Sınırnâmesi". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* 37 (2011), 165–180.

Artan, Tülay. *Architecture as a Theatre of Life: Profile of the Eighteenth Century Bosphorus*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology (M.I.T), Architecture, Art and Environmental Studies, Doktora Tezi, 1989.

Artan, Tülay, "Anadoluhisarı". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. ed. Nuri Akbayar vd. 1/256-257. İstanbul: Kültür Bakanlığı; Tarih Vakfı, 1993.

Artan, Tülay. "18. yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı". *Toplum ve Bilim* 83 (1999), 292–321.

Âşık Paşazade. *Osmanoğulları'nın Tarihi*. İstanbul: Koç Kültür Sanat Tasarım A.Ş., 2003.

Ata, Galip. "İstanbul Evkaf Suları". *Vakıf Su Tahlilleri 1*: XIX ve XX. Yüzyılda İstanbul Suları. 141–162. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 2000.

Atasoy, Nurhan. "Türk Minyatüründe Tarihi Gerçekçilik". *Sanat Tarihi Yıllığı* 1 (1965), 103–109. https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusty/issue/34469/380925

Atasoy, Nurhan. *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*. ed. Gül İrepoğlu. İstanbul: Koç Kültür Sanat Tasarım A.Ş. - Aygaz A.Ş, 2002.

Atasoy, Nurhan. "İstanbul Bahçeleri". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 4/534–571. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Atâyî, Nev'î-zâde. *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.

Avcı, Yasemin. *Osmanlı Hükümet Konakları: Tanzimat Döneminde Kent Mekânında Devletin Erki ve Temsili*. İstanbul: Tarih Vafkı Yurt Yayınları, 2017.

Avunduk, Abdullah Mehmet. "Rumelihisarı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/rumelihisari

Aydın, Bilgin. "Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri". *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H. 919-927 /M. 1513-1521)*. 17–23. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2008.

Aynur, Hatice. *Saliha Sultan'ın Düğününü Anlatan Surnâmeler (1834): İnceleme, Tenkitli Metin ve Tıpkıbasım*. Harvard Üniversitesi: Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

Aysu, Çiğdem. *Boğaziçi'nde Mekânsal Değişim*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu*. Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü, 1958.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i: Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gazîler Hüdavendigâr ve Yıldırım Bâyezîd 630-805 (1230-1402)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü, 1966.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. *Osmanlı Mi'mârîsinde Fâtih Devri: 855-886 (1451-1481)*. IV. İstanbul: İstanbul Fetih Cem'iyeti İstanbul Enstitüsü, 2. Basım, 1989.

Azimet Bucak – Vahdettin Engin. *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası, 2. Basım, 2012.

Bakar, Coşkun. "Avrupa'da Dolaşan Koleranın Gölgesinde, İstanbul Uluslararası Sağlık Konferansı, 1866". *Türkiye Halk Sağlığı Dergisi* 18/1 (2020), 68–82. https://doi.org/10.20518/tjph.510455

Baraz, Mehmed Rebii Hâtemi. *Anadolu Hisarı: Yeni Hisar, Yenice Hisar, Akça Hisar, Güzelce Hisar, Güzel Hisar*. İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2009.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15/1-4 (1952), 56–78.

Bartl, Peter. "17. yüzyılda ve 18. Yüzyılın ilk yarısında Kazak Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu". çev. Kemal Beydilli. *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri* 6 (1998), 301–330. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/73248

Başaran, Ayşe Gül. *Osmanlı Mimarisi için Kaynak Hadikatü'l-Cevâmi'(II. Cilt) İncelemeli Metin Çevirisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.

Bayartan, Hatice. "Geçmişten Günümüze İstanbul'da Nüfus". *Coğrafya Dergisi* 11 (2003), 5–20.

Bayartan, Mehmet. "Osmanlı Şehrinde Bir İdari Birim: Mahalle". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi* 13 (2005), 93–107.

Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1988.

Behar, Cem. *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008): Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*. ed. Korkut Erdur. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2014.

Bekman, Büşranur. *XIX. Yüzyılın Dönüşen İstanbul'unda Mahalleler, Kollar ve Belediyeler: Bir Envanter ve Haritalama Çalışması*. İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Benevolo, Leonardo. *The Origins of Modern Town Planning*. Cambridge, MA: The M.I.T. Press, 1967.

Benevolo, Leonardo. *Avrupa Tarihinde Kentler*. çev. Nur Nirven. İstanbul: AFA Yayıncılık, 1995.

Beyazıt, Yasemin. "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı'da Kaza Sınırlarını Belirleyen Temel Etkenler". *DoğuBatı Üç Aylık Düşünce Dergisi* 53 (2010), 75–96.

Bilirli, Tahir. *Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri (1845-1846)*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

Bilsel, Fatma Cânâ. "Geç Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Çağdaş Şehir Düşüncesi ve İstanbul Planlaması". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 8/496–534. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Bostan, Hümeyra. *Defending The Ottoman Capital Against The Russian Threat: Late Eighteenth Century Fortifications of Istanbul*. İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.

Bostan, İdris. *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Bostan, M. Hanefi. "Üsküdar'ın Sınırları ve Demografisi (XV-XIX. Yüzyıl)". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X (19-21 Ekim 2018)*. ed. Coşkun Yılmaz. 117–158. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2019.

Bostan, M. Hanefi. “Beykoz Sempozyumu 2020”. *Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası*. ed. Beykoz Belediyesi. Erişim 25 Aralık 2020. Erişim 29 Kasım 2020. https://www.youtube.com/watch?v=a5KuytpfRNk&t=1747s

Bostan, Mehmet Hanefi. “Fethi Gören Şehir Üsküdar'ın Demografik ve İktisadi Gelişimi”. *Düşten Fethe İstanbul*. ed. Coşkun Yılmaz. 51–76. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2015.

Bostan, Mehmet Hanefi. “XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus”. *2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılı Anısına Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi*. ed. Sinan Demirtürk. 4/117–148. Ankara, 2016.

Bostan, Mehmet Hanefi. “Fatih Döneminde Yoros (Beykoz) Kazası”. *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Hilal Yurdakul. 871–892. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.

Boyacıoğlu, Didem. “Osmanlı Sanayileşme Girişimleri ve 19. Yüzyıl İstanbul Seyahatnamelerinde Sanayi Yapılarından İzler”. *Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*. ed. Gözde Çelik. 61–74. İstanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2018.

Boyar, Ebru – Fleet, Kate. *Osmanlı İstanbul’unun Toplumsal Tarihi*. çev. Serpil Çağlayan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2017.

Boysan, Aydın. *Nereye Gitti İstanbul? Yaşantı*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 8. Basım, 2014.

Braudel, Fernand. *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1989.

Bulduk, Üçler. “Son Osmanlı Seyyahlarından Ebubekir Feyzi ve Medine-i Üsküdar Hakkında Yazdıkları”. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X (19-21 Ekim 2018)*. ed. Coşkun Yılmaz. 2/347–369. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2019.

Burgess, Ernest W. “Şehrin Büyümesi: Araştırmaya Giriş”. *Şehir: Kent Ortamındaki İnsan Davranışlarının Araştırılması Üzerine Öneriler*. ed. Robert E. Park – Ernest W. Burgess. 89–106. Ankara: Heretik Basın Yayın, 4. Basım, 2020.

Canatar, Mehmet. “İstanbul'un Nahiye ve Mahalleleri (1453-1923)”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 3/218–245. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Can, Selman. *Bilinmeyen Aktörleri ve Olayları İle Son Dönem Osmanlı Mimarlığı*. İstanbul: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2010.

Can, Selman. “Son Dönem Osmanlı Mimarlığının Teşkilat Yapısı”. *Sanat Dergisi* 12 (2010), 103–112. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/2600/33462

Can, Selman. “Balyan Ailesi ve Osmanlı İmar Sektöründeki Yeri”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler*: Sosyo-Ekonomik Hayat. ed. Mehmet Metin Hülagü vd. 5/113–123. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Cevdet Paşa. *Tezâkir 1-12*. nşr. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953.

Cevdet Paşa. *Tezâkir 13-20*. nşr. Cavid Baysun. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1960.

Cezar, Mustafa. “Osmanlı Devrinde İstanbul’da Tahribat Yapan yangınlar ve Tabii Afetler”. *Turk Sanati Tarihi Arastirma ve Incelemeleri* 1 (1963), 327–414.

Cezar, Mustafa. *Osmanlı Başkenti İstanbul*. İstanbul: EKAV - Eğitim Kültür ve Araştırma Vakfı, 2002.

Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie: Geographie Administrative*. 4 Cilt. Paris: Tome Quatrieme, 1894.

Çadırcı, Musa. “Türkiye'de Muhtarlık Teşkilatının Kurulması Üzerine Bir İnceleme”. *Türk Tarih Kurumu: Belleten* 34/135 (1970), 409–420.

Çadırcı, Musa. *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Ülke Yönetimi*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2. Basım, 2017.

Çakar, Enver. “Kanuni Sultan Süleyman Kanun-Nâmesine Göre 1522 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun İdarî Taksimatı”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 12/1 (2002), 261–282. https://app.trdizin.gov.tr/publication/paper/detail/TVRnM056Yz0=

Çalış, Bahar D. *Ideal and Real Spaces of Ottoman imagination: Continuity and Change in Ottoman Rituals of Poetry (Istanbul, 1453-1730)*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Doktora Tezi, 2004.

Çelebi, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 5. Basım, 2008.

Çelebi, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 5. Basım, 2008.

Çelebi, Kâtip. *Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan (Tuhfetü'l-Kibâr fî Esfâri'l-Bihâr)*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.

Çelik, Zeynep. *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*. çev. Selim Deringil. Istanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, 2017.

Çetinkaya, Ülkü. “Bir Kadın Şehrengizi: Azîzî’nin İstanbul Şehrengizi”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54/1 (2017), 229–268. http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/229/262

Çiftçi, Aynur. *Son Dönem İstanbul Karakolları: Anadolu Yakası ve Büyükdere Topçu Kışlası*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Çimen, Adnan. “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 14/3 (2012), 183–216. https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziuiibfd/issue/28315/300901

Çoruk, Ali Şükrü. “Osmanlı'dan Günümüze Beykoz'un Mesire Yerleri”. *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Şefik Memiş. 299–306. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.

Dağdelen, İrfan. *Beykoz Nüfus Defterleri*. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2. Basım, 2015.

Dağdelen, İrfan. “Osmanlı Haritalarında İstanbul”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 1/544–560. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Demirgül, Furkan. “Çadırdan Saraya Türk Mutfağı”. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi* 3/1 (2018), 105–125.

Demirtaş, Mehmet. “XIX. Yüzyılda İstanbul’a Göçü Önlemek İçin Alınan Tedbirler: Men-i Mürûr Uygulaması ve Karşılaşılan Güçlükler”. *Belleten* 73/268 (2009), 739–754.

Demirtaş, Mehmet. “XVI. yüzyılda Meydana Gelen Tabii Afetlerin İstanbul’un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4/2 (2010), 37–50. https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunisosbil/issue/2814/37847

Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lûgat (Eski ve Yeni Harflerle)*. Ankara: Aydın Kitabevi, 33. Basım, 2017.

Diez, Ernst – Glück, Heinrich. *Alt Konstantinopel*. München: Roland Verlag, 1920.

Doğu, Bahar. *Anadolu Hisarı Göksu-Küçüksu Çayırları ve Çevresinin Tarihi Perspektivi ve Günün Koşulları Açısından Değerlendirerek Geliştirme Olanakları*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Duru, Sinan vd. “Türkiye'de Arazi Toplulaştırması: Mevzuat ve Uygulamalar”. *Tarım Ekonomisi Dergisi* 23/2 (2017), 263–269. https://doi.org/10.24181/tarekoder.369476

Dündar, Abdülkadir. *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığı Altında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2000.

Düstur: 1. Tertip, 1. Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872.

Düstur: 1. Tertip, 2. Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289/1872.

Eke, Nagehan U. "Abdî, Nişancı Abdurrahman Abdî Paşa". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Erişim 25 Ağustos 2021. http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/abdi-nisanci-abdurrahman-abdi-pasa

Eldem, Edhem. "18. Yüzyıl ve Değişim". *Cogito: Yapı Kredi Yayınları-Üç Aylık Düşünce Dergisi* 19 (1999), 189–199.

Eldem, Edhem. "Osmanlı Dönemi İstanbul'u". *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 23 (2010), 179–197.

Eldem, Sedad Hakkı. *Türk Bahçeleri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.

Emecen, Feridun M. "İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies* XLIII (2014), 67–92.

Ercoşkun, Tülay. "Osmanlı Devleti'nde Muhtarlık Kurumunun İşleyişine İlişkin Düzenlemeler ve Gözlemler". *Bilig / Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 14/60 (2012), 131–154.

Erdenen, Orhan. *Boğaziçi Sahilhaneleri I Anadolu Yakası*. 2 Cilt. İstanbul: İBB Kültür A.Ş, 2. Basım, 2006.

Erder, Sema. *Zorla Yerleştirmeden Yerinden Etmeye: Türkiye'de Değişen İskân Politikaları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Erdoğan İşkorkutan, Sinem. "1720 Şenliği'nde Yemek Üzerinden İfade Edilen Sosyal Hiyerarşileri Anlamak". *Osmanlı Araştırmaları* 50 (2017), 117–152. https://doi.org/10.18589/oa.591629

Erdoğan, Ayşenur. "Osmanlı Arşiv Vesikaları Perspektifinden Anadolu Hisarı'nın Kullanımı ve Korunması". *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Hilal Yurdakul. 893–910. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.

Erdoğan, Muzaffer. "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri". *Vakıflar Dergisi* IV (1958), 149–182. http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1319/Erdo an.pdf?sequence=1

Erdost, Muzaffer İlhan. *Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri: Asya Biçimi ve Feodalizm*. Ankara: Onur Yayınları, 2. Basım, 1989.

Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler". *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 11-15 Ekim 1976*: Kongreye Sunulan Bildiriler. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1979.

Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi: İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*. İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.

Ergin, Osman Nuri. *Muhtasar Mecelle-i Umûr-ı Belediye*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2017.

Ergin, Yusuf Gürkan. *Antik Yunan Sosyal Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2015.

Erimtan, Can. *Ottoman Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*. London-New York: Tauris Academic Studies, 2008.

Eriş, Cem. "Küçüksu Mihrişah Vâlide Sultan Mescidi Rekonstrüksiyonu". *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi* 12 (2014), 26–34.

Erkal, Namık. "İstanbul Erken Dönem Osmanlı Mimarisi". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 8/80–139. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Erpolat, Mehmet Salih. "XVI. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kocaeli'ndeki Yer Adlarında Meydana Gelen Değişmeler". *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*: International Symposium on Ghazi Akça Koca and History of Kocaeli proceedings. ed. Haluk Selvi – M. Bilal Çelik. 497–535. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015.

Erpolat, Mehmet Salih. "Osmanlı Döneminden Cumhuriyet Dönemine Yoros Nahiyesi'nin Tarihi Coğrafyasında Meydana Gelen Değişmeler". *I. Çekmeköy Sempozyumu, Şehir, Tarih, Toplum, Gelecek, Tebliğler Kitabı*. ed. Murat Şentürk – Şefik Memiş. 192–225. İstanbul: Çekmeköy Belediyesi, 2017.

Ertuğ, Nejdet. *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 2001.

Ertuğ, Nejdet. "Klasik Dönem Osmanlı İstanbul'unda Deniz Ulaşımı". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 6/414–435. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Ertuğrul, Alidost. "İstanbul'un Hamamları ve Mimarisi". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 8/450–467. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Eruz, A. Fulya. “Sahilsaray”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/sahilsaray

Eryılmaz, Bilal. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İstanbul’da Belediye Yönetiminin Gelişimi”. *İstanbul, Kent ve Medeniyet*. ed. Recep Bozlağan vd. 71–86. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği, 2009.

Esin, Emel. *Sa’dullah Paşa Yalısı*. İstanbul: Soytaş Neşriyatı, 1982.

Evyapan, Gönül Aslanoğlu. *Eski Türk bahçeleri ve özellikle eski İstanbul bahçeleri*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1972.

Evyapan, Gönül Aslanoğlu. *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçesinde Etkileri*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1974.

Eyice, Semavi. “Anadoluhisarı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/anadoluhisarı

Eyice, Semavi. “Ayazma”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/ayazma

Eyice, Semavi. “Aynalıkavak Sarayı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/aynalikavak-sarayi

Eyice, Semavi. “Bostancıbaşı Köprüsü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 5 Aralık 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/bostancibasi-koprusu

Eyice, Semavi. “Bizans İmparatorluğu’ndan Osmanlı İmparatorluğu’na İstanbul”. *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu (14-17 Aralık 2010)*. ed. Davut Hut vd. 15–25. İstanbul: Marmara Üniversitesi - İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011.

Eyüpgiller, Kemal Kutgün – Yaşa, Yeşim. *İstanbul Boğazı (Bahr-i Siyah / Karadeniz) Kale ve Tabyaları*. İstanbul: Kitabevi, 2019.

Faroqhi, Suraiya. “Krizler ve Değişim 1590-1699”. çev. Ayşe Berktay. *Osmanlı împaratorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*: 1600-1914. ed. Halil İnalcık – Donald Quataert. 2/543–758. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Basım, 2006.

Fidan, Mümtaz. *1286 (1869-1870) Tarihli İstanbul Salnâmesi’nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Freres, Abdullah. “Anadoluhisarı-Göksu”. http://www.eskiistanbul.net/6601/anadoluhisari-goksu-abdullah-freres-fotografi

Fuat Recep vd. *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138 - 1151 /M. 1726 - 1738)*. 24 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

Gabriel, Albert. *İstanbul Türk kaleleri*. b.y.: Tercüman Gazetesi, 1970.

Galitekin, Ahmed Nezih. *Beykoz kitâbeleri*. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Gel, Mehmet. "Kanuni Devrinde Vüzera Gölgesinde "Vakfa İlave Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukuki Tartışma: "Da'va-yı Asiyab"". *Belleten* 77/280 (2013), 927–954. https://dergipark.org.tr/en/pub/ttkbelleten/issue/52516/690270#article_cite

Genca, Elif. "Osmanlı Hukukunda Vakıfların Denetimi (Evkaf-ı Hümayun Nezareti)". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 72/1 (2014), 531–554. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/97888

Gökbilgin, M. Tayyib. "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 8/11-12 (1956), 11–50.

Gökbilgin, M. Tayyib. "Boğaziçi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Mart 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/bogazici

Göncüoğlu, Süleyman Faruk. *Osmanlı İstanbul'unun İlk Yapıları: Hisarlar ve Mahalleleri*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2016.

Göney, Süha. "Beykoz ve Çevresiyle İlgili Bazı Tespitler". *Beykoz 2019 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Şefik Memiş. 15–37. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.

Güleç Solak, Sevcan. "Mekân-Kimlik Etkileşimi: Kavramsal ve Kuramsal Bir Bakış Space-Identity Interaction: a Conceptual and Theoretical Overview". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/1 (2017), 13–37. https://dergipark.org.tr/en/pub/mjss/issue/40509/485519

Gülersoy, Çelik. *Göksu'ya Ağıt*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, 1987.

Gül, Murat – Lamb, Richard. "Mapping, regularizing and modernizing Ottoman Istanbul: aspects of the genesis of the 1839 Development Policy". *Urban History* 31/3 (2004), 420–436.

Gülsün, Hakan. "Boğaziçi'nde Bir Hasbahçe "Küçüksu"". *Milli Saraylar 1993*. 120–131. TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 1993.

Gülsün, Hakan. *Küçüksu Kasrı*. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 1995.

Gümüşçü, Osman. "Siyasi Coğrafya Açısından Sınırlar ve Tarihi Süreç İçinde Türkiye'de Sınır Kavramı". *Bilig* 52 (2010), 79–104.

Günalan, Rıfat – vd. *Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 919-927 /M. 1513-1521)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010. http://www.kadisicilleri.org/yayin.php

Günalan, Rıfat. *Üsküdar Mahkemesi 26 Numaralı Sicil (H. 970-971 /M. 1562-1563)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010. http://www.kadisicilleri.org/yayin.php

Günalan, Rıfat. *Üsküdar Mahkemesi 51 Numaralı Sicil (H. 987-988 /M. 1579-1580)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010. http://www.kadisicilleri.org/yayin.php

Günalan, Rıfat – Sümbül, Sinan. *Osmanlı Belgelerinde Beykoz*. İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2013.

Günay, Selçuk. *Resmi Devlet Salnamelerine Göre (H. 1263-1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler İtibariyle Mülki Taksimatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Ön Çalışması, 1980.

Gündüz, Ahmet. "Tapu-Tahrir Defterlerine Göre Kocaeli ve Çevresindeki Yer Adları Hakkında Bir Değerlendirme". *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*: International Symposium on Ghazi Akça Koca and History of Kocaeli proceedings. ed. Haluk Selvi – M. Bilal Çelik. 465–494. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015.

Güneş, Ahmet. *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Güneş, Mehmet. "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Vilayet İdaresinin Teşekkülü". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/17841 (2016), 181–199. https://doi.org/10.21563/sutad.187049

Halaçoğlu, Yusuf. *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.

Hamadeh, Shirine, *Şehr-i Sefa*, *18. yüzyılda İstanbul*. *The city's pleasures : Istanbul in the eighteenth century*. çev. İlknur Güzel. İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Basım, 2017.

Hançer, Tansu Hilmi. "Evkaf Nezareti (1826)'nin Denetimi Öncesi ve Sonrasında Mihrişah Valide Sultan Vakfı'nın Mali Yapısı (1797-1837)". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* 5/4 (2019), 1083–1100.

Hattox, Ralph S. *Kahve ve Kahvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*. çev. Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Tarih Vafkı Yurt Yayınları, 1996.

Hinz, Walther. "İslam'da Ölçü Sistemleri". çev. Acar Sevim. *Türklük Araştırmaları Dergisi* 5 (1989), 7–82.

Hüseyin Kılıç vd. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*. 74 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

Işın, Ekrem. "Osmanlı İstanbulu". *İstanbul ansiklopedisi*. ed. Mustafa Alp Dağıstanlı. 63–74. İstanbul: NTV Yayınları, 2010.

İbn'ül-emin Mahmut Kemal – Hüseyin Hüsametdin. "Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri". nşr. Nazif Öztürk. *Vakıflar Dergisi* 16 (1982), 31–42.

İnalcık, Halil. "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler". *Belleten* XXVIII/112 (1964), 623–690.

İnalcık, Halil. "Eyalet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Mart 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/eyalet

İnalcık, Halil. "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası". *Dünya Kenti İstanbul- İstanbul World City*. ed. Afife Batur. 22–37. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

İnalcık, Halil. "Devlet, Toprak ve Köylü". çev. Halil Berktay. *Osmanlı împaratorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*: 1300-1600. ed. Halil İnalcık – Donald Quataert. 1/145–226. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Basım, 2004.

İnalcık, Halil. "İmparatorluk ve Nüfusu". çev. Halil Berktay. *Osmanlı împaratorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*: 1300-1600. ed. Halil İnalcık – Donald Quataert. 1/47–80. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2. Basım, 2004.

İnalcık, Halil. *Has-bağçede 'ayş u Tarab Nedimler Şâirler Mutrîbler*. ed. Emre Yalçın. İstanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

İnalcık, Halil. *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları 1302-1481*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikişinasları*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1958.

İnce, Yunus. *Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlu Baruthanesi (1794- 1878)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

İnciciyan, G. V. *Boğaziçi Sayfiyeleri*. çev. Derhayr Z. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.

İnciciyan, P. Ğ. *XVIII. Asırda İstanbul*. çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği - İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1956.

İpcioğlu, Mehmet. *Bir Osmanlı Bütçesi Örneği: 1622 Tarihli Ruznamçe Defteri (XVII. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Kamu Ekonomisinin Tahlili Denemesi)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.

İpek, Nedim. *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.

İpşirli, Mehmet. "Araba". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 12 Eylül 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/araba

İpşirli, Mehmet – Uzun, Mustafa İsmet. "Bahâî Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/bahai-mehmed-efendi

İpşirli, Mehmet. "Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/celebi

İsmailoğlu, Ayşe Kevser. *Kıyı Alanları ve Mesire Alanlarının Niteliksel ve Niceliksel Bağlantısının Sorgulanması: Küçüksu ve Göksu Mesire Alanları*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

İsted- İstanbul Çevre Kültür ve Tarihi Eserleri Koruma Derneği. "Fatih Sarı Güzel Mescidi". Erişim 23 Haziran 2021. Erişim 23 Haziran 2021. http://www.isted.org.tr/tescil-icin-basvurulan-eserler/fatih-sari-guzel-mescidi/detay

İşli, Emin Nedret. "İstanbul'un Mahalle İsimlerine Ait Kaynaklar ve 1876-1877 Tarihli "Esâmi-i Mahallât"". *İstanbul Dergisi* 40 (2002), 71–77.

Kafadar, Cemal. "How dark is the history of the night, how black the story of coffee, how bitter the tale of love: The changing measure of leisure and pleasure in early modern Istanbul". *Medieval and Early Modern Performance in the Eastern Mediterranean*. ed. Aslı Öztürkmen – Evelyn Birge Vitz. 243–269. Turnhout: Brepols, 2014.

Kafescioğlu, Çiğdem. "Sokağın, Meydanın, Şehirlilerin Resmi: On Altıncı Yüzyıl Sonu İstanbul'unda Mekân Pratikleri ve Görselliğin Dönüşümü". *YILLIK: Annual of Istanbul Studies* 1/1 (2019), 7–43.

Karaca, Yılmaz – Erol, Rasim. *İstanbul Kadı Sicilleri Eyüb (Havass-ı Refia) Mahkemesi 19 numaralı sicil (H. 1028 - 1030/ M. 1619 - 1620*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011.

Karadağ, Esra. *Modern Haritacılık Bilgisinin Osmanlı'ya Transferi (1776-1922)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Karahasanoğlu, Selim. “"Yanlış Zamanda Yanlış Adam": Feyzullah Efendi: Sabra Meservey, Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam, Doktora Tezi, Princeton University, 1965, IV+172 sayfa.”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005).

Karahasanoğlu, Selim. “İstanbul'un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı”. *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu (14-17 Aralık 2010)*. ed. Davut Hut vd. 427–464. İstanbul: Marmara Üniversitesi - İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011.

Karahasanoğlu, Selim. *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzade Telhisî Mustafa Efendi günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Karakuş, Zafer. *Tevki'i Mehmed Paşa'ya göre "Osmanlı Tarihi"*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı: 1831*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1995.

Karasu, Hamit. “Yusuf Alperen Aydın, Müteşebbis ve Devlet: 18. Yüzyılda Peksimetçibaşı Nureddin Ağa’nın Yükselişi, Kitabevi, İstanbul 2016. [Kitap Tanıtımı]”. *Belleten* 82/294 (2018), 755–758. https://doi.org/10.37879/belleten.2018.755

Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*. çev. Bahar Tırnakcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kartal, Nazım. “Tanzimat’tan Cumhuriyete Osmanlı’da Mülki İdare”. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi* 4/1 (2013), 1–24. https://dergipark.org.tr/tr/pub/ayd/issue/3329/46174

Kaştan, Yüksel. “Osmanlı Devleti’nde “1913 Tarihli İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-i Muvakkati” ile Vilayet Yönetiminin Yeniden Yapılandırılması”. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2016), 78–98. https://doi.org/10.21021/osmed.72640

Kaya Kılıç, Selda. *Türkiye'de İl Yönetimi (1839-1923)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2018.

Kaya, Eyyüp Said. “Sinan Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/sinan-efendi

Kaya, Mehmet. “XIX. Yüyılda İzmit (Kocaili) Sancağı’nın Demografik Durumu ve İskan Siyaseti”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 26/41 (2007), 59–80. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/782271

Kaya, Zehra. *Şehir ve Medeniyet Etkileşimi Bir Mekânsal Çözümleme Örneği: Anadoluhisarı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Kaynar, Hakan. *Projesiz Modernleşme: Cumhuriyet İstanbulu'ndan Gündelik Fragmanlar*. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2. Basım, 2012.

Kaynar, Reşat. *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara: Türk tarih kurumu, 4. Basım, 2010.

Kazancıbaşı, Ferda. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Küçüksu Mesire Yeri Belgeseli*. İstanbul: Beykoz Belediyesi, 2006.

Keçeci Kurt, Songül. "Osmanlı Devleti nde Ecnebilerin Esnaflığı Meselesi (1838-1861)". *History Studies: International Journal of History* 9/3 (2017), 141–166. https://doi.org/10.9737/hist.2017.546

Kejanlı, Türkan. "Anadolu'da İlk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri". *Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları* 4/1 (2005), 89–97.

Keleş, Ruşen. *Kentbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1980.

Kemal Gurulkan vd. *Arşiv Belgelerine göre Osmanlı'da Spor*. İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlıgı Devlet Arşivleri Başkanlığı, 2018.

Kılıç, Orhan. *Eskiçağdan Yakınçağa: Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004.

Kızıltan, Zeynep. "Beşiktaş, Aydos, İdealtepe, Fenerbahçe Proje Kazıları ve Kent Arkeolojisine Katkıları", *Youtube* (Yayın Tarihi 19 Şubat 2018). https://www.youtube.com/watch?v=9NU3KjZdBWA&list=UUSX8lr29uemZ8-J01o7jdUA&index=6.

Kiper, Nilgün. "Osmanlı İstanbulu'nda Kentsel Mekânin Değişim Süreci". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 1/428–455. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Koç, Yunus. "Osmanlı Dönemi İstanbul Nüfus Tarihi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 8/16 (2010), 171–199.

K oçak, A. Yaşar vd. *Sultan II. Abdülhamid Devri Harita ve Planlarında İstanbul*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2013.

Koçu, Reşad Ekrem. "Anadoluhisarı". *İstanbul Ansiklopedisi*. mlf. Reşad Ekrem Koçu. 2/802–818. İstanbul: Neşriyat Kollektif Şirketi, 1959.

Koçu, Reşad Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Neşriyat Kollektif Şirketi, 1960.

Kolay, Arif – Ateş, Duygu. "Beykoz'un İlk Karakolhaneleri". *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Hilal Yurdakul. 771–797. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.

Konyalı, İbrahim Hakkı. *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar tarihi*. 1 Cilt. İstanbul: Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, 1976.

Korkmaz, Adem. *Midhat Paşa: İdari ve Siyasi Faaliyetleri*. Ankara: Türk tarih kurumu, 2019.

Kömürciyan, Eremya Çelebi. *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*. çev. Hrand D. Andreasyan. ed. Kevork Pamukciyan. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.

Kuban, Doğan. "İstanbul'un Tarihi Yapısı". *Mimarlık Dergisi* 5 (1970), 25–48.

Kuban, Doğan. *İstanbul Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*. çev. Zeynep Rona. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Basım, 2000.

Kuban, Doğan. "Cumhuriyet İstanbulu". *İstanbul ansiklopedisi*. ed. Mustafa Alp Dağıstanlı. 75–91. İstanbul: NTV Yayınları, 2010.

Kubbealtı Lugatı. "Mahrûse". *Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı*. Erişim 13 Ocak 2021. http://www.lugatim.com/s/mahr%C3%BBse

Kunt, İ. Metin. *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.

Kurak Açıcı, Funda vd. "Tasarım Eğitiminde Sınır Kavramı ile Kavramsal Bir Yaklaşım". *SED-Sanat Eğitimi Dergisi* 7/2 (2019), 209–219. https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=813008

Kurul, Necmi. "Tarih Öncesi İstanbul". *İstanbul ansiklopedisi*. ed. Mustafa Alp Dağıstanlı. 33–43. İstanbul: NTV Yayınları, 2010.

Kuzubaş, Muhammed. *Sâkînâme (Nev'i-zâde Atâyî)*. İstanbul: Etüt Yayınları, 2009.

Küçükaşçı, Mustafa S. "İki Arap Âliminin Gözünden XVI. Yüzyılda İstanbul". *Osmanlı İstanbulu*: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri 29 Mayıs - 1 Haziran 2013, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi. ed. Feridun M. Emecen vd. 71–86. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi - İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2013.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri – Yel, Ali Murat. "Mahalle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 15 Ocak 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/mahalle

Küçüksu-Anadoluhisari manzarası | Eski İstanbul Fotoğrafları Arşivi. Erişim 11 Ekim 2021. Erişim 11 Ekim 2021. http://www.eskiistanbul.net/5624/kucuksu-anadoluhisari-manzarasi

Kütükoğlu, Mübahat S. "1009 (1600) Tarihli Narh Defterine Göre İstanbul'da Çeşidli Eşya ve Hizmet Fiatları". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 9 (1978).

Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun Yayınları, 1983.

Kütükoğlu, Mübahat S. "Defterdar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 9 Eylül 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/defterdar

Laflı, Ergün. "Eski Çağ'da ve Bizans Dönemi'nde Üsküdar". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII*. ed. Coşkun Yılmaz vd. 1/81–97. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2014.

Landa, Manuel de. *Yeni Bir Toplum Felsefesi: Öbekleşme Kuramı ve Toplumsal Karmaşıklık*. çev. Sercan Çalcı. İstanbul: Kolektif Kitap, 2017.

Levend, Agâh Sırrı. *Türk Edebiyatında Şehr-engizler ve Şehr-engizlerde İstanbul*. İstanbul: İstanbul Fethi Derneği - İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1957.

Lewis, Bernard. *İstanbul ve Osmanlı Uygarlığı*. çev. Nihal Önol. İstanbul: Varlık Yayınları, 1975.

Lordoğlu, Nisan. "Byzantion ve Khalkedon'un Şehircilik Açısından İncelenmesi: Kuruluşlarından Roma İmparatorluk Dönemi'ne Kadar". *Cedrus: Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi* VII (2019), 169–194.

Loti, Pierre. *Bezgin Kadınlar*. çev. Nahid Sırrı Örik. Ankara: Elips Kitap, 2007.

Lynch, Kevin. *Kent İmgesi*. çev. İrem Başaran. İstanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Mantran, Robert. *XVI. - XVII. Yüzyıl'da İstanbul'da Gündelik Hayat*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1991.

Masak, Ferdâ. "Âdile Sultan'ın Üsküdar'da Yaşadığı Mekânlar, Vakıfları ve Bugünkü Durumları". *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003*: Bildiriler. ed. Zekeriya Kurşun vd. 2/123–138. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004.

Matrakçı Nasuh. *Rüstem Paşa Tarihi Olarak Bilinen Târîh-i Âl-i Osmân: Osmanlı Tarihi 699-968 / 1299-1561*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Mehmed Râ'if. *Mir'ât-ı İstanbul: I. Cilt Asya Yakası*. İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı, 1996.

Memiş, Şefik. *Anadolu Yakasının İlk Belediyesi Beykoz: 10. Daire-i Belediye*. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2020.

Mert, Alican. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Defterdarlık ve Günümüz Yansımaları". *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 11/1 (2020), 194–212.

Mete, Zekai. “İstanbul'un Fethinden Sonra Beykoz ve Civarının Tarihi Gelişimi”. *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Hilal Yurdakul. 159–173. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.

Miss Pardoe. *The City of The Sultan: Domestic Manners of The Turks*. 2 Cilt. London: Henry Colburn, 1837.

Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent*, *Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. *The City in History: Its Origins, Its Transformations, and Its Prospects*. çev. Güral Koca – Tamer Tosun. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.

Murphey, Rhoads. “Communal Living in Ottoman Istanbul: Searching for the Foundations of an Urban Tradition”. *Journal of Urban History* 16/2 (1990), 115–131. https://doi.org/10.1177/009614429001600201

Musahipzade Celâl. *Eski İstanbul Yaşayışı*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.

Muşmal, Hüseyin. “Konya'nın İlk Muhtarları ve Konya'da Muhtarlık Teşkilatı'nın Kuruluşu Üzerine Bazı Değerlendirmeler”. *4. Milletlerarası Şehir Tarihi Kongresi (13-15 Ekim 2017)*. ed. Mustafa Orçan vd. 496–518. İstanbul: Esenler Belediyesi Şehir Düşünce Merkezi Şehir Yayınları; Türkiye Yazarlar Birliği, 2018.

Müller-Wiener, Wolfgang. “15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul’da İmalathane ve Fabrikaları”. *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi: Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*. ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. 53–120. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.

Müller-Wiener, Wolfgang. *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*. çev. Erol Özbek. İstanbul: Tarih Vafkı Yurt Yayınları, 2003.

Naîma Mustafa Efendi. *Târih-i Na'îmâ: Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn*. Ankara: Türk tarih kurumu, 2007.

Necipoğlu, Gülru. “The Suburban Landscape of Sixteenth-Century Istanbul as A Mirror of Classical Ottoman Garden Culture”. *Gardens in the Time of the Great Muslim Empires*. ed. Atillio Petruccioli. 32–71. Leiden ve Boston: Brill, 1997.

Oktay, Tarkan. *Osmanlı'da Büyükşehir Yönetimi: İstanbul Şehremaneti*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.

Oktay, Tarkan. “Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla İstanbul'un Yönetimi”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 3/134–217. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayın, 2. Basım, 1987.

Ortaylı, İlber. "Osmanlı'da 18. Yüzyıl Düşünce Dünyasına Dair Notlar". *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası*: Tanzimat ve Meşruiyet'in Birikimi. ed. Tanıl Bora – Murat Gültekingil. 37–41. İstanbul: İletişim Yayınları, 8. Basım, 2009.

Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. İstanbul: Cedid Neşriyat, 5. Basım, 2016.

Ortaylı, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4. Basım, 2020.

"Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: Kadın I". *Tarih ve Toplum* 3 (1984), 32–39.

Öcalan, Hasan Basri. "Koca Sinan Vakifları: Kuruluş Amaçları, İşlevselliği ve İstihdamı Yönünden Analizi". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19/35 (2018), 723–741.

Ödekan, Ayla. "Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908)". *Türkiye Tarihi 3: Osmanlı Devleti 1600-1908*. ed. Sina Akşin. 345–435. Ankara: Cem Yayınevi, 1988.

Ökçün, Ahmet Gündüz. *Osmanlı Sanayii 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*. Ankara: T.C. Başbaşanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.

Ölçer, Erol. *Sokak Şehir Hafıza: Kuyulu'dan Biçki Yurdu'na Osman Nuri Ergin ile İstanbul Sokak Adları*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yayınları, 2014.

Örik, Nahid Sırrı. *İstanbul yazıları*. Ankara: Türk tarih kurumu, 2011.

Öz, Mehmet. "Tahrir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/tahrir

Özcan, Abdulkadir. "Bostancı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/bostanci

Özcan, Abdulkadir. "Edirne Vak'ası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Mart 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/edirne-vakasi

Özcan, Abdulkadir. "Mahmud I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Mart 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/mahmud-i--osmanli

Özcan, Abdulkadir. "Mehmed Arif Ağa". *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*. mlf. Âlim Kahraman. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2012.

Özcan, Abdulkadir. “Mehmed Emin Paşa, Devâtdâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Mart 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-emin-pasa-devatdar

Özcan, Serpil. *XIX. Yüzyıl İstanbul Tekkeleri ve Mekânsal Konumlanışları*. İstanbul: İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Özdamar, Mustafa. “Namazgâhlar”. *Vakıflar Dergisi* 20 (1988), 221–248.

Özdamar, Mustafa. “Beykoz'dan Son Demetler”. *Altınoluk Dergisi* 38 (1989) (Erişim 5 Ağustos 2021). https://www.altinoluk.com.tr/beykozdan-son-demetler.html

Özgüven, Burcu. “İdadî Binaları”. *Tarih ve Toplum* 82 (1990), 44–47.

Özgüven, Burcu. “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Meslek Öğrenimi: Sanayi Mektebi Binaları”. *Geç Osmanlı Döneminde Sanat, Mimarlık ve Kültür Karşılaşmaları*. ed. Gözde Çelik. 45–60. İstanbul: Tükiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, 2018.

Özgüven, H. Burcu. *Barut ve Tabya: Rönesans Mimarisi Bağlamında Fatih Sultan Mehmed Kaleleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.

Özkılıç, Sema Küçükalioğlu. *1894 Depreminin İstanbul Üzerindeki Etkileri (Deprem Sonrası İmar Faaliyetleri)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Özkılınç, Ahmet vd. *438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530): Bolu, Kastamonu, Kengırı ve Koca-ili Livâları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.

Öztürk Kasar, Sündüz – Çelik, Kübra. “Bir Özde Çeviri Örneği The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836 ve Aslına Çevirilerinde Kenti Temsil Eden Göstergelerin Aktarımı”. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 23 (2021), 1067–1084. https://doi.org/10.29000/rumelide.950011

Öztürk, Hüseyin Sami – Öztürk, Bülent. “İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, Hellenikos Philologikos Syllogos Yazıtlar Corpusu: İstanbul’dan Antik Dönem Yazıtları”. *İstanbul Araştırmaları Yıllığı* 4 (2015), 7–26.

Öztürk, Nazif. “Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar”. *Vakıflar Dergisi* XXIII (1994), 297–310.

Öztürk, Özhan. “Anadoluhisarı semti ve Anadolu Hisarı”. *Özhan Öztürk* (9 Ocak 2017). https://ozhanozturk.com/2017/09/01/anadolu-hisari/

Şevket Pamuk, “Toplum ve Siyaset (16): Şevket Pamuk ile “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e iktisadi dönüşüm””, *Youtube* (Yayın Tarihi 18 Mayıs 2017). https://www.youtube.com/watch?v=O3hdPOnqamE&t=270s.

Pantık, Ramazan. *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Pazarbaşı, Erdoğan. “Mehmed Efendi, Vanî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 8 Ağustos 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-efendi-vani

Pehlivan, Ebru. “Kant’ın Eleştiri Öncesi Eserlerinde Sınır Kavramı”. *Felsefe Arkivi* 47 (2017), 43–67. https://dergipark.org.tr/en/pub/iufad/issue/44689/555133

Pekak, Sacit. “Bizans İstanbulu”. *İstanbul ansiklopedisi*. ed. Mustafa Alp Dağıstanlı. 45–62. İstanbul: NTV Yayınları, 2010.

Quataert, Donald. *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*. çev. Ayşe Berktay. İstanbul: İletişim Yayınları A.Ş, 3. Basım, 2004.

Râşid Mehmed Efendi – Çelebizade İsmail Asım Efendi. *Târih-i Râşid ve Zeyli*. nşr. Abdülkadir Özcan vd. 3 Cilt. Vefa, İstanbul: Klasik, 1. Basım, 2013.

Reader, John. *Cities*. New York: Grove Press, 2004.

Roth, Leland M., *Mimarlığın Öyküsü*, *Öğeleri, Tarihi ve Anlamı*. *Understanding Architecture: Its Elements, History and Meaning*. çev. Ergün Akça. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 3. Basım, 2006.

Saçık, Kübra. *Mimarlıkta Topoğrafya: Turgut Cansever Eserleri İle Safranbolu, Beypazarı Ve Odunpazarı Örnekleri*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Mühendislik ve Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Sakaoğlu, Necdet. “Dersaadet Çarşı Pazarlarını Titreten Denetim: Kol Dolaşmak”. *İstanbul Dergisi* 22 (1997), 81–86.

Salman, Sakine Yıldız. *Boğaziçi Tarihi Sit Alanının Yok Olma Süreci ve Kalan Sınırlı Değerlerin Korunma Olasılıkları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Sanderson, John. *The Travels of John Sanderson in The Levant, 1584-1602: With his Autobiography and Selections from his Correspondence*. London: The Hakluyt Society - Cambridge University Press, 1931.

Sanz, Manuel Serrano Y. *Türkiye'nin Dört Yılı: 1552-1556*. çev. Aysel Kurutluoğlu. y.y.: Tercüman, ts.

Sarıdikmen, Gül. “Ressamlara İlham Veren Bir Çeşme: Anadoluhisarı Kızıl Serçe Sokağı Çeşmesi”. *Turkish Studies - Social Sciences* 14/3 (2019), 1033–1052. https://doi.org/10.29228/TurkishStudies.22724

Sarı, Fatma Gül Demet. *Boğaziçi Köylerinden Anadoluhisarı’nda Yerleşim Dokusu Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1996.

Sarıyıldız, Gülden. “Karantina”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Mart 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/karantina

Saum, Adolphe. “Anadoluhisarı-Göksu”. http://www.eskiistanbul.net/3431/anadoluhisari-goksu-adolphe-saum-1865-1870

Schweigger, Salomon. *Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*. çev. S. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 1. Basım, 2004.

Serin, Mustafa. “Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Temettuât Defterleri”. *I. Millî Arşiv Şûrası (Tebliğler-Tartışmalar)*: 20-21 Nisan 1998, Ankara. ed. Râhim Erişti vd. 717–728. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998.

Serter, Gencay. “Şikago Okulu Kent Kuramı: Kentsel Ekolojik Kuram”. *Planlama (Journal of Planning)* 23/2 (2013), 67–76. https://doi.org/10.5505/planlama.2013.98608

Sevin, Necla Arslan. “XIX. Yüzyıl Osmanlı Başkentinde Polis Teşkilatı ve Karakol Binaları”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celal Güzel vd. 15/395–399. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Sezer, Hamiyet. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi* 21/33 (2003), 1.

Shaw, Standford J. – Shaw, Ezel Kural. *History of The Ottoman Empire and Modern Turkey, II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. New York: Cambridge University Press, 1977.

Sökmen, Derya. *Boğaziçi’nde Yalı Kayıkhaneleri Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.

Sönmez, Ali. “Osmanlı Devleti’nde İç Güvenliğin Dönüşümü: Zaptiye Teşkilatı’ndan Jandarma’ya”. *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) 10-15 Eylül 2007*: Tarih ve Medeniyetler Tarihi. ed. Zeki Dilek vd. 6/2855–2864. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, 2012.

Sunay, Serap. “Mehmed Ali Paşa, Damad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 23 Ocak 2021. https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-ali-pasa-damad

Şahin, Cemalettin. “Anadoluhisarı Şehri: Yerleşmenin Kuruluşu ve Mekânsal Gelişimi”. *Beykoz 2020 Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. ed. Hilal Yurdakul. 643–666. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.

Şahin, Enis – Üstündağ, Sinan. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kocaeli ve Çevresindeki Mülkî Yapılanma Çalışmalarına Genel Bir Bakış”. *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*. 563–602. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016.

Şahin, Güven. “Türkiye’de Yapılmış Toponomi Çalışmaları”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 4 (2010), 134–156. https://dergipark.org.tr/tr/pub/adyusbd/issue/1399/16546

Şehsuvaroğlu, Haluk Y. *Sultan Aziz: Hayatı - Hal'i - Ölümü*. İstanbul: TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, 2013.

Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. *Mür'i't-Tevârih*. nşr. M. Münir Aktepe. 1 Cilt. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

Şimşek, Selami. “Son Dönem Celvetî Şeyhlerinden Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Mecmûa-yı Tekâyâ'sı”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 21 (2007), 135–172. https://dergipark.org.tr/tr/pub/sutad/issue/26272/276771

Şimşir, Bilâl N. *Rumeli'den Türk Göçleri: Belgeler*. 1 Cilt. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1968.

Şimşir, Nahide. “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Üsküdar ve Çevresinde Hamamlar”. *Üsküdar Sempozyumu I, 23-25 Mayıs 2003*: Bildiriler. ed. Zekeriya Kurşun vd. 1/79–89. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2004.

Sivridağ, Abdullah vd. *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu: 35 numaralı Kanun-ı Kalemiye defteri; 40 numaralı Kanunnâme-i Arazi defteri (Transkripsiyon / Tıpkıbasım)*. Istanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2014.

T.C. Beykoz Belediyesi Kent Bilgi Sistemi. Erişim 9 Ekim 2021. Erişim 9 Eylül 2021. https://cbs.beykoz.bel.tr/GiSoftGis/#/cityguidepublic

Tabakoğlu, Ahmet. “Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul’da Dış Ticaret”. *Osmanlı İstanbulu - I*. ed. Feridun M. Emecen – Emrah Safa Gürkan. 325–354. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2014.

Tabakoğlu, Ahmet. “Osmanlı İstanbul'unun Su Tarihi”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 6/82–117. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Tanındı, Zeren. “İstanbul Sarayının Resim Hazinesinden: Osmanlı Sanatında Minyatür”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 7/384–401. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Tanoğlu, Ali. “İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod”. *Türkiyat Mecmuası* 11 (1954), 1–32.

Taşer, Nesrin. *İstanbul’da Ihlamur ve Küçüksu Kasırları*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). TC Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı.

Tekeli, İlhan – İlkin, Selim. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Basım.

Tekeli, İlhan. “19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü”. çev. Ali Berktay. *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*. ed. Paul Dumont – François Georgeon. 19–30. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 2. Basım, 1999.

Takvim-i Vekayi, 1528, (H- 17 Ş. 1289 / M- 20 Eki. 1872).

Topuz Demir, Beyza – Uğur, Yunus. “Mahalle: Bir Mensubiyet ve Mesuliyet İlişkisi Osmanlı Şehirleri ve Kefalet Sistemi Örneği”. *Kent ve Maneviyat*. ed. Seyfettin Erşahin – Zehra Erşahin. 461–484. Ankara: İdeal Kent Yayınları, 2020.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. “Hâşiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/hasiye

Toroğlu, Emin. *Niğde İli Yerleşmeleri ve Lokasyon Planlaması*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.

Tuğlacı, Pars. *Osmanlı Şehirleri*. İstanbul: Milliyet, 1985.

Turgut, Vedat. “XVI. Yüzyılın Sonlarında Kocaeli Sancağı'nda Demografik ve İktisadi Vaziyet”. *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*: International Symposium on Ghazi Akça Koca and History of Kocaeli proceedings. ed. Haluk Selvi – M. Bilal Çelik. 315–416. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, 2015.

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu. *Nüfus Projeksiyonları, 2018-2080*, 21 Şubat 2018. http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=30567

Türkçe Sözlük. Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2019.

Uğur, Yunus. “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 3/6 (2005), 9–26.

Uğur, Yunus. “Şer'iyye Sicilleri”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/seriyye-sicilleri

Uğur, Yunus. *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in The Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Uğur, Yunus. “Mapping Ottoman Cities: Socio-Spatial Definitions and Groupings (1450–1700)”. *Journal for Early Modern Cultural Studies* 18/3 (2018), 16–65. https://doi.org/10.1353/jem.2018.0023

Uğur, Yunus. “Osmanlı Kentleri ve Kentleşme”. *Kent Sosyolojisi*. ed. Fatime Güneş. 164–189. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2019.

Uğur, Yunus. "Tarihçilikte "Mekânın Yeniden Keşfi": Osmanlı Şehir Çalışmaları İçin Öneriler". *İdealkent Kent Araştırmaları Dergisi* 11/30 (2020), 678-700. https://doi.org/10.31198/idealkent.776033

Uğur, Yunus. “Tarihsel Kaynaklar, Temsil ve Osmanlı Şehirleri: 937/1530 Tarihli Muhasebe-i Vilayet Defterleri’ni Dönemin Benzeri Kaynakları Arasında Konumlandırmak”. *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 24/48 (2020), 37–69. https://doi.org/10.20519/divan.811953

Uğur, Yunus. “Tarih ve Coğrafya: Zaman ve Mekânın Etkileşimi”. *Tarih ve Diğer Bilimler: Geçmişin Peşinde Disiplinlerarası Bir Kılavuz*. ed. Mehmet Yaşar Ertaş. 223–242. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2021.

Uluengin, Mehmet Bengü – Turan, Ömer. “İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet’in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye’de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/6 (2005), 353–436.

Uluskan, Murat. “İstanbul’da Balık Avcıları (18. Yüzyıl)”. *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu (14-17 Aralık 2010)*. ed. Davut Hut vd. 389–404. İstanbul: Marmara Üniversitesi - İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa”. *Türk Tarih Kurumu: Belleten* 35/139 (1971), 409–450.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 3. Basım, 1988.

Ülkütaşır, Mehmet Şakir. “Eski Türklerde Bahçe San’atı ve Türk Bahçeleri”. *Türk Kültürü* IV/43 (1966), 620–628.

Ünver, A. Süheyl. *İstanbul’un Mutlu Askerleri ve Şehit Olanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.

Üstüner, Ahmet. “Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 17/33 (2020), 41–104. https://dergipark.org.tr/en/pub/talid/issue/54143/731401

Van, Nurettin. “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'da Güvenlik (1839-1918)”. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 3/118–133. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

White, Charles. *Three Years in Constantinople: Domestic Manners of The Turks in 1844*. 1 Cilt. London: Henry Colburn, 1845.

Yağan, N. Burcu – Binan, Can Şakir. “İstanbul’un Tarihi Sayfiye Alanlarındaki Yapıların Komşuluk İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”. *X. Uluslararası Sinan Sempozyumu, 27-28 Nisan 2017*. ed. Sennur Akansel vd. 129–138. Edirne: Trakya Üniversitesi, 2017.

Yakut, Esra. “Osmanlı Hukukunda Bir Suç Olarak Eşkıyalık ve Cezalandırılması”. *Kebikeç Dergisi* 33 (2012), 21–34.

Yavuz, Mehmet Fatih. “Byzantion ve Çevresinde Yeralan Kutsal Alanlar”. *Arkeoidea Dergisi* 8 (2010), 58–77.

Yavuz, Serdar – Şenel, Mustafa. “Yer Adları (Toponim) Terimleri Sözlüğü”. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 8/8 (2013), 2239–2254.

Yavuztürk, Şükriye Pınar. *Temettuât Defterlerine Göre Beykoz Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Yazıcı Metin, Nurcan. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hükümet Konaklarının İnşa Süreci ve Mimarisi: Devlet Kapısı*. İstanbul: Kitabevi, 2019.

Yazıcı Metin, Nurcan. “Arşiv Belgelerine Göre Beyoğlu'ndaki Hüseyin Ağa Camii Çeşmesi'nin İnşası”. *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi* 21 (2020), 91–102. https://doi.org/10.22520/tubaked.2020.21.005

Yazıcıoğlu, M. Lütfi. *Boğaziçi Kıyı Yapıları: Tarihsel Biçimlenişleri, Çağdaş Biçimlenişlerde Temel İlkeler Önerisi*. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Yayın Müdürlüğü, 1984.

Yenigün, Sudi. *İstanbul'un İncileri Anadolu Yakası Camileri*. İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Yetiş, Kâzım. "Klâsik Dönem Şairleri ile Yenileşme Dönemi Şairlerinin İstanbul Algısının Karşılaştırılması". *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu (14-17 Aralık 2010)*. ed. Davut Hut vd. 255–272. İstanbul: Marmara Üniversitesi - İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı, 2011.

Yıldırım, Nuran. "İstanbul'da Sağlık Hayatı". *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 4/92–137. İstanbul: İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) - İBB Kültür A.Ş., 2015.

Yıldırım, Nuran – Ertin, Hakan. "1893-1895 İstanbul Kolera Salgınında Avrupalı Uzmanlar ve Osmanlı Devleti'nde Sağlık Modernizasyonuna Katkıları". *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi* 25/1 (2020), 85–101.

Yıldız, Murat. *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Bostancı Ocağı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.

Yıldız, Murat. *Osmanlı Vakıf Medeniyetinde Bir Veziriazam Hayratı Amcazade Hüseyin Paşa Vakfı*. İstanbul: Bayrak Yayıncılık, 2011.

Yıldız, Murat. "Türk Sivil Mimarisinin En Eski Yapılarından Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı'nın Tarihi Serüveni". *Türkiyat Mecmuası* 21/1 (2011), 395–433.

Yıldız, Murat. "Bahçeden Kışlaya Üsküdar Bahçesi". *Osmanlı İstanbulu - III*. ed. Feridun M. Emecen vd. 379–442. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015.

Yılmaz, Coşkun – Kahriman, Salih. *Rumeli Sadâreti Mahkemesi 161 Numaralı Sicil (H.1115-1116 / M. 1704)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2019. http://www.kadisicilleri.org/yayin.php

Yılmaz, Elif Ebru. *Sosyo-Mekansal Üretim İlişkilerini 'Sınır Kavramı' Üzerinden Okuma Denemesi: Sınır İmgeleri*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Yılmazer, Ziya. "İsmâil Paşa, Nişancı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 2 Şubat 2020. https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-pasa-nisanci

Yılmaz, Hande. *Anadoluhisarı Sultan II. Bayezıd Han Mezarlığı Mezar Taşları (Pafta No: 54)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Yörük, Salim. “Osmanlı Döneminde Beykoz Hamamları ve Hamam Çalışanlarının Demografik Yapısı”. *XVII. Türk Tarih Kongresi*: Ankara: 15-17 Eylül 2014. IV. Cilt - I. Kısım/287–302. Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK), 2018.

Yörüten, Güneş – Hamamcıoğlu, Cenk. “19. Yüzyılda Düzenlenen İstanbul Tarihi Yarımada’daki Ayvansaray ve Samatya Yangın Alanlarında Günümüzdeki Kentsel Dokuların İncelenmesi ve Karşılaştırılması”. *Kent Akademisi* 11/1 (2018), 11–28. https://dergipark.org.tr/tr/pub/kent/issue/36326/378499

Yurdakul, İlhami. “İstanbul'un Fethinden XIX. Yüzyıla Kadar İstanbul Suları”. *Vakıf Su Tahlilleri 1*: XIX ve XX. Yüzyılda İstanbul Suları. 17–20. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi, 2000.

Yurdakul, İlhami. “Gebze Nahiyesi'ne Bağlı Vakıf Karyeler”. *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*. II/1225–1254. Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, 2016.

Yüksekli, Berrin Akgün vd. “Kentsel sınırlar: Balıkesir İstasyon Bölgesi ve Çevresinin Sınır Kavramı Aracılığıyla İncelenmesi”. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik Mimarlık Fakültesi Dergisi* 30 (2015), 333–344. http://dspace.balikesir.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12462/4035

Yürük, Ali Yücel. “Abdürrezzak (Abdi) Efendi”. *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*. mlf. Âlim Kahraman. 27–28. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2012.

Yürük, Ali Yücel. “Ahmed Fehim Efendi (1856-1930)”. *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*. mlf. Âlim Kahraman. 36–37. İstanbul: Üsküdar Belediyesi, 2012.

Ziyaoğlu, Rakım. *İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi: 1453-1971, İdari-Siyasi*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1971.

6. EKLER

EK 1: Menba ve Muhtemel Yerleşimleri gösterir harita (1420-1452)

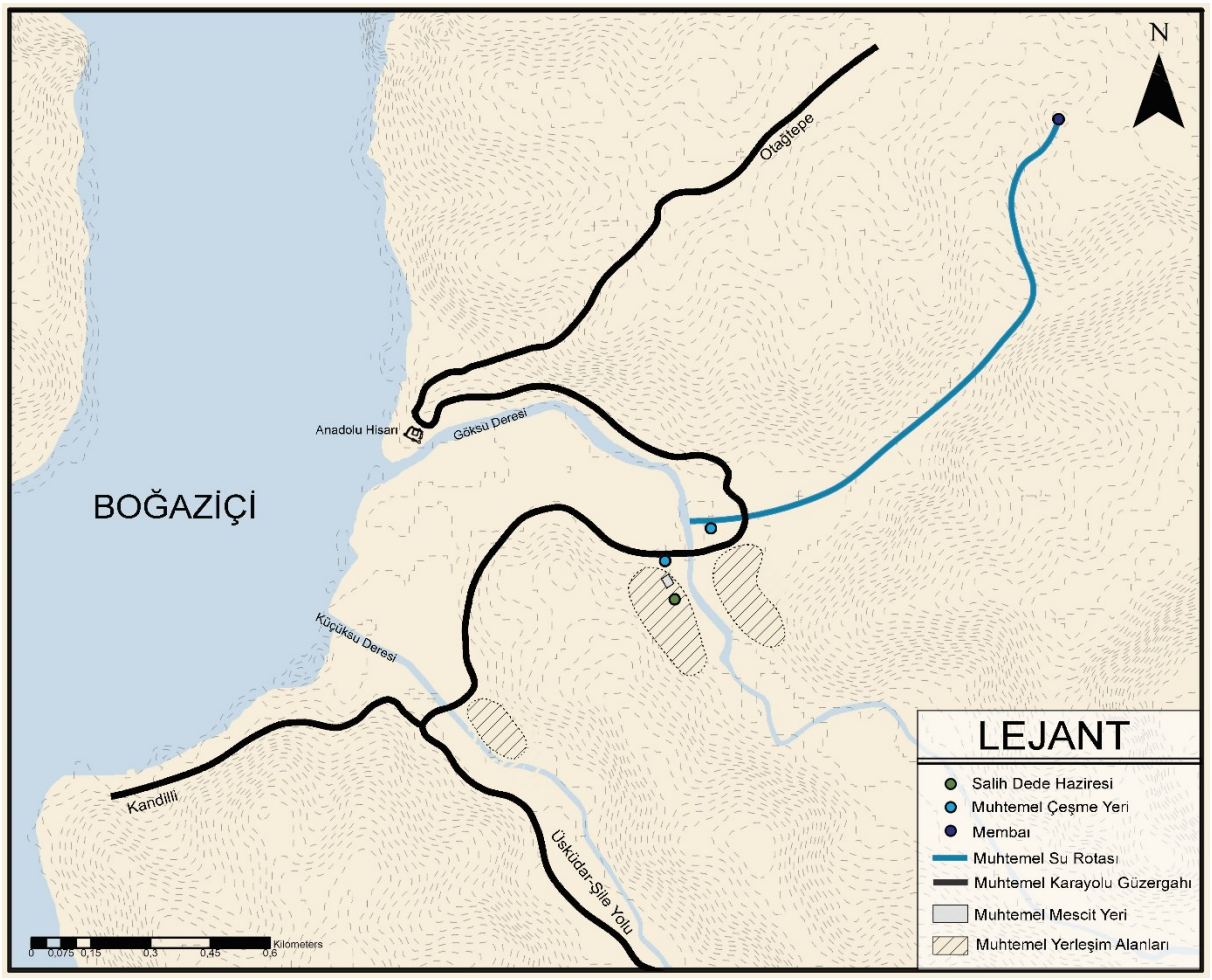

EK 2: XX. Yüzyıla ait olduğu anlaşılan su yollarını gösterir harita

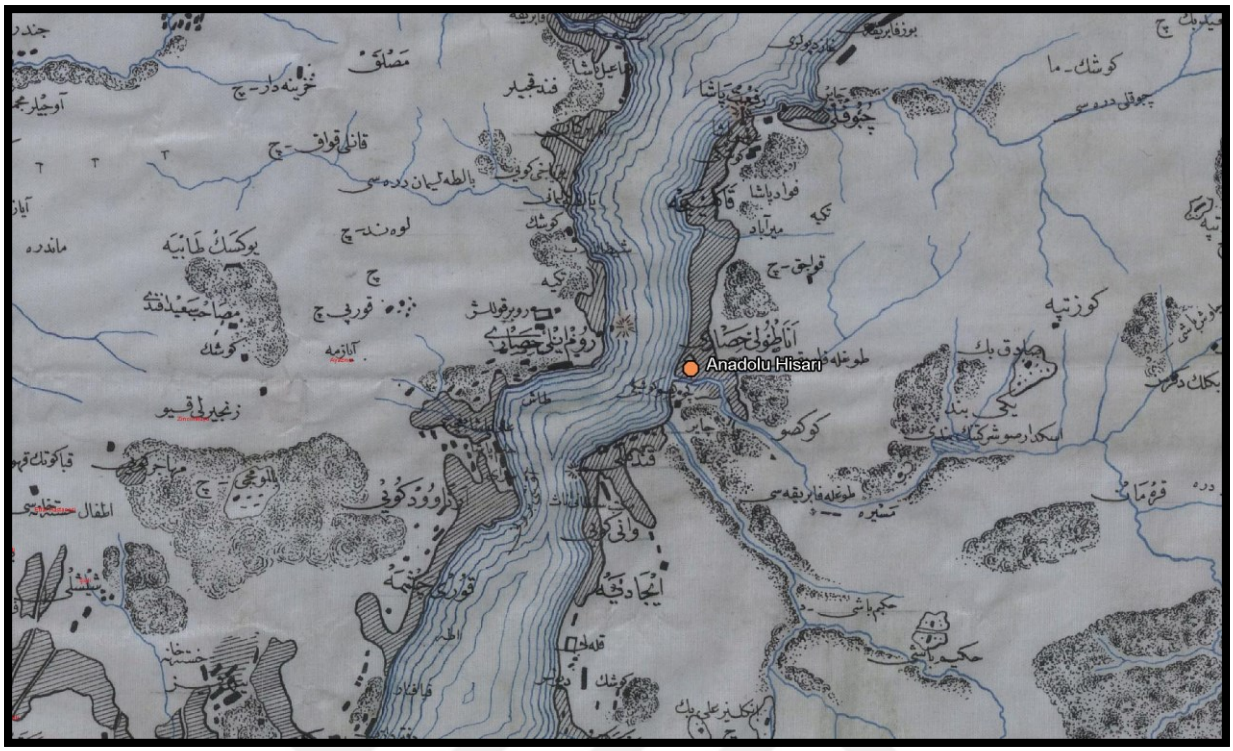

(Kaynak: (BOA), Haritalar (HRT.h), No: 2089, 2-3.'ten ilgili kısım işaretleme ile alınmıştır.)

EK 3: Anadolu Hisarı'nın Yıldırım Bayezid ve Sultan II. Mehmed dönemlerindeki karşılaştırması

Resim 1: *Yıldırım Bayezid'in İnşa Ettirdiği Anadolu Hisarı*	**Resim 2:** *1452'de Hisarpeçe Eklendikten Sonraki Tahmini Görünümü*
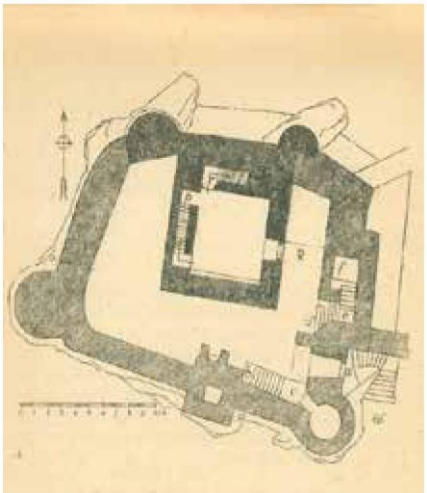	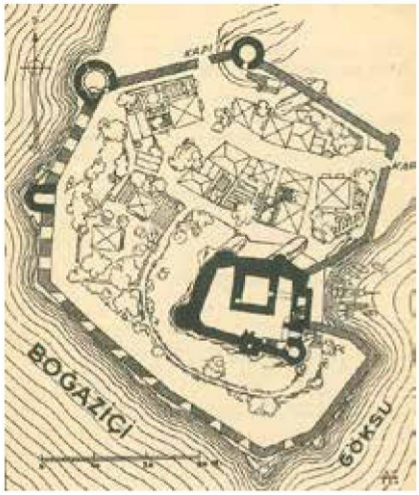
Kaynak: Gabriel, 1941, s.24	**Kaynak:** Gabriel, 1941, s.33

(Kaynak: Albert Gabriel'den aktaran Erdoğan (2021), 896)

EK 4: Hisar, Cami ve hisar girişine planlanan köprüyü gösterir harita[887]

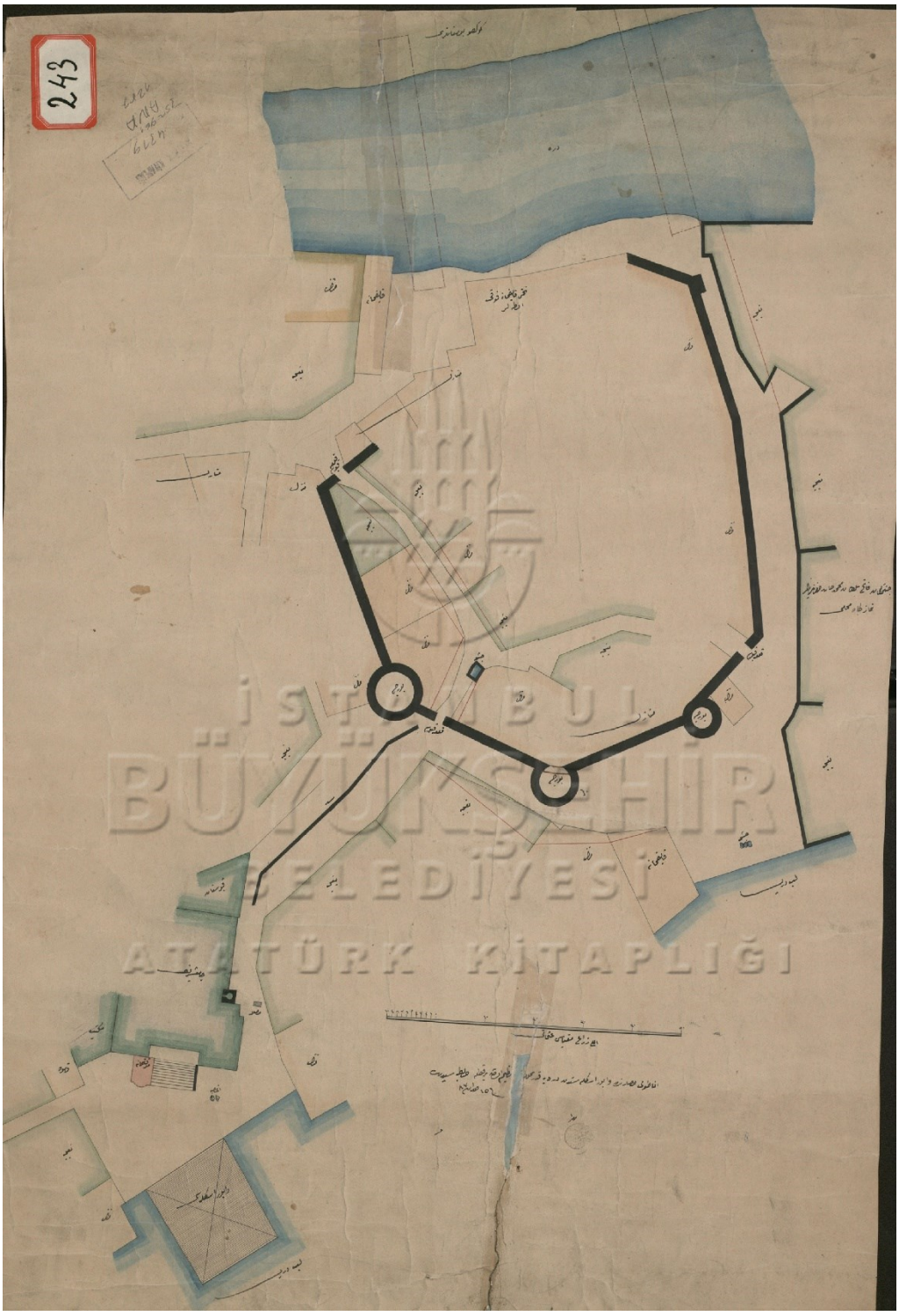

[887] *Beykoz - Anadoluhisarı'nda Vapur İskelesinden dereye kadar mahalli tanzim olunan bir kıt'a haritasıdır* (352.961 BEY 1287 k.1/1, Hrt_004319), H-1287 / M- 1870.

EK 5: 1878 yangını sonrası meydana getirilen haritanın yerleştirilmesi[888]

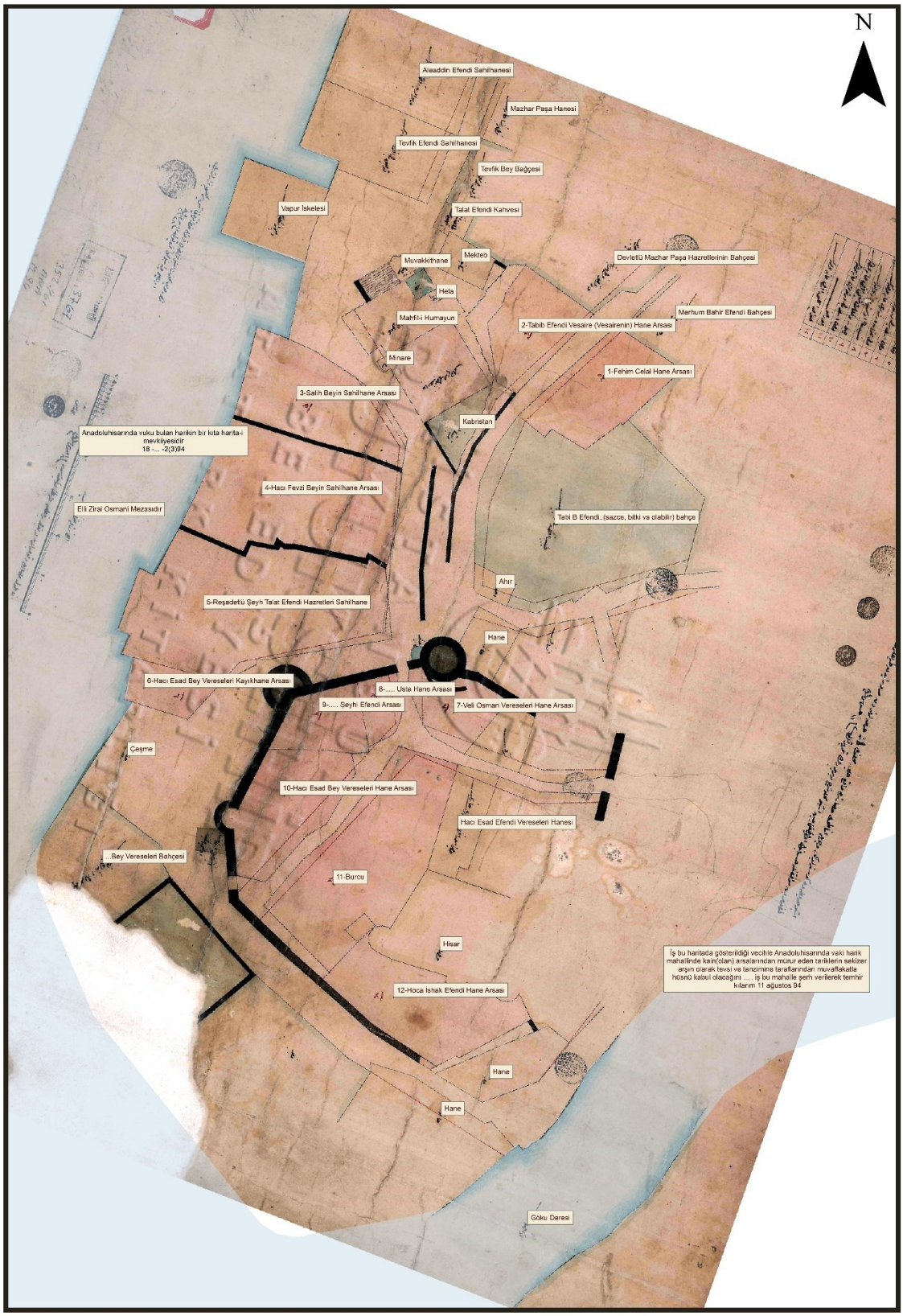

[888] İstanbul Şehremaneti, *Anadoluhisarı'nda meydana gelen yangın mahalli* (352.961 ANA 1294 k.1/1, Hrt_003767), H-1294 / M-1878.

EK 6: 1453-1458 yılları arası tahrir defterine kayıtlı Yoros Kazası'ndaki iskân birimleri

	KÖY YERLEŞİM BİRİMLERİ	Çift Sahibi Hane	Çiftsiz Hane	Toplam Hane	Tahmini Nüfus
1	Ağevran (Akviran)	12	9	21	105
2	Ali Bahadır	6	2	8	40
3	Atuk (Ayuk)	4	0	4	20
4	Ayvalu	15	2	17	85
5	Azizoğluköy	4	2	6	30
6	Çavuşlu	6	2	8	40
7	Çıldırı	28	5	33	165
8	Çubuk	9	7	16	80
9	Deresekili	33	13	46	230
10	Depeevran	14	7	21	105
11	Depesekili	11	3	14	70
12	Demirciler	10	6	16	80
13	Esenceköy	14	8	22	110
14	Göllü	4	0	4	20
15	Göllü ve diğer Hüseyinlü	4	0	4	20
16	Hüseyinlü	6	1	7	35
17	İne Hocalu	14	4	18	90
18	İsacılar	5	0	5	25
19	İzzettinköy	4	3	7	35
20	Kabakoz	9	0	9	45
21	Kılıçlu	4	1	5	25
22	Kozluca	16	3	19	95
23	Kurna	14	6	20	100
24	Kutludoğmuş (Kurtdoğmuş)	20	2	22	110
25	Küçüksulu	6	9	15	75
26	Mancılıklu (Mancınık)	4	1	8 (5)	40 (25)
27	Öğümce	5	0	5	25
28	Sarucabayrak (Dudullu - Çepni)	5	2	7	35
29	Taşoğlu	7	2	9	45
30	Tunrulpınarı	4	1	5	25
31	Yeniceköy	14	3	17	85
	MEZRA				
1	Hacılı	3*	0	3	15
2	Samandıra	2**	0	2	10
	TOPLAM	**316**	**104**	**423 (420)**	**2115 (2100)**

*Hacılı mezrasında bir çiftlik yeri 3 hane tarafından tasarruf ediliyordu.

** Samandıra mezrasında yarım çiftlik yeri 2 hane tasarruf ediyordu.

(**Kaynak:** Mehmet Hanefi Bostan (2021), 882/ Tablo 1)

EK 7: Göksu ve çevresinin paftalara bölümlenmesi

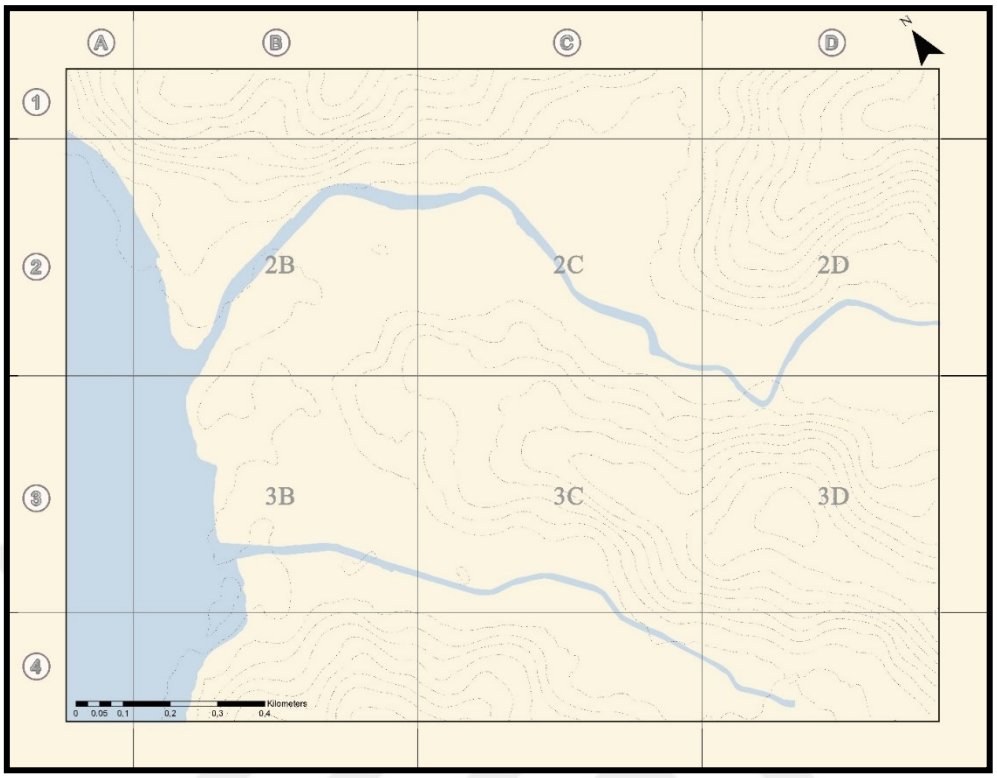

EK 8: Gölbahçe mevkii ve muhtemel ark rotası

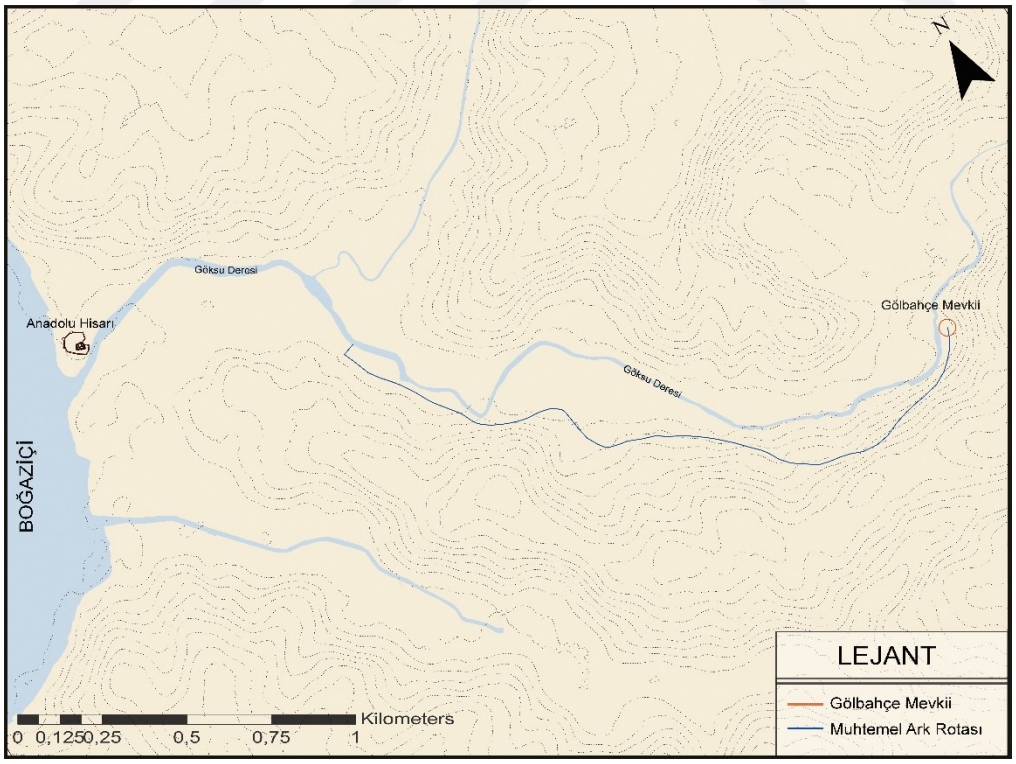

EK 9: 1530, 1561 ve 1591-1624 yıllarına ait tahrir verileri[889]

	Tahmini Nüfus			1530			1561			1591-1624		
Yerleşim Yeri	**1530**	**1561**	**1591-1624**	**Hane**	**Mücerred**	**Muaf**	**Hane**	**Mücerred**	**Muaf**	**Hane**	**Mücerred**	**Muaf**
Cami-i Atik Sultan Mehmed Han Mahallesi	**0**	**320**	**130**	**0**	**0**	**0**	**49**	**10**	**13**	**26**	**0**	**0**
Kadıasker Mahallesi	**0**	**196**	**160**	**0**	**0**	**0**	**32**	**11**	**5**	**32**	**0**	**0**
Sinan Çelebi Mahallesi	**0**	**0**	**70**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**0**	**13**	**0**	**1**
Akviran-ı Büzürk	110	121	121	18	20	0	22	6	1	23	6	0
Akviran-ı Küçük	0	32	32	0	0	0	6	2	0	6	2	0
Alibahadır	73	95	51	12	8	1	18	5	0	10	1	0
Ayvalu	113	185	159	11	3	11	34	10	1	27	24	0
Çubuklu	177	228*	241*	29	12	4	0	0	0	0	0	0
Çavuşlu	76	15	15	10	1	5	3	0	0	3	0	0
Çıldır	191	191	132	31	16	4	35	11	1	24	12	0
Davutoğlu	0	43	49	0	0	0	6	8	1	9	4	0
Dereseki	415	536*	565*	73	25	5	146	34	0	154	36	0
Nefs-i Kala-i Yoros	0	553	553	0	0	0	95	78	0	95	78	0
Depeseki	123	35	53	16	8	7	7	0	0	10	3	0
Tepeviran	177	198	119	31	12	2	34	3	5	21	14	0
Demircilü	95	87	58	12	5	6	15	7	1	9	13	0
Esence	114	185	131	18	14	2	34	10	1	23	16	0
Göllü	64	62	25	11	9	0	9	2	3	5	0	0
Hacıbenlü	0	30	32	0	0	0	6	0	0	6	2	0
Hacılı	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hüseyinli	59	36	13	6	4	5	7	1	0	2	3	0
İncirli	0	97	88	0	0	0	19	2	0	16	8	0
İne Hoca(Hüseyin Peykar)	72	199	148	8	2	6	33	4	6	24	8	4

[889] Bu veriler, Mehmet Hanefi Bostan'ın "XV., XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Yoros (Beykoz) Kazasında İskân Yerleri ve Nüfus" adlı 2016 yılında yayınlanan çalışmasından düzenlenerek ve tahminler yapılarak aktarılmıştır. Tahmini nüfus için hane başı kişi sayısı 5 (beş) olarak değerlendirilmiştir. Buna göre hane ve muaf hane sayıları 5 ile çarpılarak tahmiini nüfus toplamına dahil edilmiştir.

İsacalu	61	46	39	6	1	6	8	6	0	7	4	0
İshaklı	0	33	16	0	0	0	6	3	0	3	1	0
İskenderlü	0	98	68	0	0	0	18	8	0	12	8	0
Kabaköz (büzürk)	37	25	25	6	2	1	5	0	0	5	0	0
Kabaköz(küçük)	67	41	0	4	2	9	7	6	0	0	0	0
Kavaklı	49	60	59	7	9	1	11	5	0	11	4	0
Kanlıca	0	294	256	0	0	0	51	24	3	43	16	5
Kılıçlı	103	87	65	10	8	9	16	2	1	12	5	0
Koçullu	0	88	78	0	0	0	14	3	3	14	8	0
Kozluca	165	73	75	24	10	7	14	3	0	14	5	0
Kösterlü (Köserlü)	0	83	50	0	0	0	16	3	0	9	5	0
Kum n.d. Ayuk (Oyuk)	83	52	20	16	3	0	10	2	0	4	0	0
Kurna	111	95	77	13	16	6	18	5	0	14	7	0
Kutludoğmuş	197	244	416	34	22	1	46	14	0	76	36	0
Mancınık (Malcık) n.d. Sekbanlı	32	47	62	5	2	1	9	2	0	12	2	0
Mehmedköy (Akbaba)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mezidoğlu (Müridoğlu) (XVII. yy mezra)	0	32	20	0	0	0	3	2	3	4	0	0
Nusretlü	26	22	6	5	1	0	4	2	0	1	1	0
Orhan n.d. Tunrulpınarı (Dunrullu)	33	25	25	6	3	0	5	0	0	5	0	0
Öğümce	72	68	37	12	2	2	12	8	0	7	2	0
Sarıbayrak n.d. Tutlu (Dudullu - Çepni)	38	89	20	4	3	3	17	4	0	4	0	0
Taşoğulları n.d. Kadı	51	61	61	9	6	0	12	1	0	12	1	0
Yenice	**309**	**90**	**41**	**45**	**9**	**15**	**17**	**5**	**0**	**7**	**1**	**1**
Yokuşlu	0	40	44	0	0	0	7	5	0	8	4	0
Hacı Yusuf der karye-i Kurna	40	35	27	1	0	7	7	0	0	5	2	0
Umurlu	10	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0
TOPLAM	3343	5272	4532									

* Çubuklu, 1561 ve 1591-1624 yıllarına ait tahrir defterinde Dereseki içerisinde kaydedilmiştir (Bostan, 2016). Bu nedenle 1530 yılları arasındaki oran temel alınarak diğer yıllar belirlenmiştir.

EK 10: Mühendishane-i Berrî-i Hümayun (1845) haritasında hamamın konumu

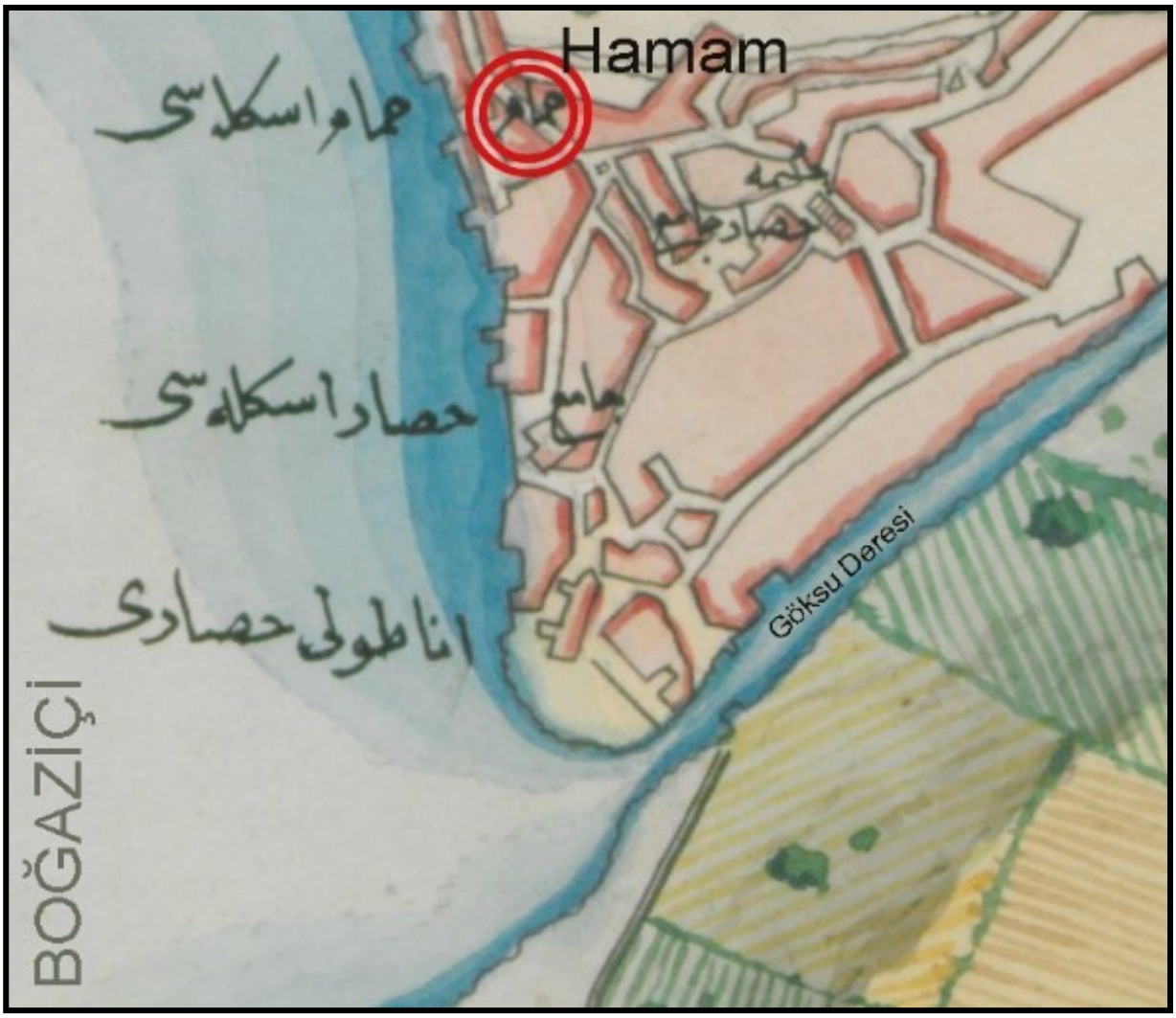

(**Kaynak:** Mühendishane-i Berrî-i Hümayun Haritası (1845); yazar tarafından düzenlenmiştir.)

EK 11: Necib Bey haritasında Anadoluhisarı'nın bir kısmı (1918)

EK 12: 1563 tarihli belgeye göre Üsküdar Kadılığı'nda kayıtlı fundacıların dağılımı

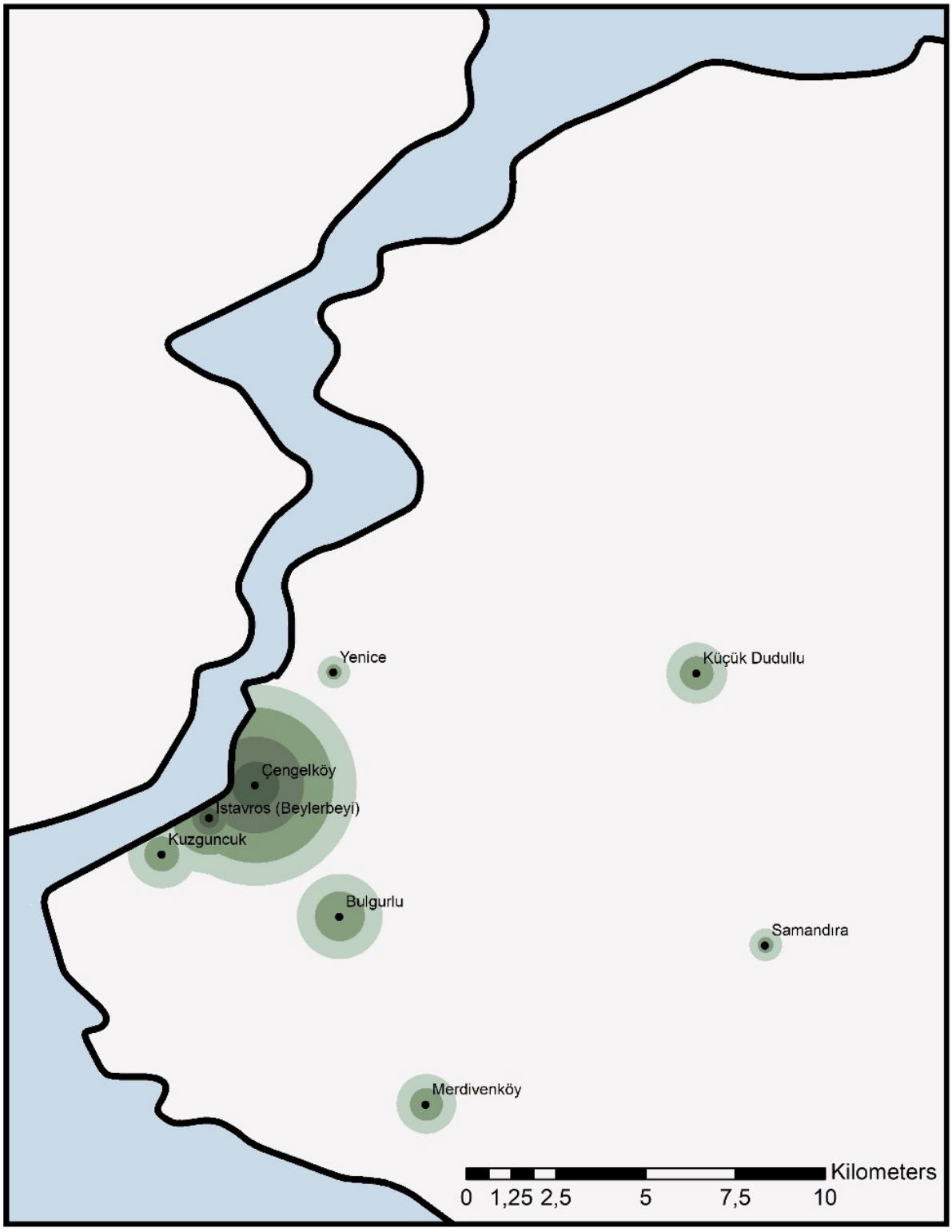

EK 13: Gazi Sinan Paşa Çeşmesi'nin konumu ve ada-parsel bilgisi

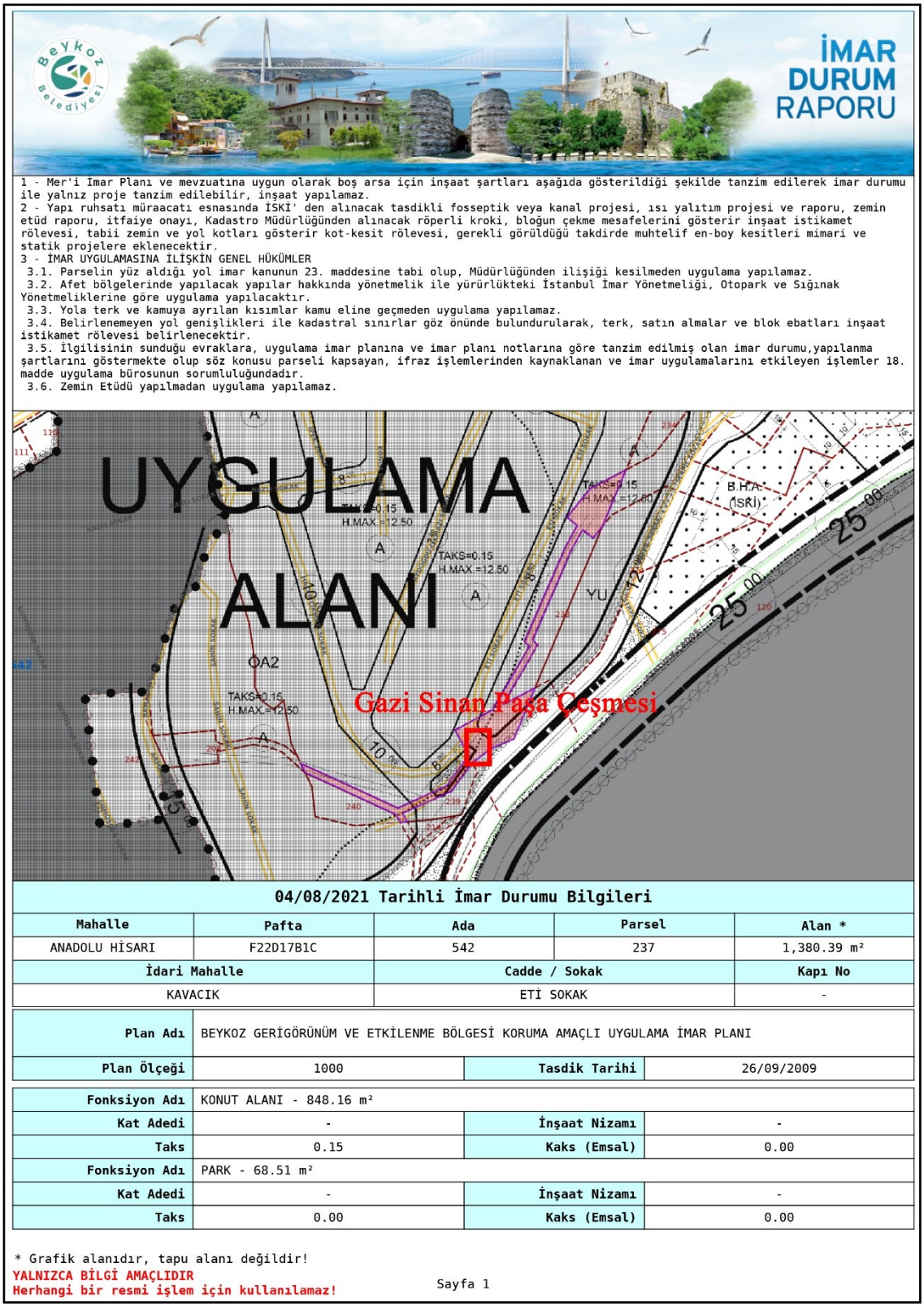

İMAR DURUM RAPORU

1 - Mer'i İmar Planı ve mevzuatına uygun olarak boş arsa için inşaat şartları aşağıda gösterildiği şekilde tanzim edilerek imar durumu ile yalnız proje tanzim edilebilir, inşaat yapılamaz.
2 - Yapı ruhsatı müraacatı esnasında İSKİ' den alınacak tasdikli fosseptik veya kanal projesi, ısı yalıtım projesi ve raporu, zemin etüd raporu, itfaiye onayı, Kadastro Müdürlüğünden alınacak röperli kroki, bloğun çekme mesafelerini gösterir inşaat istikamet rölevesi, tabii zemin ve yol kotları gösterir kot-kesit rölevesi, gerekli görüldüğü takdirde muhtelif en-boy kesitleri mimari ve statik projelere eklenecektir.
3 - İMAR UYGULAMASINA İLİŞKİN GENEL HÜKÜMLER
3.1. Parselin yüz aldığı yol imar kanunun 23. maddesine tabi olup, Müdürlüğünden ilişiği kesilmeden uygulama yapılamaz.
3.2. Afet bölgelerinde yapılacak yapılar hakkında yönetmelik ile yürürlükteki İstanbul İmar Yönetmeliği, Otopark ve Sığınak Yönetmeliklerine göre uygulama yapılacaktır.
3.3. Yola terk ve kamuya ayrılan kısımlar kamu eline geçmeden uygulama yapılamaz.
3.4. Belirlenemeyen yol genişlikleri ile kadastral sınırlar göz önünde bulundurularak, terk, satın almalar ve blok ebatları inşaat istikamet rölevesi belirlenecektir.
3.5. İlgilisinin sunduğu evraklara, uygulama imar planına ve imar planı notlarına göre tanzim edilmiş olan imar durumu,yapılanma şartlarını göstermekte olup söz konusu parseli kapsayan, ifraz işlemlerinden kaynaklanan ve imar uygulamalarını etkileyen işlemler 18. madde uygulama bürosunun sorumluluğundadır.
3.6. Zemin Etüdü yapılmadan uygulama yapılamaz.

04/08/2021 Tarihli İmar Durumu Bilgileri

Mahalle	Pafta	Ada	Parsel	Alan *
ANADOLU HİSARI	F22D17B1C	542	237	1,380.39 m²
İdari Mahalle		**Cadde / Sokak**		**Kapı No**
KAVACIK		ETİ SOKAK		-

Plan Adı	BEYKOZ GERİGÖRÜNÜM VE ETKİLENME BÖLGESİ KORUMA AMAÇLI UYGULAMA İMAR PLANI		
Plan Ölçeği	1000	**Tasdik Tarihi**	26/09/2009

Fonksiyon Adı	KONUT ALANI - 848.16 m²		
Kat Adedi	-	**İnşaat Nizamı**	-
Taks	0.15	**Kaks (Emsal)**	0.00
Fonksiyon Adı	PARK - 68.51 m²		
Kat Adedi	-	**İnşaat Nizamı**	-
Taks	0.00	**Kaks (Emsal)**	0.00

* Grafik alanıdır, tapu alanı değildir!
YALNIZCA BİLGİ AMAÇLIDIR
Herhangi bir resmi işlem için kullanılamaz!

Sayfa 1

(Kaynak: Beykoz Belediyesi Kent Bilgi Sistemi'den (2021) alınarak tarafımızca işaretlenmiştir)

EK 14: Nişancı Abdurrahman Vakfı'na ait bahçeler hakkında (1775)

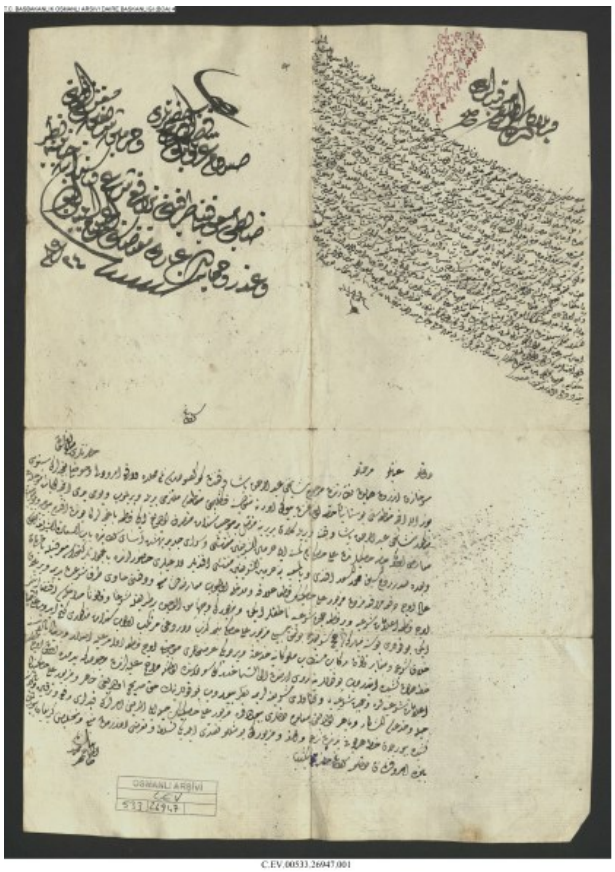

[BUYURULDU KISMI –SOL TARAF]:

Bismillah,
Sahh,
Sadr-ı rum izzetlü fazîletlü efendi hazretleri
Ve Haremeyn-i şerîfeyn müfettişleri
Zâbiti marifetiyle tarafeyni terâfu'-i şer' ve senedât-ı cânibeyne nazar
Ve ğadr ve himâyeden ârî muktazâsını i'lâm(?) eyleyeler deyu
Buyuruldu
24 RA [Rebiulevvel] sene 89 [1189]

**

[ARZUHAL KISMI]

(1) Devletlü, inâyetlü, merhametlü sultânım hazretleri sağ olsun.
(2) Ser-hâzin-i enderûn-i hümâyûn nezâretinden merhûm nişâncı Abdurrahman Paşa vakfından(?) Göksu Deresi nâm mahalde vâki' emrudlu [armutlu] ve havuzlu bağçelerin senevî
(3) yüz elli akçe mukâta'asını Bostâniyân-ı hâssa ocağından büyük orta mütevellîsine Kanlıcak mukâta'ası mültezimi yediyle virilüb ve yevmî yedi akçe icâre-i mü'ecceleyi (mü'eccelesi?)
(4) mezkûr nişâncı Abdurrahman Paşa vakfına verilegelen birbirine müttasıl ber-mûceb-i senedât mutasarrıf olduğum iki kıt'a bağçelerin bundan akdem bî-vech ve bilâ-mûcib
(5) mu'ârızı olan hâssa hasekilerinden Ali Haseki nâm kimesne ile Haremeyni'ş-şerîfeyn müfettişi ve Sarây-ı cedîd-i behişt-âsa-yı sultânîde Bâbu's-sa'âdeti'ş-şerîfe ağası
(6) ve ba'deh Sadr-ı rûm-ı esbak Mehmed Es'ad Efendi ve bi'l-ma'iyye yine Haremeyni'ş-şerîfeyn müfettişi efendiler dâ'îleri huzurlarında bağçuvanlar kethüdâsı ma'rifetiyle bâ-fermân-ı
(7) 'âlî üç defa mürâfa'amızda mezbûr Ali Haseki'nin kat'a alâka ve medhali olmayub mu'âraza-dan men' ve def'ini hâvî taraf-ı şer'den yedime verilen
(8) üç kıt'a i'lâmât-ı şer'iyye ve bir kıt'a hüccet-i şer'iyye nâtıklar iken ve mezbûrun vech-en-mine'l-vücûh bir tarikle şer'an ve kânûnen müdâhalesi iktizâ etmez
(9) iken bu kulları bu sene-i mübârekede hacc-ı şerîfde bulunmak hasebiyle mezbûr Ali Haseki nice kizb u durûğı mürtekib olub senedât-ı mezkûrı ketm idüb ale'l-'amyâ
(10) hilâf-ı şer' ve muğâyir-i kânun rikâb-ı müstetâb-ı mülûkâneye hud'aten verdiği arz-ı hâlleri mûcebini üç kıt'a evâmir-i aliyye isdâr ve birinin bâlâsına
(11) hatt-ı hümâyun keşide itdürüp bu kullarına rûy-ı arzdan ile's-semâ ğadr-i küllî sevdâsında olmağla merâhim-i aliyyelerinden mercuvdur ki yedimde olan üç kıt'a
(12) i'lâmât-ı şer'iyyelere ve hüccet-i şer'iyyeye ve fetâvâ-yı şerîfelerime nazar buyurub bu kullarının hakk-ı sarihim olduğu zâhir ve mezbûr Ali Haseki'nin
(13) hîle ve hud'ası âşikâr u bâhir olduğu ma'lûm-ı devletleri buyuruldukda mezbûr Ali Haseki'nin hîle ile aldığı emirlerin kaydlarıref' ve terkîn ve bâlâsına
(14) keşîde buyurulan hatt-ı hümâyûnu yedinden nez' ve ahz ve mezbûrun bu misillü tasaddî eylediği tasallut ve ta'arruzu üzerimden men' ve tahlîs-i girîbân buyurulmak
(15) bâbında emr u fermân devletlü sultânım hazretlerinindür.
Bende, el-Hâc Mehmed Tahir.

(Kaynak: BOA, C.EV., 533/26947)

EK 15: Bostancıbaşı Defterleri'nde yer alan yapılar ve muhtemel konumları (A)

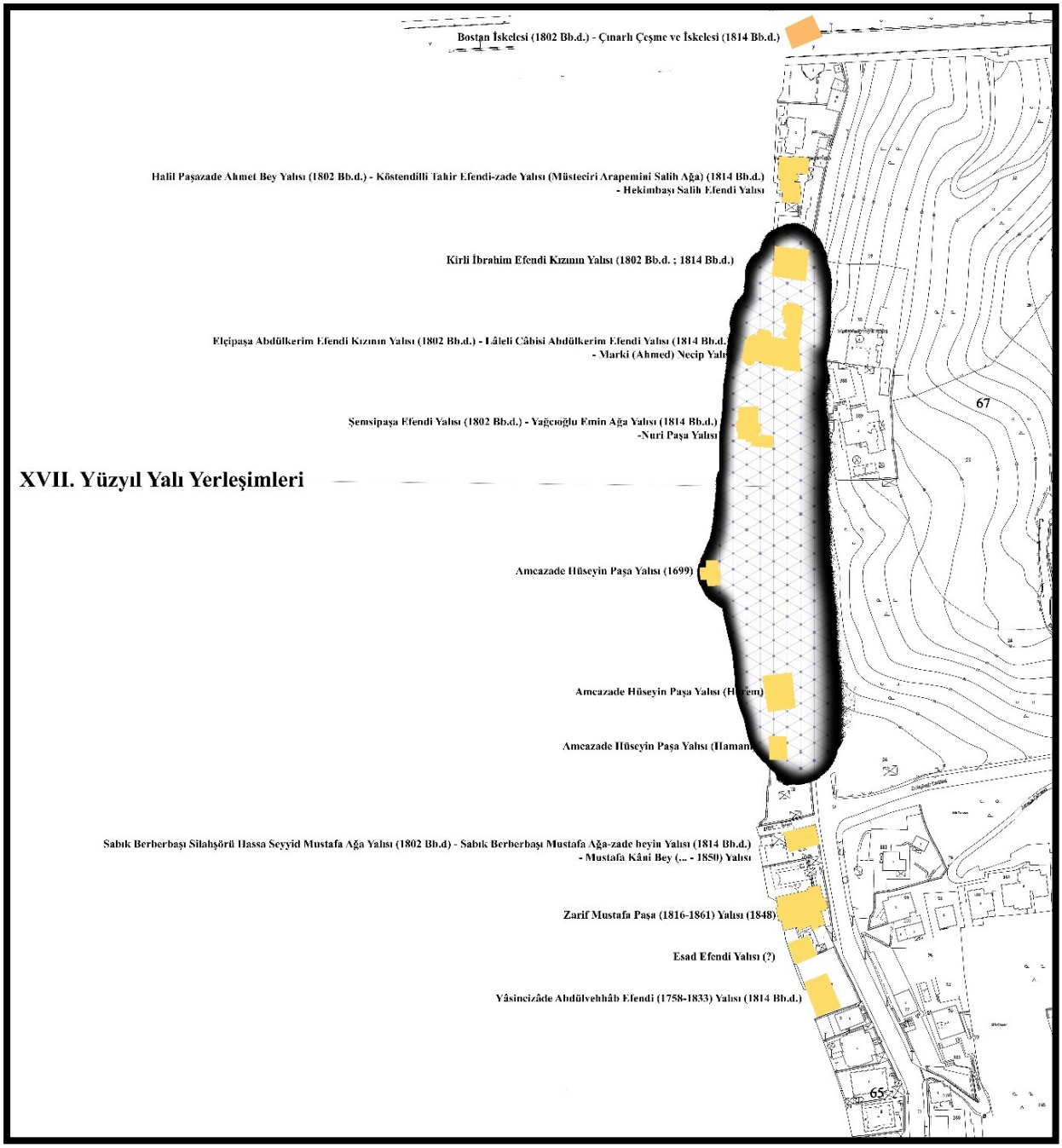

EK 16: Bostancıbaşı Defterleri'nde yer alan yapılar ve muhtemel konumları (B)

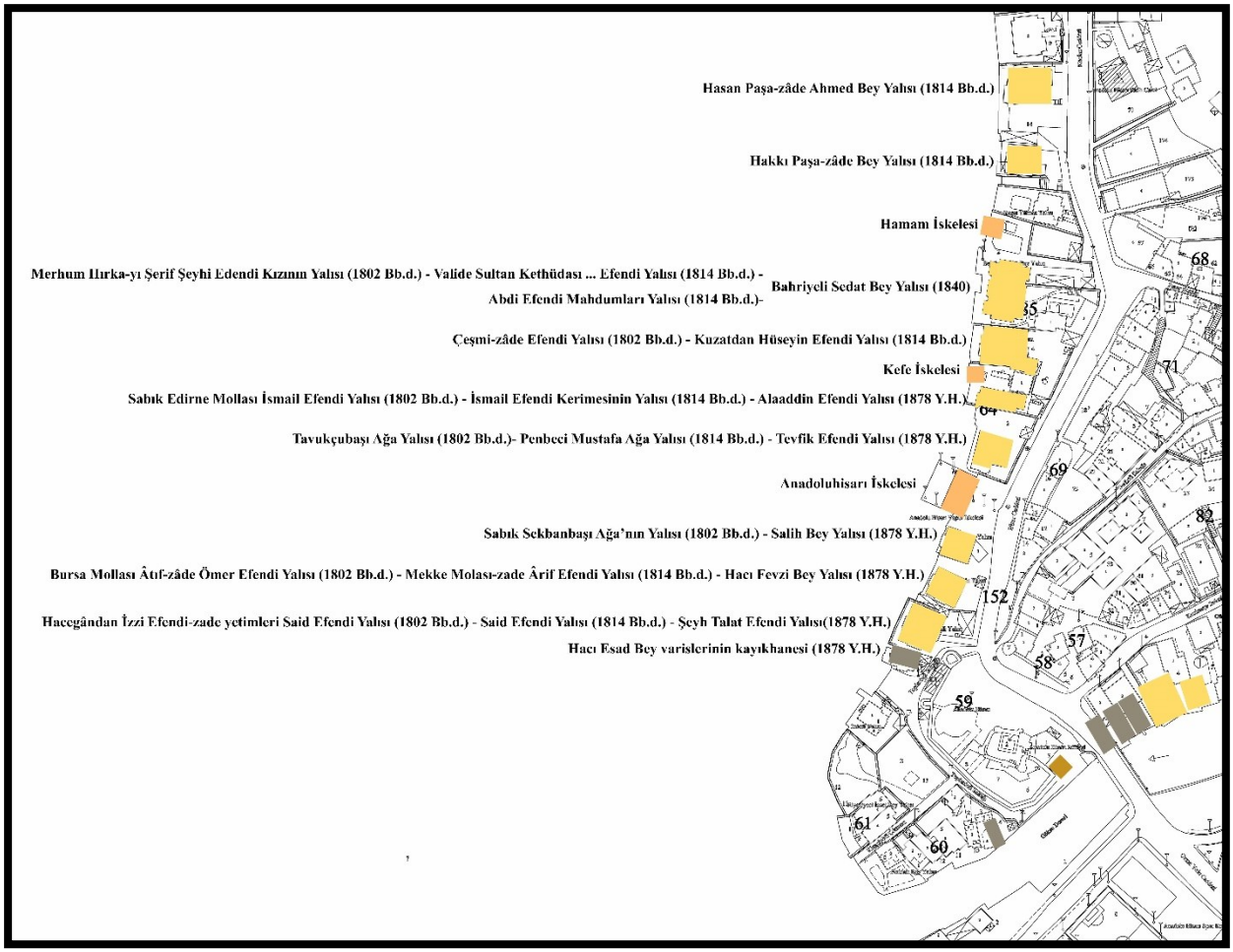

EK 17: Nişantaşı ve çevresinde Saliha Sultan Vakfı'na ait arazilerin ifrazını gösteren kroki[890]

[890] İstanbul Şehremaneti, *Beykoz - Saliha Sultan Vakfı'ndan Göksu Çayırı arazisinin 34 Haziran tarihli musadda ifraz ve istikamet krokisidir* (Hrt_003560), R- 1334 / M- 1918); Harita dijital restorasyon ile aktarılmıştır.

EK 18: Anadoluhisarı'na ait 1845 tarihli temettuât defterinde yer alan verilerin vergi miktarları hariç tablosu[891]

BOA, TMT.d	No	Hane	Mesleği	Kişi		Kayık		Dükkân		Hayvan			Arıcılık
				Adı	Tarifi	Türü	Hisse	Türü	Hisse	Binek	B.baş	K.baş	Kovan
3075-1	55	40	Balıkçı	İbrahim Edhem (tebadan)	Orta boylu, kumral sakallı	Kireç	1/2						
3075-1	56	41	Şişeci	Ebubekir bin Elhac Hüseyin	Orta boylu, kır sakallı	Balıkçı	1/3						
3075-1	65	47	Berber	İbrahim Edhem bin İbrahim	Orta boylu, kırca sakallı	Kireç	1	Berber	1				
3075-1	69	52	Rençber	Ali bin Ali	Kısa boylu, kara sakallı								
3075-1	76	54	Rençber	Yusuf bin Kara Ahmed	Orta boylu, habeşî köse sakallı								
3075-2	79	57	Yoğurtçu	Elhac Mustafa Efendi	Orta boylu, köse, siyah sakallı						196	103	
3075-2	86	60	Çiftçi	Süleyman bin Hasan	Orta boylu, kır sakallı			Kayıkhane		3	7	11	5
3075-2	90	61	Balıkçı	Mehmed bin Mustafa	Orta boylu, kumral sakallı	Balıkçı	1						
	91	62	Berber	Ahmed bin İbrahim	Orta boylu, kumral bıyıklı			Berber	1				
3075-2	92	65	İmam	Seyyid Hafız Mehmed Efendi bin Hasan	Orta boylu, siyah sakallı								
3075-2	94	66	Kayıkçı	Ali Ağa bin Hasan	Orta boylu, bıyıklı	Piyade	1	Kayıkhane	1/3				
						Balıkçı	2	Bakkal	1/3				
								Kahvehane	1/3				
								Simitçi	1/3				
3075-2		67		Merhum Abdullah Ağanın zevcesi Emine		Kireç	1	Kayıkhane	1/3				
								Bakkal	1/3				
								Kahvehane	1/3				

[891] Arşivde bulunan temettuât defterinin transkripsiyonu yapılması için Selami Kutlu Bey'e iletilmiştir. Gelen transkripsiyon düzeltmelerle birlikte tabloya dönüştürülmüştür. Anadoluhisarı temettuât defteri için bk. BOA, *Maliye Nezareti Temettuat Defterleri [ML.VRD.TMT.d]*, No. 3075, H- 29 Z. 1261 / M- 29 Aralık 1845.

BOA, TMT.d	No	Hane	Mesleği	Kişi		Kayık		Dükkân		Hayvan			Arıcılık
				Adı	Tarifi	Türü	Hisse	Türü	Hisse	Binek	B.baş	K.baş	Kovan
								Simitçi	1/3				
3075-2		68		Merhum İsmail Kerimesi Rukiye				Kayıkhane	1/3				
								Bakkal	1/3				
								Kahvehane	1/3				
								Simitçi	1/3				
								Kayıkhane	1/2				
3075-2	95	69	Kayıkçı	Mehmed	Orta boylu, kumral bıyıklı	Balıkçı	1/3						
3075-2	98	70		Elhac Ahmed	Orta boylu, kumral bıyıklı	Kireç	2	Berber	1				
						Kireç	1/2						
3075-3	100	72	Balıkçı	Mehmed Ali Ağa	Orta boylu, kumral sakallı	Balıkçı	2						
						Kireç	1						
3075-3	107	76	Rençber	Seyyid Mustafa bin Ahmed	Orta boylu, kumral sakallı								
3075-3	109	80	Rençber	İbrahim bin Ali	Orta boylu, siyah sakallı								
3075-3	113	83	Sütçü	Mustafa bin Abdullah	Orta boylu, kır sakallı					1		110	
3075-3	115	85	Kahveci	Mustafa bin Abdullah	Orta boylu, kumral bıyıklı								
3075-3	116			Mina ve İbrahim bin Süleyman	Kahveci Mustafa'nın bacanağı, orta boylu, kır sakallı								
3075-3	117	86	Kayıkçılar kethüdası	İbrahim bin Yahya	Uzunca boylu, kara sakallı	Balıkçı	2						
3075-3	120	90		Hafız İsmail bin Selim	Uzunca boylu, kara bıyıklı	Kireç	2						
3075-3		91		Merhum yazıcı Mustafa Efendinin zevcesi Rukiye									
3075-3	124	94	Berber	Mehmed Salih	Orta boylu,			Berber	1				
3075-4	125	96	Rençber	Süleyman bin İbrahim	Orta boylu, kır sakallı								

BOA, TMT.d	No	Hane	Mesleği	Kişi		Kayık		Dükkân		Hayvan			Arıcılık
				Adı	Tarifi	Türü	Hisse	Türü	Hisse	Binek	B.baş	K.baş	Kovan
3075-4	126	98	Berber	Selim bin İsmail	Uzun boylu, kırca sakallı			Berber	1				
3075-4	129	99		Mehmed Efendi bin Mahmud	Orta boylu, kumral bıyıklı	Kireç	1/2						
3075-4		100		Merhum Küçük Hüseyin'in zevcesi Nefise				Duhancı	1/2				
3075-4	132	101	Terzi	Mustafa Efendi	Orta boylu, aksakallı			Terzi	1				
3075-4	133	102	Bekçi	Çubuklu'da bekçi Ali Ağa	Uzun boylu, kır sakallı	Kireç	1/2			1			
3075-4	138	106	Rençber	Hasan bin Ahmed	Orta boylu, aksakallı								
3075-4	140	107	Kayıkçı	Ali bin Süleyman	Orta boylu, kır sakallı	Kireç	1/2						
3075-4	144		Berber	Ali	Orta boylu, kara bıyıklı			Berber	1/2				
3075-4	147	110		Ali Ağa bin Yusuf	Uzun boylu, kumral bıyıklı						2	1	
3075-5	149	111		Kalkancı İbrahim	Orta boylu, kır sakallı	Kireç	1/2						
3075-5		112		Zebhiye Maverde kadın				Kayıkhane	1/3				
3075-5		115		Elhac Mehmed		Kireç	1						
3075-5	153	117	İkinci muhtar	Ali Ağa (pazar kayıkçısı reisi)	Uzun boylu, aksakallı	Pazar	1	Boş	1				
3075-5		119		Merhum Haririzade Ömer Efendinin halilesi				Değirmen	1				
3075-5		122	Sabık Maliye Müşiri	Hacı Saib Paşa				Değirmen	1				
3075-5		123	Sabık İstanbul Kadısı	Raif Bey						1	1		
3075-5		124	Sadrazam Müsteşarı	Arif Bey									
3075-5		126		Mehmet Hurşit Efendi									

BOA, TMT.d	No	Hane	Mesleği	Kişi		Kayık		Dükkân		Hayvan			Arıcılık
				Adı	Tarifi	Türü	Hisse	Türü	Hisse	Binek	B.baş	K.baş	Kovan
3075-6		127	Sarraf	Simon Zemin									
3075-6		131	Serasker Müsteşarı	Hacı Edhem Bey							1		
3075-6		134	Deavi (Adalet) Nazırı	Hacı Necib Efendi				Kasap	1				
								Manav	1				
3075-6		138		Mehmed Esad Efendi	Rumeli payesiyle								
3075-6		140		Merhum Şiranizadenin mahdumu				Kasap	1/4				
3075-6				Niko zemin	Ereğri kazasına gitmiş olan			Kasap	1/4				
3075-6			Bakkal	Aci Ustavri Zemin	Galata nah.de Arnabut karyesi mütemekkinlerinden			Bakkal	1/2				
3075-6			Bakkal	…	Emirgan ittisalinde boyacı mahallesinde mütemekkin			Bakkal	1/2				
								Bakkal	1				
3075-6			Kâtip	Mehmed Ragıp Efendi									
3075-7			Çömlekçi	Apustol zemin	Kandilli’de mütemekkin			Çömlekçi	1				
3075-7			Sarraf	Misak	Boğaziçi’nde Yeniköylü								
3075-8	1	Bekâr	Çörekçi	Ahmed bin Mustafa	Orta boylu, kara sakallı			Çörekçi	1/2				
3075-8	2	Bekâr	Çörekçi	Emin bin Mehmed	Orta boylu, kara sakallı			Çörekçi	1/2				
3075-8	3	Bekâr	Hancı	Ali bin Mehmed	Orta boylu, kır sakallı			Hancı	1				
3075-8	4	Bekâr	Rençber	Süleyman	Orta boylu, kumral bıyıklı								
3075-8	7	Bekâr	Rençber	Ömer	Orta boylu, kara bıyıklı								
3075-8	8	Bekâr	Rençber	İbrahim (Bekçi)	Orta boylu, kır bıyıklı								
3075-8	9	Bekâr	Rençber	Ömer	Orta boylu, kara sakallı								
3075-8	10	Bekâr	Rençber	Emin	Orta boylu, sarı bıyıklı								
3075-8	11	Bekâr	Rençber	Hasan	Uzun boylu, kır sakallı								
3075-8	12	Bekâr	Rençber	Mehmed	Orta boylu, kır sakallı								

BOA, TMT.d	No	Hane	Mesleği	Kişi		Kayık		Dükkân		Hayvan			Arıcılık
				Adı	Tarifi	Türü	Hisse	Türü	Hisse	Binek	B.baş	K.baş	Kovan
3075-8	13	Bekâr	Rençber	Yusuf	Orta boylu, kara sakallı								
3075-8	14	Bekâr	Rençber	Feyzullah	Uzun boylu, kumral bıyıklı								
3075-8	15	Bekâr	Rençber	Mehmed bin Ali	Orta boylu, sarı bıyıklı								
3075-8	16	Bekâr	Rençber	Zenbil	Orta boylu, sarı bıyıklı								
3075-8	17	Bekâr	Rençber	Fazlı bin Ahmed	Orta boylu, sarı bıyıklı								
3075-8	18	Bekâr	Fundacı	Abdulhalil	Orta boylu, kırca bıyıklı								
3075-8	19	Bekâr	Fundacı	Aluş bin Ali	Orta boylu, kır bıyıklı								
3075-8	20	Bekâr	Fundacı	Murat	Orta boylu, kumral bıyıklı								
3075-8	30	Bekâr	Berber	Mustafa	Orta boylu, kumral bıyıklı								
3075-9	3	2	İmam	Mir Ali bin Mehmed	Orta boylu, kara sakallı			Dolapçı Nalbant	1 1	2	100 üzeri	30	
3075-9	15	5	Kuyucu	Osman bin Selim	Uzunca boylu, sarı bıyıklı								
3075-9	16		Berber	İsa bin Süleyman	Uzun boylu, ter bıyıklı								
3075-9	25	10	Kayıkçı	Mehmed Nuri	Uzun boylu, kumral sakallı								
3075-9		14	Berber	Mustafa bin Osman	Orta boylu, kara sakallı								
3075-9	45	19	Berber	Osman bin Mustafa	Orta boylu, aksakallı			Berber	1				
3075-9	61	26		Berber çırağı Mehmed Salih'in validesi	Orta boylu şabb-ı emred			Attar	1				
3075-9	68	29	Berber	Said bin İbrahim (kiracı)	Orta boylu, kumral sakallı	Balıkçı	1						
3075-9	71	31	Kayıkçı	Ahmed bin Mehmed Tahir	Orta boylu, kumral bıyıklı			Kahvehane Kayıkhane	1 2				
3075-10	78	36	Kayıkçı	İbrahim bin Ali	Uzun boylu, aksakallı								
3075-10	89	42	Kayıkçı	Hüseyin bin …	Orta boylu, kırca sakallı	Balıkçı	3	Mağaza	1				
3075-10	96	46	Kayıkçı	Ahmed bin Salih	Uzun boylu, kumral sakallı	Balıkçı	2						
3075-10	98	47	Kayıkçı	Hüseyin bin Ebubekir	Orta boylu, kır sakallı	Balıkçı	2						
3075-10	111	25	Attar	İbrahim bin Mustafa	Orta boylu, kumral bıyıklı			Attar	1	1			

BOA, TMT.d	No	Hane	Mesleği	Kişi		Kayık		Dükkân		Hayvan			Arıcılık
				Adı	Tarifi	Türü	Hisse	Türü	Hisse	Binek	B.baş	K.baş	Kovan
3075-10	128	57	Attar ve Mektep Hocası	Müezzin Hafız Mustafa Efendi ve zevcesi Emine	Uzun boylu, kumral sakallı			Attar	1				
3075-10	131	59		Ömer Ağa	Orta boylu, kır sakallı			Simitçi	1/5				
								Kasap	1				
								Terzi (Harap)	1				
								Abacı (Mğz)	1				
3075-10	136	62		Elhac Ahmed bin Ali	Orta boylu, aksakallı								
3075-10	138	67	İmam ve Mektep Hocası	Hafız Mehmed Efendi bin Mehmed	Uzun boylu, siyah sakallı								
3075-10	142	69	Beykoz Voyvodası vekili	Mehmed Emin Efendi	Orta boylu, kara sakallı			Simitçi Fırını	1/5				
								Kahvehane	1				
3075-11	147	74	Kalaycı	Mustafa bin Ahmed	Kısa boylu, kumral sakallı			Kalaycı	1				
3075-11	151	76	Kayıkçı	Şakir bin Ali	Orta boylu, kumral bıyıklı	Balıkçı	1						
3075-11	155	77		Rumeli valisi kapı çuhadarının kayınvalidesi				Bakkal					
3075-11	158	79		Mehmed Tahir'in validesi	Merhum kahveci Mehmed'in eşi			Kahvehane	1				
3075-11	159	80	Oduncu	Elhac Süleyman bin Mehmed (Kandıralı)	Uzun boylu, aksakallı								